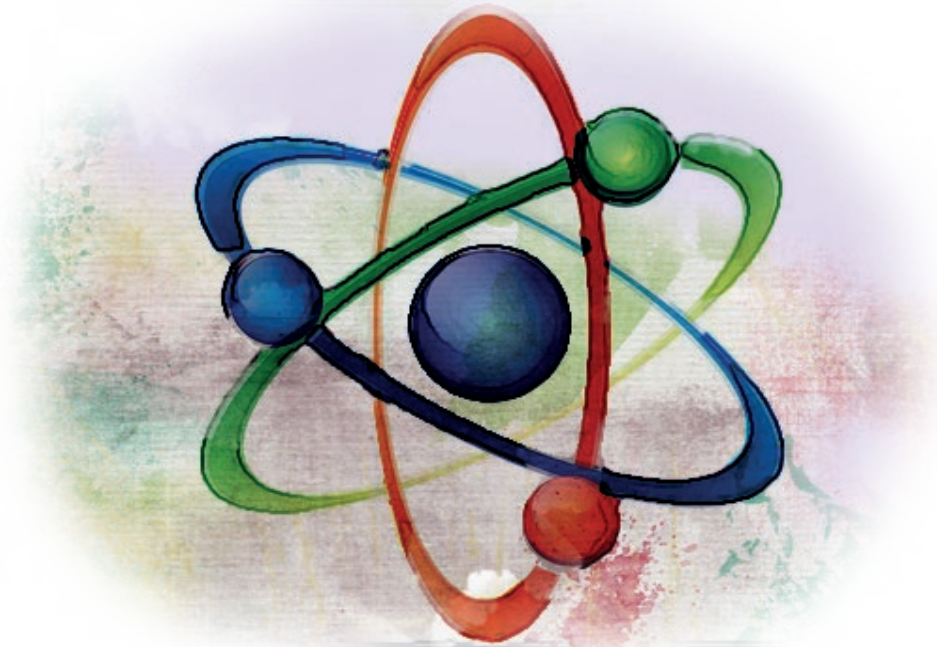

VECTORS OF THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD

COLLECTIVE MONOGRAPH

VECTORS
OF THE DEVELOPMENT
OF SCIENCE AND
EDUCATION IN THE
MODERN WORLD

Compiled by
VIKTOR SHPAK

Chairman of the Editorial Board
STANISLAV TABACHNIKOV

GS PUBLISHING SERVICES
SHERMAN OAKS
2023

The collective monograph is a scientific and practical publication that contains scientific articles by doctors and candidates of sciences, doctors of philosophy and art, graduate students, students, researchers and practitioners from European and other countries. The articles contain research that reflects current processes and trends in world science

Text Copyright © 2023 by the Publisher «GS Publishing Services» and authors.

Illustrations © 2023 by the Publisher «GS Publishing Services» and authors.

Cover design: Publisher «GS Publishing Services» ©

Authors: Olena Babchynska, Artemii Bernatskyi, Olexander Bondar, Mariia Bondarchuk, Valeriia Boyko, Olena Burashnikova, Alla Cherep, Oleksandr Cherep, Oksana Chervinska, Valentyna Chorna, Natalia Danilova, Oleksandr Danyleiko, Alexander Fursin, Liudmyla Hatska, Iryna Iakovets, Mariia Ianchyk, Alina Ivanilova, Anatoliy Kolodiy, Yurii Kondrashkov, Nina Korbozerova, Tetiana Kostiukievych, Anatoliy Lapko, Iryna Levchuk, Svitlana Litvynchuk, Nataliia Lysenko, Andrii Marynin, Natalya Metelenko, Natalia Mikhalyuk, Anna Munko, Taras Nabok, Anton Naumyk, Vitalina Nikitenko, Anton Novak, Oksana Poznyak, Iryna Riabinina, Maksym Rybinskyi, Tetyana Semigina, Oleh Serheyev, Volodymyr Serhiychuk, Oleksandr Shevchenko, Iryna Silina, Oleksandr Siora, Olesia Stasiuk, Roman Svyatnenko, Valentyn Taheiev, Halyna Tarasenko, Viktoriia Ternavska, Anatolii Tomashevskyi, Myroslav Treshchov, Valentyna Voronkova, Yurii Yurchenko, Olena Zaika, Zhanna Virna, Roman Zhelizniak.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, or stored in a database or search engine without the prior written permission of the publisher. The authors are responsible for the content and reliability of their articles. Citation or other use of the monograph is possible only with reference to the publication.

Publisher «GS Publishing Services»

15137 Magnolia Blvd, # D,

Sherman Oaks, CA 91403, USA.

ISBN 979-8-9866959-7-6

DOI : 10.51587/9798-9866-95976-2023-014

Scientific editors-reviewers: S. Bobrovnyk, Yu. Bondar, A. Cherep,

P. Glukhovskiy, P. Hovorov, Yu. Kuznetsov, V. Lazurenko ,

V. Moiseienko, L. Omelianchyk, R. Protsiuk, Zh. Virna.

The monograph is recommended for publication by the Presidium of
the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine

Vectors of the development of science and education in the modern world : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. 358 p.

Available at: DOI : 10.51587/9798-9866-95976-2023-014

CONTENT

COMPUTER SCIENCE

СЕМИГІНА Тетяна Валеріївна, НОВАК Антон Святославович ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ДЛЯ ВИБІРКОВИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	5
--	---

EARTH SCIENCES

КОСТЮКЄВИЧ Тетяна Костянтинівна, ДАНИЛОВА Наталія Василівна, БОНДАР Олександр Григорович ПЕРСПЕКТИВИ ВИРОБНИЦТВА ГОРОХУ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ.....	14
---	----

ECONOMIC SCIENCES

БОНДАРЧУК Марія Костянтинівна, СЕРГЄЄВ Олег Миколайович СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО БАНКУ.....	21
---	----

Olena BAVCHYNska DEVELOPMENT OF AN ENTERPRISE DEVELOPMENT STRATEGY IN MODERN CONDITIONS.....	25
--	----

БУРАШНІКОВА Олена Сергіївна МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПОБУДОВИ ЦИФРОВИХ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОДАТКОВИХ СЕРВІСІВ ТА СИСТЕМ.....	46
--	----

ЖЕЛІЗНЯК Роман Йосифович, ЧЕРВІНСЬКА Оксана Степанівна ВИЗНАЧЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ДЛЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ.....	67
---	----

Natalia MIKHALYUK PECULIARITIES OF PLANNING THE FORMATION OF THE MECHANISM OF COMPETITIVENESS OF THE COMPANY'S PRODUCTS.....	74
--	----

МЕТЕЛЕНКО Наталя Георгіївна, ВОРОНKOVA Валентина Григорівна, НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна, СІЛІНА Ірина Вадимівна СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК SMART-ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ МОДИФІКАЦІЙ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО РОЗВИТКУ.....	79
--	----

ЧЕРЕП Алла Василівна, ВОРОНKOVA Валентина Григорівна, НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна, ЧЕРЕП Олександр Григорович КОНЦЕПЦІЯ ЦИРКУЛЯРНОЇ (КРУГОВОЇ) АБО ЕКОНОМІКИ ЗАМКНУТОГО ЦИКЛУ ЯК РІЗНОВИДУ НОВОГО ТИПУ ЕКОНОМІКИ.....	96
---	----

ГАЦЬКА Людмила Павлівна ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ВКЛЮЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В СИСТЕМУ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	114
--	-----

HOLODOMOR (FAMINE)

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932–1933: ПРАВО УКРАЇНЦІВ НА ПРАВДУ.....	131
---	-----

СТАСЮК Олеся Олександрівна ПРАВО НА ПРАВДУ: ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ 1932–1933 РОКІВ.....	159
---	-----

КОЛОДІЙ Анатолій Миколайович, ТЕРНАВСЬКА Вікторія Миколаївна, ЛАПКО Анатолій Григорович ТОТАЛІТАРНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – АНТИПОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ.....	172
--	-----

ЯКОВЕЦЬ Ірина Станіславівна КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ У РІШЕННЯХ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІВ І ІНСТИТУЦІЙ.....	184
--	-----

LINGUISTICS

- КОРБОЗЕРОВА Ніна Миколаївна
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ 196
- РЯБІНІНА Ірина Миколаївна, ЛИСЕНКО Наталія Василівна,
ІВАНІЛОВА Аліна Володимирівна
ГЕРМАНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: БАГАТОРІВНЕВИЙ ПРОЦЕС ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ..... 201

MEDICINE

- ЧОРНА Валентина Володимирівна, БОЙКО Валерія В'ячеславівна, ТАГЕСВ Валентин Русланович,
РИБІНСЬКИЙ Максим Володимирович, ТОМАШЕВСЬКИЙ Анатолій Віталійович
ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ПЕЧІНКИ
ДЛЯ ПАЦІЄНТІВ З ГОСТРОЮ ПЕЧІНКОВОЮ НЕДОСТАТНІСТЮ 206
- ЧОРНА Валентина Володимирівна,
ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ СТАН ЗДОРОВ'Я МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ 221

PEDAGOGICAL SCIENCES

- ТАРАСЕНКО Галина Сергіївна
ІННОВАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОЛОГО-ВИХОВНОГО
ПРОЦЕСУ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ 253

PHILOSOPHICAL SCIENCES

- Yurii KONDRASHKOV
RATIONALISM, CHRISTIANITY, AND THE METHOD..... 263

POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

- ТРЕЩОВ Мирослав Миколайович, МУНЬКО Анна Юріївна, НАУМИК Антон Сергійович
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ЛАД ЦИФРОВІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ: ПОСТУП УКРАЇНИ..... 270

PSYCHOLOGY

- ВІРНА Жанна Петрівна
ВІЙНА ЯК ХВОРОБА: СИНЕРГІЯ ДЕСТРУКЦІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НЕВРОТИЗАЦІЇ... 279

STATE ADMINISTRATION

- ВОРОНКОВА Валентина Григорівна, ЗАЙКА Олена Вікторівна
КОНЦЕПЦІЯ ЕЛЕКТРОННОГО УПРАВЛІННЯ ТА ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ
В ЕПОХУ ЦИФРОВОГО РОЗВИТКУ 287
- ФУРСІН Олександр Олександрович
ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ:
ПРОБЛЕМИ, ВИМІРИ, ПЕРСПЕКТИВИ 308

TECHNICAL SCIENCES

- БЕРНАЦЬКИЙ Артемій Володимирович, ДАНИЛЕЙКО Олександр Олександрович,
СЮРА Олександр Васильович, НАБОК Тарас Миколайович, ЮРЧЕНКО Юрій Вікторович
АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ ЛАЗЕРНОГО ЗВАРЮВАННЯ НИЗЬКОЛЕГОВАНИХ
ВИСОКОМІЦНИХ СТАЛЕЙ (ANALYSIS OF THE PROBLEMS OF LASER WELDING OF
LOW-ALLOYED HIGH-STRENGTH STEEL) 324
- Roman SVYATNENKO, Andrii MARYNIN, Oleksandr SHEVCHENKO,
Oksana POZNYAK, Mariia IANCHYK
STUDY OF CHANGES IN WATER INDICATORS DURING PROCESSING
ON A TWO-CHAMBER MEMBRANE ELECTROLYSER 344
- Roman SVYATNENKO, Andrii MARYNIN, Svitlana LITVYNCHUK, Iryna LEVCHUK, Mariia IANCHYK
THE IMPACT OF STORAGE AND HEAT TREATMENT ON THE
DIASTASE NUMBER OF HONEY 351

СЕМИГІНА Тетяна Валеріївна,

д-ка політ. наук, професорка,
Національне агентство кваліфікацій
ORCID ID: 0000-0001-5677-1785

НОВАК Антон Святославович,

студент,
Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука
ORCID ID: 0009-0000-3340-8932
Україна

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ДЛЯ ВИБІРКОВИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Закон України «Про вищу освіту»¹, який набрав чинності у вересні 2014 року, гарантує українським студентам право самостійно обирати щонайменше 25 % обсягу освітньої програми. Це має забезпечити реалізацію здобувачам вищої освіти можливості сформувати індивідуальну освітню траєкторію.

Наразі для європейських, американських та інших університетів така практика доволі усталеною (Al-Badarenah & Alsakran, 2016²; Eachempati & Srivastava, 2019³; Laghari, 2014⁴), хоча вона й зазнає постійних технологічних трансформацій через розвиток нових цифрових інструментів, зокрема хмарних технологій та штучного інтелекту. За твердженням Liu (2021⁵), практичні аспекти впровадження системи вибору курсів для студентів стали одними з ключових питань у менеджменті університетів.

- 1 Верховна Рада України (2014). Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 (з подальшими змінами). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
- 2 Al-Badarenah, A., & Alsakran, J. (2016). An automated recommender system for course selection. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 7(3). P. 166–175.
- 3 Eachempati, P., & Srivastava, P. R. (2019). Personalized elective selection: a multi-criteria perspective in academia. *International Journal of Strategic Decision Sciences*, 10(4). P. 43–63.
- 4 Laghari, M. S. (2014). Automated course advising system. *International journal of machine learning and computing*, 4(1). P. 47–51.
- 5 Liu, H. (2021). Research on the Application of Big Data and Cloud Computing Technology in the Smart Course Selection System. In: *2021 3rd International Conference on Artificial Intelligence and Advanced Manufacture*. P. 2634–2640.

В Україні на нормативному рівні відсутня деталізація процедур формування вибірових дисциплін та механізмів обрання їх студентами. Це – прерогатива закладів вищої освіти, які у своєму Положенні про організацію освітнього процесу мають описати процедуру здійснення вибору предметів студентами з визначеними строками проведення запису.

Дослідження 2015 року виявило проблеми із реалізацією цієї норми. У деяких закладах вищої освіти вибіровість була скоріше формальністю або імітацією, аніж реальним вибором. У частині закладів вибір робила вся навчальна група, а не конкретний студент. Половина університетів, які брали участь у дослідженні, взагалі не пропонували дисципліни на вибір (Стадний та ін., 2015⁶). За підсумками дослідження було, зокрема, висунуто рекомендацію, що електронний запис на вибірові курси, який значно полегшить адміністрування процесів формування груп та корекції записів на дисципліни.

У 2016–2017 роках у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), де вибіровість дисциплін буда запроваджена задовго до нового освітнього законодавства, була створена автоматизована система. Вона, за твердженням В. Корборукова та О. Олецького (2017)⁷, забезпечувала студентам можливість запису на вибірові навчальні дисципліни, а для кафедр і факультетів пропонувала набір дисциплін, з яких здійснюватиметься вибір.

Цифровізація освітнього середовища та особливо її пришвидшений розвиток в умовах пандемії COVID-19 спонукали українські заклади освіти до впровадження різноманітних інновацій, зокрема, цифрових інструментів для комунікації із студентами та організації навчального процесу, у тому числі для запису на вибірові дисципліни (Качурівський & Качурівська, 2022⁸; Лондарь, 2020⁹; Триус та ін., 2021¹⁰; Шестак, 2022¹¹;

6 Стадний, Є. та ін. (2015). Вибір без вибору: моніторинг вибірових курсів у державних вишах. Cedos. <https://cedos.org.ua/researches/vybir-bez-vyboru-monitorynh-vybirkovykh-%20kursiv-u-derzhavnykh-vyshakh>

7 Горборуков, В. В. & Олецький, О. В. (2017). Створення рекомендаційної системи підтримки прийняття рішень для запису на вибірові навчальні дисципліни. Наукові записки НаУКМА: Комп'ютерні науки, 198. С. 54–58.

8 Качурівський, В.О. & Качурівська, Г.М. (2022). Моделювання інформаційно-документальної системи презентації освітніх компонент освітньої програми. Центральноукраїнський науковий вісник. Технічні науки, 6(37)-II. С. 17–23.

9 Лондарь, С.Л., ред. (2020). Розвиток інформаційних систем управління освітою як інструмент реалізації державної освітньої політики. Київ: Інститут освітньої аналітики.

10 Триус, Ю. В. та ін. (2021). Інформаційно-аналітична система підтримки освітньої діяльності структурних підрозділів закладів вищої освіти. Вісник Черкаського державного технологічного університету. Технічні науки, 4. С. 27–38.

11 Шестак, Я. (2022). Моделювання єдиного інформаційного простору закладу вищої освіти. *Управління розвитком складних систем*, 49. С. 81–89.

Semerikov et al., 2021¹²). Проте у вітчизняному науковому дискурсі все ще обмаль актуальних досліджень з цієї тематики.

Мета нашої роботи полягає у вивченні та порівнянні інформаційних систем для вибору навчальних дисциплін у закладах вищої освіти України та обґрунтуванні напрямів їх вдосконалення.

На першому етапі дослідження було відібрано ті системи, які функціонували на початок 2022 року і були доступні на офіційних джерелах університетів в мережі Інтернет. Було складено перелік закладів вищої освіти, що відповідають необхідним для дослідження критеріям. На другому етапі дослідження цей список було відфільтровано таким чином, щоб: (1) продемонструвати в дослідницькій роботі різноманітні підходи закладів освіти до одного й того ж рішення; (2) залишити ті заклади, які мають високий рейтинг. Таким чином, для аналітичної роботи було відібрано: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (КПІ); Львівський національний університет імені Івана Франка; Національний авіаційний університет; Запорізький національний університет.

У дослідженні використано наступні критерії системно-структурного аналізу: тип інформаційної системи за допомогою якої або на базі якої відбувається голосування за вибіркові дисципліни студентами, її інтерфейс та функціонал. Обґрунтування напрямів вдосконалення розвитку інформаційних систем відбувалось на основі синтезу інформації.

Результати дослідження засвідчують, що заклади вищої освіти впроваджують інформаційні системи для вибору дисциплін студентами, які відрізняються між собою.

1. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (КПІ)

Процес вибору дисциплін студентами здійснюється на базі інформаційно-телекомунікаційної системи «Електронний Кампус». Ця система є власною розробкою університету та виконує важливу функцію інформаційно-телекомунікаційного середовища для підтримки щоденної діяльності студентів, викладачів та співробітників університету. Вона включає в себе різноманітні функції, такі як електронний

12 Semerikov, S. O. et al. (2021). 8th Workshop on Cloud Technologies in Education: Report. *CTE Workshop Proceedings*, 8, 1–69. <https://doi.org/10.55056/cte.183>

журнал студента, базу даних з методичними матеріалами, дошку оголошень і багато іншого.

Для доступу до розділу вибірових дисциплін студентам потрібно перейти до свого особистого кабінету та вибрати відповідний пункт у навігаційному меню. Після цього відкриється сторінка, на якій можна переглянути обрані дисципліни та вибірові шаблони.

Інтерфейс інформаційної системи для вибору дисциплін у КПІ складається з наступних частин:

- блок обраних дисциплін, який відображає дисципліни, вибрані студентом;
- блок шаблонів, який містить освітню інформацію про вибірові дисципліни, таку як назва освітнього компонента, семестр, кількість кредитів та методи контролю;
- блок вибірових дисциплін, надає можливість студентам вибирати дисципліни за їхнім власним вибором.

Функціонал інформаційної системи включає такі можливі дії:

- 1) вибір предмету, який здійснюється натисканням радіокнопки біля бажаної дисципліни в початковій таблиці;
- 2) збереження результатів вибору, яке виконується натисканням відповідної кнопки поруч із обраною дисципліною в кінці таблиці;
- 3) перегляд результатів вибору, де обрані дисципліни відображаються в блоку вибірових дисциплін (КПІ, 2022¹³).

2. Львівський національний університет імені Івана Франка (ЛНУ)

У Львівському національному університеті імені Івана Франка процес вибору дисциплін студентами здійснюється за допомогою автоматизованої системи управління університетом від ПП «Політек-СОФТ». Ця система, а також інші продукти компанії, є універсальними рішеннями для організації та підтримки навчального процесу в закладах вищої освіти. Вони надають комплексний функціонал для автоматизації планування та обліку навчального процесу, управління приймальною комісією, автоматизації тестування студентів та інших процесів.

Для доступу до розділу вибірових дисциплін студентам потрібно натиснути відповідну кнопку у навігаційному меню особистого кабінету.

Інтерфейс інформаційної системи для вибору дисциплін складається з двох основних частин:

13 КПІ (2022). Процес вибору вибірових дисциплін. URL:<https://telegra.ph/choose-your-fighter-02-28>

- інформаційний блок, який містить короткі інструкції щодо голосування та дані про період його проведення, а також кількість обраних дисциплін;
- блок вибірових дисциплін, який надає можливість студентам вибирати дисципліни та містить мінімальну інформацію про кожен предмет. Функціонал інформаційної системи передбачає такі можливі дії:

1) вибір предмету, який здійснюється натисканням шляхом натискання чекбоксу біля бажаної дисципліни на початку таблиці;

2) збереження результатів вибору, яке виконується за допомогою кнопки «Зберегти» у нижній частині сторінки (ЛНУ, 2021¹⁴).

3. Національний авіаційний університет (НАУ)

Цей університет використовує для процесу вибору дисциплін власну автоматизовану систему «Формування індивідуальної освітньої траєкторії». Головною метою цієї системи є забезпечення можливості студентам обирати дисципліни в зручному електронному форматі. Однак, якщо студент бажає отримати доступ, наприклад, до методичних матеріалів чи електронного журналу, він повинен скористатись окремими інформаційними системами, які надає Національний авіаційний університет.

Для входу до системи вибору вибірових дисциплін необхідно ввести корпоративну пошту та пароль. Облікові дані, що надаються, повинні належати до домену «gmail.com».

Важливо зауважити, що в системі вже за замовчуванням обрано декілька дисциплін, проте студент може їх змінювати на інші. Інтерфейс інформаційної системи для вибору дисциплін в Національному авіаційному університеті включає наступні компоненти:

- блок рекомендованих вибірових дисциплін, який автоматично пропонує студенту список дисциплін. Вони автоматично затверджуються як обрані, якщо студент не бере участь у голосуванні, і виділені синім кольором;
- блок альтернативних вибірових дисциплін, який містить перелік дисциплін, доступних для вибору як альтернатива рекомендованим. Вони виділені помаранчевим кольором.

Функціонал інформаційної системи включає наступні можливі дії:

14 ЛНУ (2021). *Процес реєстрації на вибірові дисциплін*. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/Reiestratsiia-na-vybirkovyi-dysts-ypliny.pdf>

1) заміна рекомендованої дисципліни – це можливо зробити шляхом натискання чекбоксу в блакитному або помаранчевому блоках, обираючи по одному предмету з кожного блока. Після цього необхідно натиснути кнопку «Замінити», і обрані дисципліни зміняться місцями;

2) збереження результатів вибору – ця опція доступна, якщо натиснути кнопку «Зберегти» у нижній частині сторінки (НАУ, 2022¹⁵).

4. Запорізький національний університет (ЗНУ)

У цьому закладі процес вибору дисциплін здійснюється на основі навчальної платформи Moodle.

Онлайн платформа Moodle є системою для створення інформаційно-освітнього середовища закладу освіти чи іншого освітнього суб'єкта, яка орієнтована, насамперед, на забезпечення інтерактивної взаємодії між учасниками освітнього процесу, організації як очного, так і дистанційного навчання (Каркач & Семигіна, 2022¹⁶). У ЗНУ вона виконує ще й функцію персоналізації вибору начальних дисциплін студентами.

Для доступу до розділу вибірових дисциплін на сайті ЗНУ студенти можуть перейти безпосередньо зі свого особистого кабінету. Система автоматично перенаправляє користувача на сторінку, де можна проголосувати за певні предмети.

Інтерфейс інформаційної системи для вибору дисциплін в ЗНУ схожий на той, що існує в інших закладах освіти, і він включає два основних блоки:

- інформаційний блок, який містить дані про період проведення голосування, мінімальну кількість студентів у групі та кількість дисциплін, які будуть обрані; тут також надаються вказівки щодо самого процесу вибору;
- блок вибірових дисциплін, який реалізує функціонал вибору дисциплін і містить мінімальну інформацію про предмети.

Функціонал системи включає наступні можливі дії:

1) зміна пріоритету вибірової дисципліни – це можна зробити шляхом перетягування предмету з наявного списку дисциплін на початок переліку мишею або натисканням кнопок на початку рядка;

15 НАУ (2022). Покрокова Інструкція для роботи здобувача вищої освіти в автоматизованій системі «Формування індивідуальної освітньої траєкторії». URL:https://nau.edu.ua/download/trajectory/manual_FIET_stud.pdf

16 Каркач, А. & Семигіна, Т. (2022). Використання платформи Moodle для навчання цифровим технологіям слухачів університетів третього віку. *Social Work and Education*, 9(4). С. 451–464. URL:<https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.4.1>

2) збереження результатів вибору – ця опція доступна, якщо натиснути кнопку «Зберегти пріоритети» у нижній частині сторінки (ЗНУ, 2022¹⁷).

Отже, проведений аналіз інтерфейсу та функціоналу інформаційних системи чотирьох закладів вищої освіти виявив наявність трьох різних систем:

- НАУ та КПІ – система реалізована власними ресурсами університету;
- ЛНУ – система реалізована приватною фірмою, на замовлення;
- ЗНУ – в основі системи лежить відкрите програмне забезпечення.

Попри сутнісні відмінності у реалізації усі розглянуті системи пропонують студентам схожий функціонал: обрання дисципліни зі списку та підтвердження вибору. Співставлення його із закордонним досвідом, дає підстави вести мову про те, що на часі – розширення функціоналу інформаційних систем вибору навальних дисциплін, створення більш інтерактивного підходу, відповідно до сучасних стандартів навчання.

Наразі до одного з важливих факторів, що впливає на кінцевий вибір студента, відносять ступінь його ознайомленості з тією чи іншою дисципліною. Ймовірність того, що кінцевий вибір припаде на предмет про який студент майже нічого не знає – дуже низька. Тому, приміром, можливість участі у ввідній лекції, яка пропонується інформаційною системою, може бути ефективним вирішенням зазначеної проблеми.

Іншим інструментом, який може запропонувати інформаційна система, – це функціонал з організації студентів. Він допоможе викладачам швидко та ефективно координувати студентів на початку навчання, додаючи посилання на групи з лекційних та практичних занять, у яких вже буде відбуватись подальше спілкування. Студенти при цьому також отримають певні переваги, адже вони будуть виразно бачити, які вибіркові дисципліни вони вивчатимуть у поточному семестрі, замість того, щоб шукати їх з-поміж інших, у загальному розкладі. Таким чином, зазначений функціонал значно покращить користувацький досвід як для студентів, так і викладачів, зробить його прозорішим та гнучкішим (Новак, 2022¹⁸).

Вітчизняним університетам, які розвивають інформаційні системи вибору дисциплін, доцільно звернути увагу на результати досліджень

17 ЗНУ (2022). Інструкція для здобувачів освіти. URL:<https://moodle.znu.edu.ua/mod/page/view.php?id=49165>

18 Новак, А. С. (2022). Інформаційна система для вибіркових дисциплін : індивідуальний дослідницький проєкт ... бакалавра : 126 Інформаційні системи та технології. URL:<https://ela.kpi.ua/handle/123456789/57662>

(Towers & Towers, 2020¹⁹; Wu et al., 2018²⁰; Xiang, 2021²¹) щодо використання хмарних технологій та блокчейну в цих системах. Адже впровадження цих технологій може спростити процес адміністрування інформаційної системи вибору дисциплін, зменшити кількість адміністративних завдань та ресурсів, які витрачаються на підтримку системи. Також використання хмарних технологій дозволяє студентам отримувати доступ до інформаційних систем з будь-якого місця та пристрою, що покращує зручність користування. Це важливо, особливо в сучасних умовах України, бо студенти можуть перебувати в різних місцях. Блокчейн посилює безпеку зберігання даних про вибір дисциплін студентами. Це означає, що немає можливості внесення змін до даних без відома та згоди всіх учасників системи. Університет може бути впевнений в цілісності та достовірності даних, а студенти можуть перевірити історію своїх виборів, що сприяє підвищенню довіри студентів до інформаційних систем університету.

У загальному, ці технології допомагають університетам зробити процес вибору дисциплін більш надійним, доступним та ефективним, що сприяє покращенню якості навчання та задоволенню потреб студентів.

В останні роки інструменти закордонних інформаційних систем з вибору навчальних дисциплін включають Big Data та штучний інтелект (ШІ), які допомагають студентам у виборі предметів. Згідно із дослідженнями (Maphosa, Doorsamy & Paul, 2020²²; Popenici & Kerr²³), залучення ШІ в інформаційні системи вибору навчальних дисциплін може бути реалізоване наступним чином:

- аналіз інтересів та попереднього навчального досвіду: на основі цих даних система може надавати індивідуальні рекомендації стосовно того, які дисципліни можуть бути цікавими та доцільними для конкретного студента;
- прогнозування успішності у конкретних дисциплінах на основі попереднього навчального досвіду студента та показників, таких

19 Towers, A. & Towers, N. (2020). Re-evaluating the postgraduate students' course selection decision making process in the digital era. *Studies in Higher Education*, 45 (6). P. 1133–1148.

20 Wu, X., Zhang, Y., Zhang, J., & Cui, R. (2018). Design and implementation of college online learning system based on WeChat Mini Program. *9th International Conference on Information Technology in Medicine and Education (ITME)* (pp. 447–451). IEEE.

21 Xiang, H. (2021). Study on Selection Mechanism of College Student Cadre under Iceberg Model. *Frontiers in Humanities and Social Sciences*, 1(3) 89–97.

22 Maphosa, M., Doorsamy, W., & Paul, B. (2020). A review of recommender systems for choosing elective courses. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 11(9). P. 287–295.

23 Popenici, S. A. D. & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 12(22). P. 1–13.

як відвідуваність лекцій, здача завдань тощо. Це допомагає студентам уникнути вибору надто складних або невідповідних дисциплін для них.

- адаптивність рекомендацій щодо вибору дисциплін: ШІ може навчатися на основі взаємодії студентів з системою. Він може враховувати зміни у інтересах та цілях студентів та надавати відповідні оновлені рекомендації;
- аналіз відгуків і рейтингів щодо конкретних дисциплін та викладачів і враховувати цю інформацію при наданні рекомендацій;
- системи раннього попередження: ШІ може виявляти ознаки труднощів у навчанні студентів та надавати рекомендації щодо можливих заходів для покращення успішності;
- оптимізація розкладу: ШІ може допомагати створювати розклади для студентів, які оптимізують їхній час та дозволяють вибирати дисципліни відповідно до їхнього розкладу.

Отже, залучення ШІ до інформаційних систем для вибіркового вибору дисциплін у закладах вищої освіти дозволяє створити більш індивідуалізований підхід до вибору навчальних дисциплін, що допомагає студентам досягати кращих результатів та більше задоволення від навчання. Такий підхід також може зменшити кількість невдалого вибору дисциплін та сприяти більш успішному завершенню освітньої програми.

Підсумовуючи результати роботи, відзначимо, що в Україні заклади вищої освіти послуговуються різними системами для вибору навчальних дисциплін. НАУ та КПІ мають власні розробки для вибору дисциплін, ЛНУ користується системою від приватної фірми, а ЗНУ базується на безкоштовній платформі Moodle. Водночас усі розглянуті системи пропонують студентам схожий функціонал, який включає в себе обрання дисциплін і підтвердження вибору.

У контексті сучасних підходів до організації навчання, існує потреба у розширенні функціоналу інформаційних систем для вибору дисциплін, створенні більш інтерактивного підходу та використання штучного інтелекту. Залучення штучного інтелекту до інформаційної системи дозволить впровадити індивідуалізованіший та ефективніший підхід до навчання, допоможе уникнути невдалих виборів та сприятиме досягненню студентами кращих результатів навчання.

КОСТЮКЕВИЧ Тетяна Костянтинівна,

канд. геогр. наук,

Одеський державний екологічний університет

ORCID ID: 0000-0002-1952-8839

ДАНІЛОВА Наталія Василівна,

канд. геогр. наук,

Одеський державний екологічний університет

ORCID ID: 0000-0003-2334-6058

БОНДАР Олександр Григорович,

студент,

Одеський державний екологічний університет

Україна

ПЕРСПЕКТИВИ ВИРОБНИЦТВА ГОРОХУ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

Виробництво зернобобових культур відіграє важливу роль у сільськогосподарському виробництві. Високий вміст білка та потенційна врожайність, скоростиглість, порівняно добра екологічна пластичність приваблюють фахівців господарств. Відмінною рисою зернобобових є недетермінований тип росту та здатність до азотфіксації в симбіозі з бульбочковими бактеріями, що значною мірою визначає специфіку технології його обробку та напрямок селекції.

Впровадження новітніх інтенсивних технологій вирощування зернобобових культур передбачає отримання господарством максимальних прибутків із залученням мінімальних коштів. Визначальним фактором при цьому є збереження земельних ресурсів для подальшого господарювання. Однією із складових при виконанні цього завдання є дотримання сівозмін із залученням такої культури як горох¹.

В останні десятиліття роль зернобобових культур у сільськогосподарському виробництві поступово знизилася з низки причин. Виробництво мінеральних добрив, пестицидів та інших хімікатів визначило шлях розвитку сільського господарства у різних країнах на індустріальній основі.

1 Михайленко Л.П. Горох. Система ведення сільського господарства Дніпропетровської області. Дніпропетровськ: Ін-т зерн. Господарства УААН, 2015. С. 150–152.

Застосування штучних добрив дозволило отримувати високі врожаї сільськогосподарських культур та вирощувати деякі з них як монокультури. Роль бобових в цілому в сівоzmіні та підвищення родючості ґрунту була різко знижена.

В умовах сталого розвитку екологічні, біологічні та біодинамічні напрямки сільськогосподарського виробництва сьогодення передбачають використання бобових рослин як харчової та кормової культури, що здатні підтримувати та підвищувати родючість ґрунту за рахунок фіксації атмосферного азоту. Крім того, покращуються технологічні якості харчових та кормових продуктів².

Тривалий час основною зернобобовою культурою в Україні був горох. Цінність гороху зумовлена його здатністю формувати досить високі і стабільні врожаї зерна порівняно з іншими бобовими культурами, а також хорошими показниками якості зерна і нетривалим вегетаційним періодом. Він є одним з кращих попередників для озимих культур та одним з дешевих джерел високоякісного білка³.

Завдяки високій врожайності та кормовій цінності, горох набув широкого розповсюдження по всій території України. Основні площі під горохом до 2022 року були розташовані в Південній частині країни – Запорізька область (більше 60 тис. га), Одеська, Миколаївська та Харківська області (20–22 тис. га), хоча й врожайність тут не висока – 15–25 ц/га. Динаміка виробництва гороху в Україні за останні сім років наведено в табл. 1. В останні роки площа під посівами гороху становила близько 250 тис. га, в 2017–2018 роках відмічалось різке збільшення площі до 420 тис. га, що сталося у наслідку рекордних врожаїв гороху по всій території України в 2016 року – середня врожайність гороху становила тоді 31,3 ц/га⁴. В середньому врожайність гороху по Україні становить 20–25 ц/га. У 2022 р. площі під горохом в Україні становили 259 тис. га, що вдвічі менше, ніж минулого року. Через активні бойові дії на південному сході площі під горохом скоротилися зі звичних 240–250 тис. га до 126 тис. га, врожайність в середньому становила 20,4 ц/га.

2 Домбровський Д.С. Роль зернобобових культур в сталому розвитку майбутнього : матеріали Студентської наукової конференції Одеського державного екологічного університету, 11–18 травня. Одеса, 2022. С. 26–27. URL:<http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/10366/>. (дата звернення: 2.09.2023р.).

3 Вольвач О.В., Жигайло О.Л., Колосовська В.В., Костюкевич, Т.К. Агроекологічна оцінка умов вирощування гороху в Запорізькій області України. *Екологічні науки*. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 3(36). С. 81–85. URL: <http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/9326f>. (дата звернення: 2.09.2023р.).

4 Державна служба статистики України. Сайт Державного департаменту статистики України. Сільське господарство. Рослинництво. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення: 3.09.2023 р.).

Таблиця 1.

**Показники динаміки виробництва гороху
в Україні, 2016-2022 рр.**

Роки						
2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Посівна площа, тис. га						
242,3	411,9	426,1	253,4	234,5	240,2	125,7
Урожайність, ц/га						
31,3	27,6	18,2	22,6	20,4	23,6	20,6
Валовий збір, тис. ц						
745,6	11387,1	7756,0	5730,4	4788,8	5662,6	2599,6

Значні коливання врожайності гороху визначаються впливом погодних умов на продуктивність рослин. Найбільші врожаї гороху в Україні в останні роки отримують в Західних областях України – в Волинській (до 37 ц/га), Житомирській (до 36 ц/га), Тернопільській (до 34 ц/га), Рівненській (до 32 ц/га), Львівській та Хмельницькій (до 30 ц/га) областях, хоча площі під горохом в цих областях є найменшими по Україні. Так, в Рівненській області площі під горохом в останні роки становлять до 1,2 тис. га, Волинській та Львівській областях до 1-3 тис. га, в Житомирській області близько 2 тис. га, в Тернопільській до 6 тис. га та в Хмельницькій до 15 тис. га.

Розглянемо, як змінювалась динаміка врожайності гороху в Північно-Західній частині України на прикладі Тернопільської та Волинської областей у порівнянні з середньою врожайністю по Україні (рис. 1). Наочно бачимо, що на початку розглянутого періоду середня врожайність гороху по Україні трохи вища ніж в Тернопільській та Волинській областях, в 2010 році значення вирівнялися й спостерігається поступове збільшення врожайності в Тернопільській та Волинській областях досягаючи максимальних значень в період 2016-2017 років. Різниця у порівнянні з середньою по Україні врожайністю в 2017 році становила 43 % в Волинській області та 63 % в Тернопільській. Починаючи з 2018 року спостерігається різке зниження врожайності як в Україні так й в цих областях, але різниця між ними остається значною. Станом на 2021–2022 рік різниця становила близько 55–65 % (рис.1).

В роботі була виконана оцінка динаміки врожайності гороху на зерно за період з 2000 по 2022 роки для Північно-Західної частини України на при-

кладі Тернопільської та Волинської областей за допомогою методу гармонійних зважувань⁵. Результати цієї роботи представлені на рис. 2.

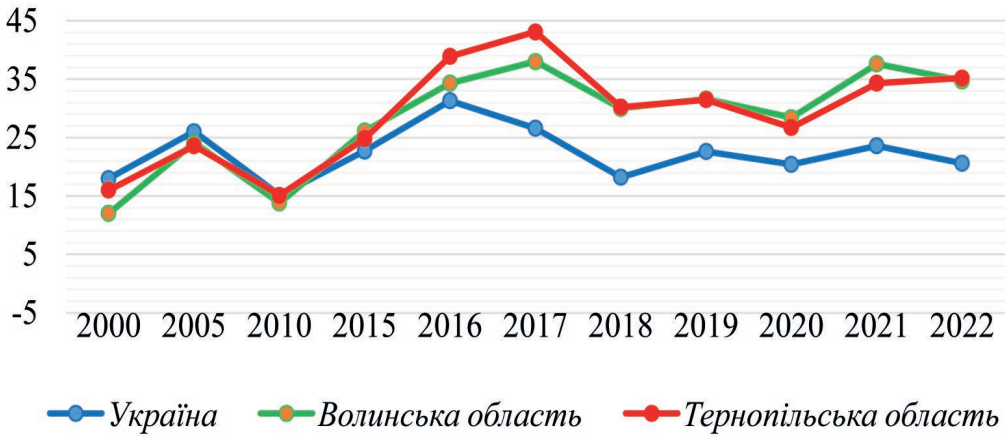

Рис. 1. Динаміка врожайності гороху в Тернопільській та Волинській областях у порівнянні з середньою по Україні, 2000-2022 рр.

На рисунку плавна лінія характеризує тренд врожайності, а ламана лінія – щорічні коливання врожайності за рахунок різних факторів, основу яких становить клімат. Як видно з рисунку, на протязі всього досліджуваного періоду спостерігається пряmlinійне збільшення значення компоненти тренда, за винятком періоду 2005–2007 рр., що свідчить про суттєве підвищення рівня культури землеробства за цей період в обох областях.

Розглянемо більш детально – так, на початку досліджуваного періоду врожайність гороху за трендом в Тернопільській області становить 19,1 ц/га, протягом майже всього періоду досліджень спостерігається поступове зростання значення компоненти тренду – до 37 ц/га (рис. 2а). В Волинській області лінія тренду має аналогічний вигляд, а на початку досліджуваного періоду врожайність гороху за трендом в області становить 17,2 ц/га, наприкінці зростає до 37,3 ц/га (рис. 2б).

У середньому за роки дослідження врожайність в Тернопільській області становила 24,2 ц/га. На початку періоду в 2000 році врожайність складала 16,0 ц/га. Стрімке збільшення значень урожайності почалось в 2004–2005 роках – урожайність становила 26,0 та 23,6 ц/га відповідно. Протягом зазначеного періоду спостерігалися значні коливання фактичної врожайності культури на території дослідження, але найбільші такі стрибки

⁵ Польовий А.М. Базова модель оцінки агрокліматичних ресурсів формування продуктивності сільськогосподарських культур. *Метеорологія, кліматологія та гідрологія*. Одеса, 2004. Вип. 48. С. 195–205.

відбулися в 2016 та 2017 роках – урожайність становила 38,9 та 41,3 ц/га відповідно. Стрімке зниження врожайності на фоні попередніх та наступних значень спостерігалось в 2020 році – 26,7 ц/га.

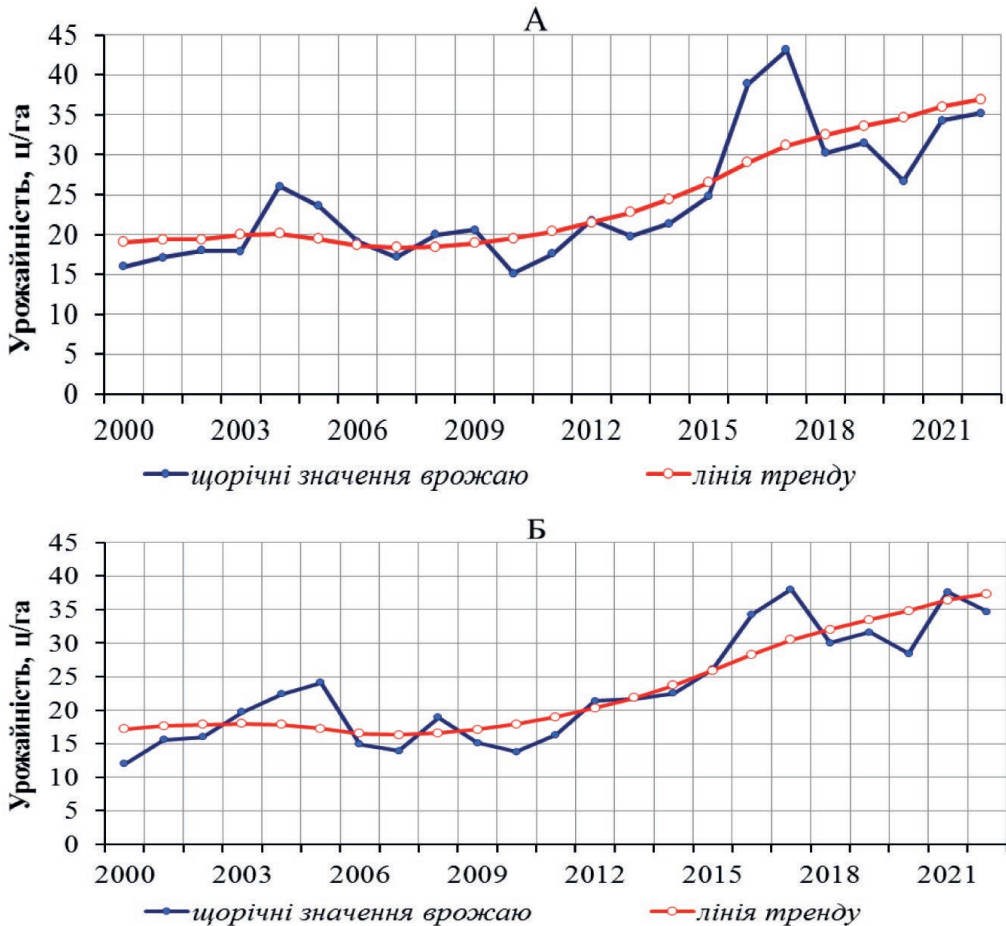

Рис. 2. Динаміка врожайності гороху та лінія тренду (А – Тернопільська область, Б – Волинська область).

У Волинській області в середньому за роки дослідження врожайність становила 23,0 ц/га та становила на початку періоду 12,0 ц/га. Стрімке збільшення врожайності також спостерігалось в 2004-2005 роках – урожайність становила 22,4 та 24,1 ц/га відповідно. Протягом зазначеного періоду спостерігалися значні коливання фактичної врожайності культури на території дослідження, але найбільші такі стрибки відбулися в 2016 та 2017 роках – урожайність в ці роки становила 34,3 та 38,0 ц/га відповідно. Стрімке зниження врожайності також спостерігалось в 2010 році – до 28,4 ц/га.

Для виявлення в чистому виді впливу погодних умов окремих років на формування врожаю гороху в Тернопільській та Волинській областях, розглянемо відхилення фактичних урожаїв від лінії тренду (рис. 3).

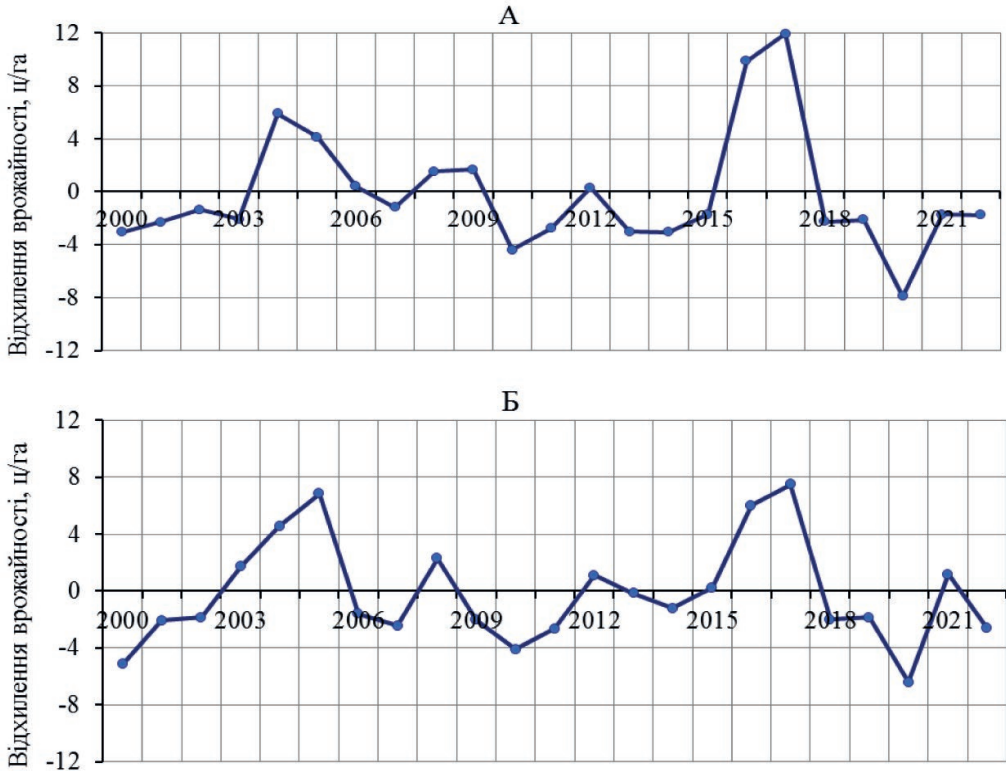

Рис. 3. Відхилення врожайності гороху від лінії тренду (А – Тернопільська область, Б – Волинська область).

За 23 роки в Тернопільській області лише у одному випадку спостерігалось від'ємні відхилення, яке було досить суттєвим – до -7,9 ц/га в 2020 році. Значні коливання зі знаком «мінус» відбулися й в 2000 та 2014 рока – до 3,1 ц/га, останні від'ємні відхилення були незначними (рис. 3а). Це свідчить про несприятливі та про дуже несприятливі погодні умови, що склалися протягом цих років. У роки ж зі сприятливими погодними умовами, а таких виявилось лише вісім, вдавалось отримати збільшення врожаю за їх рахунок і відхилення від лінії тренду мали додатні значення. Найбільш сприятливим для вирощування гороху був 2017 рік, коли додатне відхилення від лінії тренду становило 12,0 ц/га та 2016 – 9,9 ц/га. Трохи меншими додатні відхилення спостерігались в 2004 та 2005 роках – 6,0 та 4,1 ц/га відповідно.

У Волинській області за досліджений період також лише у одному випадку спостерігалось від'ємні відхилення до $-6,4$ ц/га в 2020 році. Значні коливання зі знаком «мінус» відбулися й в 2000 та 2010 роках та становили $-5,2$ та $-4,1$ ц/га відповідно, останні від'ємні відхилення були незначними (рис. 36). У роки ж зі сприятливими погодними умовами, а таких виявилось лише десять, вдавалося отримати збільшення врожаю за їх рахунок і відхилення від лінії тренду мали додатні значення. Найбільш сприятливим для вирощування гороху в Волинській області виявились 2017 рік, коли додатне відхилення від лінії тренду становило $7,5$ ц/га та 2005 – $6,8$ ц/га. Трохи меншими додатні відхилення спостерігались в 2004 та 2016 роках – $4,6$ та $6,0$ ц/га відповідно.

В останні роки значного приросту врожайності гороху як в Тернопільській так й в Волинській областях не спостерігається, що свідчить про низький рівень умов агротехніки.

За сучасних умов зміни клімату в Північно-Західних областях України в останні роки спостерігаються найвищі врожаї гороху, тому пропонуємо збільшити площі під культурою для збільшення валового збору, враховуючи, що Запорізькій області в 2022 році площі під посівами зменшилися в десять разів.

Для нарощування обсягів вирощування гороху, як важливої зернобобової культури та підвищення його врожайності потрібен інклюзивний підхід, який буде враховувати обмеженість ресурсів фермерів, протистояти різним реаліям соціально-екологічного середовища, а також усувати зовнішні фактори, що впливають на виробництво, такі, як конкуренція між зернобобовими та злаковими.

БОНДАРЧУК Марія Костянтинівна,

д-р екон. наук, професор,

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-4624-0734

СЕРГЄЄВ Олег Миколайович,

старший викладач,

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-5918-9421

Україна

СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО БАНКУ

Головною умовою забезпечення безперебійної роботи банківського сектору є стабільна фінансова діяльність комерційних банків. Стратегічне управління банком є важливою діяльністю, спрямованою на досягнення якісних та кількісних цільових показників розвитку банку. Це досягається через своєчасні зміни в організації бізнес-процесів банку у відповідь на зовнішні та внутрішні виклики, при цьому враховуючи його ресурсний потенціал¹.

Відтак, стратегічне управління банком передбачає: визначення місії та візії банку, тобто основних цілей та спрямувань його діяльності у середньо- та довгостроковій перспективі; аналіз зовнішнього середовища, включаючи ринкові умови, конкуренцію, законодавство та інші фактори, що можуть впливати на банк; оцінка внутрішніх ресурсів та можливостей банку, таких як фінансові, технічні та людські ресурси; формування стратегії банку, яка визначає основні шляхи досягнення поставлених цілей та визначає стратегічні напрямки розвитку; розробка конкретних планів дій та програм, які допоможуть реалізувати обрану стратегію; моніторинг та оцінка виконання стратегії, внесення необхідних коректив для досягнення цілей; постійне адаптування стратегії до змін в середовищі та внутрішніх обставин.

Загалом, стратегічне управління банком спрямоване на забезпечення його стійкого розвитку, конкурентоспроможності та досягнення визначених цілей у середньо- та довгостроковій перспективі.

¹ Харченко Т. О. Особливості стратегічного управління в банківській системі [Електронний ресурс] / Т. О. Харченко, А. О. Ковтун, // Ефективна економіка. 2019. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2019/58.pdf.

У цьому контексті доцільно виділити головні стратегічні цілі розвитку сучасного банку: досягнення високого рівня віддачі на капітал, що забезпечить потенціал для нарощування масштабу діяльності; збільшення загальної кількості клієнтів у всіх сегментах; зростання рівня задоволеності клієнтів та їх активності; швидке реагування ІТ на потреби бізнесу та підвищення надійності ключових ІТ-систем; утримання помірною апетиту на ризик, зростання операційної ефективності; підвищення рівня заангажованості та задоволеності працівників.

Вважаємо, що стратегія розвитку банку передбачатиме: вартість на основі довготривалих відносин із задоволеними клієнтами та ентузіазму працівників; динамічно та, водночас, розсудливо збільшує масштаб свого бізнесу; здійснює глибоку цифрову трансформацію у всіх аспектах діяльності; – удосконалює операційну модель та багатоканальну модель дистрибуції; – використовує потенціал синергії внаслідок належності до бізнес-структур для створення «екосистеми» фінансових послуг; забезпечує диверсифікованість діяльності і дисципліну в сфері управління ризиками та кібербезпеки, стійкість до ринкових потрясінь тощо². В таблиці 1 узагальнено стратегічні напрями управління активами та пасивами банку.

Таблиця 1

Стратегічні напрями управління активами та пасивами банку

Напрямок	Механізм
Маркетингова політика	Розширення рекламної кампанії в медіапросторі; Розширення ринків клієнтів Впровадження політики лояльності для категорій клієнтів
Політика залучення коштів	Збільшення відсоткових ставок на залишок коштів на поточних рахунках; Розроблення тарифних пакетів за строковими вкладками для різних категорій населення; Реструктуризація певної частки наявних кредитів
ІТ-сфера банку	Удосконалення технологій обслуговування; Впровадження нових послуг з використанням інноваційних технологій
Інвестиційна політика	Кредитування приватного сектору економіки Кредитування державного сектору економіки Інвестиції в спільні проекти сталого розвитку з іншими учасниками ринку

Джерело: узагальнено в процесі дослідження

2 Бондарчук М. К., Ющик Ю. В. Стратегічні напрями управління активами і пасивами банку // Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки". 2022. №7 (63). URL Економічні науки. Менеджмент: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2022-7-8162>

Стратегія управління активами комерційних банків потребує модернізації, а саме впровадження нових інструментів інвестування, таких як:

1. Інвестиції в державний сектор економіки (інвестування в спільні проекти може бути вигідним як для банку, так і для держави. Це може підвищити кредитоспроможність країни та сприяти розвитку внутрішнього ринку. Однак цей напрям також пов'язаний із ризиками, і банки повинні бути обережними в оцінці проектів та контролі за їхнім виконанням).

2. Інвестиції в приватний сектор (надання кредитів для підприємців може сприяти створенню нових робочих місць та розвитку малого та середнього бізнесу. Це може бути важливим фактором відновлення економіки, особливо після кризи. Важливо забезпечити адекватну оцінку ризиків та ефективний моніторинг цих кредитів).

3. Запровадження посередницьких послуг на фондовому ринку (розширення послуг на фондовому ринку може принести банку додатковий дохід та підвищити його конкурентоспроможність. Однак ця сфера також вимагає великої обачності та регулярного контролю, оскільки фондовий ринок пов'язаний із великими фінансовими ризиками).

Підвищення ефективності діяльності банків у сучасних умовах конкуренції є надзвичайно важливим завданням. Однак, без відповідного кадрового менеджменту досягнення цієї мети може бути надзвичайно складним³.

Під розвитком персоналу в системі сучасного банку розуміється процес досягнення таких показників рівня кваліфікації працівників, які відповідають стратегії розвитку банку.

Управління розвитком банку залежить від ефективного добору персоналу, мотиваційного впливу та використання заходів, а саме:

- створення системи добору, що містить у собі психологічні тести, ділові ігри, випробувальний термін на робочому місці, численні співбесіди з працівниками підрозділів з роботи з персоналом, керівниками підрозділів та їх співробітниками;

- встановлення рівня компетенцій як основного інструменту визначення фахової придатності кандидата;

- аналізування досягнутих компетенцій (у першу чергу здатності до набуття нових знань) та життєвих цінностей з погляду сумісності останніх зі стратегією комерційного банку. У цьому контексті, доцільними є психологічні методи тестування, що дають змогу глибше зрозуміти людину;

3 Сергеева О.С. Кар'єрне зростання персоналу як складова кадрової політики банку. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Збірник наукових праць № 5-6 (282-283), 2021.

- залучення професійних експертів для добору персоналу, тобто опис професійної поведінки, складання «портрету компетенцій», здійснення пошуку кандидатів, проведення їх тестування та оцінки результатів;

- організування спеціальних програм інтеграції для всіх працівників, яких беруть на роботу (навчання фахових навичок, які необхідні для роботи в компанії, знайомство нового співробітника з цілями організації, її філософією, традиціями).

Управління розвитком професійної компетенції персоналу в комерційних банках відбувається за декількома напрямками: навчання персоналу та підвищення його кваліфікації; розвиток організаційної культури банку; робота з резервом кадрів для висування на керівні посади. Встановлено, що стратегія розвитку банку залежить від концепції мотиваційного впливу і спрямована на дотримання успіху в майбутньому. Отож, для забезпечення ефективного управління розвитком персоналу в системі мотивування працівників банку можна виокремити наступні тенденції:

- більшого поширення набувають системи оплати за знання й компетенцію, коли винагороди працівника обумовлюються не значущістю його посади в ієрархії, а ступенем володіння ключовими для організації компетенціями (знаннями);

- збільшується частка змінної частини в прибутку працівників усіх рівнів. Зокрема, більше 70 % із них використовує метод пільгового продажу акцій своїм співробітникам, 66 % надає можливість брати участь у розподілі прибутку, 70 % створює спеціальні системи преміювання за підсумками роботи підрозділу;

- надання працівникам «гнучких» пільг;

- поступове зниження впливу на встановлені розміри заробітної плати таких традиційних чинників, як стаж роботи і фахова біографія, на користь компетенцій і ринку праці.

Відтак, без кваліфікованого персоналу та успішної системи управління трудовими ресурсами неможливо забезпечити конкурентоспроможність банківської установи.

Важливо також враховувати, що успішна модернізація стратегії розвитку сучасного банку вимагає від нього не лише фінансових ресурсів, але й технологічних та організаційних змін. Крім того, банки повинні слідкувати за змінами в регулятивному середовищі та впроваджувати кращі практики управління ризиками.

Olena BABCHYNSKA,
Doctor of economic sciences,
associate professor,
Vynnytsia Institute of Trade and
Economics of State University
of Trade and Economics
ORCID ID: 0000-0001-6377-6242

DEVELOPMENT OF AN ENTERPRISE DEVELOPMENT STRATEGY IN MODERN CONDITIONS

The topicality of the topic is due to the fact that the enterprise acts as a separate business entity that has its own tactics to achieve its own strategy. This problem has a strategic nature, since the development of strategy and tactics is influenced by certain factors, which directly affects the activity of production, and, therefore, the level of the economy of Ukraine in general. The development strategy is of leading importance in the management of each business entity and has a motivational goal in relation to the organization of all enterprise activities.

The strategic nature of this problem plays an important role in the functioning of the economy of our country in general. In the modern conditions in which Ukraine lives, i.e. martial law throughout the territory of our country, enterprises must adapt to new factors and develop an effective action plan to avoid the liquidation of their enterprises. A large number of enterprises have changed their location, their field of activity, therefore the strategy chosen by the management has the most important and relevant character today. The concept of «strategy» in the field of enterprise management as a certain individual economic and social system refers to a long-term comprehensive plan of actions of the manager and his team aimed at achieving the organization's mission.

The company's strategy and the tactics chosen to achieve it are the basis of strategic planning, which helps to solve the global problems of the company, the introduction of new types of services, the development of the company's divisions, the use of new technologies and the improvement of the management structure.

Each enterprise characterizes itself as a separate unit of the economic sphere. The activity of each such unit has its own principles and values of functioning. In general, an enterprise can be compared to a separate state, which has its own legislation and legal acts that act for the benefit of the population, in our case, for the enterprise, it is a development strategy and tactics for its implementation.

The development strategy fulfills the function of achieving the company's goal – this is an increase in profit and the transition of business to a new, higher level of production. Strategy is the main component of the functioning of every enterprise, which includes all features, opportunities, principles, values and goals of an economic entity.

The strategy must necessarily act only on the development of the enterprise. From a theoretical point of view, strategy acts as a foundation in management theory and strategic management of every economic entity. In modern times, globalization and the development of innovative technologies make it possible for society to move from production for mass consumption to a diversified way. What does it mean? The company collects information about the preferences of its customers and, accordingly, produces a small batch of products that have several options that satisfy the needs of consumers. Currently, the enterprise must have constant innovations and various changes that occur not only in the economic sphere. However, constantly updating the enterprise due to changes in the world generates a rather high internal instability and limits the work of one team, that is, constant updating of employees.

A historical review of the formation of the concept of «strategy» carries a large number of interpretations of the definition and judgments regarding its functioning in the enterprise. Strategic management was considered in two variations. The first option is the connection of strategy, planning and forecasting of the enterprise, the other option included the process of developing a strategy, forming tactics and making appropriate decisions regarding the effective functioning of production. The concept of «strategy» was first used in the scientific literature in the 1950s, and already in the 1980s this concept became an integral part of every business entity. Different interpretations of the definitions of «strategy» are presented in Table 1.

Table 1

Basic definitions of the concept of «strategy» by leading scientists.

Source: made by the author

Scientists	The essence of the concept of «strategy»
1	2
A. Chandler	Strategy is the choice of the main goal of the enterprise and its long-term goals, which implies the development of a rational plan of actions.
D. Quinn	The definition of the strategy consists in a certain order of actions that integrates the main tasks, policies and actions of the company, which must be united into one whole.

Continuation of Table 1

1	2
B. Karloff	A strategy is a generalized form of a model of an enterprise's actions, which serves to achieve the main guidelines through a rational distribution of forces.
I. Ansof	The strategy is characterized by a certain list of rules for making decisions related to the effective stimulation of the development of the enterprise.
M. Porter	Strategy is defined as an analysis of internal processes based on interactions between them at different levels of the organization. The main idea is to determine the value of the enterprise and develop an action plan to solve the problems of the external and internal environment.
P. Drucker	Each business entity has its own theory of enterprise organization, i.e. strategy.

Thus, it can be summarized that the strategy has a fundamental nature for every enterprise. It includes a certain plan of action regarding the development of the business entity both in the plane of the internal and external environment. The strategy can be considered from an organizational, managerial and philosophical direction, because it serves to unite the potential of the enterprise, which in the future serves to stimulate development and strengthen positions on the market of goods and services. A business has its own action plan for the development of its production and, accordingly, adjusts actions to achieve the goal, in the economic plane, the goal is a strategy, and the action plan is a tactic for achieving the set goals.

Each company is an open system and with its own strategy and developed tactics. The activities of any enterprise are influenced by the subjects of market relations, certain external factors and, in general, the chosen strategies and tactics of the organization. They are sources of new opportunities, and at the same time, serve as threats, they need to know, be able to predict the pace of development, constantly study these factors. To achieve its goals, the company must be able to rationally implement development strategies. The concept of strategy is a more global meaning; it can be called a specific goal that the company is trying to achieve¹.

Tactics have a narrower meaning – in fact, a set of consistent and effective actions to implement the strategy. Due attention should be paid to the study of this issue, as it determines the level of certainty in which management decisions are made. In general, the strategy can be explained as a systematic plan of potential behavior in the absence of information about future development of the environment and enterprise, including long-term

¹ Balan V.G., Kharitonova L.V. (2019). *Stochastic modeling of the process of selection and implementation of information management system in the enterprise*. Vinnytsia.

goals, goals, and finding ways and rules of decision-making for the most favorable and effective use of strategic resources and opportunities, as well as eliminating weaknesses and protecting against threats to the environment for future financial profitability.

We can conclude that the need for enterprises to develop a strategy is due to market instability and incomplete information about the future state of the enterprise and the direct impact of various factors on it. Under such conditions the strategic context in activity of the enterprise which is carried out in two directions is considered: – current operating activities, which are aimed at current profitability; – strategic activities aimed at future profitability Figure 1. The construction of modern strategic management in enterprises involves, first of all, the orientation of producers to the market, and not just the need to comply with the technological process of production.

The essence of modern strategic management is a clear focus of the developed plan on market needs and consideration of the market as the main factor of the external environment on which the future of the enterprise depends. Strategic management can be defined as the management of an organization based on human potential, as the basis of the organization, focuses production activities on customer demand.

Source: made by the author

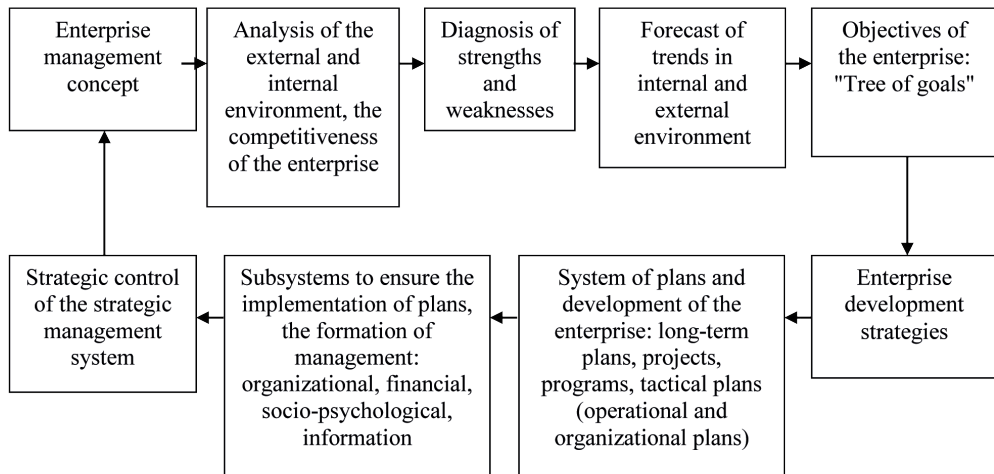

Fig.1. Conceptual scheme of strategic enterprise management

The essence of modern strategic management is a clear focus of the developed plan on market needs and consideration of the market as the main factor of the external environment on which the future of the enterprise

depends. Strategic management can be defined as the management of an organization based on human potential, as the basis of the organization, focuses production activities on customer demand. The urgency of using strategic management in enterprises as the main tool for determining the main course of the enterprise depending on the external environment, is determined by the need for constant monitoring of objectives, adherence to the chosen general strategy, functional strategies of the enterprise, constant updating and monitoring. An important component of strategic management is strategy. In a simple sense, strategy is a plan of action for the future. However, this plan is not just a recalculation of possible production processes, but also an algorithm that must be acted upon to maintain the growth of the enterprise or decide on a way out of crisis situations.

The strategy determines the behavior of the enterprise and the direction of its development. In business life, strategy is understood as a general concept of achieving the goal of the organization, solving problems and allocating the necessary limited resources. This concept contains several elements. First of all, they include a system of goals that covers the mission. The second element of the strategy is the priority areas of distribution of available resources. Resources can be directed to solve the most important, pressing problems, divided in proportion to needs, and ideally – to allocate resources in full accordance with the needs of the unit or equally, if they are close in size and engaged in similar activities. Strategy is a concept of an integrated approach to the enterprise and is a combination (compliance) of resources and skills of the organization, on the one hand, and opportunities and risks arising from the environment, on the other hand, current and future, in which the organization hopes to achieve its main goal.

The essence of modern strategic management is a clear focus of the developed plan on market needs and consideration of the market as the main factor of the external environment on which the future of the enterprise depends. Strategic management can be defined as the management of an organization based on human potential, as the basis of the organization, focuses production activities on consumer demand. In order to achieve continuous growth of activities, the company must form its own development strategy.

The strategy helps the entity to choose a rational path to development and create the most important benefits in its operation and prepares for changes in the external environment. It is possible to define this concept, «strategy» is a process of formation of the general perspective direction

of development of the enterprise on the basis of definition of qualitatively new purposes, coordination of internal possibilities of the enterprise in the external environment and development of a complex of actions providing their achievement. The need for companies to develop strategies arises from the instability of the market environment, incomplete information about the future state and influence of the entity.

The strategic context in the activities of any organization is carried out in two directions. The first direction is the current strategy of operating activities, ie aimed at current profitability. The second area is strategic activities aimed at future profitability. The main objectives of the strategy are: – choice of rational and correct way of development; – creating advantages in the functioning of this development; – combination of enterprise resources with changes in the external environment; – explanation of problems that may arise during the operation of such a model; – coordination of work of various structural divisions; – control at the enterprise. The strategy of the enterprise has several levels of decomposition, each level corresponds to a strategy of a certain rank, it can be argued that this model has a hierarchical structure. In a multidisciplinary enterprise, ie a diversified enterprise that produces different types of products, a hierarchical structure is used, which consists of 4 levels, but in a narrow-profile enterprise such a structure consists of 3 levels (competitive strategies are not used), Figure 2.

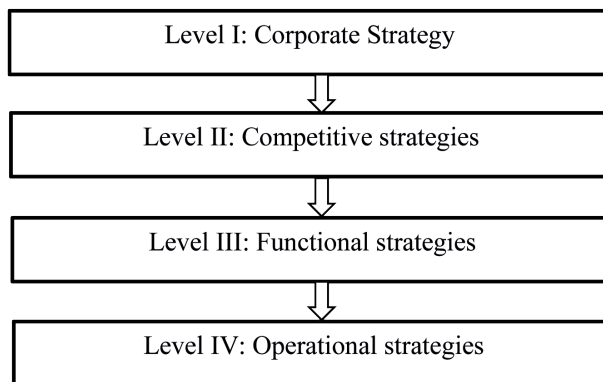

Fig. 2. Hierarchical structure of diversified enterprise strategies

The highest level is the corporate strategy, which determines the general direction of the enterprise. This is the main strategy that serves to increase the profitability of the enterprise, or stabilize or reduce its activities.

The next level is competitive strategies, which are subordinated to the highest level, is a corporation. Their main task is to highlight ways to achieve the chosen

direction of the company and gain long-term competitive position in the market. These strategies are also called business strategies or competitiveness.

Functional strategies are defined as models that are developed for each functional unit of the enterprise. These include: production strategy, financial strategy, marketing strategy, personnel management strategy and others. In general, it can be argued that these strategies specify and bring competitive and corporate strategies to the functional units of the enterprise, as well as have no effect on them.

The last level is operational strategies, which are narrow-profile for the main divisions of the enterprise and not independent, ie these are the strategies used in the shop, subordinate plant, in teams and so on. The implementation of the company's strategy is reflected in the established tactics, which are being developed for the near future. The issue of strategy development has been widely discussed in the scientific literature, but the situation with tactics is worse. In general, there are two main approaches to defining the concept of «tactics». On the one hand, tactics are understood as current plans for the implementation of strategies, on the other hand – a set of methods, techniques and means to achieve goals in specific conditions, ie how strategies are implemented, with which methods they are implemented. These approaches are important and integral elements when considering tactics. It is necessary to distinguish between strategy and tactics at different levels of enterprise management. For example, what looks like tactics to the top management of a company may seem like a strategy to the head of the finance department, as the success of the department will depend on these actions.

Tactical decisions are made at all levels. An important role is played by the differences that exist between the tactics and strategy of the enterprise: – strategy is more global and deals with more important issues, and tactics – details; – strategy determines the general direction of enterprise development, and tactics distribute the actions necessary to achieve goals and implement strategies; – the strategy of the enterprise is conceptual, and tactical measures for its implementation – organizational; – strategy reflects the achievement of enterprise goals, and tactics show the use of enterprise forces, its potential in the implementation of strategies. According to most researchers, the relationship between the company and its external environment is the main characteristic of the strategy. Defining and forming a strategy includes interpreting the environment and developing organizational decision models. We agree with the opinion of researchers on the concept of enterprise strategy, we want to add

that the strategy is a product of strategic management, which aims to optimize the activities of the enterprise with maximum consideration of the external environment. The very concept of «strategy» has a large number of meanings. The strategy is a general comprehensive program of action that identifies priority issues for the company, its mission, main goals and allocation of resources to achieve them Figure 3.

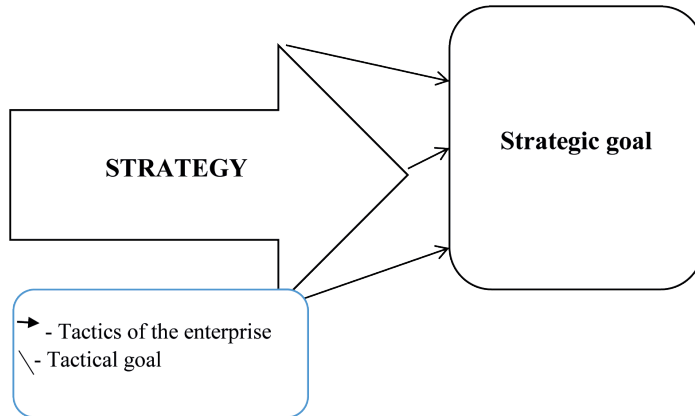

Fig.3. Dependence of tactics and strategy of the enterprise

The strategy forms the goals and the main ways to achieve them in such a way that the company has a common (one that unites all departments) direction of work. Therefore, in the process of strategic planning in commercial enterprises, it should be borne in mind that economic strategy is key in shaping the objectives of the enterprise. Economic strategy is a holistic system of actions of the subject aimed at achieving the goals, objectives and priorities of its economic reproduction, taking into account the complex of influences of endogenous and exogenous factors, designed for a long period. Strategies are tools for achieving goals in strategic management. Therefore, for the successful implementation of the chosen strategic set, it is necessary that the company operates in accordance with the chosen management concept. The strategy is the basis of the corporate culture of the enterprise, which is aimed not only at achieving certain goals, but also maintaining the management structure, production and social ties in the enterprise, which are determined by the achievement of strategic goals of the enterprise.

Thus, tactics are a set of short-term actions, practical methods and techniques of management used to implement enterprise strategies. That is, it can be argued that tactics are defined as the means and methods of implementing enterprise strategies, the implementation of which leads to the

goals, in general, this relationship can be represented by the scheme. The main properties of tactics can be identified: – short-term nature – the action is planned for the short term, but their results can be felt in the planning period; – relativity – functional level strategies are tactics in relation to higher level strategies; – practical orientation – tactics aimed at achieving real results; – adaptability of methods and techniques of management – the means by which the strategy of the enterprise is realized; – reactivity – tracking changes in the environment of its activities. Thus, strategy is more global than tactics. The classic definition of modern strategy is its understanding as a certain direction of action aimed at effective and rapid development of the enterprise in terms of profitability and competitive advantage. Quite important attention is paid to such features of the strategy as: duration of action, reactions to unforeseen events, the company's unique position in the market of goods and services and priority areas of resource use. And tactics serve all those with which the company's strategy is implemented. Tactics are developed by middle managers based on the chosen strategy of the enterprise. A strategic plan only makes sense when it is successful. As is already known, managers develop short-term goals and based on them current plans, which are called enterprise tactics. Tactics are characterized by the following factors about the development: – tactics are developed on the basis of the chosen strategy of the enterprise; – if the strategy is developed at the highest level of the enterprise, the tactics are formed at the middle level; – tactics are designed for the short term, and strategy for the long term. The strategy of the enterprise is the process of forming a general promising direction of development of the organization on the basis of defined goals.

Modern approaches to strategy development are based on certain principles:

1. Focus on long-term global goals of the enterprise as an economic system and the economic interests of its owners;
2. Variety of options for possible directions of development, which is due to the dynamic activities of the external environment;
3. Continuity of strategy development, constant adaptation to changes that occur both in the internal and external environment of the enterprise;
4. Complexity of strategy development, coherence of strategic decisions in certain areas of the enterprise, types of resources, functions, etc.

Before starting to develop tactics and strategies, the company needs to determine the goal, ie the goal it seeks to achieve. The goal contributes to the main

function of the enterprise, which is expressed in its mission. This goal should clearly define the future position of the company on such aspects as: – ensuring the liquidity of the financial enterprise; – ensuring that the owners receive high profits in maintaining the profitability of the organization; – guaranteeing labor safety and development of the company's staff. Each entity has not a single goal, but a system of goals that it seeks to achieve and is determined by its position in the internal potential of the enterprise and its external environment. In the modern system of strategy and tactics, the main areas of activity are identified, within which each business unit tries to determine the main directions of setting the goals of the enterprise, they include: – level of productivity; – the company's position in the market of goods and services; – profit of the enterprise; – financial stability; – work with potential clients; – management; – modern innovation activity; – high qualification of the staff; – the needs and well-being of their own team; – social responsibility. Then there are certain stages of modern strategy and tactics in the enterprise, they are consistent and interrelated: Stage 1 is the awareness of the main task of the enterprise. That is, finding out the main purpose of the establishment and operation of the enterprise. Stage 2 – study and coverage of the main details of the external environment and determine the level of impact on the enterprise. Stage 3 is to analyze the strengths and weaknesses of the enterprise, by assessing: the effectiveness of the business entity, competitiveness in the market of goods and services, as well as determining the competitive status. Stage 4 forms a system of strategic goals of enterprise development. This process consists of two interrelated stages of work: – quality and effective goal setting; – clarification, harmonization and quantitative

It is no secret that the main goal of any enterprise is to obtain and increase profit. In order to achieve this goal, the company develops its own development strategy, which helps the owner to choose a rational path of development with the creation of advantages in its functioning, and it also brings changes in the external environment of the enterprise. In general, the process that contributes to the development of the enterprise taking into account its basic principles and is a development strategy. This concept should take into account the possibilities of production under different conditions, the economic state of the market, competition and prospects in order to develop the main comprehensive measures that will be aimed at rapid growth of profits and a stable position in the market, because the strategic motive of any business entity has two tactical objectives². The first goal is a strategy

2 Balan V.G. (2021). *Tools for fuzzy modeling in strategic enterprise management*. Vinnytsia

that is carried out by the operational activities of the enterprise and aims to get more profit right now, and the second one is aimed at creating a concept of increasing profit in the future.

Factors determining the development of the enterprise include the following: a single goal in the team, readiness to adjust management due to global changes, forecasting development and decision-making in this regard, long-term nature and efficiency, reformation, readiness for crisis situations. One of the main factors is a purposeful team that works for the development of the enterprise.

The development strategy also includes the main tasks, namely:

- choosing the most rational and optimal direction of development;
- optimal distribution of enterprise resources in relation to changes in the external environment;
- creation of operational advantages over other competitors;
- solving problems that may arise in the implementation of economic activity;
- adjustment of the main tasks in relation to the political and economic situation both on the domestic market and on the foreign market;
- coordination and control of the work of all units of the enterprise;
- creation of a favorable and optimistic climate among the company's employees.

In the theory of strategic management, different strategies of enterprise development are distinguished. All of them have their own character, main goals, purpose and principles. Choosing a single development strategy for an enterprise is a difficult process that takes into account various influencing factors: economic, political, social, legal, and others, but in the end, the most optimal strategy remains, which will solve the most basic tasks of the enterprise³.

In general, strategies can be classified according to certain criteria, such as: the level of decision-making in the enterprise, conceptual bases for advantages over competitors, the level of competitiveness and the behavior of the enterprise in the market, the stage of the life cycle of the enterprise, the industry position of the enterprise, the field of activity and the level of the market, etc. . It should be emphasized that a large number of strategies cannot be singled out by only one classification feature. An approach has been created that can be classified as competitive and divide all development strategies into 3 levels:

- general strategies are a global plan of action to clearly achieve advantages over competitors;

3 Bazilinska O.Y., Panchenko O.I. (2019). *Financial stability in the system of strategic management of the enterprise*. Vinnytsia. URL:https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2019-1_0-pages-89_94.pdf.

- functional – these are strategies that completely depend on certain conditions at the internal and external levels;
- portfolio strategies depend on the management organization of the enterprise and the field of business. The classification of strategies is shown in Figure 4.

Let's consider this classification in more detail. The first type of strategies are general strategies of enterprise development. The main goal is to achieve advantages over competitors in the market of goods and services. Competitive strategies are characterized by active actions to achieve profit and a stable position in the market. Advantages for competition are: marketing policy, ownership of patents, innovative enterprise development plan, efficient production, quality product, organized enterprise management, optimal climate in the team, created optimal action plan for development.

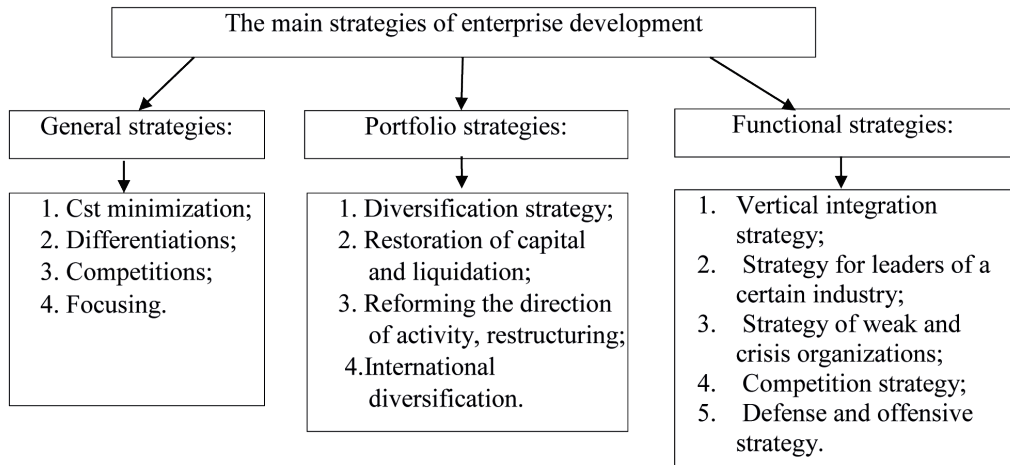

Fig.4. Classification of enterprise development strategies

As for the globalization strategy, it foresees certain directions and principles of functioning in the markets of a separate country and not only sells its product, but also uses the possibilities of the international division of labor. In macroeconomics, globalization is characterized as the main desire of countries or certain territories to become more economically active outside their borders. The strategy of differentiation consists in improving a certain aspect of activity on the market. This concept can be applied in the production of the products themselves, sales conditions, marketing policy or other factors.

In the economic theory of definition, a portfolio is characterized as securities owned by an entity. In general, portfolio strategies are based on functioning in

new economic sectors, strengthening in existing divisions, liquidation of sales in undesirable industries or sale of divisions altogether. In this concept of strategies, the permanent value of objects of strategic management is formed and the effect of synergy of businesses that are available in the portfolio is used. To summarize, these strategies form a clear vision that strategic management is moving from an individual enterprise to the portfolio level.

As for functional strategies, they involve the use of a certain functional department of the enterprise within the general activity. The concept of such a strategy rejects the possibility of strategic thinking at the lower level of enterprise management. This aspect is appropriate only in case of application of functions to the enterprise as a whole. Functional strategies are used in the optimal distribution of resources of departments or divisions of the enterprise. But it should be remembered that strategies are first divided into business strategies, and then into functional strategies, because it is precisely on this aspect that the inflow of resources occurs.

The implementation of a strategic plan makes sense only when it is successful for the enterprise. The managers of the enterprise form short-term goals and, based on them, a further plan of action, which is called the tactics of the enterprise. The strategy of the business entity determines the process of forming the general direction for the long-term development of the organization, based on the determined goals of the enterprise. In the modern world, development strategy development methods are based on certain principles:

1. Forecasting long-term and global goals of the enterprise;
2. Consideration of interests in the economic plane of the owners of the organization;
3. Multivariate directions of development, which are determined by the dynamic activity of the external environment;
4. Continuity of strategy development, which leads to constant adaptation to changes occurring in the modern world;
5. Strategy development should be comprehensive, strategic decisions should be coordinated according to certain areas of activity of the business entity or types of resources, etc⁴.

The strategy is based on the development of effective measures and clear plans to achieve the main goal of the enterprise, that is, it is necessary to take

⁴ Babchinska O.I. (2018). *Communication process in management: basic provisions*. Vinnitsia. URL:http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/9_2018/51.pdf.

into account the scientific, technical and production potential. When forming a strategic plan, qualitative and quantitative indicators are used. In our case, quantitative indicators are tasks set before the enterprise, and qualitative indicators serve as certain guidelines, that is, they are future goals that the enterprise seeks to achieve.

To start developing a strategy, the enterprise needs to define the main goal, that is, the mission that it seeks to implement or achieve. The goal is the performance of a certain main function of the business entity, which is expressed in general tasks. This concept should clearly define the future position of the enterprise regarding certain aspects, such as:

- increasing the main profit of the enterprise and maintaining its profitability;
- concentration on the financial liquidity of the business entity;
- ensuring labor safety guarantees and development of the organization's personnel.

The main questions that the head of the company asks when developing a strategy are: what is the vision of our company in the future, what is our main goal and what should we do for it? For a constructive answer to these questions, the manager must clearly know the nature of his activity and predict the further state of the organization in the future, also, it is necessary to develop possible needs for the long term. Not only the manager should be involved in this work, but also all divisions of the enterprise. Each department must have set goals and tasks to fulfill, work must be coordinated and effective from each employee⁵.

Each set goal of the enterprise has its own unique character and has a certain mission for its implementation, taking into account both the internal and external potential of the organization. At this stage of strategy development, attention is paid to the main spheres of activity, within which each business entity determines the main direction of the goals facing it, i.e.:

1. competitive position on the market of goods and services;
2. profitability;
3. financial stabilization of the enterprise;
4. level of productivity;
5. effective management of consumers;
6. innovative activity;

⁵ Baldynyuk A.G., Kononyuk A.A. (2015). *Characteristics of enterprise development strategy*. Vinnytsia: Management of the XXI century: modern models, strategies, technologies: a collection of scientific papers of the II All-Ukrainian Practical Internet Conference.

7. marketing policy;
8. social responsibility;
9. education and high qualification of personnel;
10. strengthening of the state's position on the market;
11. creation of additional sales markets.

The process of developing a development strategy takes into account three stages: development, implementation and evaluation. The first stage is characterized by the creation of options for the development concept of the enterprise, the next stage involves the finalization of the chosen paths, and the last stage is the analysis and leading assessment of functional strategies. However, it is possible to distinguish 6 stages of development of the enterprise development strategy, which are depicted in Figure 5.

The first stage consists in determining the main goal of the business entity and the main goals that must be achieved in the final result. This process is troublesome and global for the enterprise, because it is necessary to come to a single decision regarding the direction of development of your organization. The manager must choose the most optimal way of functioning of the enterprise, but also calculate the possible risks that will arise and, as a result, choose the right course.

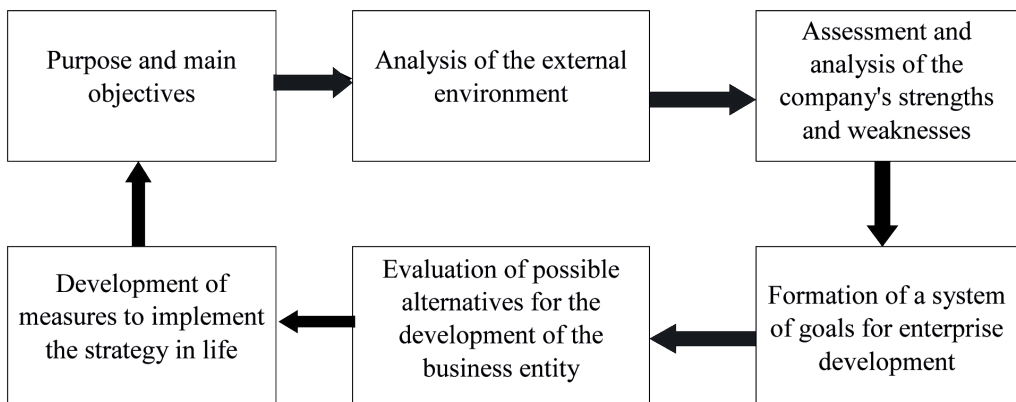

Fig. 6. Stages of development and implementation of the company's development strategy.

The next stage consists in the analysis of the main aspects of the external environment for the enterprise. What does it mean? It is necessary to take into account the political situation, social and economic factors, legal acts – this relates to the macro-environment, as for the micro-environment, it is necessary to analyze consumers, suppliers, potential customers, that is, persons related to the general sphere of the enterprise.

The third stage highlights the strengths and weaknesses of the enterprise under study. Weaknesses can be obtained as a result of the assessment of: the efficiency of the business entity, competitiveness, market position, quality of goods and services. Determining weaknesses will help the company pay attention to their immediate solution. Strengths, in this case, serve as the foundation on which the business entity will rely when implementing a new production action plan.

The fourth stage highlights the system of strategic goals of the enterprise's development. This stage is characterized by two interrelated tasks:

1. high-quality and effective determination of the main goals of the business entity;
2. clarifying, agreeing and quantifying the set goals in the form of a list of the most important indicators of the enterprise's economic activity, which must be achieved within a fixed period.

The next stage consists in the development of strategic alternatives for the development of the enterprise and a comprehensive analysis of variation. This assessment is carried out using the following aspects:

- compliance of the chosen strategy with respect to the external environment of the enterprise;
- internal balancing of the development strategy;
- coordination of the chosen strategy taking into account the available resource potential of the business entity;
- identification of possible risks during implementation of the development strategy and development of ways to solve them;
- an effective final result for the enterprise in case of application of the selected development strategy.

The last stage consists in the development and forecasting of measures that will help to implement the selected development strategy in life, this determines such processes as:

- selection and formation of the basic system of positions of functional strategies;
- selection and design of the business policy of the enterprise;
- concentration on the implementation of tactics in economic and financial activity.

The company's strategy should be calculated for a specific period of time in the following directions:

- the strategy of strengthening the position in the market, in which the company does everything to win a better position and a larger share in relation to the market capacity with a certain service or other product in this market;
- market development strategy, which consists in finding new markets for services already produced by the enterprise;
- a strategy for the development of services or another product (type of work, services), which involves solving the problem of growth due to the production of a new product (that is, a new type of service), which will be implemented on the market already mastered by the company;
- the company's growth strategy due to additional external investment;
- reduction strategy, i.e. the enterprise closes one of its divisions or areas in order to implement a long-term change in the boundaries of conducting business activities.

In recent years, there has been a trend towards a significant increase in energy prices, which negatively affects the cost of services, in connection with which the issue of reducing the consumption of energy resources without deterioration, but on the contrary with improving the quality of these services, becomes relevant. In my opinion, this can be done with the help of such actions as: introducing mandatory energy management and energy audit, developing personnel potential, increasing the level of competence of employees on energy saving issues in the form of acquiring knowledge, transferring experience, etc.; attracting funds from the state and regional budgets, as well as grant funds for the implementation of energy-saving measures in production; implementation of the latest energy-efficient technologies at the enterprise; increase the energy efficiency of buildings and structures, create conditions for the transition to rational use and economical consumption of energy resources.

The next task is the renewal of fixed assets by attracting investments, that is, we are talking about the factor of the external environment of direct influence. The quality of services directly depends on the physical condition of fixed assets, which is determined by the level of their wear and tear. The lack of a comprehensive approach to the formation of investment policy further aggravated this problem. In my opinion, a real way out of this situation can be considered the search for additional sources of obtaining funds for the renewal of fixed assets, that is, receiving financial and technical assistance, attracting credit funds from international and financial institutions, public-private partnership, and others. The main tasks for this part of the program are:

- optimization of the production infrastructure, in accordance with the needs of the population;
- involvement of private partners in the provision of services to the enterprise under the terms of public-private partnership;
- attraction of additional financial and technical assistance, meaning loan money from international and other financial institutions for the implementation of investment projects;
- renewal of the production base of the enterprise;
- direct funds from the budget to the implementation of investment projects based on the results of their economic efficiency assessment.

The ultimate goal of any enterprise is to make a profit, so it is very important to take into account all factors and aspects of further development during planning in order to fully and reasonably determine the value of the enterprise's profit and ensure a certain level of profitability. All activities of the enterprise should be aimed at ensuring the growth of profit or at least its stabilization at a certain level. To do this, we can perform the following tasks:

- conduct a detailed analysis of financial and economic activity and carry out a general assessment of the functioning of the enterprise;
- plan income and expenses for the current and future years;
- expand the scope of activity; review the draft financial plan of the enterprise, make comments and proposals to it, in accordance with the approved strategic development plan, monitor implementation;
- determine the most and least profitable services provided by the utility company.

In modern business conditions, the question of the effectiveness of personnel management becomes especially relevant. Provision of necessary resources, their rational use, high level of labor productivity directly affects the quality of service provision. Therefore, there is a need to improve the efficiency of the personnel management system. The main actions related to the implementation of an effective management system at the enterprise include:

- implementation of a quality management system that meets ISO standards;
- improvement of the personnel evaluation system; increase in requirements for the professional qualification level of employees;
- ensuring the implementation of a system for personnel management of the enterprise;
- recruitment of employees on a competitive basis with the involvement of members of the competitive commissions of representatives of specialized departments of the city council;

- systematic holding of seminars and trainings in order to increase the level of knowledge and qualifications of employees;
- conducting internships for future graduates of higher and professional schools.

There is a need to implement a set of measures to improve the system of managing the strategic potential of an enterprise in conditions of instability of the external environment caused by objective processes in the economy, which include: martial law, deterioration of international relations between countries, restructuring of enterprises, diversification, increased competition, economic problems in the country.

To effectively improve the strategic potential of the enterprise in the conditions of an unstable external environment, it is necessary to take into account:

1. Political factors – in order to reduce their impact on the company's activities and to study the political forces at work;
2. Social factors – pay attention to such indicators as changes in social values, relationships, interests and expectations;
3. State factors, because only the state approves and establishes a system of regulatory acts that regulates activity on the service market;
4. Market factors – which help the enterprise to improve and establish the correct tactics for the implementation of the strategy to strengthen its position in the service market;
5. Competition factors – which are controlled by the utility company over the actions of its competitors on the market of goods and services.⁶

After the analysis of improving the strategic potential of the enterprise, it can be concluded that it is necessary to develop and generalize the definition of the set of limited available resources and competence of the enterprise with the achievement of global and strategic goals in the future, but it is necessary to take into account all conditions and the influence of the external environment.

So, summarizing the theoretical part of the concept of «development strategy» of the enterprise, we can conclude that its implementation and implementation is a rather difficult and troublesome work of a team of specialists. The strategy has a long-term nature of action and clear tasks for the enterprise. Many scientific works were devoted to this topic, each scientist had a clear vision of strategy development, but over time the process of strategy

6 Balkovskaya V.V. (2018). Green DV Formation of the program of strategic management of the enterprise. Vinnytsia. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/15_2018_ukr/9.pdf.

development for the enterprise was formed. This process can be divided into 3 stages – development, refinement and evaluation of the chosen course, or divided into six stages, each of which has a clear task for the enterprise, it is interconnected and requires an optimal and effective vision of it. In modern conditions, the strategy is considered as the final result of the effective decisions of the head of the enterprise, regarding the priority directions of the use of resources, the efforts of the enterprise to achieve the main goal, as well as ensuring long-term competitive positions on the market of goods and services. The issue of the development strategy has a certain uncertainty, because the strategy is considered only from the standpoint of competition, and not from the usual changes that should occur in the company's activities.

Each enterprise is an open system with its own strategy and developed tactics. The activities of any enterprise are influenced by the subjects of market relations, certain external factors and, in general, the chosen strategies and tactics of the organization. They are sources of new opportunities, and at the same time, they also serve as threats, it is necessary to know them, to be able to predict the pace of development, to constantly study these factors. To achieve its goals, the enterprise must be able to rationally implement development strategies. The concept of strategy has a more global meaning than tactics, it can be called a certain goal that the company is trying to achieve. Tactics has a narrower meaning – it is, in fact, a set of consistent and effective actions to implement a strategy. Due attention should be paid to the study of this issue, as it determines the level of certainty under which management decisions are made. In general, strategy can be explained as a systematic plan of potential behavior in conditions of insufficient information about the future development of the environment and the enterprise, which includes the formation of long-term goals, the formation of goals, as well as the search for ways and decision-making rules for the most favorable and effective use of strategic resources. strengths and opportunities, as well as elimination of weaknesses and protection from threats of the external environment for future financial profitability.

It can be concluded that the need for enterprises to develop a development strategy is caused by the instability of the market and the incompleteness of information about the future state of the enterprise and the direct influence of various factors on it. Under such conditions, the strategic context of the company's activities is considered, which is carried out in two directions:

- current operating activities aimed at current profitability;
- strategic activity aimed at future profitability.

Having analyzed the influence of the external environment on the company's strategy, we identified the main threats to the company's activity, such as: an unstable political situation in the country, a state of war, currency fluctuations, an unfavorable state of the economy, however, at the same time, opportunities for expanding the volume and assortment of products and concluding new profitable deals.

In order to increase the effectiveness of the company's development strategy, we proposed measures, namely:

- First, in order to improve the process of future development of the enterprise, it is necessary to: develop certain alternative directions of development of our enterprise, carry out an analysis of the external environment, carry out control over the implementation of measures that were approved by the development strategy of the utility enterprise.
- Secondly, in order to improve the efficiency of the enterprise's external environment, it is necessary to update the material and technical base, namely: direct funds to investment activities, optimize the production infrastructure in accordance with the needs of the population.
- Thirdly, in order to ensure an increase in profits, it is necessary to: conduct a detailed analysis of financial and economic information, determine the most and least profitable services provided by the enterprise, research the capacity of the market and its potential competitors, develop a new type of services that the enterprise will provide.

The implementation of the proposed measures in the economic activity of the enterprise will allow to increase the efficiency of the enterprise, improve the development strategy and strengthen its position among competitors in the market of goods and services.

БУРАШНІКОВА Олена Сергіївна,

аспірантка,

Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні

Запорізького національного університету

ORCID ID: 0000-0003-0806-1767

Україна

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПОБУДОВИ ЦИФРОВИХ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОДАТКОВИХ СЕРВІСІВ ТА СИСТЕМ

Актуальність дослідження міжнародного досвіду побудови цифрових та інтелектуальних податкових сервісів не викликає сумнівів, так як сьогодні основною особливістю цифрової економіки є віртуальність. Вона використовує сучасні інформаційні технології як носій, а дані як ключовий фактор виробництва. Нематеріальні продукти, такі як цифрові продукти та послуги, поступово замінюють матеріальні продукти у домінуючому становищі, представляючи високовіртуалізований світ. **Об'єктом дослідження** є податкова система, яка розвивається в умовах цифрової економіки. **Предметом дослідження** – міжнародний досвід побудови цифрових та інтелектуальних податкових сервісів та систем¹. Тому метою дослідження є вивчення міжнародного досвіду побудови цифрових та інтелектуальних податкових сервісів та систем. Цифрова економіка долає обмеження матеріального світу реальної економіки та проникає в нематеріальний світ із цифровим носієм. Цифрова економіка стирає межі між галузями, суттєво впливаючи на організаційну структуру та бізнес-моделі підприємств та надаючи величезний вплив на відповідну правову систему.

Цифрова економіка полегшує максимізацію загальної корисності обох сторін угоди, що значною мірою сприяє розвитку продуктивності та покращенню ефективності праці. З цього можна побачити, що швидкий розвиток цифрової економіки виграє від її унікальних характеристик і переваг. Однак, хоча цифрова економіка змінила традиційну економічну модель, вона також принесла виклики та вплив на податкову систему²

1 Бурашнікова, Олена. Міжнародний досвід цифровізації в податковій сфері. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 148–157. DOI:<https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-17>

2 Череп А. В. Практичний іноземний досвід медичного страхування. Сталий розвиток економіки: журнал. 2014. Вип.2. С. 17–23.

Це в основному відображається в наступних трьох аспектах:

- 1) Через децентралізацію платників податків важко ефективно визначити особу платників податків;
- 2) Межі сфери діяльності суб'єкта господарювання більш розмиті, тому важко обґрунтовано визначити об'єкти оподаткування;
- 4) Викликом податкової системи слугує інноваційне мислення, яке відповідає розвитку її цифрової форми.

Як свідчить цивілізаційний розвиток суспільства, в епоху цифрової економіки просування та поглиблення реформ потребує нових ідей та заходів. Необхідно зламати традиційне мислення, упровадити реформаторський консенсус, скоригувати, оптимізувати та навіть реконструювати податкову систему, сформовану традиційною економікою³. Цифрова економіка використовує ресурси даних як ключовий фактор виробництва та сучасну інформаційну технологію як носій, що вплинуло на механізм ціноутворення традиційної реальної економіки, традиційні фактори виробництва та відносини збору⁴. Ці зміни свідчать про те, що цифрова економіка відокремилася від традиційної реальної економіки та стала самостійним новим форматом бізнесу. Якщо дослідники все ще думають про податкову реформу в епоху існуючої індустріальної економіки, вони не зможуть адаптуватися до нових вимог цифрової економіки. Податкова система в умовах цифрової економіки фактично не змінила існуючої логіки оподаткування, тобто необхідно сплачувати податки відповідно до закону та стягувати всю дебіторську заборгованість⁵.

Реалізація фундаментальних інтересів людей через оподаткування залишається неодмінною проблемою розвитку цифрової економіки. Однак податкова система в цифровій економіці – це нова податкова система, яка глибоко інтегрує сучасні інформаційні технології та податкову систему в процесі цифрової революції. Це податкова система, заснована на цифровій економіці, слугує оптимізацією та модернізацією

3 Бурашнікова О. С. Стратегія цифрових трансформацій управління системи податкової служби: теорія і сучасна практика. The 14th International scientific and practical conference «Science, innovations and education: problems and prospects» (August 25-27, 2022). CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. P 410-419. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/?ogbl#sent/FMfcgzGqQJhDPznjSwczTRJVhgVfRDNV?projector=1&messagePartId=0.1>

4 Мар'єнко Вікторія. Датоцентричний підхід до аналізу інформаційного забезпечення на підприємстві з метою управління змінами. Цифрова трансформація соціо-економічних, управлінських та освітніх систем сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 23-24 листопада 2022 року / Ред.-упорядник: д. філос. н., проф., В. Г. Воронкова. Львів-Торунь : Liga-Pres, 2022. С. 210-215. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/9960>

5 Метеленко Н.Г. Фінансові аспекти інноваційного розвитку підприємств машинобудування в Україні Ефективна економіка. Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2015. Випуск 1. 8

чинної податкової системи. Тому необхідно дотримуватися чесності та впроваджувати інновації, щоб розірвати кайдани традиційного мислення, сприяти новому виміру податкової реформи на основі принципів податкової справедливості, нейтралітету та національного податкового суверенітету, щоб прискорити створення податкової системи, сумісної з цифровою економікою⁶.

Варто зазначити, що технологічні інновації є потенційною рушійною силою для розвитку цифрової економіки. Прискорюючи податкову реформу, уряди повинні вийти з вузького кола дебатів про стягнення конкретних податків і розвивати всю податкову систему як чинник стабільності цифрової економіки. Тому слід будувати нову податкову систему, яка адаптується до розвитку цифрової економіки, в основі якої основні елементи та правила оподаткування нової податкової системи для цифрової економіки. Розвивати податкову реформу в контексті цифрової економіки не можна поспішати, податкову реформу не можна також використовувати замість реформи національної системи управління. Необхідно поєднати стару та нову політику з поточною податковою системою, щоб побудувати більш справедливу та ефективнішу податкову систему в епоху цифрової економіки⁷.

Для цього встановити нові цілі для трансформації податкової системи в епоху цифрової економіки. Трансформація податкової системи в епоху цифрової економіки змінить порядок оподаткування та структуру розподілу зацікавлених суб'єктів. Перехід від поточної системи оподаткування до нової системи оподаткування для цифрової економіки з широким охопленням і високою ефективністю вимагає дослідження та інновацій на практиці. Короткострокові цілі реформи податкової системи Китаю в епоху цифрової економіки повинні передусім розглядати коригування та оптимізацію поточної податкової системи, а не легке стягнення нових податків. Країна визнала існуючі недоліки та лазівки в поточній податковій системі та доклала зусиль, щоб компенсувати їх, повністю розглядаючи нові джерела оподаткування відповідно до моделі цифрової економіки, характеристики, щоб ретельно побудувати нову податкову систему. Оскільки нинішня

6 Бурашнікова О.С., Воронкова В.Г. Зарубіжний досвід цифровізації податкової служби у країнах ЄС. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції за участю молодих науковців «Актуальні питання сталого науково-технічного та соціально-економічного розвитку регіонів України». Запорізький національний університет. Запоріжжя, ЗНУ, 2022. С. 97-100. URL: <https://www.znu.edu.ua/ukr/university/11929/12623/12803>

7 Цифрова трансформація промислового менеджменту: теорія і практика: монографія / За ред. д.філософ.н., проф. Воронкової В. Г., д.е.н., проф. Метеленко Н.Г. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2023. 816 с. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/225>

податкова система Китаю сама по собі має деякі недоліки, і ці існуючі недоліки податкової системи непомітно посилюються в епоху цифрової економіки, необхідно було терміново прискорити реформування та оптимізацію поточної податкової системи, щоб покращити її адаптивність до цифрових технологій⁸.

Середньостроковими та довгостроковими цілями реформи податкової системи цифрової економіки Китаю можна вважати стягнення цифрового податку та трансформацію поточної податкової системи Китаю з податком з обороту як основною частиною в нову податкову систему з податком на прибуток як основною частиною, доповненою податком на майно та співіснуючою з цифровою податковою системою. Частку податку на доходи фізичних осіб слід поступово збільшувати у новій податковій структурі, оскільки в контексті цифрової економіки тенденція персоналізації операторів стала нормою, а частка платників податку на доходи фізичних осіб продовжували збільшуватися. У минулому, коли податок з обороту був основою, більша частина податкового тягара податку з обороту зрештою перекладалася на споживачів. Якщо доходи споживачів не зростуть відповідним чином, у довгостроковій перспективі можуть виникнути соціальні конфлікти⁹.

Тому нова система оподаткування має поступово зменшувати частку податку з обороту та відповідно збільшувати частку податку на доходи фізичних осіб, що, з одного боку, відповідає принципу оподаткування за дієздатністю та сприяє справедливості оподаткування, а з іншого боку це також підвищує прозорість оподаткування та захищає права платників податків. Коротше кажучи, мета майбутньої податкової реформи Китаю полягала в тому, щоб побудувати нову податкову систему для цифрової економіки з широким охопленням, широкою базою оподаткування, низькими податковими ставками та високою ефективністю, з фізичними особами як платниками податків, покладаючись на Інтернет-платформи¹⁰.

Зараз цифрова економіка Китаю лідирує у світі за розвитком. Хоча цифрова економіка швидко розвивається, вона також змінює порядок

8 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Формування та розвиток цифрової економіки у високорозвинутих країнах світу. Prospective directions of scientific and practical activity : collective monograph /Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. С. 43–57.

9 Metelenko, Natalya, Vasylychuk, Gennadiy, Kaganov, Yuriy, Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentyna. Digital cultural development under new threats and challenges. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 15 (92). P. 33-43. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/284985>

10 Sliusar, Mykyta. Establishment and development of the network platform model in China and its impact on the formation of the digital economy. Humanities studies: Collection of Scientific Papers . Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 165–175. URL:<https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-19> <http://humstudies.com.ua/article/view/277867/272615>

оподаткування та схему розподілу виплат. Тому податкову реформу в епоху цифрової економіки слід планувати, виходячи з національних умов та в загальних рамках всебічного поглиблення реформ, а саме:

1) Уточнити платників податків. Цифрова економіка породила велику кількість нових форматів бізнесу, і оператори цих нових форматів бізнесу, як платники податків, повинні нести податкові зобов'язання відповідно до закону. Розвиток цифрової економіки змінив характеристики платників податків. У традиційній економіці збір і адміністрування конкретних платників податків або зобов'язання щодо утримання та сплати більше не застосовуються. В епоху цифрової економіки поява економіки спільного використання, економіки платформ і економіки концернів призвела до того, що різні цифрові платформи стали новими об'єктами утримання та платежів. Будучи важливим носієм цифрового розвитку, цифрові платформи мають безпосередні переваги в охопленні податкової інформації платників податків, об'єктів транзакцій і коштів транзакцій, і дуже підходять для них, щоб служити для виконання зобов'язань щодо утримання та сплати податків. Звичайно, розумне визначення платників податків і зобов'язань щодо утримання та сплати в рамках цифрової економіки має ґрунтуватися на легалізації платників податків¹¹.

Однак чинне податкове законодавство Китаю у сфері цифрової економіки все ще є пустим, що вимагає розвитку цифрової економіки на основі її розвитку. На різних етапах керівники повинні спочатку почати з формулювання адміністративних постанов або правил, щоб спочатку визначити платників податків у цифровій економіці. Потім, коли умови зрілі, вони повинні сформулювати загальнонаціональний податок на цифрову економіку, закони, щоб обґрунтовано визначити платників податків із податковими зобов'язаннями відповідно до закону та повною мірою їх використовувати.

2. Захисна роль податкового законодавства в цифровій економіці¹². Варто зазначити, що платники податків цифрової бізнес-моделі повинні сплачувати податки однаково з платниками податків традиційної моделі. Платників податків цифрових підприємств не можна виключити зі сфери

11 Бурашнікова Олена. Стратегія цифрових трансформацій управління системи податкової служби. Цифрова трансформація соціоекономічних, управлінських та освітнянських систем сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 23-24 листопада 2022 року / Ред.-упорядник: д.філософ.н., проф., В. Г. Воронкова. Львів: Liga-Pres, 2022. С. 35-42. URL:<http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/172>

12 Мар'єнко В. Ю., Бурашнікова О. С., Грамчук М. О. Технології інформаційного забезпечення менеджменту як нового наукового напрямку XXI століття. XI наукова конференція «Наукові підсумки 2022 року». Збірка наукових праць. Харків: Технологічний центр, 2022. С. 66. URL:<https://entc.com.ua/uk/konferentsii/610-naukovi-pidsumky-roku>

оподаткування або трактувати по-різному, оскільки важко визначити платників. Це вплине на чесність і справедливість оподаткування. Нова система оподаткування в рамках цифрової економіки має не лише включати інтернет-компанії та фізичних осіб як суб'єктів оподаткування, а й використовувати сучасні інформаційні технології для точного визначення справжньої особи та відповідної інформації про платників податків, а також додатково прояснити питання «хто оподатковується?» Платників податків можна ідентифікувати на основі руху капіталу та основних бенефіціарів, а також призначити їх належні податкові зобов'язання. Крім того, необхідно чітко визначити, що суб'єктами оподаткування є суб'єкти, які імпортують цифрові продукти та послуги, та закордонні постачальники, які надають цифрові продукти та послуги вітчизняним індивідуальним споживачам¹³.

3. Уточнити об'єкти оподаткування. У контексті цифрової економіки діяльність цифрових економічних транзакцій із залученням підприємств або окремих осіб здебільшого покладається на Інтернет-платформу та не проводить транзакції через фізичні активи, а більше залучає потік нематеріальних активів. Тому цифрові продукти мають бути включені до сфери оподаткування в рамках цифрової економіки¹⁴. Загалом цифрові продукти означають немонетарні активи, які належать або контролюються підприємствами та окремими особами, існують у формі електронних даних, які зберігаються в бізнес-діяльності та підготовлені для продажу або для процесу виробництва. Як різновид інформаційного продукту, цифрові продукти істотно відрізняються від традиційних промислових продуктів. Вони можуть бути технологією, методом або ідеєю, їх можна відтворювати, змінювати, оновлювати. Діяльність з торгівлі цифровими продуктами в рамках цифрової економіки об'єднує логістику, потік інформації та потік капіталу. Із розширенням торгівлі цифровими продуктами традиційні логістичні зв'язки зникли. Виробництво та споживання напряду пов'язані, і цифрові продукти можна миттєво розповсюдити по всьому світу у будь-який куточок. Після уточнення економічних характеристик цифрових продуктів необхідно перевизначити об'єкти оподаткування та сферу

13 Ажажа Марина, Венгер Ольга, & Фурсін Олександр. Концепція цифрового маркетингу 4.0: еволюція, характеристика, типологія. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 135–147. DOI:<https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-16>

14 Бурашнікова О.С., Воронкова В.Г. Цифрові технології медицини у країнах ЄС. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині) : зб. Матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (23-24 лютого 2023 року). Запоріжжя : ЗДМУ, 2023. С. 47–49. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/18321>

оподаткування на основі епохи цифрової економіки, а також включити до сфери оподаткування цифрові продукти та цифрові послуги, які не охоплюються чинною системою оподаткування. З огляду на поточну невизначену проблему ідентифікації об'єктів оподаткування в цифровій економіці, у короткостроковій перспективі цифрові продукти та послуги можуть оподатковуватись; а) за «принципом однакового характеру чи подібності»; б) у довгостроковій перспективі з коригуванням і оптимізацією існуючої системи оподаткування; в) оподаткування можна реалізувати шляхом перегляду концепції об'єктів оподаткування або запровадження нових податків для уточнення об'єктів оподаткування та статей оподаткування, щоб запобігти втраті податкових пільг і втраті податкових надходжень¹⁵.

4. Цифрові продукти є плодами інтелектуальної праці, оскільки вони відокремлені від безпосередньої праці промислових продуктів, їх не можна просто порівняти з працею за традиційною моделлю виробництва¹⁶. Незважаючи на те, що цифрові продукти є нематеріальними активами, вони все ще потребують накопичення знань і досвіду, а також багато часу й енергії для виробництва. Всі сліди містять вартість і можуть бути продані та передані на ринку, і мають надзвичайно високу споживчу та мінову вартість, але цей ринковий обмін має свою особливу форму транзакцій¹⁷. Через віртуальні характеристики транзакцій із цифровими продуктами та послугами стандарт розрахунку податку має відповідати принципу «операція означає оподаткування», тобто, поки цифрові продукти та послуги торгуються на реальному рівні та генерується дохід, відповідний податкові зобов'язання повинні бути виконані. Наразі транзакції цифрових продуктів і послуг у Китаї в основному включають податок на додану вартість. Через фрагментарність і анонімність цих транзакцій важко уточнити стандарти розрахунку податку для них. Для цього уряди можуть запозичити успішний досвід розвинутих країн і розглядати операції з віртуальними активами як передачу власності та стягувати податок на прибуток, а коли вони використовуються для

15 Ажажа Марина, Венгер Ольга, & Фурсін Олександр. Концепція цифрового маркетингу 4.0: еволюція, характеристика, типологія. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 135–147. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-16>

16 Бурашнікова, Олена. Міжнародний досвід цифровізації в податковій сфері. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 148–157. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-17>

17 Voronkova, Valentyna, Nikitenko, Vitalina, Oleksenko, Roman, Andriukaitiene, Regina, Kharchenko, Julia, Kliuienko. Eduard. Digital technology evolution of the industrial revolution from 4g to 5g in the context of the challenges of digital globalization. *TEM Journal*. Volume 12, Issue 2, 2023, P. 732–742. URL: https://www.temjournal.com/content/122/TEMJournalMay2023_732_742.pdf

оплати, продавець сплачує податок на додану вартість. Таким чином, віртуальний актив можна не тільки визнати, але й удосконалити систему оподаткування.

Коротше кажучи, реформа податкової системи Китаю в епоху цифрової економіки виявилася перспективною, систематичною, ефективною та оперативною. Вона не лише відповідає міжнародному податковому середовищу, але й національним умовам Китаю та намагається уникати надто різноманітних і складних податкових систем для платників податків¹⁸. У результаті її впровадження, приносячи надмірні витрати на дотримання податкового законодавства, необхідно координувати та з'єднуватися з традиційною податковою системою, щоб побудувати нову модель податкової системи, яка справді адаптується до розвитку цифрової економіки Китаю.

5. Державні послуги електронного уряду – це державні послуги, що надаються населенню урядом з громадськістю в центрі, що спираються на систему електронного уряду та використовують сучасну систему обслуговування, створену за допомогою Інтернету та інших інформаційних засобів. Як нова парадигма послуг, державні послуги електронного уряду відіграють важливу роль у підвищенні якості послуг, ефективності та результативності державного сектору, посиленні вирівнювання державних державних послуг та сприянні побудові уряду, орієнтованого на послуги¹⁹.

У квітні 2010 року Організація Об'єднаних Націй опублікувала «Звіт про глобальний огляд електронного уряду за 2010 рік». Якщо подивитися на рейтинг країн, то в першу п'ятірку входять: Південна Корея, США, Канада, Великобританія та Нідерланди, тоді як Китай займав 72-е місце. Порівняно з країнами з більш розвиненими додатками та розвитком електронного уряду, розвиток державних послуг електронного уряду у Китаї все ще перебуває у зародковому стані. «Громадсько-орієнтованість» означає, що податкова система заснована на зручності громадського використання та задоволенні суспільних потреб. У США, Канаді, Великій Британії, Сінгапурі та інших країнах відбувається орієнтація на суспільство є основним принципом побудови державних послуг електронного уряду. У «Стратегії електронного

18 Бурашнікова Олена. Інноваційна політика впровадження «цифрового податку» епохи цифрової економіки. Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good = Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas : tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezių rinkinys. Marijampolės kolegija, Marijampolė, 2023, 90 c. С. 11–12.

19 Воронкова В.Г., Олексенко П.І., Фурсін О.О. Formation of the concept of the socially responsible state as a factor of increasing the public governance and administration efficiency Humanities Studies. Humanities studies. 2021.7(84). С. 113–122.

уряду» США 2002 року вказувалося, що колишній підхід, орієнтований на державні установи, обмежував підвищення продуктивності уряду та здатність служити суспільству, і має бути перетворений на нову «суспільно-орієнтовану» модель²⁰.

Важливість та основний зміст цієї концепції відображено у: 1) концепції «громадсько-орієнтованості», яка є основною концепцією державних послуг електронного уряду; 2) приділяючи увагу громадським інтересам, розвиваються «суспільно-орієнтовані» інновації управління. Основна концепція орієнтації на суспільство означає орієнтацію на клієнта, а впровадження управління взаєминами з клієнтами є практикою, прийнятою багатьма урядами. Основний зміст концепції «приносити користь усім» проявляється у тому, що надання державних послуг електронного уряду має бути орієнтовано попри всі групи населення, включаючи людей похилого віку, інвалідів, жителів віддалених районів, етнічні меншини тощо.; послуги повинні надаватися кількома каналами, забезпечити, щоб ці канали могли бути доступні, обрані та використані більшістю людей; державні послуги електронного уряду мають сприяти електронному включенню²¹. Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз рішуче підтримують цю концепцію.

Японія була першою, хто виступив на захист концепції «повсюди», побудувати повсюдне мережеве середовище, забезпечуючи повсюдне надання державних послуг. Концепцію «u-Japan» можна резюмувати як одну велику «U» та три маленькі «u». Велика буква «U» означає «повсюдний». Її ядром є будівництво інфраструктури. Вона спрямовує та стимулює будівництво інфраструктури за допомогою технологічного розвитку та поєднує всіх людей та речі з повсюдним інфраструктурним середовищем для створення мережі у будь-який час та у будь-якому місці, середовище, в якому кожен може легко отримати доступ до Інтернету для вирішення будь-яких питань. Перша маленька літера «u» – універсальна, яка виступає за реалізацію універсальних послуг шляхом просування універсальних концепцій дизайну. Друга маленька буква «u» орієнтована на користувача, що сприяє створенню «інтегрованого суспільства, орієнтованого користувача», шляхом реалізації концепції

20 Mariola Dzwigol-Barosz, Mykola Rohoza, Daliana Pashko, Natalya Metelenko, Daria Loiko. Assessment of international competitiveness of entrepreneurship in hospitality business in globalization processes. *Journal of Entrepreneurship Education*. 2019. Том 22. 1–7.

21 Voronkova, Valentina, Nikitenko, Vitalina, Cherep Alla, Andriukaitiene, Regina. Conceptualization of digital reality expertise in conditions of stochastic insurance: nonlinear methodology. *Humanities studies*. 2019.2(79). С. 182–195.

«користувач передусім». Третя маленька літера «U», тобто унікальна, виступає за розвиток суспільства, повного особистості та життєвої сили шляхом повного розкриття потенціалу інформаційних технологій²².

Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз описують це як: безшовна інтеграція ресурсів та високий інтелект, що ґрунтується на інформаційних технологіях, які дозволяють уряду працювати з нульовими витратами, надавати персоналізовані послуги кожному користувачеві та негайно реагувати на потреби користувачів. Суть «безшовності» полягає в «повній електронній інтеграції державних функцій та послуг, що виходить за межі адміністративних та відомчих кордонів». «Відкритий уряд», також відомий як «Прозорий уряд», означає сприяння відкритості уряду для громадськості за допомогою державних послуг електронного уряду та підвищення прозорості дій уряду. Цю мету переслідують багато країн. Південна Корея є країною, яка щодо успішно реалізувала концепцію «відкритого уряду». Стати «найкращим відкритим урядом у світі» є спільна мета побудови електронного уряду Південної Кореї, тобто за допомогою різних методів, таких як Інтернет та мобільні телефони через урядові портали, петиції²³. Центри, веб-сайти відомств та інші канали через інтегровані платформи обробки дозволяють користувачам отримувати державні послуги від кількох державних відомств та брати участь у прийнятті державних рішень, підвищуючи ефективність та прозорість уряду. «Відкритий уряд» Південної Кореї в основному включає три значення: надання інноваційних послуг, підвищення адміністративної ефективності та прозорості, а також сприяння участі громадськості. Для досягнення цих трьох цілей Південна Корея запропонувала три шляхи та цілі реалізації: побудова мережевого уряду, побудова уряду, заснованого на знаннях, та побудова уряду загальної демократії²⁴.

Австралія запропонувала концепцію «чуйного уряду», наголосивши, що державні послуги можуть задовольнити потреби населення за допомогою створення взаємопов'язаного уряду. У своїй новій стратегії електронного уряду 2006 року «Чуйний уряд: нова програма послуг». Австралія вказала, що побудова гнучкого уряду має зосередитися на чотирьох важливих

22 Метеленко Н.Г. Економіка підприємства: основи теорії та практики: навч. посібник. Донецьк, 2008. С. 174–185.

23 Нікітенко В.О., Метеленко Н.Г. Модель цифрової трансформації економіки як чинник сталого, справедливого та інклюзивного розвитку. Humanities Studies. 2022. Випуск 13 (90). С. 131–143.

24 Олексенко Р.І., Ворнкова В.Г. Формування моделі класифікації соціальних процесів у публічному управлінні та адмініструванні: понятійно-категорійний апарат. Державне регулювання процесів економічного і соціального розвитку. 2020. С. 82–90.

сферах, а саме: задоволення потреб користувачів, надання інтернет-послуг, досягнення економічних вигод та покращення можливостей уряду. Переваги чуйного уряду полягають не тільки у наданні більш ефективних послуг населенню, а й у створенні взаємозалежного уряду, наданні якісніших послуг і побудові кращого уряду²⁵.

У своїй новій стратегії електронного уряду 2006 року «Використання технологій для сприяння зміні уряду» Великобританія запропонувала концепцію «трансформації уряду», яка не тільки перетворює уряд за допомогою технологій, але також встановлює та підтримує здатність уряду приймати та використовувати інновації та нові технології, отримувати вигоду від розвитку технологій своєчасно та ефективно. Ця мета містить три рівні конкретного значення: по-перше, дизайн на вимогу, по-друге, загальна культура і, по-третє, професіоналізація. Мета дизайну на вимогу – поглибити розуміння потреб користувачів, знайти сучасні канали обслуговування та активно сприяти інтеграції та переключенню між каналами. Культура спільного використання передбачає заохочення спільного використання послуг за допомогою повторного використання ресурсів та обміну інвестиціями, а також формування культури спільного використання послуг в уряді. Професіоналізація означає посилення професійного рівня уряду, включаючи лідерство та управління, управління проектами²⁶.

Сінгапур запропонував концепцію «інтегрованого уряду» у своїй новій стратегії електронного уряду «iGov2010» у 2006 році. Австралія та Канада також запропонували «інтегрований уряд». «Інтегрований уряд» – це уряд, який перетинає організаційні кордони, спільно надає інформацію населенню, повністю розуміє потреби користувачів та розумно надає послуги населенню. На стойці реєстрації послуг громадськість отримує «інтегровані послуги», тобто громадськість може отримувати державні послуги через уніфіковані канали та інтерфейси; на внутрішній стороні послуг надаються за межами відомчих кордонів і є державними відомствами, які можуть працювати спільно. Таким чином, «інтегрований уряд» є новою трансцендентністю після реалізації взаємозв'язку урядів та

25 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г. Вплив цифрової економіки на прискорення відновлення економіки після пандемії і російсько-української війни. Сімдесят треті економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції, (м. Львів, Україна – м. Переворськ, Польща, 22-23 березня 2023 р.) / [редкол.: О. Патряк та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Львів : ФОП Шпак В.Б. С. 45–47.

26 Бурашнікова О.С., Воронкова В.Г. Цифрові технології медицини у країнах ЄС. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині) : зб. Матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (23-24 лютого 2023 року). Запоріжжя : ЗДМУ, 2023. С. 47-49. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/18321>

інтеграції послуг. Введення концепції «інтегрованого уряду» означає, що фокус побудови електронного уряду у провідних країнах електронного уряду, представлених Сінгапуром, зміщується з фронт-офісу на бек-офіс²⁷.

Сполучені Штати визнані країною з раннім розвитком електронного уряду і найвищим ступенем інформатизації у світі, врахування того, як працює уряд та у 2020 році проявляється вдосконалення уряду. Головними лозунгами є: підвищення ефективності роботи, скорочення державних службовців та заощадження витрат. У Сполучених Штатах також створено безліч електронних урядових порталів, у тому числі офіційний веб-сайт уряду США (www.usa.gov), який об'єднує багато служб федерального уряду та встановив зв'язки з багатьма федеральними урядовими установами, урядами штатів та іноземних держав. У принципі всі державні послуги доступні. Американські державні послуги електронного уряду мають три характеристики:

1. Веб-сайти уряду США можна поділити на три рівні: федеральний, рівень штату, місто та округ. Зміст послуг на кожному рівні урядового веб-сайту проявляється по-різному, поділ праці чіткий. Будучи єдиним веб-сайтом державних послуг федерального уряду, портал федерального уряду об'єднує всі служби федерального уряду та встановлює зв'язки з багатьма урядовими відомствами, такими як законодавчі, судові та виконавчі департаменти, а також посилання на уряд штату, міста та округу²⁸. Будучи комплексним веб-порталом, веб-сайт надає користувачам доступ до будь-якого урядового веб-сайту, включаючи органи влади штату та місцеві органи влади. Уряд кожного штату та уряд міста (округу) створили свій власний незалежний веб-сайт-портал. Підприємства або громадяни можуть отримати відповідні послуги, відвідавши веб-сайт уряду штату або міста (округу), де вони розташовані, залежно від їхнього бізнес-контенту²⁹.

Портал федерального уряду США має досить своєрідний дизайн: він ділить державні послуги на три категорії, а саме: 1) онлайн-послуги для громадян (Government to Citizens, G2C); 2) онлайн-послуги для бізнесу (Government to Business, G2B); 3) урядові установи (Уряд уряду, G2G). «Онлайн-послуги для громадян» включають подання заявок на паспорти,

27 Становлення інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасної України за доби глобалізації: теоретико-методологічні та праксеологічні виміри / за ред. д.ф.н., проф. В.Г.Воронкової. Запоріжжя: ЗДІА. 2017.

28 Череп А. В., Васильєва С.І. Розвиток інноваційної діяльності в Україні в сучасних умовах. Ефективна економіка: Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2010. Вип.2.

29 Череп А.В. Управління витратами суб'єктів господарювання: монографія. 2007. Ч. 1.

прогнози погоди, виграшні номери лотереї тощо; «онлайн-послуги для підприємств» включають онлайн-заявки на патенти та товарні знаки, договори субпідряду, комерційне законодавство та правила тощо; «онлайн-послуги для громадян» урядові установи, включаючи зміни у заробітній платі федеральних службовців, дистанційне навчання федеральних службовців та набір робочих місць у федеральному уряді. Цей дизайн простий і зрозумілий, і будь-хто, хто шукає державні онлайн-послуги, може легко знайти потрібні йому послуги. G2C, G2B та G2G становлять трійцю послуг електронного уряду США.

Австралія: орієнтованість на громадськість. 2002 року австралійський федеральний уряд запропонував стратегію розвитку електронного уряду з метою «найкращих послуг, найкращого уряду» для інтеграції федеральних, державних та місцевих органів влади та відомств. Онлайн-сервіси сприяють обміну інформацією між різними рівнями уряду та відомств, а також надавати комплексні послуги населенню³⁰. Уряд Австралії вважає, що ключем до успіху електронного уряду є державне керівництво та координація між різними урядовими відомствами. Без керівництва уряду існувала тільки електроніка, але не було б державних справ. З цією метою федеральний уряд Австралії створив та вдосконалив агентства стратегічного управління, агенції організаційної координації та сервісні агенції для створення електронного уряду, щоб забезпечити впровадження побудови електронного уряду. Цими агентствами є Рада з онлайн-сервісів, Рада зі стратегії управління інформацією федерального уряду, Рада керівників інформаційних служб федерального уряду та Управління інформацією федерального уряду. Комітет онлайн-послуг – це організація, яка проводить консультативну та координаційну роботу на федеральному рівні, рівні штатів та місцевих органів влади³¹. Його основне завдання – забезпечити скоординований розвиток національного електронного уряду. Комітет із стратегії управління інформацією федерального уряду є органом стратегічного управління будівництвом національного електронного уряду³¹. Він відповідає за формулювання єдиної політики управління електронним урядом, керує урядовими інвестиціями,

30 Бурашнікова О.С., Воронкова В.Г. Цифрові технології медицини у країнах ЄС. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині) : зб. Матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (23–24 лютого 2023 року). Запоріжжя : ЗДМУ, 2023. С. 47–49. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/18321>

31 Мар'єнко В.Ю. Безпека даних в епоху великих даних як стратегічний ресурс країни. Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності: матеріали IV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 травня 2023 року / За заг. редак. проф. Ткаченко А.М. – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 76–80. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/10033/1/Strategic_priorities.pdf

дослідженнями, розробками та будівельними роботами у галузі інформаційних мережевих технологій та надання консультативних висновків кабінету міністрів. Комітет зі стратегії управління інформацією федерального уряду очолює міністр фінансів та інформацією федерального уряду очолює міністр фінансів та адміністрації, до його складу входять вищі керівники 11 федеральних відомств, включаючи департамент прем'єр-міністра та кабінет міністрів, міністерство оборони та міністерство зв'язку. Рада директорів з інформаційних технологій федерального уряду є організуючим та координуючим органом створення електронного уряду³². Він відповідає головним чином за оголошення пріоритетних проєктів, визначених Комітетом зі стратегії управління інформацією, керівництво просуванням та застосуванням інформаційних мережевих технологій в урядових відомствах, визначення стратегічних питань розвитку. Рада директорів з інформаційних технологій підзвітна Раді з інформаційної стратегії. Управління інформацією федерального уряду очолює головний спеціаліст з інформаційних технологій федерального уряду та відповідає за подання думок та пропозицій щодо розвитку електронного уряду та реалізацію рішень Комітету зі стратегії управління інформацією. У його конкретні обов'язки входить керівництво та управління проєктами урядових відомств у галузі інформаційних мережевих технологій, управління справами, пов'язаними з урядовими онлайн-послугами та електронними урядовими послугами, а також сприяння співпраці у галузі інформаційних послуг та додатків між урядовими відомствами³³.

Уряд Австралії розглядає громадськість як своїх «клієнтів». Портали поділяються на дві категорії: комплексні та професійні. Портал уряду Австралії є представником комплексних порталів. Веб-сайт посилається на більш ніж 700 веб-сайтів австралійських урядових установ і може містити посилання на 1 мільйон веб-сторінок та стартапи, бізнес, інвестиції, імміграція. Послуги, які громадяни отримують через веб-сайт, в основному включають:

1) Завантаження онлайн-форм: паперові форми, які раніше збиралися в державних установах, перетворюються на електронні форми та розміщу-

32 Крупа А.А. Чат-боти як чинники управління іт-послугами, переходу до самообслуговування та автоматизованих процесів. Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності: матеріали IV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 травня 2023 року / За заг. редак. проф. Ткаченко А.М. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 140–145. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/10033/1/Strategic_priorities.pdf

33 Череп А.В., Воронкова В.Г., Хмельковська А.В. Сучасний стан використання прогресивних форм цифровізації страхових відносин. «Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції» 01-02 червня 2023 року (відп. За вип. Проф. Семак Б.Б. Львів: вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2023. С. 26–27.

ються в Інтернеті. Користувачі можуть завантажувати, роздруковувати, заповнювати та повертатися на веб-сайт³⁴;

2) Дистанційні онлайн-послуги. Користувачам не потрібно розуміти організаційну структуру та функціональний поділ праці всередині уряду. Вони можуть безпосередньо отримувати необхідні послуги через вікно, наприклад, збір пенсії, подання заяви на отримання документів або продовження терміну дії, житлове будівництво, пошук роботи і транспорт, податки, догляд за дітьми, реєстрація компаній і т. п., якщо вони мають комп'ютер з підключенням до Інтернету, користувачі можуть виконувати електронні процедури в офісі або вдома³⁵.

Онлайн-сервіси ефективно скорочують кількість публічних візитів до уряду, що не лише полегшує життя громадськості, а й економить державні адміністративні витрати³⁶. Уряд Австралії пропонує надати можливість усім австралійським громадянам користуватися перевагами інформаційних технологій. Щоб уникнути «інформаційного розриву» між регіонами та групами, австралійський уряд розпочав кампанію боротьби з «цифровою нерівністю». По-перше, необхідно звернути увагу на будівництво інфраструктури та збільшити проникнення Інтернету, особливо покриття мережі у віддалених районах. Федеральний уряд розробив план промислових інвестицій та програму дій щодо поліпшення умов зв'язку у віддалених районах, а також план розвитку цифрового зв'язку. Друге – запровадити механізм ринкової конкуренції зниження вартості доступу до Інтернету для користувачів. Завдяки впровадженню ринкових механізмів та впровадженню проектних торгів було покращено швидкість та якість побудови інформації, а також ефективно покращено розподіл інформаційних ресурсів. За рахунок впровадження механізму конкуренції суттєво скоротилися витрати на мережевий зв'язок для бізнесу та громадян. По-третє, надання спеціалізованих інформаційних послуг для спеціальних груп. Спеціально для сільської місцевості, віддалених районів

34 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О., Череп А.В., Череп О.Г. Концепція платформеної економіки як різновиду мережевої та інтернет-економіки. Актуальні проблеми освіти і науки в умовах війни: матеріали Першої науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми освіти і науки в умовах війни» (Київ, 6–7 червня 2023 року) / упор. В.Шпак, за загальною редакцією С.Табачнікова. Київ: ДП «Експрес-об'ява», 2023. С. 7–20.

35 Череп А.В., Воронкова В.Г. Розвиток сучасних інформаційних технологій. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку бізнесу, фінансово-кредитних і облікових систем: збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (Україна, м. Харків, 19 травня 2023 року) [Електронний ресурс]. Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2023. С. 148–149. URL:<https://karazin.ua/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-laquo-suchasny-1/>

36 Слюсарь М.Ю. Мережеві платформи як чинник розвитку цифрової економіки. Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності: матеріали IV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 травня 2023 року / За заг. редак. проф. Ткаченко А.М. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 174–178.

та людей похилого віку створені центри інформаційних послуг, а також надаються спеціальні інформаційні послуги для людей з обмеженими можливостями та інших уразливих груп, такі як створення спеціальних веб-сайтів та розробка спеціальних систем для сліпих.

Сінгапур: «послуги від колиски до могили». Сінгапур розвиває електронний уряд з 1980-х років і в даний час став однією з найрозвиненіших країн світу в галузі електронного уряду. У Сінгапурі електронний уряд зазначено як важливу мету в «Плані розвитку XXI століття». Інформатизація проникла у всі рівні сінгапурського суспільства: по всій країні реалізовано мережеві офіси різних державних відомств, створено розвинену онлайн-систему управління та обслуговування «єдиний» онлайн-офіс. У 1999 році в електронному уряді Сінгапуру почала спостерігатися тенденція до інтеграції. при веденні онлайн-бізнесу різні пов'язані процедури окремо, створюючи при цьому єдиний онлайн-офіс. В даний час всі ці пакетні послуги доступні через урядовий портал Сінгапуру. Цей урядовий сайт схожий на офіційний урядовий документ, який представляє уряд цілком, а не якийсь один його аспект. Центральний веб-сайт поділяє державні послуги на урядову інформацію та електронні послуги, оголошення новин, інформаційні та електронні послуги для підприємств, інформаційні та електронні послуги для громадян, які не є громадянами Сінгапуру, та електронні послуги для громадян³⁷.

Електронний громадський центр. Центр електронного громадянина був заснований у квітні 1999 року. Його мета – об'єднати всі послуги, які можуть надаватися державними установами в електронному вигляді, та надати їх у пакетному вигляді всім громадянам Сінгапуру легко та зручно. «Електронний цивільний центр» поділяє життєвий процес людини «від колиски до могили» на безліч етапів. На кожному з етапів можна отримати відповідні державні послуги. Державні відомства є «станціями» на життєвому шляху громадян. Кожна станція має набір взаємопов'язаних пакетів послуг. Наприклад, до пакету послуг «станція зайнятості» входять: «найм співробітників» (розроблений спеціально для роботодавців), «пошук роботи» (розроблений спеціально для претендентів), «станція працевлаштування», «вихід на пенсію», «підвищення кваліфікації». На веб-сайті «електронного цивільного центру» є 9 станцій, що охоплюють такі області: комерція та торгівля, національна

37 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г., Нікітенко В.О. Экспоненцијні технології як економічний ресурс концепції цифрової економіки. «Innovative resources of modern science» («Інноваційні ресурси сучасної науки»). collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 48–58.

оборона, освіта, зайнятість, сім'я, медична охорона здоров'я, житло, закони та правила та транспорт. Ці станції вміло інтегрують різні сервісні функції різних державних відомств, пов'язані між собою. Наприклад, на станції «будинок» пакет послуг «догляд за людьми похилого віку» надходить від Міністерства охорони здоров'я, а пакет послуг «шлюб» – від Департаменту суспільного розвитку. «Єдина зупинка: нон-стоп».

Успіх запровадження урядом Сінгапуру державних послуг електронного уряду тісно пов'язаний з його відданістю концепції «єдине вікно безупинно». Під «єдиним вікном» мається на увазі «єдине обслуговування», тобто поки відвідувачі заходять на урядовий веб-сайт, вони можуть користуватися міжвідомчими державними послугами, не турбуючись про те, як вони працюють. Ця концепція значно спростила процедури роботи уряду. Це революційне вдосконалення, порівняно з традиційними державними справами, які вимагають переміщення між різними урядовими відомствами для вирішення своїх завдань. Таким чином, цей метод надання електронних державних послуг отримав захоплену підтримку та активну участь широкому загалу. «Нон-стоп» означає, що урядові послуги електронного уряду є безперервними онлайн-послугами у режимі реального часу. Користувачі можуть користуватися послугами 24 години на добу, 7 днів на тиждень у будь-якому куточку світу, долаючи бар'єри у традиційному державному управлінні та послугах. Межі часу та простору приносять публіці максимальну зручність.

З концепцій розвитку та конкретних дій зарубіжних державних послуг електронного уряду видно, що із змінами у внутрішньому та зовнішньому середовищі державні послуги електронного уряду зазнають змін. Ці зміни в основному відбиваються на змісті послуг, методах обслуговування та каналах обслуговування. В Австралії вони включають:

1. Перехід від простого задоволення суспільних потреб до поглибленого дослідження та розуміння суспільних потреб. Майбутні державні послуги електронного уряду будуть персоналізованими, диверсифікованими та додатковими послугами, орієнтованими на населення та підприємства. «Структура надання послуг», сформульована австралійським урядом, приділяє особливу увагу вивченню та розумінню потреб користувачів, потреби та своєчасне вивчення та розуміння послуг, використання та задоволеність послугами. Це не лише дозволяє різним відомствам краще реагувати на потреби користувачів, а й краще сприяє «інтегрованому» підходу до надання державних послуг.

В свою чергу ЄС запустив проект «eUser» для просування та закріплення основних потреб користувачів у побудові інформаційного суспільства за допомогою регулярних опитувань та аналітичних досліджень, які допоможуть прояснити потреби громадськості та відіграють роль у покращенні рівня електронних державних послуг у країнах ЄС. Уряд Канади представив концепцію «ланцюжка створення вартості послуг державного сектору» та використав цю концепцію для керівництва реформою надання державних послуг.

2. Перехід від доступу до окремих відділів до доступу до єдиного порталу. Австралійський уряд вважає, що короткий та більш оптимізований урядовий веб-сайт легше привернути увагу та використовувати. Мережа «Guide Network» є опорною системою державних порталів, а інші урядові портали тісно інтегровані в «Мережу уряду Австралії», щоб інтегрувати всі державні послуги та надавати їх на єдиному веб-сайті.

3. Перехід від одноканальних послуг до багатоканальних інтегрованих послуг. З одного боку, громадськість може отримувати урядову інформацію та послуги кількома каналами; з іншого боку, для отримання однієї і тієї ж послуги громадськість може вибрати відповідний канал відповідно до своїх потреб та умов. Іншими словами, уряд визначатиме відповідні канали обслуговування на основі характеристик сегментованих груп користувачів та характеристик самої послуги. Крім того, дослідження показало, що хоча Інтернет стає все більш популярним, телефонні дзвінки, як і раніше, залишаються для населення найбільш звичним і улюбленим способом спілкування з урядом зараз і в майбутньому. Таким чином, у майбутньому країни посилюватимуть інтеграцію традиційних методів обслуговування з електронними та мережевими методами обслуговування, щоб просувати інновації у сфері послуг та гарантувати, що всі користувачі зможуть скористатися послугами електронного уряду³⁸.

Практичні рекомендації.

Створити макросередовище, що сприяє ефективності електронного уряду, та сприяти побудові уряду, орієнтованого на послуги. Уточнити потужні органи управління електронним урядом на національному та регіональному рівнях, поступово створити систему головного інформаційного директора уряду, а також міжвідомчий та міжрегіональний механізм обміну інформацією та координації ділової взаємодії, щоб забезпечити надійну організацію та

38 Воронкова В.Г., Кивлюк О.П. Відповідальне цифрове громадянство в епоху цифрових технологій. Modern scientific strategies of development : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. С. 226–249.

механізм використання Електронного уряду для сприяння побудові уряду, орієнтованого на надання послуг.

Створити «структуру системи електронного уряду» на всіх рівнях, запропонувати еталонну модель державних послуг електронного уряду та визначити пріоритет надання послуг. Створити національну лабораторію електронного уряду, у результаті чого буде створене розумне оподаткування. Розумне оподаткування – це загальний стан, а розумне податкове застосування – це застосування розумних технологій у податковій сфері. Загальне розумне оподаткування – це сума окремих розумних податкових додатків, тобто від пасивного розширення можливостей проєктів комп'ютерних додатків до активного пошуку ляхом моделювання людських істот. Використовувати обчислювальну потужність комп'ютерів для створення потужнішої системи можливостей за рахунок поєднання можливостей, таких як:³⁹

1. Класифікація розумних податкових додатків з технічного погляду. Судячи з поточних досліджень та практики розумного оподаткування, різні регіони виявляють велику ініціативу і постійно з'являються різні додатки. Як згадувалося вище, через різне розуміння смарт-оподаткування на даному етапі, щоб максимально прояснити смарт-атрибути різних програм, необхідно розібратися з основними інтелектуальними технологіями з погляду.

2. Розпізнавання мови та обробка природної мови. За допомогою технології розпізнавання мови та на основі технології обробки природної мови (Natural Language Process, NLP) можна структурувати зміст масових голосових консультаційних дзвінків, пов'язаних з податками, і різних документів користувача, помічати їх різними типами, а також видобувати та аналізувати цінну інформацію. Цей тип інтелектуального технологічного застосування не тільки надає дані та підтримку прийняття рішень для податкових служб та податкового управління, забезпечує багаторежимну інтеграцію (включаючи телефонні дзвінки, веб-сторінки в Інтернеті, WeChat, SMS та додатки) онлайн-розумного податку; сервіси, що формують різні інтелектуальні податкові додатки, такі як голосові системи питань і відповідей, розумні податкові помічники і т.п, коли машина може автоматично навчатися та генерувати бібліотеку питань та відповідей знань, а також графік знань. надавати лише ключові послуги з актуальних та складних питань, але також служити наступною автоматичною довідковою базою для відповіді на питання платників податків.

39 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Світові тенденції переходу до сталого розвитку на основі цифрових технологій (на прикладі США і Китаю). Modern trends in science and practice. Volume 2 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing. Services, 2022. С.31–40.

3. Комп'ютерний зір та біометрична ідентифікація. На додаток до існуючих методів ідентифікації комп'ютерний зір та біометричне розпізнавання (наприклад, розпізнавання осіб) забезпечують інтелектуальні канали автентифікації та ідентифікації платників податків. Цей тип інтелектуального технологічного додатку є не лише важливим входом у різні податкові самообслуговування, такі як збір рахунків-фактур, виставлення рахунків-фактур та сертифікатів про сплату податків, але також є основою для надання персоналізованих послуг, таких як податкові нагадування, корпоративні кредитні рейтинги⁴⁰. Якщо подивитися далі, статистичні дані, сформовані на основі комп'ютерної ідентифікації різної традиційної інформації, платників податків, просторового статусу тощо, є важливим каналом джерела інформації для розумного оподаткування та основою моніторингу стану податкових послуг та покращення податкових послуг.

4. Машинне навчання та нейронні мережі. Завдяки широкомасштабному впровадженню машинного навчання, впровадженню величезних великих податкових даних та використанню різних алгоритмів, включаючи глибоке навчання, закони податкової економіки та поведінкові моделі можуть бути автоматично виявлені на основі великих податкових даних, а прогнози можуть бути зроблені заздалегідь. забезпечити відповідні податкові контрзаходи. Застосування інтелектуальних технологій цього є не лише важливою основою для побудови графіка податкових знань, але й може реалізувати такі додатки, як «профільювання платників податків», підвищення рівня інтелекту податкових служб і управління ризиками з допомогою розуміння характеристик платників податків.

5. Фізичний робот. Завдяки комплексному використанню різних технологій у залі податкової служби розміщуються фізичні роботи для реалізації функції автоматичного круїзу у відведених місцях у видимій формі, що може надавати платникам податків послуги податкового консультування та здійснювати голосове інтерактивне спілкування. Фізичні роботи є комплексним застосуванням інтелектуальних технологій. Залежно від рівня інтелекту вони можуть навіть надавати гнучкі податкові консультації та питання та відповіді з різних питань платників податків на основі вбудованої бази податкових знань, скорочуючи роботу податкового персоналу, що повторюється⁴¹.

40 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика: монографія. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. 460 с.

41 Промисловий потенціал складних соціально-економічних систем цифрового суспільства: макро-, мезо- та мікрорівень; колективна монографія/ за ред. д. філос. н., проф. Воронкової В.Г., д. е. н., проф. Метеленко Н.Г. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. 480 с.

6. Автоматизація процесів. Автоматизацію процесів найчастіше називають роботизованою автоматизацією процесів (RPA). На відміну від традиційної автоматичної обробки вбудованих програм RPA може контролювати вхідні інтерфейси різного прикладного програмного забезпечення, пов'язаного з податками, і надавати потужні функції для автоматизації процесу ручного управління програмним забезпеченням, пов'язаного з податками. У цьому сенсі «робот» є програмним роботом. Найбільш типовим застосуванням RPA є послуга автоматичного заповнення попередньо заповнених податкових документів.

7. Віртуальна реальність (VR). Крім використання фізичних роботів та «програмних роботів», таких як RPA, для надання податкових послуг, податковий департамент також може використовувати технологію віртуальної реальності (VR) для імітації реальної обстановки в офісі податкової служби, щоб надати платникам податків захоплюючі консультації.

8. Технологія IoT (Інтернет речей) дозволяє створювати моделі, що максимально наближені до реальності, використовуючи величезні обсяги даних, що збираються в реальному часі з різних датчиків. «Цифровий двійник» – це відтворення реального світу на комп'ютері, як би це були близнюки, з використанням різних даних, зібраних із реального світу. У сфері державного управління вживаються різні зусилля з цифрової трансформації на основі пріоритетних планів створення цифрового суспільства⁴².

Головне завдання – створити сервісно-орієнтований механізм оцінки ефективності електронного уряду, розширити сферу управління ефективністю, покращити систему показників оцінки, запровадити соціальні професійні консультаційні послуги, посилити соціальний нагляд за оцінкою ефективності, створити систему відстеження ефективності всього процесу та організувати ефективну роботу електронного уряду. Для цього ми можемо запозичити успішний досвід розвинених країн, розглядати операції з віртуальними активами як передачу власності та стягувати податок на прибуток, не тільки визнати, але й зробити податкову систему більш стандартизованою. Коротше кажучи, реформа податкової системи в епоху цифрової економіки має бути перспективною, систематичною, ефективною та оперативною.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-46-66

42 Воронкова В.Г., Максименюк М.Ю., Нікітенко В.О. Інтернет як основа формування глобального інформаційного суспільства: тенденції розвитку, критерії, механізми. Гілея. Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 119 (4). С. 200–206. URL:<http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=143>

ЖЕЛІЗНЯК Роман Йосифович,

канд. екон. наук, доцент,
Національний університет
«Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-9033-4490

ЧЕРВІНСЬКА Оксана Степанівна,

канд. екон. наук, доцент,
Національний університет
«Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-6048-793

Україна

ВИЗНАЧЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ДЛЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Інноваційна діяльність є важливою складовою економічного розвитку будь-якої країни. Вона сприяє зростанню продуктивності праці, підвищенню конкурентоспроможності товарів і послуг, створенню нових робочих місць та підвищенню добробуту населення.

Податкове стимулювання інноваційної діяльності є одним із важливих інструментів державного впливу на інноваційний розвиток. Воно передбачає надання податкових пільг і звільнень для підприємств, які займаються інноваційною діяльністю.

На одному з початкових етапів податкового стимулювання інноваційної діяльності повинно здійснений вибір податкових преференцій. Цей етап є одним із найважливіших, оскільки неправильно підібрані податкові пільги можуть призвести до недостатньої зацікавленості підприємств галузі до здійснення зазначеної інноваційної діяльності. Необхідно досліджувати й обирати сектори економіки та підприємства, котрі є в зазначеному кластері.

Податкове стимулювання інноваційної діяльності підприємств держава повинна реалізовувати через податкові пільги. Згідно статті 30 Податкового кодексу України податкова пільга являє собою передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності підстав.

Зазначеною статтею Податкового кодексу України виділяють такі шляхи надання податкових пільг, а саме¹:

1 Податковий кодекс України від 02.12.2010. № 2755-VI / [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.rada.gov.ua

- податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору;
- зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;
- встановлення зниженої ставки податку та збору;
- звільнення від сплати податку та збору.

Проте розгляд податкового стимулювання інноваційної діяльності повинен розпочинатися з вибору типу пільг, а пізніше вибору шляхів надання цих податкових пільг. Необхідно класифікувати податкові пільги. Це дасть можливість державі, в особі Президента, Уряду, Верховної ради України або органів місцевого самоврядування, точніше проводити податкове стимулювання інноваційної діяльності підприємств, при складанні програм інноваційного розвитку та допомоги підприємствам у їх здійсненні. Нажаль, це ще не зроблено в законодавстві України.

Для більшості підприємств головними пріоритетами повинно бути зниження податкового навантаження, шляхом надання податкових пільг та модифікації основи для обчислення податків. Ці два види пільг варто активно використовувати, оскільки вони найбільше сприяють вивільненню додаткових ресурсів і, отже, приносять найбільший ефект. Важливо правильно визначити, які саме податки мають бути піддаються пільгам, і це можуть бути як прямі, так і непрямі податки, а також неподаткові внески до бюджету або спеціалізованих фондів.

Податкові пільги, що надаються на прямі податки, слід спрямовувати передусім на користь підприємств або кластерів, які активно розвивають інноваційну продукцію на внутрішньому ринку. Зокрема, пільги на податок на прибуток мають великий стимулюючий потенціал порівняно з іншими видами податків. Зменшення обов'язкових внесків на податок на прибуток сприяє збільшенню чистого прибутку підприємства в першу чергу, у той час як інші прямі податки можуть не мати такого вираженого впливу і призвести до незмінного рівня чистого прибутку. Використання інших прямих податків в поєднанні з податком на прибуток може бути доцільним, але головним елементом податкових пільг повинен залишатися податок на прибуток підприємств. Для забезпечення пільгового режиму може бути зменшена ставка податку на прибуток.

Використання податкових переваг, пов'язаних із оподаткуванням товарів та послуг, є доцільним для підприємств, які здійснюють значний обсяг міжнародної торгівлі та займаються інноваційною діяльністю.

Основним непрямим податком є податок на додану вартість, і саме цей податок має бути основним інструментом у програмі підтримки інновацій в підприємствах через оподаткування товарів та послуг.

При імпорті інноваційних продуктів або компонентів, необхідних для подальшого створення інноваційних товарів, важливо зменшити або скасувати непрямі податки. У разі експорту інноваційних товарів, надзвичайно важливо, щоб непрямі податки, зокрема податок на додану вартість, автоматично компенсувалися. Однак зараз існують значні труднощі у відшкодуванні ПДВ, особливо у автоматичному режимі.

В першому випадку це дозволить підприємствам придбати інноваційні товари за більш низькими цінами, що призведе до економії коштів і зниження витрат. У другому випадку швидке відшкодування ПДВ сприятиме поверненню цих коштів у сферу інноваційної діяльності підприємства.

Для неприбуткових підприємств розумно розглянути можливість надання пільг, пов'язаних зі сплатою внесків до спеціальних фондів. Це може включати зниження ставки єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, який підприємства сплачують до спеціалізованого соціального фонду з фонду заробітної плати. Зменшення витрат на формування фонду заробітної плати може допомогти керівництву підприємства звільнити кошти для інноваційної діяльності або використовувати їх для додаткового мотивування своїх працівників. Правильна мотивація працівників є ключовим елементом при проведенні інноваційної діяльності, оскільки створення інноваційних продуктів вимагає творчого підходу і додаткової стимуляції.

Вибір самих податків через котрі будуть надані податкові пільги, є ще недостатнім кроком. Необхідно також вибрати оптимальні шляхи надання зазначених податкових пільг.

Згідно Податкового Кодексу та довіднику податкових пільг шляхами надання податкових пільг є²:

- податкове вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору;
- зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;
- встановлення зниженої ставки податку та збору;
- звільнення від сплати податку та збору.

2 Податковий кодекс України від 02.12.2010. № 2755-VI / [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.rada.gov.ua; Довідники пільг, наданих чинним законодавством по сплаті податків, зборів, інших обов'язкових платежів / [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL:<https://tax.gov.ua/dovidniki--reestri--perelik/dovidniki-/54005.html>

Розглянемо всі варіанти надання податкових пільг окремим підприємствам чи кластерам, що сформовані для здійснення інноваційної діяльності.

Зміна ставки податку. В більшості випадків повинно використовуватись зменшення ставки податку на прибуток, оскільки як зазначалося саме цей податок має найбільшу стимулюючу дію, дасть змогу підприємству, що задіяне в програмі податкового стимулювання інноваційної діяльності, зменшити податкове навантаження. Використання такого способу надання податкової пільги має свої як позитивні так і негативні сторони. Позитивною стороною такого способу надання податкових пільг є його простота, тобто підприємство повинно платити скажімо не за ставкою податку на прибуток 18 %, а ставкою 15 %. Такий спосіб застосування податкових пільг до підприємств, що знаходяться в кластері податкового стимулювання інноваційної діяльності є, як ми бачимо, достатньо простим. Особливо цей спосіб буде спрощувати роботу як для бухгалтерів на підприємстві, так і для податкових органів. Проте важливим недоліком зазначеного шляху надання податкових пільг є його не прив'язаність до витрат підприємства на інноваційну діяльність. Тобто за зазначеного способу надання податкових пільг одне підприємство може вкладати в інноваційну діяльність, скажімо, 0,01 % від загальної величини своїх витрат, а інше, припустимо, 50 %, а при умові, що обидва підприємства є залучені до програми податкового стимулювання інноваційної діяльності, ставка податку на прибуток їм буде зменшена однаково, що є нелогічним, а відповідно й неправильним. Для такого способу надання податкових пільг можливо застосовувати скажімо різну зміну ставки податку на прибуток при різних співвідношеннях витрат на інноваційну діяльність до загальної величини витрат підприємства. Так, при зазначеному співвідношенні до 5 % ставка податку зменшується на 1 %, при зазначенні співвідношення від 6 % до 15 % – ставка податку на прибуток зменшиться на 2 %, від 16 % до 30 % – ставка податку може бути зменшена на 4 %. Якщо співвідношення витрат на інноваційну діяльність до загальної величини витрат перевищує 30 %, тоді ставка податку на прибуток може бути зменшена на 6 %. Як можемо бачити, зазначений підхід є більш логічним, оскільки зменшення податкового навантаження прямо залежить від витрат на інноваційну діяльність. При збільшенні співвідношення витрат на інноваційну діяльність до загальної величини витрат ми пропонуємо застосовувати зниження ставки податку на прибуток випереджаючим темпом у порівнянні із зростанням витрат, що, можливо, додатково стимулю-

ватиме підприємства до збільшення витрат на інноваційну діяльність. Проте навіть при такому модифікованому способі надання податкових пільг через зменшення ставки податку на прибуток є недоліки, а саме: підприємства, скоріше за все, будуть намагатись тримати свої витрати на інноваційну діяльність у співвідношенні до загальної величини витрат в нижній межі, тобто скажімо 6–7 % для того, щоб отримати більші вигоди, адже скажімо при 14–15 % зміна ставки буде така сама. Можливо також застосовувати більш диференційовані межі зміни ставки податку на прибуток, проте це дуже ускладнить нарахування самого податку як для бухгалтерії підприємства, так і для податкових органів, а отже основна перевага зазначеного способу зникне. У зв'язку із цим, ми вважаємо застосування шляху надання податкових пільг через зменшення ставки податку на прибуток підприємств найменш недоцільним. Проте такий спосіб можна використовувати при наданні податкових пільг з податку з доходів фізичних осіб. Застосування цього шляху надання податкових пільг для цього податку є виправданим, оскільки працівників, що пов'язані із інноваційною діяльністю на підприємстві можна достатньо легко визначити. Відповідно до зазначених працівників можна застосувати зменшення ставки податку з доходів фізичних осіб. І знову можливі два варіанти, а саме: зменшення ставки податку для всіх цих працівників однаково або диференційоване зменшення. Використання першого способу, як і при зменшенні ставки податку на прибуток підприємств, не буде відповідати різному вкладу окремих працівників в інноваційну діяльність на підприємстві. Використання диференційованого шляху зменшення ставки податку є більш актуальним і зазначений спосіб легше застосувати саме для цього податку, оскільки можливо робити прив'язку до посади працівника, а відтак для різних посад буде передбачено різні ставки податку з доходів фізичних осіб. Аналогічно можна застосувати цей підхід для зменшення єдиного соціального внеску. Так, можемо спостерігати, що надання податкових пільг шляхом зниження ставки податку чи збору може бути вигідним більше науково-дослідним та конструкторським бюро та їхнім працівникам і працівникам на підприємстві.

Наступним шляхом, що ми розглянемо, є *звільнення від сплати податків та зборів*. Зазначений шлях є достатньо подібним до попереднього. Його застосування до податку на прибуток підприємств може призвести до того, що підприємство взагалі не платитиме зазначений податок при незначних витратах на інноваційну діяльність. Такий шлях може спонукати до

значних зловживань з боку як підприємства, так і державних органів. Для податку з доходів фізичних осіб та єдиного соціального внеску цей шлях надання податкових пільг є більш прийнятним. Оскільки, як зазначалося щодо попереднього способу, для окремих працівників легше застосувати зазначений спосіб надання пільги.

Зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору є ще одним шляхом надання податкових пільг. При застосуванні зазначеного шляху надання податкових пільг з податку на прибуток підприємств для підприємств чи кластерів, що займаються інноваційною діяльністю, можуть виникнути проблеми такі самі, як і при зменшенні ставки податку та збору, тобто надання співвідношення податкових пільг та величини витрат на інноваційну діяльність. Як і в попередніх випадках зазначений шлях можна застосувати щодо податку з фізичних осіб для працівників зайнятих в інноваційній діяльності підприємства. Проте і тут вже, на відміну від попередніх двох випадків, при застосуванні зазначеного податку слід визначити: хто і в якому абсолютному розмірі буде визначати розмір податкової пільги. Так, враховуючи все вищезазначене цей шлях надання податкових преференцій є найменш вдалим, оскільки при стимулюванні підприємств через податок на прибуток виникає проблема зіставлення величини податкових пільг та витрат на інноваційну діяльність, а при застосування податку з доходів фізичних осіб виникає проблема: на скільки зменшувати податкове навантаження. Адже при наданні податкових пільг через зменшення ставки працівникам, що займають однакові посади, буде надаватись пропорційна їхній заробітній платі податкова пільга, тоді як при застосуванні цього шляху всім працівникам буде надана однакова податкова пільга, що призведе до зрівнялівки і тим самим зменшить інтерес працівників до інноваційної діяльності.

Податкове вирахування (знижки), що змінює базу оподаткування до нарахування податку та збору є наступним шляхом, який можна використовувати при податковому стимулюванні інноваційної діяльності. Зазначений шлях надання податкових пільг є ідентичним податково-дослідному кредиту, практика якого застосовується багатьма країнами. Як зазначалося такими країнами є Ірландія, Іспанія, Канада, Китай, Нідерланди, Південна Корея, Португалія, США, Франція, Японія та інші³. Зазначений

3 Global Survey of Research and Development Incentives / [Електронний ресурс] / URL: <https://www2.deloitte.com/gr/en/pages/tax/articles/global-survey-research-development-tax-incentives.html>; Tax Policy and Controversy Briefing Ernst and Young / [Електронний ресурс] / URL: https://www.ey.com/en_ua/tax-controversy-policy; Алексеев І.В. Європейський досвід податкового стимулювання інноваційної діяльності / Алексеев І.В., Желізняк Р.І. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління».

спосіб надання податкових преференцій полягає в тому, що підприємство може зменшити свій податковий платіж на суму відповідного вирахування (податкового дослідного кредиту). Зазначений кредит в абсолютній величині визначається як множення його ставки на величину витрат на інноваційну діяльність підприємства. В порівнянні з розглянутими шляхами ми вже бачимо, що величина відповідного вирахування на пряму залежить від величини витрат на інноваційну діяльність. Відповідно чим більше підприємство витрачає коштів на інновації тим більшим буде його вирахування, а отже його податкове навантаження буде меншим. Країнами Європейського Союзу використовується широкий діапазон засобів податкового стимулювання інноваційної діяльності. До них можна віднести: «податкові канікули» – відстрочка сплати податків для прибутку який отриманий від реалізації інноваційних проектів. Податкові канікули це чудова можливість для бізнесу зміцнити свої позиції, адже навіть часткове звільнення від оподаткування дає додаткові кошти на розвиток підприємства. Таким чином держава зменшує податковий тиск та дає можливість розвиватися галузям, які є найбільш вигідними для впровадження інновацій.

Ще одним шляхом, який на жаль не зазначений при наданні податкових пільг в законодавстві України, але найбільш розповсюджений в інших країнах, є зміна бази нарахування податку через застосування спеціальних вагових коефіцієнтів (*super deduction*). Тобто витрати, що пов'язані з інноваційною діяльністю будуть мати зазначені вагові коефіцієнти, тим самим вони збільшуватимуть загальні витрати підприємства, а відповідно зменшать податковий платіж з податку на прибуток підприємств. Зазначений шлях використовують багато країн, а саме: Австралія, Австрія, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Ізраїль, Індія Китай, Малайзія, ПАР, Польща, Сінгапур, Туреччина, Угорщина та інші⁴. Як і в попередньому випадку ми можемо бачити, що зменшення податкового навантаження на пряму буде залежати від величини витрат на інноваційну діяльність. Основним недоліком цього та попереднього шляхів надання податкових пільг є проблема

Л., 2012. №725. С.7-16; Алексеев І.В. Північноамериканський та азійський досвід податкового стимулювання інноваційної діяльності / Алексеев І.В., Желізняк Р.І. // Збірник наукових праць Тернопільського національного економічного університету «Економічний аналіз». Тернопіль, 2011. Ч.2., № 9. С. 24–28.

4 Global Survey of Research and Development Incentives / [Електронний ресурс] / URL: <https://www2.deloitte.com/gr/en/pages/tax/articles/global-survey-research-development-tax-incentives.html>; Tax Policy and Controversy Briefing Ernst and Young / [Електронний ресурс] / URL: https://www.ey.com/en_ua/tax-controversy-policy; Алексеев І.В. Європейський досвід податкового стимулювання інноваційної діяльності / Алексеев І.В., Желізняк Р.І. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління». Л., 2012. №725. С.7-16; Алексеев І.В. Північноамериканський та азійський досвід податкового стимулювання інноваційної діяльності / Алексеев І.В., Желізняк Р.І. // Збірник наукових праць Тернопільського національного економічного університету «Економічний аналіз». Тернопіль, 2011. Ч.2., № 9. С. 24–28.

визначення витрат, що пов'язані з інноваційною діяльністю підприємства. Зазначена проблема виникатиме тоді, коли підприємство захоче фіктивно збільшити витрати на інноваційну діяльність шляхом занесення до них таких витрат, що не пов'язані із нею, тим самим зменшуючи своє податкове навантаження.

Застосування зазначених двох шляхів надання податкових пільг для податку з доходів фізичних осіб є проблематичним, оскільки важко буде встановити відповідність роботи працівника витратам понесеним підприємством у зв'язку із проведенням інноваційної діяльності. Зазначені два останні шляхи є більш актуальними при податковому стимулюванні юридичних осіб через податок на прибуток підприємств.

Податкове стимулювання інноваційної діяльності є ефективним інструментом, який може сприяти розвитку інноваційної діяльності в країні. Однак для того, щоб податкове стимулювання було ефективним, воно має бути добре продуманим і скоординованим з іншими інструментами державної політики, спрямованими на розвиток інноваційної діяльності.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-67-74

Natalia MIKHALYUK,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor
of Lviv National Environmental university
ORCID ID: 0000-0002-5125-7872
Ukraine

PECULIARITIES OF PLANNING THE FORMATION OF THE MECHANISM OF COMPETITIVENESS OF THE COMPANY'S PRODUCTS

It is impossible to achieve sustainable development without ensuring the competitiveness of enterprises, as well as food products on international and regional markets. Competition as such reveals the potential of market entities. It performs an important function of a constantly operating driver of production development.

The growth of product competitiveness can be considered as one of the strategic ways out of the crisis situation. For a long time, in the economy of developed countries, the competitiveness of products has been of primary importance, and in domestic practice and science it has gained relevance during the development of market relations and increased competition for sales markets and consumers.

A competitive product is a product on the market that has a whole set of attractive consumer, value, and quality properties that, under conditions of sufficient supply, ensure the satisfaction of both the needs of buyers and the commercial success of their product manufacturers¹.

The growth of solvent demand not only stimulates the improvement of the quality of the products themselves, but also the level of service, because the growth of real incomes of the population always increases their requirements. Low purchasing power, in turn, limits the consumption of products that are safe for the health of consumers. And products with lower consumer properties and a small sales price can receive an increased level of requirements³².

Therefore, when defining the concept of product competitiveness, it is necessary to take into account the relationship of the latter with solvent demand. Therefore, we suggest distinguishing between the potential and absolute competitiveness of products in the agricultural sector³.

Absolute competitiveness is a product that, with its quality and economic parameters, is able to ensure the maximum satisfaction of the needs of its customers, as well as a stable or constantly growing demand for it, regardless of changes in the internal and external factors of the competitive environment of the studied market. Potential competitiveness can be characterized by the presence of real opportunities to further increase its non-price competitive advantages, which, in turn, improve its cost parameters.

In order for the studied product to be accepted by buyers, it must contain a set of specific characteristics – parameters. They determine the product's advantages over other types, in other words, its competitiveness. These advantages can be characterized by the level or degree of the following parameters: regulatory, economic, technical and organizational⁴.

The assessment of the competitiveness of product indicators is a combination of two parties: both consumers and producers. The value of the same indicators can satisfy buyers and be completely unacceptable for the manufacturer, or, for example, in one market it is sufficient for the consumer and (or) producer and insufficient in another.

That is, by the indicators of competitiveness of products from different points of view, it is possible to judge its level. Among the competitiveness criteria, we

1 Mikhalyuk N.I., Balash L.Ya. and others. Planuvannya activities of enterprises: Heading guide. Lviv "New World", 2000; 2015. 620 p.

2 Kuzmin O. Fundamentals of management: Pdruchnik. Oleg Kuzmin, Olga Melnik, K.: Akademvidav, 2013. 414 p.

3 Berezivsky P.S., Mikhalyuk N.I. Organization of forecasting and planning of the agro-industrial complex; Head helper. Lviv: "Magnoliya plus", 2004. 443 p.

4 Mikhalyuk N.I., Balash L.Ya. and others. Planuvannya activities of enterprises: Heading guide. Lviv "New World", 2000; 2015. 620 p.

distinguish two groups. Signs that have a cost estimate and belong to the group of price criteria: cost, price, profitability of production and sale.

The second group – non-price criteria, accordingly combines the properties depicted in physical and tangible form, namely: assortment, quality, image of the enterprise, aesthetic properties of products (packaging, design), service.

In general, there are many more indicators for assessing the level of competitiveness of products. All of them are divided into: normative (their parameters are listed in product standards and are mandatory for achieving indicators); technical (characterize safety, calorie content, energy value, environmental friendliness); technological (reflect the suitability of products for use in cooking); economic (reveal the buyer's expenses to satisfy their own needs, as well as their ability to provide profitability to the product manufacturer); organizational (include indicators of production management and organizational level, sales of products that have an impact on turnover, marketing development, occupied market share).

Each of the groups of indicators of quality and competitiveness of products is represented by a system of indicators that are evaluated differently by a specific manufacturer.

The main components of product competitiveness include: quality, price and cost. The priority problem of increasing the level of competitiveness is ensuring the quality of products. Competitiveness is considered here as the relationship between quality and the level of price and cost, which in turn ensures the profitable profitability of the industry, as well as the favorable location of the producer in the areas of the food market.

The higher the quality of the products, the greater the demand for them, and therefore the amount of profit: due to sales volumes, higher prices, as well as the efficiency of the use of material and labor resources at the same time. From the point of view of ensuring product competitiveness, it is important to increase the value reserve of competitiveness. This is achieved both by reducing the consumption price and by increasing the consumer value of the product. Therefore, the reduction of the consumption price can be ensured by reducing the costs of production and sale, including the costs of product consumption.

The competitiveness of the product is a kind of external expression of the competitiveness of the enterprise. Consumers first of all evaluate the image of a company based on the level of competitiveness of its products. The more enterprises that manufacture competitive products of the same type, the better the results of the industry. The presence of a large number of competitive producers and industries

indicates a high level of competitiveness of the region. Increasing the number of the latter generally increases the country's competitiveness. The country's high level of competitiveness at the level of the world community allows it to further determine the strategy for the development of the world economy as a whole.

An increase in the competitiveness of the company's products, the industry, the region, and the country as a whole leads to the consistent growth of competitive advantages. We have developed a scheme of influence of the main factors on competitiveness. It clearly demonstrates that the latter act in a complex manner, creating a coherent, unified system.

The need for an in-depth study of the factors of competitiveness, determined by the insufficient study of products, singled out their separate groups: the environment of their occurrence (external and internal); the nature of the action (main and additional); value characteristics (price and non-price); duration of action (permanent and variable); spheres of influence (marketing, production, environmental, scientific and technical).

The results obtained as a result of the analysis of the competitive environment of products on the market allow us to make additions to the factors proposed above. A large number of external and internal factors should be broken down according to the sphere of occurrence: external (economic, market, political, technological, social, international, normative and legal, competitive (level of competition, market conditions, national and regional characteristics of the market, solvent demand of the population, level of development of advertising activity)); internal (technical, economic, organizational, socio-economic).

Working on the scheme, we set ourselves the goal of determining the main factors that shape the competitiveness of products, enterprises, as well as the industry, region and country in general⁵. It should also be noted that these factors are mutually determined and interdependent in the formation of their hierarchical structure. Regulatory and legal factors are of primary importance for product production. Also, price factors have a great influence on ensuring competitive production.

They include: a mechanism for forming prices for agricultural products, means of production and a subsidy-compensation mechanism, as well as state support for export products. The concerted action of the presented factors forms an effective state price policy. In the conditions of a crisis economy, price factors are the main regulators of the competitiveness of products in the economic plan.

5 Berezivsky P.S., Mikhalyuk N.I. Organization of forecasting and planning of the agro-industrial complex; Head helper. Lviv: "Magnoliya plus", 2004. 443 p.

Additional factors act indirectly, thus creating conditions for strengthening already existing competitive advantages.

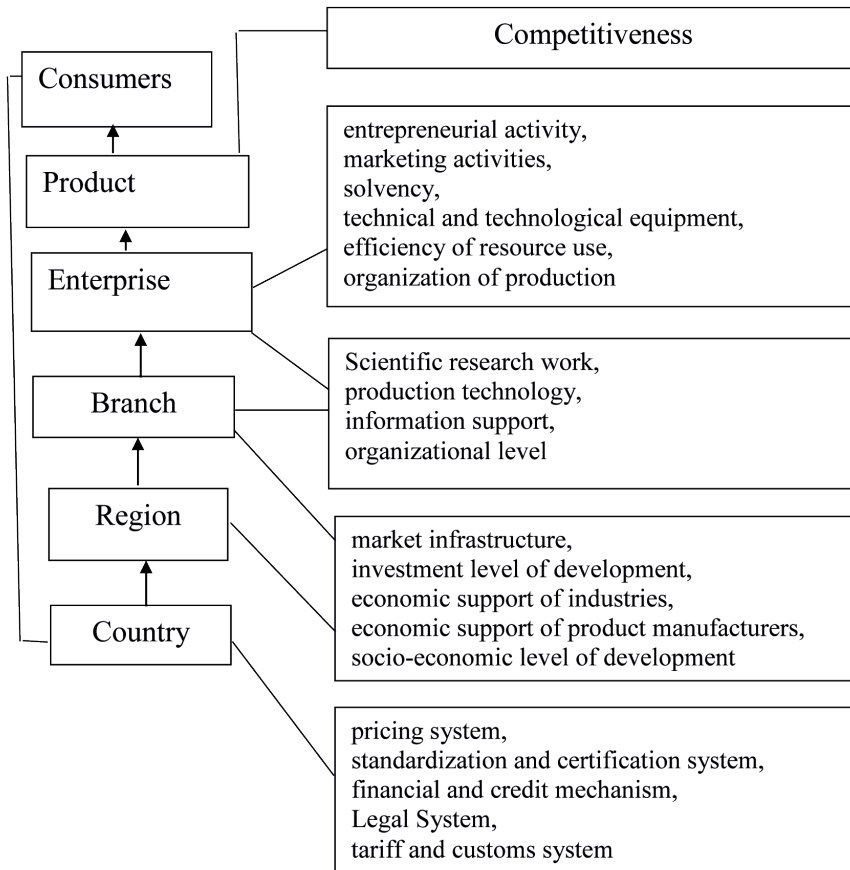

Fig. 1. Scheme of the algorithm for planning the mechanism of product competitiveness.

Internal factors include those related to the capabilities of the enterprise and depend primarily on its activities. External factors relative to the enterprise are not a controlled environment of its functioning.

Solving the problem of competitiveness and quality is possible on the basis of the complex action of all factors of the organizational and economic mechanism, which works as a system of purposeful interconnected economic methods and forms of production organization, as well as its management at the enterprise, regional and state levels.

Among the factors of the economic mechanism we include taxation, pricing, financing (advancement of purchases, subsidies, compensation of costs for the purchase of means of production), insurance, lending, export of products, support of real incomes of the population.

Organizational factors can be characterized by the level of entrepreneurial activity, as well as by the form of organization of work and production, management, development of integration and cooperation of production.

The coordinated action of economic, marketing, and organizational factors is an invariable condition for creating competitive advantages, which are necessary in the conditions of fierce competition in the food market.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-74-79

МЕТЕЛЕНКО Наталія Георгіївна,

д-р екон. наук, професор,
академік Академії економічних наук України,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-6757-3124

ВОРОНКОВА Валентина Григорівна,

д-р філос. наук, професор,
академік НАН ВО України,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-0719-1546

НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна,

д-р філос. наук, професор,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-9588-7836

СІЛІНА Ірина Вадимівна,

канд. екон. наук, доцент,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-1205-0019
Україна

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК SMART-ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ МОДИФІКАЦІЙ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження становлення і розвитку smart-економіки є актуальною темою, яка розвивається у нову цифрову епоху та має на меті реалізувати побудову цифрової держави¹. Розумна економіка викликала революцію у виробництві та споживанні, яка створила нову цінність

¹ Цифрова трансформація промислового менеджменту: теорія і практика: монографія / За ред. д. філос. н., проф. Воронкової В. Г., д. е. н., проф. Метеленко Н.Г. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2023. 816 с.

розвитку. Становлення і розвиток smart-економіки в умовах цифрового розвитку спроможне протистояти викликам та адаптуватися до змін, що сприятиме створенню екосистеми, яка підтримує економічну діяльність людей у гармонії з цифровими секторами економіки. Становлення і розвиток smart-економіки спрямоване на покращення добробуту людей та розумного управління, держави, міста. Розумна економіка ґрунтується на інтернет-послугах за допомогою цифрових технологій, таких як Інтернет речей, RFID та штучний інтелект, що сприяє просуванню нових моделей поведінки таких, як виробництво та споживання без посередників². Розумна економіка є продуктом інформаційних технологій, які можуть реалізувати зв'язок між людьми та речами, значно знизити вартість обміну інформацією, знизити транзакційні витрати. Розумна економіка є економічною моделлю, повністю позбавленою посередників, робоча сила безпосередньо надає продукти чи послуги на стороні попиту через Інтернет речей та штучний інтелект, а сторона попиту платить працівникам безпосередньо через зарплату платіжних інструментів. Підсумовуючи, можна сказати, що між «розумною» економікою та іншими економічними моделями існують відмінності з точки зору факторів виробництва, операційних моделей, технічної основи, досвіду користувача, ефективності виробництва і споживання і вартості. Smart-економіка складається з трьох компонентів: 1) побудова конкурентоспроможної промислової екосистеми; 2) покращення добробуту людей; 3) створення екосистеми економічних транзакцій. Smart-економіка включає: конкурентоспроможну промислову екосистему; добробут людей; екосистему фінансових транзакцій і ділиться на три напрями: 1) космічна економіка; 2) інформаційна економіка; 3) мережева економіка³.

В епоху інформаційної цивілізації з'являються нові можливості для розвитку smart-економіки. О.Тоффлер зазначив, що люди відкрили новий ресурс під назвою інформація, яка є корисною для людей, і називається знаннями. Основною конкурентоспроможністю країни та підприємства в майбутньому є використання мереж і комп'ютерів. Якщо держава відмовляється прийняти інформатизацію, то всі сфери постраждають від зменшення її вживання. Усі технологічні розробки ведуть суспільство до

2 Buhaychuk, Oksana Nikitenko, Vitalina Voronkova, Valentyna Andriukaitiene, Regina & Malysh. Myroslava. Interaction of the digital person and society in the context of the philosophy of politics. . Cuestiones políticas Vol. 40 N° 72 (2022). P. 558-572. URL:<https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/37783>

3 Метеленко Н.Г. Економіка підприємства: основи теорії та практики: Навч. Посібник. Донецьк, 2008. С.174-185. Метеленко Н.Г. Фінансові аспекти інноваційного розвитку підприємств машинобудування в Україні Ефективна економіка. Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2015. Вип. 1.

ери інформаційних технологій⁴. У 1977 році знаменитим американським економістом Паулою була опублікована робота «Інформаційна економіка: визначення та вимірювання». Першим, хто запропонував цифрову економіку, був професор Університету Торонто професор Дон Тапскотт (Don Tapscott), який у 1995 році видав книгу «Digital economy». Після того, як його книга була опублікована, вона привернула увагу професора Негропonte з Массачусетського технологічного інституту, який прийняв концепцію «Digital», опублікував роботу в 1996 році під назвою «Being digital». У квітні 2000 року Міністерство торгівлі США опублікувало книгу «The emerging digital economy». Проаналізовано розвиток смарт-економіки та смарт-технологій як основи формування сучасних тенденцій освіти такими авторами, як В. Вишневський, О. Вієцька, О. Гаркушенко, С. Князев, О. Лях, В. Чекіна, Д. Череватський, А. Твердохліб, Ю. Федотова, О. Бугайчук, В. Воронкова, В. Нікітенко, Н. Метеленко, Р. Олексенко, А. Череп, у яких розроблено теоретичні, концептуальні та праксеологічні засади цифрової економіки⁵.

Smart-економіка є сумою економічної діяльності, заснованої в Інтернеті, на сучасному етапі розвитку включає п'ять видів: 1) електронна комерція; 2) інтернет-фінанси; 3) обмін миттєвими повідомленнями; 4) пошукові системи; 5) онлайн-ігри. Інтернет-економіка – це нове економічне явище, що з'явилося в епоху інформаційних мереж. В епоху інтернет-економіки економічна діяльність економічних суб'єктів, таких як виробництво, обмін, розподіл та споживання, а також економічна поведінка таких суб'єктів, як фінансові установи та державні відомства все більше залежать від інформаційних мереж, так як багато транзакцій виконуються безпосередньо в інформаційній мережі⁶. Інформаційні технології оцифровують всю інформацію і цифрова інформація широко поширюється за допомогою Інтернету. Ресурси даних трансформуються на активи даних. Збір, обробка, ліцензування, споживання чи використання інформації стає невід'ємною частиною всієї комерційної діяльності. Інформація розглядається як загальний ресурс суспільства, а свобода інформації завжди була джерелом людського прогресу. У зв'язку з поширенням smart-економіки у цифрову

4 Цифрове майбутнє України після перемоги. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/21/688371>

5 Федотова Ю. В. Смарт-економіка: характерні риси та еволюція. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. 2017. Вип. 47 (51) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації», 16 листопада 2016 р. Т. 1. Харків : НТУ «ХПІ». С. 195-200.

6 Становлення інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасної України за доби глобалізації: теоретико-методологічні та праксеологічні виміри. Запоріжжя: ЗДІА. 2017.

епоху необхідно терміново встановити новий порядок збирання, обробки/ обробки та використання інформаційних ресурсів на основі дотримання принципу свободи інформації⁷. Для дослідження smart-економіки як складного соціального та економічного феномена та діалектичного процесу, що динамічно розвивається, використано наступні методи аналізу. Метод системного аналізу і синтезу дозволив забезпечити надійний і точний підхід до аналізу даних, визначити поняттєво-категоріальний апарат, ключові категорії, які вплинули на розвиток інформаційної, мережевої, платформенної, цифрової економіки в умовах цифрової трансформації. Структурно-функціональний аналіз дозволив виявити загальний потік інформації, виділення її з великого масиву якісних і кількісних сторін smart-економіки, найбільш суттєвих її сторін. У статті застосовано такі загальнонаукові методи, як дескриптивний, контекстний та компонентний аналіз, методи філософської феноменології та герменевтики⁸.

Запропонована методологія дослідження та теоретична основа можуть допомогти керівникам краще зрозуміти процес цифрової трансформації та її наслідки, дозволяючи приймати більш обґрунтовані рішення щодо розвитку smart-економіки. Завдяки міждисциплінарному підходу ми можемо гарантувати відповідальний розвиток всіх модифікацій smart-економіки до більш ефективного, справедливого та стійкого їх виміру. Сформовано концептуальну модель кожної із модифікацій smart-економіки, які створюють фундаментальні виклики та можливості для покращення процесу прийняття рішень та економічного розвитку. Метод моделювання як метод дослідження різноманітних явищ і процесів smart-економіки дозволив описати структуру об'єкта (статична модель), процес його функціонування та розвитку (динамічна модель), яка відтворює властивості, зв'язки та тенденції розвитку. Методи дослідження системного аналізу і синтезу, структурно-функціонального та Agile-методології дозволили здійснити аналіз даних, визначити ключові категорії та властивості, які вплинули на розвиток інформаційної, мережевої, платформенної, цифрової економіки та сприяли впровадженню ініціатив цифрової трансформації⁹.

7 Метеленко Н.Г. Підприємство як інститут національної економіки з погляду системних позицій. Економічний вісник НГУ, 2007. № 1. С. 32-39.

8 Смарт-промисловість в епоху цифрової економіки: перспективи, напрями і механізми розвитку : монографія. В. П. Вишневський, О. В. Вієцька, О. М. Гаркушенко, С. І. Князев, О. В. Лях, В. Д. Чекіна, Д. Ю. Череватський. Київ : НАН України, Інститут економіки промисловості, 2018. 192 с.

9 Вербівська , Л., Луців, Р., Дегтярєва І., Мельник, Т., & Дьомін М. (2022). Аналіз сучасних тенденцій smart-економіки регіонів: виклики та перспективи для України. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 1(42). С. 351–360. URL:<https://doi.org/10.55643/fcapter.1.42.2022.3718>

1. «Економіка знань» як результат «вибухового» розвитку сучасних інформаційних технологій та глобальних інформаційних мереж

«Економіка знань» є неминучим результатом «вибухового» розвитку сучасних інформаційних технологій та глобальних інформаційних мереж, детермінованих комп'ютерами, супутниковим зв'язком, оптичними кабельними комунікаціями, цифровими технологіями¹⁰. Економіка знань демонструє дві тенденції - інформатизації і глобалізації, які тісно пов'язані з розвитком інформаційних технологій та інформаційних мереж. Розвиток сучасних інформаційних технологій значно покращив здатність людей обробляти інформацію та сприяти ефективності використання інформації, прискорив темпи науково-технічного прогресу та інновацій, сприяв перетворенню науково-технічних досягнень у продуктивність, збільшивши внесок знань до економічного зростання.

Поява та розвиток глобальної інформаційної мережі прискорило розповсюдження інформації у глобальному масштабі, у результаті чого національні та етнічні кордони стали все більш розмитими, а весь світ перетворився на маленьке «глобальне село»¹¹. Мережева економіка має тісний зв'язок з інформаційною економікою як зв'язок між приватним і загальним, частиною і цілим. Мережева економіка виступає специфічною формою економіки знань, а знання та інформація є основними ресурсами, що підтримують мережеву економіку. Американський футуролог О. Тоффлер відмічав, що знання стало найціннішим елементом всіх ресурсів, знання стає кінцевою заміною всіх матеріальних ресурсів¹².

Економіка знань – це по суті глобальна мережева економіка, ядром якої є сучасні інформаційні технології. В даний час інтернет-індустрія переживає безпрецедентні зміни. Інтернет-індустрія неухильно розвивається, і нове покоління інформаційних технологій, заснованих на Інтернеті, стало джерелом енергії, що стимулює розвиток, відіграє важливу роль у стабілізації економіки, підвищенні рівня життя людей, підвищенні життєвої сили та сприяння розвитку. Інтернет-індустрія зберегла стала

10 Розвиток смарт-економіки в умовах війни та перспективи післявоєнного відновлення України. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspsui/bitstream/123456789/10930/2/%D0%A2%D0%BE%D0%BC%201%20%D0%A2%D0%95%D0%97%D0%98%20%D0%94%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%86%D0%94%D0%95%D0%99%2010.06.2022.pdf#page=32>

11 Marienko V.Yu. Development of India as a globalized digital state and world leader of digitalization. (Розвиток Індії як глобалізованої цифрової держави та світового лідера цифровізації). Financial Strategies of Innovative Economic Development. No 3 (55), 2022. P. 76-85. URL: <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/economics/article/view/3144/2987>

12 Buhaichuk Oksana. Foreign concepts of information (digital) economy. Management and Entrepreneurship : Trends of Development. 2022. Issue 2 (20). P. 8-19. URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/366>

ключовою рушійною силою зайнятості та оподаткування, розуміння мереж та мережевої економіки необхідне для будь-якого бізнесу, який хоче конкурувати в епоху Інтернету. Підприємства повинні забезпечувати відповідні системи, стимули або оприлюднювати переваги, які може принести управління знаннями, і створювати середовище обміну, щоб знання могли перетікати. Зручне та прийнятне середовище для спільного використання співробітниками може допомогти підвищити ефективність роботи та скоротити період впровадження системи управління знаннями¹³.

2. Інформаційна економіка як різновид smart-економіки

Через Інтернет ми не тільки споживаємо такий контент, як новини, книги, музика та фільми, але й користуємось різними послугами, такими як блоги, електронна пошта та соціальні мережі. Ці види товарів називаються інформаційними товарами на відміну фізичних товарів. Оскільки характеристики інформаційних товарів сильно відрізняються від характеристик фізичних товарів, методи визначення ціни, просування та отримання прибутку повністю відрізняються від тих, що раніше застосовувалися до фізичних товарів. Інформаційна економіка відноситься до нової економічної моделі, сформованої проникненням Інтернету на основі інформаційних технологій у різні сфери економіки, суспільства та життя, в якій домінує інформаційна індустрія, а також виробництво інформаційних продуктів та інформаційних послуг. Найважливішим компонентом інформаційної економіки є послуги. З розвитком хмарних обчислень, Інтернету речей та 3D-технологій інформаційні продукти дедалі більше інтегруються в інформаційні послуги¹⁴.

Інформаційна економіка також називається ІТ-економікою. Інформаційна економіка, яка є великим досягненням інформаційної революції в економічній сфері, безперервно розвивалася за допомогою двох взаємопов'язаних та взаємопросувних шляхів промислової інформатизації та інформаційної індустріалізації. Так звана інформаційна економіка - це новий тип економіки, заснований на інформації, знаннях та інтелекті, з сучасними інформаційними технологіями та іншими високими технологіями як матеріальна основа, а інформаційна індустрія

13 Metelenko, Natalya, Vasylychuk, Gennadiy, Kaganov, Yuriy, Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentyna. Digital cultural development under new threats and challenges. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2023. 15 (92). P. 33–43. URL:<http://humstudies.com.ua/article/view/284985>

14 Мар'єнко В.Ю. Інформаційне забезпечення менеджменту в організаціях як складних системах в умовах цифровізації. Modern scientific strategies of development : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 62–81. DOI:10.51587/9781-7364-13395-2022-008-62-81

відіграє провідну роль. По суті, всі інформаційні товари мають бути безплатними. Щоб створити успішну бізнес-модель, необхідно досконало розуміти принципи та особливості інформаційної економіки, яка може максимізувати прибуток¹⁵.

Характеристики інформаційних елементів та даних мають стати предметом дослідницької уваги. Характеристики продуктів інформаційних елементів відрізняються від традиційних елементів ресурсів, таких як земля, працю та капітал. Те, як різні характеристики з погляду взаємодоповнюваності, зовнішніх ефектів і граничних витрат призведуть до змін у формах виробництва та організаційних формах, потребує економіки. Теорія дає логічні пояснення та висновки. У галузі ми помітили, що дані та обчислювальна потужність стали основою конкурентоспроможності галузі, що дещо схоже на відносини між промисловими продуктами та фабриками у минулому¹⁶. Найцінніше, що зберігається в Інтернеті, це дані. Творча обробка даних стає найбільш цінною продуктивною діяльністю у майбутньому. Тому здатність обробки даних стає предметом конкуренції. Інфраструктура, орієнтована на майбутнє, поступово трансформувалася з нинішніх домінуючих моделей енергетики, автомагістралей та логістики у базову архітектуру можливостей обробки даних. Великі вузли всього Інтернету, такі як торгові платформи Alibaba, Google і Facebook, перетворилися на чорні діри даних, які щодня зберігають величезні обсяги даних. Ці дані можуть бути перетворені на активи та джерело нескінченної цінності, що залежить від підтримки та творчого використання цієї базової можливості¹⁷.

Знання та інформація стали найважливішими вхідними елементами, і важливість володіння капіталом було перенесено на володіння знаннями та даними. Відносна пропорція інформації та інших елементів визначає процес розвитку галузі. Інтернет – це прорив у базовій бізнес-парадигмі, поступове проникнення від реклами та роздрібною торгівлі до дистрибуції, логістики та ланцюжка поставок, а також реконструкція традиційного ланцюжка значень.

15 Кивлюк О.П., Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Цифрові права людини як вираження цифрових атрибутів: соціально-філософське обґрунтування. Освітній дискурс: збірник наукових праць / голов. ред. О.П.Кивлюк. Київ : ТОВ « Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація». 2023. Випуск 40 (4-6). С. 7–22.

16 Воронкова В.Г., Череп А.В., Череп О.Г. Концепція блокчейн-економіки як економіки нового типу в умовах цифровізації. Modern scientific strategies of development". Modern scientific strategies of development : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. С. 54–61. DOI:10.51587/9781-7364-13395-2022-008-2

17 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г., Нікітенко В.О. Експоненційні технології як економічний ресурс концепції цифрової економіки. "Innovative resources of modern science": collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 48–58. <https://www.eo.kiev.ua/ua/content/148/>

3. Мережева економіка, визначення, характеристика, вимірювання

Інтернет - технологія, яка створена для з'єднання комп'ютерів, яка з'єднує все у світі (Всесвітня павутина), включає з'єднання між людьми (служба соціальної мережі) та з'єднання між продавцями та покупцями (ринок). Ці взаємозалежні результати називаються мережами, а мережі є найважливішим поняттям розуміння розумної економіки. Не буде перебільшенням сказати, що інтернет-бізнес - це бізнес, який формує мережу. Інтернет створив мережі неймовірних у минулому форм і розмірів, ці мережі ростуть і розвиваються, як живі істоти (її можна назвати «органічною мережею») ¹⁸.

Мережева економіка – це нова економічна форма, заснована на комп'ютерній мережі (особливо Інтернет) та орієнтована на сучасні інформаційні технології. Це не тільки відноситься до підйому та швидкого зростання індустрії комп'ютерних інформаційних технологій, але також включає підйом і швидкий розвиток всієї індустрії високих технологій, заснованої на сучасних комп'ютерних технологіях, а також включає традиційну індустрію високих технологій, викликану просуванням і застосуванням високих технологій ¹⁹. Глибокі революційні зміни та стрибки відбулися у галузях промисловості та традиційних секторах економіки. Мережева економіка відноситься до економічних відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання, заснованих на комп'ютерній мережі. Вона заснована на інформації, спираючись на комп'ютерні мережі, пов'язана з виробництвом, розповсюдженням, обміном та споживанням мережевих продуктів, високими технологіями, знаннями та технологічними інноваціями ²⁰. Насамперед, з погляду економічної форми, це основна форма інформаційної економіки чи економіки знань, відомої як цифрова економіка. Мережева економіка є особливою формою економіки знань, ця нова економічна форма дуже швидко впливає на соціальну економіку та життя людей. У порівнянні з традиційною економікою мережева економіка має такі чудові характеристики: швидкість, високе проникнення,

18 Воронкова В.Г., Череп А.В., Нікітенко В.О., Череп О.Г. Штучний інтелект та його атрибути: умови поліпшення функціональності та взаємодії з користувачами. Actual problems of education and science in the conditions of war : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California : GS Publishing Services, 2023. 236 p. С. 39–55. Available at: DOI:10.51587/9798-9866-95969-2023-06

19 Промисловий потенціал складних соціально-економічних систем цифрового суспільства: макро-, мезо- та мікрорівень; колективна монографія/ за ред. д.філософ.н., проф. Воронкової В.Г., д.е.н., проф. Метеленко Н.Г. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. 480 с.

20 Нікітенко В.О., Кивлюк О.П. Системне та дата-аналітичне мислення як стратегічні ресурси сучасних організацій. Системний аналіз в управлінні: міжгалузеві дослідження: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародної участі 26–27 травня 2022 року / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ : Ореол-Сервіс, 2022. С. 77–80. URL: <https://kuei.fmon.npu.edu.ua/nauka/naukovi-zbirnyky>

саморозширення, збільшення граничної вигоди, зовнішня економія, стійкість та прямолінійність²¹.

Скорочення просторово-часового розриву – одна з фундаментальних змін, які Інтернет приніс у світ. По-перше, Інтернет прориває традиційні кордони країн та регіонів, який тісно пов'язує весь світ і перетворює його на «велике глобальне село». В Інтернеті, незалежно від раси, національності, країни, роду занять та соціального становища, люди можуть вільно спілкуватися та переміщатися для передачі інформації, а залежність людей від простору значно знижується. По-друге, інформація долає обмеження часу, дозволяє здійснювати економічний обмін за менший проміжок часу.

Порівняємо: якщо 1980-ті були епохою якості, 1990-ті – епохою редизайну, то перше десятиліття 21 століття – стає епохою швидкості. Тому тенденція розвитку мережевої економіки має бути «миттєвою економікою» або «економікою операцій у реальному часі», яка чутлива до ринкових змін. Мережева економіка по суті є глобальною економікою, зробила неактуальною географічну дистанцію, що значно прискорило процес глобалізації всієї економіки, взаємодія між країнами у глобальному просторі безпрецедентно зміцнюється²². Швидкий розвиток інформаційних технологій та мережевих технологій має високу функцію проникності, змушує індустрію інформаційних послуг швидко розширюватися за рахунок первинних та вторинних галузей, стираючи межі між трьома основними галузями. Метод чотирьох точок ділить промисловий сектор на сільське господарство, промисловість, сферу послуг та інформаційну індустрію. Перший інформаційний сектор включає всі галузі, які виробляють і продають інформаційні машини або надають інформаційні послуги на сучасному ринку, такі як виробництво комп'ютерів, електронні комунікації, поліграфія, масові комунікації, реклама, бухгалтерський облік, освіта. Другий інформаційний сектор включає громадськість, більшість офіційних установ, управління у приватних підприємствах. Мережева економіка може працювати 24 години без перерви, мережева економіка - це економіка швидкості. Сучасні інформаційні мережі можуть передавати інформацію зі

21 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г. Становлення і розвиток «єдиної економіки» або «економіки цифрового розвитку. Виклики та перспективи розвитку нової економіки на світовому, державному та регіональному рівнях : збірник матеріалів ХУ11 Міжнародної науково-практичної конференції 13–14 жовтня 2022 року / за ред. А.В.Череп. Запоріжжя: Запорізький національний університет, Запоріжжя: ЗНУ, 2022. С. 233–238.

22 Воронкова В.Г., Череп А.В., Череп О.Г. Розвиток мережевої (інтернет-економіки) в умовах цифровізації: принципи, закони, тенденції розвитку. Science and society: trends of interaction : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. С. 31–48. URL: https://www.eo.kiev.ua/resources/arhivMonographs/mono_2023_12.pdf

швидкістю світла, так як мережева економіка збирає, обробляє та застосовує інформацію зі швидкістю, наближеною до реального часу, ритм якої значно прискорюється²³.

4. Платформна економіка як нова економічна система, що базується на інтернет-технологіях

Платформна економіка - це нова економічна система, що базується на цифрових технологіях, що складається з одиниць економічної діяльності, керованих даними, що підтримуються платформою та координуються мережею. Це загальний термін для різних економічних відносин, заснованих на інтернет-платформі²⁴. З популяризацією Інтернету економіка платформ стала головною силою у розвитку цифрової економіки своєї країни та займає важливе місце у національній економіці. Платформні компанії також швидко зростали, постійно сприяючи появі нових моделей та нових форматів та відіграючи позитивну роль у сприянні економічному розвитку, технологічному прогресу та зайнятості, однак також виникли такі проблеми, як недобросовісна конкуренція та недостатні можливості технологічних інновацій²⁵.

Інтернет-платформа заснована на інформаційних та комунікаційних мережевих технологіях та забезпечує носій зв'язку, взаємодії, зіставлення та створення цінності для двосторонніх та багатосторонніх суб'єктів ринку. Дивлячись на довгу історію, платформа зараз не унікальна, і офлайн-платформи, такі як базари, які люди часто бачать, існували з давніх-давен. Давня платформа може бути відроджена і очолити новий економічний розвиток сьогодні, заснований на появі нового витка технологічної революції, яка підтримується Інтернетом, мобільним Інтернетом, Інтернетом речей, великими даними, хмарними обчисленнями, штучним інтелектом, блокчейном та інтелектуальними технологіями. пристрої Інтернет-платформи.

З різних вимірів є різні розуміння платформи. З точки зору створення вартості платформа – це бізнес-модель, з погляду промислової та комерційної реєстрації – це підприємство, з погляду розподілу ресурсів –

23 Твердохліб А. І. Смарт-технології як основа формування сучасних тенденцій освіти. Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і Психологія». Педагогічні науки. 2017. № 1 (13). URL:<https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2017/1/49.pdf> (дата звернення 09.08.2023).

24 Слюсар Никита. Місце і роль цифрових платформ в умовах розвитку Четвертої промислової революції. The 8th International scientific and practical conference "International scientific innovations in human life" (February 16-18, 2022) Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2022. С. 610–620.

25 Nikitenko VO. Modern geokultura as a geokulturnij phenomenon. Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy/M-of education and science of Ukraine, Zaporizhzhia State Engineering Academy. Zaporizhzhia 2013. Вип. 53. С. 261–270.

це ринок, з погляду функції – це платформа. є інфраструктурою²⁶. Очевидно, що платформа є складною економічною і соціальною організацією з безліччю функцій і безліччю атрибутів. Відповідно, платформи мають деякі відмінні характеристики: цифровий зв'язок, двосторонні та багатосторонні ринки, мережеві ефекти, створення вартості тощо²⁷. Дані є важливим фактором виробництва для розробки платформи. Підйом платформ можна назвати найважливішою бізнесовою подією з 21 століття. Він поєднує людей і людей, людей і речі, речі та речі, послуги та послуги з безпрецедентною силою. Через платформу люди, які перебувають за тисячі кілометрів, спілкуються один з одним, торгують та здійснюють ефективний поділ праці та співробітництва. Платформа має й багато інших переваг²⁸. Платформна модель у поєднанні з цифровими та інтелектуальними технологіями значно підвищить ефективність виробництва. Платформна модель відповідає бізнес-логіці цифрової доби. Платформенна економіка є сумою низки видів економічної діяльності, заснованих на платформі. Різні типи платформ породжують різні типи платформних економік. Платформенна економіка стала важливою частиною цифрової економіки та новою рушійною силою економічного зростання²⁹.

Платформенна економіка багата на типи і швидко розвивається; економіка платформи електронної комерції, економіка платформи соціальних мереж, економіка платформи пошукової системи, економіка фінансової інтернет-платформи, економіка транспортної платформи, економіка логістичної платформи та економіка промислової інтернет-платформи, які глибоко мінюють структуру промисловості різних країн та змінюють виробництво, життя людей. та споживчу поведінку.

Платформенна економіка вдихнула нове життя у традиційну економіку, сприяла оптимізації та модернізації промислової структури, реалізувала глобальні зв'язки та глобальні потоки у ширшому масштабі та привела

26 Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentina, Kaganov, Yyuriy. The concept of developing a “blue economy” as a basis for sustainable development. *Baltic Journal of Economic Studies*, Volume 8 Number 5. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022, 222 pages. 139–145. URL:<http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1987>

27 Слюсарь Микита. Еволюція розвитку всесвітньої павутини інтернет. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. праць / редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, О. В. Чаплінська [та ін.]. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 104–107. URL:<http://eprints.zu.edu.ua/34171/>

28 Олексенко Р.І., Воронкова В.Г. Формування моделі класифікації соціальних процесів у публічному управлінні та адмініструванні: понятійно-категорійний апарат. Державне регулювання процесів економічного і соціального розвитку. 2020. С.82-90.

29 Voronkova Valentyna, Metelenko Natalya, Nikitenko Vitalina, Silina Iryna. System analysis of the economy of sustainable development as environmentally balanced and socially oriented on E. *Humanities studies* : зб. наук. пр. / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. Issue 1(78). P. 86–97.

суспільство до розвитку у напрямку інтелекту. Платформенна економіка не лише надає нового імпульсу китайській економіці, а й допомагає китайській економіці очолити світову економіку у новому витку промислової трансформації³⁰.

Платформна економіка включає чотири рівні: 1) платформа; 2) платформне підприємство; 3) платформна екосистема; 4) платформна економіка. Якщо платформа є двигуном, платформне підприємство є основним органом, а екосистема платформи є носієм. Вся екосистема платформи із внутрішніми зв'язками становить економіку платформи. Існують різні шляхи розвитку платформної економіки, серед яких можна виділити три основні шляхи: 1) побудова платформ та створення платформних компаній; 2) апгрейд цифровізації традиційних компаній-посередників; 3) трансформація традиційних компаній у платформні компанії. У будь-якому випадку створення платформи є головним пріоритетом³¹. Платформна економіка - це нова економічна система, що базується на цифрових технологіях, що складається з одиниць економічної діяльності, керованих даними, що підтримуються платформою та координуються мережею. Це загальний термін для різних економічних відносин, заснованих на інтернет-платформі. З популяризацією Інтернету економіка платформ стала головною силою у розвитку цифрової економіки моєї країни та займає важливе місце у національній економіці. Платформні компанії також швидко зростали, постійно сприяючи появі нових моделей та нових форматів та відіграючи позитивну роль у сприянні економічному розвитку, технологічному прогресу та зайнятості, однак також виникли такі проблеми, як недобросовісна конкуренція та недостатні можливості технологічних інновацій³².

З різних вимірів є і різні розуміння платформи. З точки зору створення вартості платформа – це бізнес-модель, з погляду промислової та комерційної реєстрації – це підприємство, з погляду розподілу ресурсів – це ринок, з погляду функції – це платформа. є інфраструктурою. Очевидно, що платформа є складною економічною і соціальною організацією з безліччю функцій і безліччю атрибутів. Відповідно, платформи мають деякі відмінні

30 Рижова, І.С. Вплив “SMART технологій” на розвиток “SMART-міста” в інформаційному суспільстві. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя. 2018. Вип. 72. С. 81–90.

31 Смарт-промисловість в епоху цифрової економіки: перспективи, напрями і механізми розвитку : монографія. В. П. Вишневський, О. В. Вієцька, О. М. Гаркушенко, С. І. Князев, О. В. Лях, В. Д. Чекіна, Д. Ю. Череватський. Київ : НАН України, Інститут економіки промисловості, 2018. 192 с.

32 Nikitenko VO. Modern geokultura as a geokulturnij phenomenon. Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy/M-of education and science of Ukraine, Zaporizhzhia State Engineering Academy. Zaporizhzhia 2013. Вип. 53. С. 261–270.

характеристики: цифровий зв'язок, двосторонні та багатосторонні ринки, мережеві ефекти, створення вартості тощо. Дані є важливим фактором виробництва для розробки платформи³³.

5. Цифрова економіка як новий тип smart-економіки.

Цифрова економіка як новий тип smart-економіки містить два основні елементи: 1) інтелект інструментів. Передовий етап розвитку інформаційної економіки означає, що ми розробимо новий інструмент праці, який не потребує ні сили людини, ні людей, а машини працюють самі. Це називається інтелект цифрової економіки. 2) оцифрування всього елемента. Цифрова економіка як новий тип smart-економіки - це тип персоналізованого попиту є найпоширенішим методом онлайн-продавців, який називається інтелектуальним пошуком за інтересами³⁴.

Усі ці способи, які дозволяють машинам працювати більше на основі даних, працюють цифрово. Коли інформаційна економіка досягає просунутої стадії, яка називається стадією постінформатизації, ми вступаємо в еру цифрової економіки. Якщо будуть розширені можливості традиційних галузей промисловості в цю епоху, країна зможе створити висококласне виробництво замість того, щоб повторювати старий західний шлях індустріалізації. Це те, що країни повинні зробити, щоб «обганяти на повороті»: електрики привела до Індустрії 2.0; поява комп'ютерів привела до Індустрії 3.0; додавання Інтернету та штучних інтелект привела до індустрії 4.0 розумного виробництва. Але сьогодні Інтернет і штучний інтелект далеко не повно використовуються в промисловому виробництві. Сьогодні суспільство знаходиться на порозі, Інтернет переходить від споживчого взаємозв'язку до промислового, і основною технологією, що рушить цей процес, є технологія 5G. 5G – це аббревіатура 5-го покоління мобільного зв'язку, яка відрізняється від попередньої технології зв'язку³⁵. Попередня технологія зв'язку полягає в тому, щоб з'єднувати людей між людьми, людей і комп'ютерні сервери для виходу в Інтернет тощо. Основна ідея 5G – для реалізації Інтернету речей, Інтернету

33 Voronkova, Valentina, Cherep, Alla, Nikitenko, Vitalina, Andriukaitiene, Regina. Humanities studies. Conceptualization of digital reality expertise in conditions of stochastic insurance: nonlinear methodology. 2019. Випуск 2 (79). С. 182–195.

34 Череп А. В., Васильєва С.І. Розвиток інноваційної діяльності в Україні в сучасних умовах. Ефективна економіка: Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2010. Вип.2.

35 Voronkova, Valentina, Cherep, Alla, Nikitenko, Vitalina, Andriukaitiene, Regina. Humanities studies. Conceptualization of digital reality expertise in conditions of stochastic insurance: nonlinear methodology. 2019. Випуск 2 (79). С. 182–195.

транспортних засобів та промислового Інтернету. Підштовхнув нас до деяких програм промислового рівня. Інтернет надає нову кінетичну енергію, нову цінність, велику кількість даних, щоб звичайні речі, які раніше були невидимими та нематеріальними, можна було побачити з першого погляду. Це називається новим елементом.

Цифрова трансформація також принесла більш глибокі зміни підприємству, наприклад зміни в організаційній структурі підприємства³⁶.

По-перше, підприємство орієнтоване на гнучке виробництво; по-друге, може існувати зворотний ланцюг поставок у ланцюжку поставок між підприємствами, який налаштовується клієнтами. У минулому його виробляли та продавали, але в майбутньому клієнти висуватимуть свої потреби, а потім налаштовуватимуть їх. Зворотний ланцюжок поставок спричинить зміни в бізнес-моделі та організаційній структурі всієї виробничої галузі. По-друге, все більше і більше підприємств реалізували появу нових форматів - міжорганізаційний, міжгалузевий і транскордонний. Основою цього розвитку є технологія, і в процесі розвитку технологій підприємства та організації мають змінити напрямок і використовувати цифрові рішення, щоб дати можливість підприємствам досягти стрибкоподібних оновлень у більш високому вимірі³⁷. Сьогоднішній тренд цифрової економіки як нового типу smart-економіки – це напрямок розвитку різних технологій на чолі з цифровими технологіями. Наступні десять років стануть десятиліттям соціальної цифрової трансформації. Це правильний шлях для того, щоб прийняти технології. Цифрова економіка: швидке зростання розумних нових драйверів. Під час епідемії різко зріс споживчий попит на онлайн-освіту та офісну роботу, телемедицину, доставку замовлень та онлайн-покупки. Епідемія прискорила процес цифровізації, а цифрова економіка, що активізувалася, надає нового імпульсу розвитку. Підприємства прискорюють доступ до хмари та будівництво промислового Інтернету, і все більше і більше «інтелектуальних виробництв» у передових країнах світу (США, Китай, Японія, країни ЄС) починають вести високоякісні розробки³⁸.

36 Метеленко Н.Г. Систематизація факторів впливу на економічну безпеку промислового підприємства. Ефективна економіка: Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2013.

37 Ажажа Марина, Венгер Ольга, & Фурсін Олександр. Концепція цифрового маркетингу 4.0: еволюція, характеристика, типологія. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2023. 14 (91). P. 135–147. DOI:<https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-16>

38 Voronkova, Valentyna, Kapitanenko, Nataliia, Nikitenko, Vitalina. Правові засади захисту інтелектуальної власності у цифровому суспільстві. *ScienceRise: Juridical Science*. 2019 Випуск 4 (10). С. 32–37.

Необхідно шукати можливості у кризі та перетворювати кризу на можливість, щоб швидко заповнити недоліки та слабкості, виявлені у профілактиці та боротьбі з епідемією, та прискорити зростання нові бізнес-моделі та моделі, породжені профілактикою епідемії та боротьбою з нею³⁹. Так, розумна фабрика Chery є мікрокосмом цифрових двигунів, що просувають модернізацію традиційного виробництва. Заходячи на розумний завод Chery, присвячений новому енергетичному транспортному засобу, інтелектуальний робот зварювальний працює на складальній лінії, розмахуючи своєю механічною рукою, а виробнича інформація відображається в режимі реального часу на великому екрані в диспетчерській⁴⁰.

Починаючи з управління виробничим планом, контролю якості процесу та гарантії технічного обслуговування обладнання весь процес оцифрований. Використовуючи нову інфраструктуру як двигун для стимулювання нового економічного імпульсу та досягнення нового стрибка у розвитку. Зробити міста та економіку розумнішою - це лозунг Китаю, щоб прискорити формування нового цифрового інтелектуального пошуку у різних місцях. Упровадження цифрової економіки вимагає сприяти економічній та соціальній стабільності та довгостроковому розвитку, стимулювати інновації та розвиток за допомогою цифровізації, мереж та інтелекту. використовувати «промисловий Інтернет 5G+» для підвищення динамічності цифрової економіки⁴¹.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.. Підйом платформ можна назвати найважливішою бізнесовою подією з 21 століття. Він поєднує людей і людей, людей і речі, речі та речі, послуги та послуги з безпрецедентною силою⁴². Через платформу люди, які перебувають за тисячі кілометрів, спілкуються один з одним, торгують та здійснюють ефективний поділ праці та співробітництва. Платформа має й багато інших переваг. Наприклад: значно скоротити транзакційні витрати, покращити виробничі та операційні можливості та ефективність розподілу ресурсів, полегшити життя людей, допомогти малим та мікропідприємствам розпочати свій власний бізнес та

39 Череп А.В. Управління витратами суб'єктів господарювання: монографія. 2007. Ч. 1.

40 Дизайн середовища. (2018). Словник-довідник / За ред. д. філософ. н., проф. І.С. Рижової, В.Ф. Прусак, С.П. Мигаль, Н.О. Резанова. Львів: Простір-М.

41 Україна 2030 – країна з розвинутою цифровою економікою. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-2>

42 Smart- економіка: характерні риси та еволюція. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/29614/1/Elita_2017_47_1_Fedotova_Smart-ekonomika.pdf

сприяти споживанню, обігу та торгівлі. Можливо, платформи є ключовими факторами для цифрової торгівлі. Платформа робить світ плоским, швидким та простим. Платформна модель у поєднанні з цифровими та інтелектуальними технологіями значно підвищить ефективність виробництва. Платформна модель відповідає бізнес-логіці цифрової доби⁴³.

З'явилися такі продукти розумної економіки, як розумні магазини, розумні заправні станції, розумна логістика та розумне водіння. онлайн-платежів, а сфера діяльності охоплює всі області. Галузевий ланцюжок «розумної економіки» охоплює всі сфери життя, а наступні сценарії програм постійно збагачуються. Висхідний галузевий ланцюжок розумної економіки в основному включає технології та продукти. Технології підтримуються Інтернетом, Інтернетом речей, штучним інтелектом і великими даними. Галузева мережа середнього сегменту ринку сформувала кілька форматів, таких як «розумна» роздрібна торгівля, «розумне водіння», «розумна логістика», «розумний банкінг» та «розумні фабрики». У низхідному напрямку переважають різноманітні сценарії застосування, такі як громадський транспорт, медична освіта, офісні будівлі, великі торгові центри та житлові спільноти. З безперервним розвитком передових технологій і більш багатими продуктами сценарії подальших додатків розумної економіки також будуть поширені на більшу кількість областей⁴⁴. Платформенна економіка є сумою низки видів економічної діяльності, заснованих на платформі. Різні типи платформ породжують різні типи платформних економік. Платформенна економіка стала важливою частиною цифрової економіки та новою рушійною силою економічного зростання. Платформенна економіка багата на типи і швидко розвивається. Економіка платформи електронної комерції, економіка платформи соціальних мереж, економіка платформи пошукової системи, економіка фінансової інтернет-платформи, економіка транспортної платформи, економіка логістичної платформи та економіка промислової інтернет-платформи глибоко змінюють структуру промисловості різних країн та змінюють виробництво, життя людей. та споживчу поведінку⁴⁵. Платформенна економіка вдихнула нове життя у традиційну

43 Череп А. В. Практичний іноземний досвід медичного страхування. Сталий розвиток економіки: журнал. 2014. Вип.2. С. 17–23.

44 Воронкова В.Г., Олексенко Р.І., Фурсін О.О. Formation of the concept of the socially responsible state as a factor of increasing the public governance and administration efficiency Humanities Studies. Humanities studies. 2021.7(84). С. 113–122.

45 Воронкова В.Г., Ажажа М.А., Соснін О.В. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): навчальний посібник. Запоріжжя Дике поле, 3016. 356 с.

економіку, сприяла оптимізації та модернізації промислової структури, реалізувала глобальні зв'язки та глобальні потоки у ширшому масштабі та привела суспільство до розвитку у напрямку інтелекту. Платформенна економіка не лише надає нового імпульсу економіці, а й допомагає передовим країнам світу очолити світову економіку у новому витку промислової трансформації. •Платформна економіка включає чотири рівні платформа, платформне підприємство, платформна екосистема та платформна економіка⁴⁶. У тому числі платформа є двигуном, платформне підприємство є основним органом, а екосистема платформи є носієм, вся екосистема платформи із внутрішніми зв'язками становить економіку платформи. Цифровізація означає комплексне об'єднання у мережу всіх сфер економіки та суспільства, а також можливість збирати відповідну інформацію, аналізувати її та перетворювати на дії. Зміни приносять переваги та можливості, але вони також створюють нові проблеми. Головні цілі цифровізації: 1) підвищення конкурентоспроможності (наприклад, інноваційної спроможності підприємства); 2) відкриття нових областей бізнесу чи цифрових бізнес-моделей; 3) здатність розвивати цифрові навички за допомогою освіти; 4) освіта наполягає на справедливості, інклюзивності, якісному розвитку, реформах та інноваціях. В даний час нова форма освіти, породжена інтелектуальними технологіями, висунула новіші та вищі вимоги до освітньої реформи, надає великого значення впливу нових технологій на освіту, активно просуває цифрову трансформацію та інтелектуальну модернізацію освіти, створює національну платформу державних послуг «розумної освіти», розширює охоплення високоякісних освітніх ресурсів, поглиблює застосування освітніх великих даних та активно створює цифрову систему управління освітою. Все це націлене на те, щоб прискорити вдосконалення інформаційної інфраструктури освіти та створити високоякісну систему підтримки освіти; змінити цілі освіти в інтелектуальну епоху, активно просувати цифрову трансформацію освіти у галузі розумної освіти для досягнення мети сталого розвитку освіти.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-79-95

⁴⁶ Цифрова економіка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0

ЧЕРЕП Алла Василівна,

д-р екон. наук, професор,
академік НАН ВО України,
Запорізький національний університет
ORCID ID: 0000-0001-5253-7481

ВОРОНКОВА Валентина Григорівна,

д-р філос. наук, професор,
академік НАН ВО України,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-0719-1546

НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна,

д-р філос. наук, професор,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-9588-7836

ЧЕРЕП Олександр Григорович,

д-р екон. наук, професор,
Запорізький національний університет
ORCID ID: 0000-0002-3098-0105
Україна

КОНЦЕПЦІЯ ЦИРКУЛЯРНОЇ (КРУГОВОЇ) АБО ЕКОНОМІКИ ЗАМКНУТОГО ЦИКЛУ ЯК РІЗНОВИДУ НОВОГО ТИПУ ЕКОНОМІКИ

Актуальність дослідження циркулярної (кругової) або економіки замкнутого циклу як різновиду нового типу економіки означає, що характеристики економічної діяльності зазнали деяких революційних змін. З 1990-х років інформація, комп'ютери, комунікаційні технології та обладнання широко використовуються у всіх сферах життя економіки. Циркулярна економіка привертає загальну увагу, так як постійно створюються нові методи виробництва послуг та моделей життєвого споживання¹.

Знання, платформи та дані стали ключовими факторами економічного виробництва. Для циркулярної економіки потрібно, щоб продукт можна було перетворити на ресурс, який можна використовувати знову після завершення функції використання, а також потрібно, щоб залишкові матеріали, проміжні матеріали та інші матеріали, що утворюються в процесі

¹ Управління сталим розвитком промислового підприємства: теорія і практика: колективна монографія / За ред. д. ф. н., проф. Воронкової В.Г., д. е. н., проф. Метеленко Н.Г.; МОН України, ЗНУ ІННІ. Запоріжжя : «Видавничий дім «Гельветика», 2021. 586 с.

виробництва, також могли бути повернені у виробництво, виробничий процес або використовуватись додатково. Цей світ обмежених ресурсів потребує нової економічної моделі, так як сучасний світ стикається з численними проблемами, пов'язаними зі зміною клімату, зростанням населення та обмеженими ресурсами. За біоекономікою стоїть ширше поняття: економіка замкнутого циклу, яка зменшує навантаження на планету. Предметом дослідження є циркулярна (кругова) або економіка замкнутого циклу як різновид нового типу економіки, що розглядається як процес всеохоплюючого характеру цифровізації, стимулювання інновацій та економічного зростання².

Британська агенція з просування економіки замкнутого циклу, визначає економіку замкнутого циклу як структуру системних рішень, спрямовану на вирішення глобальних проблем, таких як зміна клімату, втрата біорізноманіття, відходи та забруднення. В її основі лежить перехід до відновлюваних джерел енергії та матеріалів. Перехід до економіки замкнутого циклу заснований на трьох принципах і визначається, як усунення відходів та забруднень, циркуляція продуктів та сировини (при збереженні їх високої цінності) та відновлення природи. Цьому сприяють відновлювані джерела енергії та сировина. Перехід до економіки замкнутого циклу призводить до відокремлення економічної діяльності від споживання обмежених ресурсів. Це означає системний перехід, який забезпечує довгострокову стійкість, створює ділові та економічні можливості та приносить користь навколишньому середовищу та суспільству.

Уряд Нідерландів, який поставив собі за мету досягти 100 % економіки замкнутого циклу до 2050 року, відрізняє економіку замкнутого циклу як від «лінійної економіки», а й від «економіки повторного використання», яка зосереджена переробці. З поглибленням пізнання та зміною спрямованості економіки, що розвиваються, вона отримала різні назви, такі як економіка знань, інформаційна економіка, інтернет-економіка, цифрова економіка, кругова економіка, циркулярна економіка, нова економіка яка привернула широку увагу в останні роки³. У зв'язку з цим виникає гостра необхідність структурної перебудови економіки на принципово новій основі, яка дає

2 Промисловий потенціал складних соціально-економічних систем цифрового суспільства: макро-, мезо- та мікрорівень; колективна монографія / за ред. д. ф. н., проф. Воронкової В.Г., д. е. н., проф. Метеленко Н.Г. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. 480 с.

3 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О., Череп А.В., Череп О.Г. Концепція платформенної економіки як різновиду мережевої та інтернет-економіки. Актуальні проблеми освіти і науки в умовах війни: матеріали Першої науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми освіти і науки в умовах війни» (Київ, 6-7 червня 2023 року/ упор. В.Шпак, за загальною редакцією С.Табачнікова. Київ: ДП «Експрес-об'ява», 2023. С.7- 20.

реальну можливість відтворити наявний інноваційний потенціал економік і підвищити інноваційно-технологічний рівень всіх сфер економічної діяльності. Економіка, що розвивається на новій інноваційній основі, є новою рушійною силою, полюсом зростання економіки, яка відіграє важливу роль в економічних перетвореннях та якісному розвитку виробництва. Але для того, щоб своєчасно і точно відображати розвиток економіки, що розвивається, слід розвивати нові галузі, нові формати і нові бізнес-моделі в умовах цифровізації та експоненційного розвитку економіки⁴

Під новими галузями розуміється нова економічна діяльність певного масштабу, сформована за рахунок застосування нових науково-технічних досягнень та новітніх технологій. Вона переважно включає: 1) нові галузі, яким безпосередньо сприяє індустріалізація додатків нових технологій; 2) нові галузі, що формуються внаслідок перетворення традиційних галузей за допомогою впровадження сучасних технологій, таких як інформаційні технології, розумна промисловість⁵.

Нові формати відносяться до нових зв'язків, нових ланцюжків та нових форм діяльності, похідних з існуючих галузей та областей у відповідь на диверсифіковані та персоналізовані потреби у продуктах або послугах, що спираються на технологічні інновації та додатки. Конкретними проявами є: 1) бізнес-діяльність, що ґрунтується на Інтернеті; 2) інновації в бізнес-процесах, моделях послуг або формах продуктів; 3) надання більш гнучких та швидких персоналізованих послуг⁶.

Нова бізнес-модель відноситься до інтеграції та реорганізації різних внутрішніх та зовнішніх елементів бізнес-операцій для формування ефективною та унікальною конкурентоспроможною моделі бізнес-операцій для досягнення: 1) споживчої цінності; 2) цілей сталого корпоративного прибутку.

Основними особливостями циркулярної (кругової) або економіки замкнутого циклу як різновид нового типу економіки, детермінованих: 1) інтеграцією Інтернету з промисловими інноваціями; 2) інтеграцією

4 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г., Нікітенко В.О. Експоненційні технології як економічний ресурс концепції цифрової економіки. «Innovative resources of modern science» («Інноваційні ресурси сучасної науки»). collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 48–58.

5 Oleksenko, Roman, Malchev, Bogdan, Venger, Olga, Sergiienko, Tetiana y Gulac, Olena. El Fenómeno del votante ucraniano moderno: esencia, peculiaridades y tendencias de su desarrollo. Cuestiones políticas.2021. Vol. 39. N° 71. Pp. 417–432. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3971.23>

6 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Світові тенденції переходу до сталого розвитку на основі цифрових технологій (на прикладі США і Китаю). Modern trends in science and practice. Volume 2 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. С. 31–40.

обладнання до послуг; 3) надання універсальних послуг для споживання, розваг, відпочинку та послуг. В даний час, з поглибленим розвитком нового щабеля науково-технічної революції та промислових перетворень, мобільність та повсюдне поширення мережевих з'єднань, високошвидкісна та інтелектуальна обробка інформації, а також високоенергетичні та квантовані обчислювальні технології мають велике значення, які просувають цифрові технології та реальну економіку.

Всебічний, всефакторний та комплексний розвиток циркулярної (кругової) або економіки замкнутого циклу перевизначає промислову екологію та змінює модель розвитку цифрової економіки. У цьому сенсі для сприяння якісному розвитку цифрової економіки необхідно вловлювати нові тенденції та нові характеристики розвитку цифрової економіки⁷.

Відмітимо, що ідея циркулярної економіки зародилася у США ще у 1960-х роках. Термін «економіка замкнутого циклу» виник Китаї у середині 1990-х рр. У процесі дослідження академічні кола вивчали його з точки зору комплексного використання ресурсів, захисту навколишнього середовища, технологічних парадигм, економічних форм і способів зростання, він був визначений багатьма способами з різних точок зору. Економіка замкнутого циклу – це своєрідне ефективне використання та переробка ресурсів як ядра з принципами «скорочення, повторного використання та ресурсів». Споживання, низький рівень викидів і висока ефективність є основними характеристиками, а модель економічного зростання, яка відповідає концепції сталого розвитку, є фундаментальною зміною порівняно з традиційною моделлю зростання масового виробництва, масового споживання та масових відходів. Це визначення вказує на економіку замкнутого циклу. У той самий час воно свідчить про те, що економіка замкнутого циклу є моделлю економічного зростання, що відповідає концепції сталого розвитку⁸.

Відмітило, що орієнтованість на людину становить суть та ядро наукової концепції розвитку. Прихильність принципу орієнтованості на людей вимагає покращувати умови життя людей, підвищувати якість їхнього матеріального, духовного життя, сприяти всебічному розвитку

7 Олексенко Р.І., Воронкова В.Г. Соціально-відповідальне управління як чинник ефективності виходу суспільства з кризи пост-пандемії COVID-19. Соціально-відповідальне суспільство: український та європейський контекст розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 грудня 2021р.) Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. 2021. С. 311–314.

8 Мар'єнко В.Ю. Інформаційне забезпечення менеджменту в організаціях як складних системах в умовах цифровізації. Modern scientific strategies of development : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. Pp. 62–81

людей. Вчені повинні дотримуватися концепції наукового розвитку, щоб спрямовувати загальний економічний та соціальний розвиток та сприяти координації економічного розвитку з населенням, ресурсами та довкіллям. У довгостроковій перспективі економіка замкнутого циклу – це, по суті, екологічна економіка, яка є конкретним втіленням та реалізацією концепції сталого розвитку⁹.

Вона вимагає дотримання законів екології та економіки, раціонального використання природних ресурсів та потенціалу навколишнього середовища, розвитку економіки за принципом «скорочення, повторне використання та переробка», перебудови економічної системи за законами матеріального обігу та потоку енергії. Економічна система гармонійно інтегрована у процес матеріального циклу природної екологічної системи, у якому реалізується екологізація господарської діяльності, щоб створити екологічну соціально-економічну систему, яка узгоджується зі структурою та функцією екологічної системи¹⁰.

Циркулярна економіка виникла із екологічної економіки. З того часу, як американський економіст Кеннет Болдінг опублікував у 1966 році «Науково-екологічну економіку» і ввів концепцію екологічної економіки та теорію скоординованого розвитку екологічної економіки, уряди все більше стали усвідомлювати, що в екологічній економічній системі має місце нескінченний попит для природних ресурсів економічної системи, що розвивається.

Щоб просувати процес сучасної цивілізації навколо цієї суперечності, необхідно вибрати раціональний шлях екологічного економічного розвитку, який наголошує на взаємній адаптації, просуванні та взаємній координації між екологічною системою та економічною системою. Екологічна економіка – це форма економічної діяльності, у якій економічний розвиток органічно поєднується з охороною довкілля та будівництвом, які сприяють одне одному. Це вимагає, щоб під керівництвом ідеї узгодженого розвитку економіки та екології, згідно з принципом використання матеріально-енергетичного рівня, природа, економіка, суспільство та довкілля розглядалися як систематичний проект, заснований на екології, що фокусує на економіку, та наголошує, що економічне будівниц-

9 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Формування та розвиток цифрової економіки у високорозвинутих країнах світу. Prospective directions of scientific and practical activity : collective monograph /Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. С. 43–57.

10 Cherep, A., Voronkova, V., & Androsova, O. (2022). Transformational changes in organizational management and human resources in the digital age. *Baltic Journal of Economic Studies*, 8(3). Pp. 210-219. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-210-219>

тво повинно звертати увагу на екологію. Вигоди капітальних вкладень визнають, що екологічне середовище є не лише носієм господарської діяльності, а й важливим фактором виробництва. Необхідно реалізувати взаємну узгодженість та органічну єдність економічного розвитку, ресурсозбереження, охорони навколишнього середовища, гармонії між людиною та природою¹¹.

Цифрова трансформація промисловості просувається вглиб, сприяє трансформації організації виробництва та суспільного поділу праці на мережеву, плоску та платформну, а також прискорює формування цифрової екології промислового Інтернету. Цифрові технології сприяють зеленій та низьковуглецевій трансформації традиційних галузей. Інтеграція цифрових технологій та енергетичних технологій сприяє чистоті викопної енергії, масштабу чистої енергії та інтелектуальності енергетичних послуг, сприяє розвитку енергетичних технологій у напрямку «зелених», низьковуглецевих та інтелектуальних, прискорює перетворення енергетичної структури від високовуглецевого до низьковуглецевого переходу¹².

Використання таких технологій, як штучний інтелект, великі дані та хмарні обчислення, для збору операційних даних у режимі реального часу, точного управління процесами, виробництвом, логістикою та іншими зв'язками промислових підприємств, посилення аналізу даних та отримання цінності, точного прогнозування попиту, віддаленого моніторингу обладнання та управління енергоспоживанням, може ефективно знизити споживання енергії та викиди вуглецю, домогтися енергозбереження та скорочення викидів та екологічно чистого виробництва. Деякі дослідження вважають, що цифрові технології можуть скоротити викиди вуглецю на понад 20 %.

Розвиток цифрової економіки стикається з багатьма проблемами, включаючи незбалансовану цифрову трансформацію обробної промисловості, відставання цифрової трансформації малих і середніх підприємств, інтеграцію та застосування промислових інтернет-платформ, що потребують поглиблення. Основна мета економіки замкнутого циклу полягає в тому, щоб максимально скоротити введення ресурсів

11 Воронкова В.Г., Череп А.В., Череп О.Г. Розвиток мережевої (інтернет-економіки) в умовах цифровізації: принципи, закони, тенденції розвитку. Science and society: trends of interaction : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. С. 31–48.

12 Nikitenko, V., Voronkova, V., & Kaganov, Y. (2022). The concept of developing a «blue economy» as a basis for sustainable development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 8(5). P.139-145. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-5-139-145>

в економічний процес, уникати та систематично скорочувати відходи, переробка відходів полягає у зменшенні кінцевої кількості відходів¹³. Циркулярна економіка, в основі якої «скорочення, повторне використання, переробка» спрямоване зменшення кількості матеріалу, що надходить у процес виробництва та споживання; повторне використання – на технологічній стороні, спрямоване продовження терміну служби товарів та послуг; переробка – на вихідному боці, спрямоване на повторну переробку. Тобто, по-перше, на вході – всебічну увагу має бути приділено економії ресурсів, підвищенню коефіцієнта використання ресурсів на одиницю виробничої продукції, запобіганню та скороченню утворення відходів; по-друге, забруднюючі речовини, кількість яких не може бути зменшена в джерелі, та відходи упаковки, які використовуються споживачами. Вищою метою координації між навколишнім середовищем та розвитком є досягнення якісного стрибка від кінцевої обробки до контролю джерела, – від утилізації відходів до скорочення відходів та суттєвого скорочення споживання природних ресурсів, тим самим зменшуючи навантаження на довкілля¹⁴.

Вищою метою розвитку економіки замкнутого циклу та реалізації координації між довкіллям та розвитком є якісний стрибок від термінальної обробки до контролю джерел, від утилізації відходів до їх скорочення. Глибока інтеграція технології штучного інтелекту з Інтернетом речей, хмарними обчисленнями та технологією великих даних створює систему взаємозв'язку між людиною та мережею, повсюдну інтелектуальну інформаційну мережу, що сприяє автономному використанню штучного інтелекту, співпраці людини та машини. Це також змінює модель промислового розвитку та промислову екологію. Останнім часом, від народження генеративного штучного інтелекту ChatGPT, видно, що штучний інтелект широко проникає в різні області, а сценарії застосування стають все більш і більш різноманітними, що, безсумнівно, призведе до появи нових моделей та нових форматів інтелектуального виробництва¹⁵.

13 Череп А., Воронкова В., Венгерська Н. Формування стратегії розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Ukrainian-Polish Scientific Dialogues International Conference 20-23 October 20-21. Khmelnytskyi-Kamiantes-Podilskyi. 2021. P. 107-108.

14 Диверсифікація європейського сільського туризму через збалансованість та креативність : навчально-практичний посібник / за ред. А.В. Череп, Н.С. Венгерської. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика». 2022. 272 с.

15 Воронкова В.Г., Череп А.В., Нікітенко В.О., Череп О.Г. Штучний інтелект та його атрибути: умови поліпшення функціональності та взаємодії з користувачами. Actual problems of education and science in the conditions of war : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks California : GS Publishing Services, 2023. С. 39-55.

Масштабне застосування 5G посилило імпульс розвитку штучного інтелекту та відкрило ширші перспективи для інноваційного розвитку цифрової економіки.

Авторами визначається цифрова трансформація, яка поширюється із сфери споживання у сферу виробництва. З проникненням і розповсюдженням цифрових технологій нового покоління у сфері виробництва все більш широко використовуються передові технології датчиків, цифрове проектування та виробництво, роботи та інтелектуальні системи управління, а дослідження та розробки в галузі виробничого процесу впливають на якість стійкого розвитку і соціальної системи у цілому¹⁶. З розвитком промислового Інтернету фізичні кордони підприємств стають дедалі розмитішими, а форми промисловості зазнають глибоких змін. Поширення цифрової трансформації на виробничу сферу не тільки відкриває більше можливостей для підвищення ефективності виробництва та міжнародної конкурентоспроможності промисловості, а й висуває вищі вимоги до створення потенціалу технологічних інновацій цифрової інфраструктури.

Теоретично «скорочення, повторне використання та переробка» циркулярної економіки може включати такі три рівні.

1) Концепція скорочення, повторного використання та переробки, яка проходить через екологічний дизайн продуктів. Зелений дизайн включає в себе різні області дизайну. Всі проекти, які засновані на високому ступені турботи про екологію землі і середовище проживання людини, сприяють сталому розвитку суспільства, здоровому розвитку людини і біологічного довкілля. Зелений дизайн, зокрема, включає дизайн продуктів від екологічно чистого і нетоксичного вибору сировини і процесів до виробництва, використання і переробки після утилізації, переробки. Розробники повинні розглядати можливість запобігання негативному впливу продуктів та процесів на навколишнє середовище, беручи до уваги основні функціональні властивості продуктів¹⁷.

2) Поняття «скорочення, повторне використання та переробка»¹⁸ проходить через весь життєвий цикл матеріальних ресурсів при їх розробці

16 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О., Череп А.В., Череп О.Г. Європейська гуманістична візія в управлінні людським розвитком як основа досягнення прогресу. Modern trends in science and practice. Volume 1 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2021. С. 24–30.

17 Metelenko, Natalya, Vasylychuk, Gennadiy, Kaganov, Yuriy, Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentyna. Digital cultural development under new threats and challenges. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 15 (92). P. 33–43. <http://humstudies.com.ua/article/view/284985>

та використанні. Тобто необхідно розглянути розумний розвиток та багаторівневе повторне використання ресурсів на етапі розробки ресурсів; проектні ідеї, орієнтовані на повторне використання та переробку продукту, на етапі проектування продукту та виробничого процесу; багаторівневе використання ресурсів¹⁸.

3) Реконструкція, використання та переробка ресурсів екологічного середовища, тобто відтворення та повторне використання відновлюваних ресурсів у навколишньому середовищі, відновлення, повторне використання та переробка космічних та екологічних ресурсів. На межі між повторним використанням та переробкою слід визначити, що повторне використання відходів має такі обмеження:

По-перше, повторне використання, як і раніше, є, по суті, запізнілим, а не превентивним заходом. Хоча повторне використання відходів може зменшити кількість відходів при остаточному видаленні, воно не обов'язково знижує швидкість потоку матеріалів та масштаби використання матеріалів в економічному процесі.

По-друге, повторне використання може бути гарантовано безпечним для довкілля. Тому що використання технології повторного використання для поводження з відходами вимагає споживання мінеральної енергії, води, електрики та багатьох інших речовин, а також викиду в навколишнє середовище безліч нових забруднюючих речовин, що викликають вторинне забруднення¹⁹.

По-третє, якщо вміст ресурсів, що повторно використовуються, занадто низький, вартість збору буде високою, а повторне використання не матиме економічної цінності.

Послідовність принципів «3R» економіки замкнутого циклу фактично відображає три прогреси про навколишнє середовище та розвиток: 1) етап, визнання шкоди економічного зростання за рахунок шкоди навколишньому середовищу, мислення людей – від скидання відходів до вимог очищення відходів через термінальну обробку; 2) визнається, що суть забруднення навколишнього середовища полягає у розтраті ресурсів, тому потрібна подальша сублімація від очищення відходів; 3) визнається, що використання відходів, як і раніше, є лише додатковим

18 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О., Мар'єнко В.Ю. Становлення і розвиток цифрового менеджменту на підприємстві. Science and society: trends of interaction : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. С. 49–67

19 Нікітенко Віталіна, Метеленко Наталя, Воронкова Валентина, & Васильчук Геннадій. Концепція трансформації освітньої парадигми, орієнтованої на потреби та «освіту впродовж всього життя». Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishinghouse «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 93–101.

засобом, і найвищою метою координації між навколишнім середовищем та розвитком, що розглядається як якісний стрибок від використання відходів до їх скорочення²⁰.

Відповідно, у господарській діяльності керівника різні ідеї та розуміння призводять до формування трьох різних способів використання ресурсів: 1) традиційний спосіб поєднання лінійної економіки та кінцевого управління; 2) допускає лише принципи повторного використання та переробки. Академічні кола висунули принципи «4R», «5R» та «6R», такі як додавання до «3R» – «реорганізації», «переосмислення», «реконструкції» та «ремонт». Це більш конкретні і цілеспрямовані принципи для певних різних рівнів або областей, таких як рівень управління, рівень обізнаності або певні галузі промисловості²¹.

Циркулярна економіка та сталий розвиток йдуть однією безперервною лінією, підкреслюючи гармонійне співіснування соціально-економічної системи та природної екологічної системи, що представляє системний проект, що поєднує економіку, технології та суспільство, що базуються на технологічних, просторових, економічних, культурних та політичних підходів до удосконалення циркулярної економіки. Циркулярна економіка не є суто економічним питанням, не є і суто технічним питанням та питанням захисту навколишнього середовища, вона заснована на принципі координації відносин між людиною та природою, функціонування природної екологічної системи, перетворення суспільного виробництва – від кількісного зростання до якісного²².

Слід зазначити, що використання економіки замкнутого циклу є економією витрат. Реалізація економіки замкнутого циклу потребує технологій, інвестицій та експлуатаційних витрат, що ґрунтуються на припливі коштів. Реалізація економіки замкнутого циклу має не лише звертати увагу на елементи вартості та капіталу, але повинна звертати увагу на можливість та раціональність поєднання повторного використання матеріалів та енергії у просторово-часовому розподілі. Реалізація економіки замкнутого циклу ґрунтується на принципі «3R», який ефективно інтегрує

20 Череп А.В., Воронкова В.Г. Соціально-економічна безпека як чинник забезпечення конкурентоспроможності економіки. Методологія сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць за результатами XIX Міжнародної науково-практичної конференції 23-24 лютого 2023 року. Харків, 2023 вид-во Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, 2023. С. 238–241.

21 Polyakov, M., & Kovshun, N. Diffusion of innovations as a key driver of the digital economy development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 2021. 7(1). Pp. 84-92. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-1-84-92>

22 Cherep, Alla, Voronkova, Valentyna, Cherep, Oleksandr, & Kaliuzhna, Iuliia. A humanistic and cross-cultural approach to organization management as a factor of people's democracy. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). Pp. 184–195*

матеріальні, енергетичні, тимчасові, просторові, капітальні та інші елементи за певних умов²³.

Економіка замкнутого циклу – це економіка, яка всебічно аналізує вхід та вихід, вивчає економічні принципи, що відповідають об'єктивним законам та врівноважують економічні, соціальні та екологічні вигоди у великій системі населення, ресурсів, довкілля, економіки, суспільства, науки та техніки. Його основним інструментом є прикладний системний аналіз. Включаючи низку нових дисциплін, таких як теорія інформації, теорія систем, кібернетика, цифрова екологія та управління інженерними системами ресурсів²⁴.

У період традиційної індустріальної економіки економічне виробництво сприймається як відособлена система, розглядаються лише економічні вигоди, які просто зводяться до прибутку. Таке одностороннє економічне мислення відповідає реальній ситуації і порушує закони природи. Фактично будь-яке господарське виробництво має отримувати сировину з природи та скидати у природу відходи. Багато стратегічних економічних ресурсів, таких як нафта, вугілля та прісна вода, обмежені або навіть перебувають у дефіциті, і якщо це не враховувати, то в кінцевому підсумку це призведе до виснаження ресурсів, що є марною витратою ресурсів. Виробництво скидає відходи до природи, а можливості екосистеми обмежені, ігнорування цього є основою саморуйнування, тому економічне виробництво має враховувати екосистему. Так само і громадське споживання має враховувати пропускну спроможність екосистеми, підпорядковуватися основним об'єктивним законам екології, розглядати населення, економіку, суспільство, ресурси та довкілля як велику систему і добиватися гармонійного розвитку всіх суб'єктів системи²⁵.

Як частина системи економічного виробництва, природна екосистема має вартість екосистеми у своєму виробництві. Коли будь-який промисловий виробник інвестує, він повинен враховувати стан свого власного капіталу, а повинен враховувати свою платоспроможність. Так

23 Ажажа Марина, Венгер Ольга, & Фурсін Олександр. Концепція цифрового маркетингу 4.0: еволюція, характеристика, типологія. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 135–147.

24 Череп А.В., Воронкова В.Г., & Череп О.Г. Цифрові технології як мегатренди розвитку туристичного бізнесу. Теоретико-прикладні аспекти розвитку туризму та гостинності в умовах міжнародної економічної інтеграції: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 16 трав. 2023 р.). Дніпро : ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2023. С. 120–124.

25 Sliusar, Mykyta. Establishment and development of the network platform model in china and its impact on the formation of the digital economy. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* . Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 165–175. doi: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-19>

само, запитуючи ресурси в природи, необхідно враховувати пропускну здатність і здатність до самовідновлення екосистеми, тому має існувати концепція повного контролю екологічних витрат.

Традиційна економіка розглядає природну екосистему як рекультиватор та сміттєзвалище, тому є нерозумною лінійною економікою. Економіка замкнутого циклу – це екологічна замкнута економіка, яка утворює розумний замкнутий цикл і вимагає, щоб економічна діяльність людини була організована у процес звернення, що повторюється, «сировинні продукти – відновлювані ресурси – відновлювані продукти» відповідно до моделі природної екосистеми²⁶. У цьому безперервному господарському циклі сировина та енергія мають використовуватися найбільш раціонально, щоб якнайменше контролювати вплив господарської діяльності на природне середовище. У циркулярній економіці немає реальних відходів, економіка замкнутого циклу вимагає, щоб економічна діяльність суспільства ґрунтувалася на «скороченні, повторному використанні та переробці» як основному критерію²⁷.

Розглянемо принципи економіки замкнутого циклу.

Перший принцип економіки замкнутого циклу – скорочення використання ресурсів, який потребує вдосконалення методів керування виробничим процесом. Зменшення кількості речовини та енергії, що надходять у процеси виробництва та споживання. Іншими словами, принцип скорочення вимагає, щоб у процесі економічного зростання, щоб зробити це зростання стійким і сумісним із навколишнім середовищем, керівники підприємств повинні навчитися повною мірою враховувати економію ресурсів на вході джерела виробництва та покращувати вартість ресурсів на одиницю продукції. Головне – це утилізація, запобігання утворенню відходів, а не зосередження уваги на переробці відходів після їх утворення. Щодо виробничого процесу підприємства можуть скоротити кількість використовуваної сировини та викиди забруднюючих речовин на одиницю продукції за рахунок технологічних перетворень, сприяти впровадженню передових виробничих технологій або більш чистого виробництва. Крім того, принцип скорочення вимагає, щоб упаковка продуктів була простою і

26 Marienko V.Yu. Development of India as a globalized digital state and world leader of digitalization. Financial Strategies of Innovative Economic Development. No 3 (55), 2022. P. 76–85.

27 Череп А.В., Воронкова В.Г. Формування плану забезпечення безперервності та відновлення діяльності через кібербезпеку. Синергетичні драйвери розвитку обліку, податкового аудиту та бізнес-аналітики: [Електронне видання]: Збірник тез II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 28 квітня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 141–143.

простою, а не розкішною і марнотратною, щоб досягти мети скорочення викидів відходів²⁸.

Другий принцип економіки замкнутого циклу – використовувати те, що люди купують якнайчастіше і якнайширше. Використовуючи повторно, люди можуть запобігти передчасному перетворенню предметів на сміття. У виробництві потрібно, щоб виготовлений продукт та пакувальна тара могли бути повторно використані у вихідному вигляді, щоб максимально продовжити термін служби продукту. Замість того, щоб замінювати дуже швидко, слід заохочувати розвиток індустрії відновлення для розбирання, ремонту та збирання вживаних і зламаних речей. Протидіяти розповсюдженню всіх одноразових предметів і заохочувати повертати придатні для використання або ремонтвані предмети в ринкову систему²⁹.

Третій принцип економіки замкнутого циклу – переробляти якнайбільше. Потрібно якнайбільше переробляти (регенерувати) «відходи», щоб зробити їх ресурсом, виробляти нові продукти, які використовують ресурси та менше енергії, а потім знову виходити на ринок або у виробничий процес, щоб зменшити утворення сміття. Існує два випадки рециркуляції: 1) первинна рециркуляція, яка відома як переробка первинних ресурсів, переробка відходів, залишених споживачами, що використовується для створення нових продуктів, що й оригінал, наприклад, використання макулатури для виробництва переробленого паперу та використання сталевого брухту для виробництва сталі. 2) вторинна переробка, що є процесом переробки, при якому відходи використовуються як сировина для виробництва інших продуктів іншого характеру. Потрібно, щоб продукт можна було перетворити на ресурс, який можна використовувати знову після завершення функції використання, а також потрібно, щоб залишкові матеріали, проміжні матеріали та інші матеріали, що утворюються в процесі виробництва, також могли бути повернені у виробництво. виробничий процес або використовуватись додатково³⁰.

28 Ажажа М.А., Фурсін О.О., Венгер О.М.Зарубіжний досвід регіонального економічного розвитку: інновації, екосистема, місцеве самоврядування Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V.Voronkova. Zaporozhzhia : Publishing house «Helvetica», 2022. 11 (88). P. 169–182. <http://humstudies.com.ua/article/view/261934/258350>

29 Gramchuk, Marina, & Nikitenko, Vitalina. Present trends and prospects of smart city development. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporozhzhia : Publishinghouse «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 35–41.

30 Buhaichuk Oksana. Foreign concepts of information (digital) economy. Management and Entrepreneurship : Trends of Development. 2022. Issue 2 (20). Pp. 8–19. <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/366>

Економіка замкнутого циклу спрямована на ефективне використання та переробку ресурсів, приймає за принцип «скорочення, повторне використання та переробку», характеризується циркуляцією матеріалів по замкнутому циклу та використанням каскаду енергії та діє відповідно до циркуляції матеріалів та потік енергії, що формує економічну модель природних екосистем. Економіка замкнутого циклу вимагає використання екологічних законів для керівництва економічною діяльністю людського суспільства. Її мета полягає в тому, щоб досягти низьких або навіть нульових викидів забруднюючих речовин, захистити довкілля та досягти сталого розвитку суспільства, економіки та навколишнього середовища за рахунок ефективного використання та повторного використання ресурсів. Економіка замкнутого циклу – це економіка, що поєднує чисте виробництво та комплексну утилізацію відходів, по суті, екологічна економіка, що вимагає використання екологічних законів для управління економічною діяльністю людського суспільства³¹.

Традиційна економіка є одностороннім лінійним процесом «ресурси-продукти-відходи», чим більше створюється багатств, тим більше споживається ресурсів і утворюється відходів, тим більше буде негативний вплив на ресурси навколишнього середовища. Економіка замкнутого циклу приносить якнайбільше економічних та соціальних вигод при мінімальному споживанні ресурсів і витратах на довкілля, отже процес матеріального звернення економічної системи та природної екологічної системи перебувають у гармонії одна з одною і сприяють сталому використанню ресурсів³².

Економіка замкнутого циклу є фундаментальною зміною традиційної економічної моделі «масового виробництва, масового споживання та масових відходів». Економіка замкнутого циклу спрямована на ефективне використання та переробку ресурсів, приймає за принцип «скорочення, повторне використання та переробку», характеризується циркуляцією матеріалів із замкнутого циклу та використанням каскаду енергії, діє відповідно до циркуляції матеріалів та потоку енергії.

Економіка замкнутого циклу – це економіка, що поєднує чисте виробництво та комплексну утилізацію відходів, по суті, екологічна економіка, що вимагає використання екологічних законів для управління

31 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. & Метеленко Н.Г. Еволюція від Смарт-освіти до смарт-економіки та смарт-бізнесу. Мукачєво. «Економіка та суспільство». 2023. № 48. 2023.

32 Voronkova, Valentyna, Kaganov, Yuriy, Nikitenko, Vitalina, & Vasylychuk, Gennadiy. Digital humanity paradigm 2.0. Humanities studies: collection of scientific papers / ed.V. Voronkova. Zaporozhzhia: Publishing house «Helvetica», 2022. 13 (90). P. 15–26.

економічною діяльністю людського суспільства. Основна концепція економіки замкнутого циклу у тому, щоб відокремити економічний розвиток споживання ресурсів з допомогою інноваційних бізнес-моделей. Це може бути найбільша економічна трансформація з часів промислової революції, від лінійного процесу «бери-виробляй-розпоряджуйся» до більш замкнутого способу виробництва та споживання. «Лінійна модель використовувалася для надзвичайно ефективного стимулювання економічного зростання, але вона більше не працює для сталого зростання», – сказала Дженніфер Герхольд, старший директор екологічних програм Центру корпоративної громадянськості Фонду торгової палати США. На її думку, компанії, які використовують моделі економіки замкнутого циклу, можуть стимулювати інновації у рамках широкої системи сталого розвитку³³.

Економіка замкнутого циклу спрямована на скорочення споживання ресурсів за рахунок ефективних процесів, запобігання утворенню відходів, повторного використання, ремонту, переробки та переробки. Основна увага приділяється переробці матеріалів та використанню відновлюваних джерел енергії. Міцна конструкція може гарантувати, що промислові товари матимуть досить довгий термін служби, прості в обслуговуванні та матимуть високу вартість при вторинному використанні. Завдяки «галузевому симбіозу» побічні продукти однієї галузі можуть бути перетворені на сировину для іншої галузі. З моменту свого заснування у 1865 році концерн BASF дотримується цієї філософії. «Інтегрована система BASF (Verbund) дозволяє ефективно використовувати енергію та ресурси. Надмірне тепло на виробничому майданчику може використовуватися як енергія для інших виробничих одиниць, а відпрацьований газ або побічні продукти процесу реакції на виробничій установці можуть використовуватися в інших виробничих одиниць, сировини. Це допомагає нам скоротити викиди, скоротити утворення відходів і водночас заощадити ресурси³⁴.

Інший стовп концепції економіки замкнутого циклу також швидко розвивається: нова «економіка послуг» замінює традиційну концепцію володіння спільним використанням і орендою, перетворюючи спожив-

33 Cherep, A., Voronkova, V., & Androsova, O. Transformational changes in organizational management and human resources in the digital age. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2022. 8(3). P. 210–219. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-210-219>

34 Cherep O.H., Babajanov B.A., Voronkova V.H. Digitalization of the economy as a platform for creating new values in a transformational environment. *Financial Strategies of Innovative Economic Development : Proceedings Scientific Publications. Zaporizhzhia : Publishing House «Helvetica», 2022. No 2 (54). Pp. 25–28.*

вачів на користувачів. Наприклад, перехід від особистого володіння до спільного використання автомобілів збільшить використання автомобілів протягом життєвого циклу, створюючи при цьому потребу у довговічних, придатних для повторного використання нових матеріалів і технологій. Слід заощаджувати ресурси скрізь, де це можливо, у ланцюжку створення вартості за рахунок кругового потоку матеріалів, енергії та води³⁵.

Кругова (циркуляційна) економіка зосереджена на розробці досконаліших систем, оптимізації використання ресурсів, максимізації загальної цінності наших продуктів протягом усього терміну служби та мінімізації вартості володіння для клієнтів. Це дозволяє нам досягати постійного поліпшення у суспільстві, навколишньому середовищі та економіці. Як приклад, будучи лідером у галузі технологій та процесів відновлення, компанія Cat Reman відновлює продукти з терміном служби до стану, близького до нового. Допомогає скоротити витрати на володіння та експлуатацію, поставляючи деталі однакової якості за ціною, що становить частину вартості нових. Завдяки процесу відновлення компанія Caterpillar скорочує кількість відходів, знижує викиди парникових газів та зводить до мінімуму потребу у сировині. Мета економіки замкнутого циклу – скоротити споживання ресурсів та підтримати економічний розвиток, а її стратегічний потенціал полягає у швидкому впровадженні цієї моделі провідними світовими компаніями та регіональними економіками³⁶.

Повністю замкнута циркуляція створює велику додану вартість з обмежених ресурсів (включаючи продукти та деталі) за рахунок міжгалузевого співробітництва між кількома суб'єктами. Він включає не тільки 3R, які просувалися досі, а й створення нової контекстуальної цінності. Створення підприємств економіки замкнутого циклу у суспільстві сприяє реалізації економіки замкнутого циклу. На відміну від традиційної лінійної моделі, в якій сировина використовується один раз і перетворюється на продукти, що викидаються, кругові моделі замикають цикл, повертаючи продукти в цикл після використання, що дозволяє

35 Nikitenko, V., Voronkova, V., & Kaganov, Y. The concept of developing a «blue economy» as a basis for sustainable development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 2022. 8(5). P. 139-145. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-5-139-145>

36 Череп А.В., Воронкова В.Г., & Нікітенко В.О. Вплив зелених ІКТ на сталий розвиток зеленої економіки та зеленого менеджменту. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Green Construction» («Зелене будівництво»). Київ: Київський національний університет будівництва і архітектури. 2023. С. 251–255.

використовувати продукти повторно, повторно або повторно. доступний. У лінійній економіці товари рухаються прямою лінією від видобутку ресурсів до виробництва та поховання. Вартість створюється за рахунок виробництва та продажу якомога більшої кількості товарів. Ця модель характеризується розтратою ресурсів та надмірним забрудненням, що призводить до деградації екосистем, концентрації багатства та соціальної нерівності³⁷.

Модель економіки замкнутого циклу, з іншого боку, спрямована на перевизначення зростання, яке приносить користь людям і планеті. Він включає поступове відділення економічної діяльності від споживання обмежених ресурсів і виведення відходів із системи. Кругові бізнес-моделі, що ґрунтуються на переході на відновлювані джерела енергії, створюють економічний, природний та соціальний капітал. Він передбачає:

- 1) поступове відокремлення економічної діяльності від споживання обмежених ресурсів та виділення відходів із системи;
- 2) принципи економіки замкнутого циклу. Ця модель, також звана циклічності, заснована на трьох принципах:
 - 1) проектні відходи та забруднення;
 - 2) повторне використання продуктів та предметів;
 - 3) регенерація природних систем. Світовий економічний форум створив Платформу для прискорення економіки замкнутого циклу (PACE), запустив Порядок денний дій у галузі економіки замкнутого циклу та об'єднав бізнес, уряди та громадянське суспільство навколо колективного плану дій щодо прискорення темпів змін. Організація складає звіти щодо кожної з п'яти основних областей: електроніка, пластмаси, текстиль, продукти харчування та капітальне обладнання, на частку яких припадає більша частина відходів та викидів вуглекислого газу, що завдають шкоди планеті³⁸.

Кожна програма дій складається із чотирьох розділів. Це набір із 10 закликів до дій, які стосуються ставлення економіки замкнутого циклу до цільової галузі, оцінюють потенційний вплив на людей і планету,

37 Chala, V., & Orlovska, Y. Green economy development: methodological approach. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2021. 7(3). P. 203-208. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-3-203-208>

38 Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentyna, Oleksenko, Roman, Filoretova Larysa, Lanoviuk, Liudmyla y Khvistel, Viktoriia Perspectives of civilizational political development of world regions in the context of current challenges and opportunities. *Cuestiones politicas*. 2023. Vol. 41 N° 76. P. 274–291. <https://doi.org/10.46398/cuest-pol.4176.15>

якщо мети буде досягнуто, а також перешкоди на шляху впровадження замкнутої економіки в цій галузі³⁹. Кругові бізнес-моделі повторно використовують усі, але значною мірою покладаються нові технології задля забезпечення сталої прибутковості. Компанії, що проходять цифрову трансформацію, повинні переосмислити кожен аспект свого бізнесу: бачення майбутнього, стратегію, ланцюжок створення вартості, операції, моделі ціноутворення, канали збуту, взаємодію з клієнтами та багато іншого. Це відкриває чудову можливість для більш ефективного використання даних та цифрових технологій для впровадження інновацій замкнутого циклу.

Таким чином, як зазначає Deloitte у своєму звіті «Рецепт трансформації економіки замкнутого циклу», платформи Інтернету речей (ІоТ), штучний інтелект (ІІ), машинне навчання та прогнозна аналітика є ключовими елементами трансформації замкнутого циклу⁴⁰. Ці фактори дають компаніям краще розуміння використання ресурсів та відходів, матеріальних потоків, неефективних областей та того, як вони забезпечують цінність для клієнтів. Ці технології дозволяють компаніям знаходити потенційні точки циклічного зростання та узгоджувати свої бізнес-стратегії зі своїми моделями прибутку та стратегіями ціноутворення.

Блокчейн, доповнена реальність, оптимізація та інтелектуальна мобільність дозволяють компаніям переосмислити операції для оптимізації ресурсів, усунення розрізненості та підключення даних, пристроїв та партнерів. Великі дані, додатки та платформи електронної комерції забезпечують персоналізацію та покращують якість обслуговування клієнтів. А хмарні сервіси, соціальні платформи, візуалізація даних та віртуальна реальність (VR) забезпечують взаємодію та безперервний цикл зворотного зв'язку для покращення дизайну протягом усього циклу⁴¹.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-96-113

39 Alshammari, K. H. The potential impacts of digital transformation on organizations. *Amazonia Investiga*, 2023.12(64), P. 9–18. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04>

40 Voronkova, V., Nikitenko, V., Oleksenko, R., Andriukaitiene, R., & Polysaiev, O. (2023). Environmental crisis overcoming as a factor for achieving economic sustainability in the context of the European green course. *Cuestiones Políticas*. 2023. 41(77). P. 612–629. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4177.41>

41 Metelenko, Natalya, Vasyľchuk, Gennadiy, Kaganov, Yuriy, Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentyna. Digital cultural development under new threats and challenges. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 15 (92). P. 33–43.*

ГАЦЬКА Людмила Павлівна,
канд. екон. наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0003-1704-1768
Україна

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ВКЛЮЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В СИСТЕМУ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Особливістю трансформація економічних відносин, що здійснюється в сучасних умовах, є перетворення екологічного чинника в дієву ланку господарської системи. Це обумовлює необхідність виокремлення регуляторів та регуляторних механізмів, здатних забезпечити ефективну динаміку трансформування економіки в умовах погіршення екологічної ситуації і посилення впливу виробництва як на довкілля, так і на працездатність та здоров'я населення. Об'єктивність та неперервність взаємодії господарської системи і природної екосистеми, відсутність субститутів для товарів та послуг, які надає нам природа, вимагають впорядкування відносин всіх груп стейкхолдерів у цьому процесі та формування дієвого механізму їх організації та інституціоналізації¹. Виявлення послідовності виникнення та співвідношення ринкових, соціальних і державних регуляторів екологізації економічного відтворення в реаліях сучасності є запорукою успішності приєднання України до Європейського Зеленого Курсу та повоєнної трансформації економіки держави на сучасних природоорієнтованих засадах.

Складність та динамізм процесу інституціоналізації обумовлені безперервною трансформацією та значною диференціацією умов функціонування суб'єктів навіть одного рівня, багатоваріантністю альтернатив розвитку, об'єктивною неможливістю відмовитися від задоволення первинних потреб, неминучістю суб'єктивності прийняття рішень. Використання можливостей регулювання «зеленого» переходу потребує оцінки існуючої інституційної структури та врахування спрямування її еволюції у процесі виникнення та вирішення еколого-економічних протиріч. Дієвість регулювання підвищується у

1 Меддинська Н.В. Економічний механізм природокористування в умовах сучасних викликів: принципи та інституціоналізація/ Н.Меддинська//Економіка та суспільство. 2022.Випуск № 38.

випадку впровадження додаткової сукупності інструментів на основі процесів інституціоналізації, але підвищення ефективності інструментарію вимагає продуманості у виборі цілей та високого рівня інтенсифікації зусиль у сфері застосування. Ці питання є базовими для формування теоретичних основ інституціоналізації «зеленого» переходу². Вони потребують безперервного переосмислення принципів функціонування інститутів, постійного моніторингу трансформацій, що супроводжуватимуться зміною ціннісних домінант та становленням системи нових господарських політик.

Саме тому надзвичайно актуальним є теоретичне обґрунтування вибору інструментів упорядкування господарських взаємодій на основі закономірностей розвитку та інтеграції еколого-економічних відносин у систему господарських зв'язків.

Наша концепція полягає у наявності зв'язку між зміною змісту еколого-економічних відносин та формами їх упорядкування при створенні інституційної структури, яка була б орієнтована на досягнення їх взаємної відповідності та забезпечувала можливість ефективного розвитку суспільства. Інституційні рамки та засоби необхідні з чітко визначеними ролями у контексті справедливого зеленого переходу, а також відповідальністю та підзвітністю наділених повноваженнями суб'єктів та зацікавлених сторін, учасників та бенефіціарів оновленої економіки Екологічний курс сьогодні об'єднує глобальні дії та дії багатьох зацікавлених сторін на рівні уряду, фінансового бізнесу та громадянського суспільства для перетворення економіки на благо всіх людей та планети

З цієї точки зору інституціоналізація має двояке виявлення: по-перше, як процес залучення екосистемних послуг до економічного обігу, а по-друге – як результат, що проявляється в забезпеченні якості середовища існування (рис.1)

Розглянемо деякі важливі інституційні аспекти включення екологічної складової в систему економічних відносин в Україні³:

1. Складові інституціоналізації: носій (суб'єкт) інституціоналізації; контрактність (договірна основа) при взаємодії стейкхолдерів; спосіб реалізації.

2 Машненко К. Трансформація державної екологічної політики в Україні в контексті третьої та четвертої промислових революцій / К. Машненко // Державне управління та місцеве самоврядування. 2017. № 3(34). С. 90–97.

3 Коломієць, Я. В., Коломієць, В. М., Радева, М. М. (2022). Інституціоналізація переходу до використання альтернативних джерел енергетики. Review of transport economics and management, (6(22)), 41–47. <https://doi.org/10.15902/rtem2021/261896>

2. Джерело: дослідження автора

Інституціоналізація господарювання**Як процес**

Залучення екологічних благ до процесу виробництва з наступним відновленням:

- Виявлення потреб
- Становлення структури екологічного сегмента
- Виявлення вимог до якості трудових ресурсів
- Визначення максимального навантаження на довкілля
- Підтримка ресурсної складової
- Формування економіки культури споживання

Як результат

- Підтримка якості середовища існування, відновлення здоров'я і працездатності нації:
- Поширення інститутів соціальної та екологічної відповідальності
- Культитування ЗСЖ, трансформація культурних цінностей
- Зміна суспільної свідомості
- Підтримка здоров'я населення та умов відтворення суспільства

3. *Рис.1. Двоятий підхід до дослідження інституціоналізації господарювання*

4. Форми упорядкування в системі еколого-економічних відносин: стихійна інституціоналізація⁴ (ініціативна випереджальна відповідність поведінки суб'єкта інституційним обмеженням), що породжує локальну інституційність, і примусова інституціоналізація.
5. Ресурсна (механізм доступу до факторів виробництва) та структурна (впорядкування господарської системи) інституціоналізація
6. Класифікація інститутів екологізації господарювання
7. Протиріччя еколого-економічних відносин та механізми їх згладжування.

1. *Складові інституціоналізації.* Інституціоналізація еколого-економічних відносин створює середовище, в якому суб'єкт господарювання стає орієнтованим одночасно на задоволення первинних (матеріальні блага) та вторинних (екологічних, пов'язаних з ресурсними та відтворювальними аспектами) потреб. Розвиток еколого-економічних відносин дає можливість виявити роль інституціональності в ефективному господарюванні як способу впорядкування діяльності і визначити функцію інституціоналізації

⁴ Kouz, R. H. (2002). Nobelivs'ka lektsiya (1991): Instyuttsional'na struktura vyrobnyctva [Nobel lecture (1991): Institutional structure of production]. O. E. Vil'yamson, & S. Dzh. Viner (Eds.). (pp. 308–319) Kyiv: A.S.K

як безперервного ранжування і підпорядкування господарських статусів суб'єктів (носій), параметрів середовища (контрактність), і умов взаємодії (відносин). Трансформація об'єктів інституціонального впливу підтверджує важливе значення впорядкування в еколого-економічних відносинах (табл 1).

Результатом інституційної дії для суб'єкта стає відповідність його поведінки екологічним стандартам та нормам; упорядкування господарських відносин проявляється у відповідності інтересів суб'єктів екологічним вимогам. В свою чергу, інституціоналізація середовища виявляє себе у зміні структури та орієнтирів економіки.

Підтвердженням багатовимірності інституціоналізації стають екологічні вимоги споживачів до благ (свідчення зміни стану інституційності середовища), екологізація господарської політики суб'єкта (вказує на зміну господарських відносин) та становлення екологічного сегменту господарської системи.

Таблиця 1

Послідовність трансформації об'єктів впливу в процесі інституціоналізації господарювання

Джерело: дослідження автора

Об'єкт впливу	Чинник	Наслідок впливу	Варіант реалізації	Послідовність змін
Суб'єкт	Власна ініціатива або зовнішній тиск	Виявлення схожих параметрів з іншими суб'єктами	При співпадінні інтересів – однонаправленість розвитку; При неспівпадінні – пом'якшення протиріч примусово суб'єктом вищого рівня	Суб'єкт-відносини-середовище
Економічні відносини	Готовність суб'єктів до компромісу	Інтеріоризація правил взаємодії	Ініціативна зміна інституційності суб'єктів – локальна інституційність, що змінює підходи до цілепокладання та вибору інститутів; директивне введення інституційних обмежень	Відносини-суб'єкт-середовище
Довкілля	Формалізація впливу	Формування коаліцій	Новий компонент інтегрується у суспільні відносини, породжуючи необхідність пристосування суб'єктів	Середовище-відносини-суб'єкт

2. *Форми упорядкування в системі еколого-економічних відносин.* Якщо інституціоналізацію господарювання ми визначаємо як діяльність примусового чи ініціативного характеру, що визначає умови виробництва, то інституційний вплив, охоплюючи сукупність суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин, як специфічного інструментарію вимагає специфікації

прав власності, нормування техногенного тиску, інформаційного забезпечення, екологічного виховання та освіти, а значить – упорядковує формування системи еколого-економічних відносин⁵. Інструменти та заходи регулювання відповідності поведінки учасників умовам господарської практики еволюціонують, починаючи з введення специфічних обмежень до формування проекологізованих рутин господарювання.

Критерієм ефективності інституційного регулювання можна визначити гнучкість господарської системи у позиціонуванні та реалізації екологічного інтересу, формування умов ініціативної зміни рутин господарювання на всіх рівнях. Еволюція інституційності підтримує та забезпечує зміни з метою господарської діяльності, перехід від проматеріальної (традиційної) форми діяльності до якісно нової – проекологізованої. Деформалізація інститутів при цьому допускає як «ритуальну» відповідність специфічним обмеженням господарювання (уявна екологізація), так і випереджальне (стихійна, або самоінституціоналізація)⁶. Наявність самоінституціоналізації дає можливість говорити про стійкість нового економічного порядку та посилює необхідність державної політики, що підтримує та розвиває ознаки її появи (табл. 2).

Таблиця 2

Ознаки самоінституціоналізації екологічної поведінки

Джерело: дослідження автора

Ознака	Форма прояву
Формування системи неформальних правил і стандартів господарювання	Галузеві і міжгалузеві угоди, вимоги фінансових інституцій, корпоративні зобов'язання як умова входу на ринок
Моніторинг дотримання стандартів та правил	Має багаторівневий характер (від міжнародного до корпоративного і локального)
Застосування системи заохочень і покарань	Можливість ухилення від дотримання стандартів мінімізується побудовою ефективних систем мотивації
Розробка процедури вирішення конфліктів	Корпоративне право, контрактний механізм розподілу суспільних благ, ринкові механізми
Формування екологічного іміджу	Екологічна сертифікація, добровільна екологічна звітність

Стихійна інституціоналізація як ініціативна відповідність інституційним обмеженням виникає на локальному рівні, формуючи конкурентні переваги суб'єктів та забезпечуючи зростання ефективності

5 Radieva, M. (2018). Institutional modernization of the Global economy. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4 (5), 283-290. DOI: 10.30525/2256-0762/2018-4-5-283-290

6 Kamp-Roelands N (2023) Private sector initiatives on measuring and reporting on green growth OECD Publishing.

функціонування господарства. Проектування локальної, стихійно сформованої інституційності на всю господарську систему передбачає трансформацію існуючої інституційної структури.

3. *Ресурсна та структурна інституціоналізація.*⁷ Позичування екологічного чинника у виробництві матеріальних благ за неможливості виключення техногенного впливу на довкілля актуалізує інституційні зміни господарства. Форми інституціоналізації, відображаючи динамізм ієрархії потреб – виділення первинних (базисних) та вторинних (індукованих) форм, визначають економічну та екологічну політики суб'єктів, знижуючи руйнівний вплив та надаючи господарюванню компенсуючого характеру. Екологізація господарювання змінює зміст господарських взаємодій (пов'язано з процедурами доступу та розподілу ресурсів між суб'єктами) та трансформує структуру національної економіки. Таким чином, здійснюється ресурсна та структурна інституціоналізація господарювання (рис. 2).

Джерело: дослідження автора

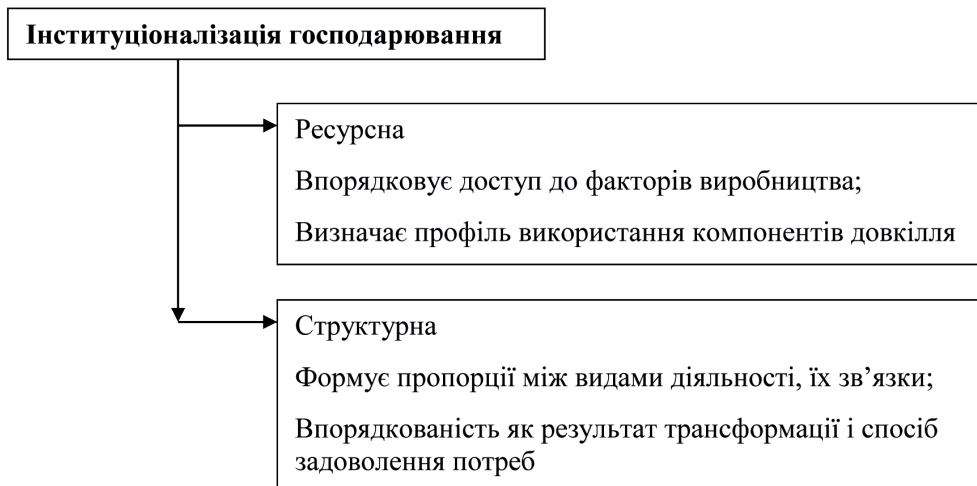

Рис. 2. Напрямки інституціоналізації

Багатоаспектність господарських взаємодій, що проектується на процес інституціоналізації господарювання, потребує зміни теоретичних основ процесу регулювання господарських взаємодій. Особливості процесу вимагають використання теорії суспільного та теорії приватного вибору, теорії економічного статусу та господарської мотивації; теорії сегментації

⁷ European Commission. EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth /COM (2010) 2020 Brussels, 3.3.2010. 37 p.

та секторування господарства; еволюційного підходу до вивчення потреб; теорії системності методів та інструментів регулювання.

4. *Класифікація інститутів екологізації господарювання.* Інституціоналізація як інструмент регулювання господарських і суспільних відносин має особливості в цілях і способах реалізації; формує підпорядкованість і проявляється в системі інститутів, що відрізняються рівнем теоретичної розробки та практичного освоєння (табл.3)

Таблиця 3

Класифікація інститутів екологізації господарювання

Джерело: дослідження автора

Ознака	Види	Форма прояву
1	2	3
За ступенем охоплення суб'єктів	Загальні – впливають на всіх суб'єктів і пропонують загальні правила	Партикуляристські інститути (допоміжні стосовно загальних)
	Особливі (партикуляристські – властиві обмеженому колу суб'єктів)	
За синхронізацією із процесом господарювання	Проциклічні – призначені для мінімізації потенційних ризиків	Характерні для проектної стадії проведення, допускаючи формування нових ціннісних орієнтирів суспільства
	Контрциклічні – пов'язані з ліквідацією негативних наслідків господарської практики	Інститути різного рівня формалізації – від надзвичайних заходів (заборона) до формування стереотипів сприйняття середовища проживання
	Ациклічні (амоментні) – реалізуються в процесі поточного проведення	Включення нового компонента у відносини проведення й розподілу благ, у т.ч. на основі трансформації технологій
За характером впливу	Нормативні – визначають обмеження поведінки	Система регламентацій діяльності, формальних норм і правил
	Регулятивні – створюють мотиваційну базу в рамках нормативних інститутів	Моделюють спрямованість і послідовність включення екологічного компонента в суспільні відносини
За методами регулювання	Адміністративні – спрямовані на становлення сукупності норм і стандартів господарювання	Можлива нелегітимна практика ведення бізнесу, уявна екологізація, greenwashing
	Економічні – пов'язані зі становленням системи штрафних санкцій і платежів, субсидій	У своєму розвитку доповнюються ринковими, орієнтованими на створення механізмів специфікації прав власності на суспільні блага

Продовження табл.3

1	2	3
За охопленням територій	Глобальні – об'єднання учасників міжнародного співтовариства	Формування наднаціональних інститутів, що мають індикативний характер
	Національні – становлення інституціональних основ національного господарства	Інтенсифікація впливу глобальних процесів на національну економіку
	Локальні – інтеграція національної, галузевої і регіональної інституціоналізації	Допускають самоінституціоналізацію, перехід від локальних до загальнонаціональних інститутів
	Індивідуальні	

Це дає можливість трактувати інституціоналізацію як:

- Процес і спосіб формування і підтримки порядку в господарських взаємодіях через окреслення статусу і меж суб'єктності (на основі специфікації прав власності)
- Правила взаємодії формально автономних учасників
- Способи вирішення конфліктів і консолідації учасників

Інституціоналізація формує допустимі для відтворення господарської системи зусилля для постановки та досягнення цілей, що варто розглядати як регуляторний механізм, що вимагає методологічної і методичної єдності в реалізації.

5. *Протиріччя еколого-економічних відносин.* Вирішення протиріч господарювання породжує як позитивні екстерналії розвитку інститутів, що підвищують прогнозованість та впорядкованість господарського середовища, так і інституційні пастки, що трактуються як протиріччя інституціоналізації.

Інтенсифікація залучення ресурсів у господарський обіг за відсутності можливості лімітування споживання благ, зумовлює зростання техногенного тиску на довкілля, породжує необхідність підтримки його якісних параметрів. Формується і виявляється система еколого-економічних суперечностей відтворення, сутність якої розгортається на основі суперечностей між зростанням потреб виробництва у природних ресурсах та обмеженістю природних умов їх розвитку; між потребою в екологічно прийнятних умовах суспільного відтворення та зростанням техногенного тиску; між наявністю екстенсивного, переважно

руйнівного типу господарювання та необхідністю впровадження інтенсивних щадних технологій; між зростаючою інтенсифікацією виробництва та екстенсивними способами освоєння природних багатств та ін.. Екологізація набуває статусу чинника прийняття господарських рішень (приклад – екологічна сертифікація продукції). Складність системи еколого-економічних протиріч відображається у трьох рівнях її структури, що включає протиріччя: суспільство – місце існування (еколого-економічне); суспільство – екологізація; протиріччя власне інституціоналізації⁸.

Становлення екологічних інститутів відбувається через взаємодію інтересів різних груп стейкхолдерів. Їх упорядкування передбачає використання як директивних рішень держави, так і становлення проекологізованої свідомості (право на сприятливе місце існування є елементом правового статусу особистості). Ефективність інституційного впливу визначається позиціонуванням екологічних норм етики господарювання у суспільній ідеології, що впливає на мотивацію поведінки суб'єктів. Культурна складова робить констатуючий вплив на структуру споживання, реалізуючи інституційність через зміну співвідношення економічних та позаекономічних компонентів суспільних інтересів. Необхідність підтримки якості довкілля за умов інтенсифікації техногенного тиску сприяє розумінню позаекономічних характеристик відтворення як компонента людського капіталу. Розширюються об'єкти інституційних впливів (екологізація попиту) та предметної інституціоналізації (екологізація господарювання).

Єдність господарського та суспільного життя передбачає як врахування суспільної думки щодо екологічних проблем при виборі інструментів регулювання (освіта, партії, рухи, акції протесту), так і ініціацію опитування споживачів для формування уявлень про ефективність використаних інструментів (зворотній зв'язок). Проекологізована суспільна свідомість починає функціонувати як новий господарський контекст, формуючи динаміку інституційності, забезпечуючи становлення нової форми еколого-економічної суперечності між досягнутим рівнем впливу виробництва на стан довкілля та суб'єктивним сприйняттям екологічних проблем. Так, за даними опитування, руйнівний вплив на

8 Julian Hamann, Frerk Blome, Anna Kosmützky. Devices of evaluation: Institutionalization and impact—Introduction to the special issue Research Evaluation, Volume 31, Issue 4, October 2022, Pages 423–428. URL: <https://doi.org/10.1097/reseval/rvac047>

довкільля в Карпатах надає не стільки технологічний фактор, скільки організація суспільного життя взагалі.

Інструментами пом'якшення екологічно-економічного протиріччя виступають наявність загальнонаціональної стратегії, що проектується на всі рівні господарювання; системи моніторингу та інформування населення про екологічний рейтинг організацій з обов'язковим зворотним зв'язком. Низька ефективність інструментів пов'язана з традиційністю мислення; явним спотворенням інформації за відсутності даних про реакцію суспільства, недостатньою ефективністю системи освіти. Суб'єкт здатний вибрати варіант інституційності з позиції ефективності свого функціонування, допускаючи ігнорування екологічної потреби при недостатній дієвості інституційної структури. Це проявляється у розвитку та загостренні протиріч: між індивідуально допустимою поведінкою господарюючого суб'єкта та об'єктивною детермінацією його діяльності (наприклад, екологічний вандалізм, браконьєрство); між економічною та неекономічною (адміністративною) складовими екологізації суспільного відтворення (за відсутності системи мотиваторів дотримання екологічних регламентацій); між розвитком продуктивних сил і виробничими відносинами, що регламентують організацію господарської практики (відсутність специфікації прав власності на низку інтенсивно споживаних екологічних благ, що розглядаються як суспільні; між наявними стереотипами способу життя і можливостями його організації (відторгнення субституційності благ через панування традицій суспільства – наприклад, меблів з картону, придатної в їжу упаковки, рециркульованої дощової води); між необхідністю отримання інформації та відсутністю належних прийомів її збору та обробки.

Формування та загострення протиріч у ході екологізації виявляє недоліки інституційної структури та модифікує її для досягнення впорядкованості господарських взаємодій (позитивні екстерналії), підвищуючи прогнозованість середовища на основі вироблення проекологізованих стереотипів поведінки. У міру екологізації господарювання інституційність суб'єктів змінюється. Індивіди, соціальні групи, національне співтовариство як споживачі благ підтримують екологічну репутацію, маркування та ін. (наприклад, згідно з опитуваннями, 94 % споживачів США віддають перевагу товарам, виробленим за екологічно чистими технологіями). Необхідно створення умов поширення інструментів апробованого на рівні інституційності суб'єктів на господарську систему при моделюванні

параметрів середовища, господарських взаємодій та суб'єктності (загальнонаціональні екологічні рейтинги, акції; економічні пререференції; створення екологоорієнтованих асоціацій, спілок. Також інституціоналізація здатна породжувати і інституційні пастки, що трактуються як протиріччя інституціоналізації господарювання (табл. 4)

Об'єктивна зумовленість становлення додаткових сегментів в економіці, що породжується появою та розмежуванням екологічних та екологізованих потреб та благ, може розглядатись як методологічний підхід до аналізу проекологічної диверсифікації господарства та доказу проциклічної функції екологізації.

Таблиця 4

Види інституційних пасток

Джерело: дослідження автора

Інституційна пастка як невідповідність:	Значення	Механізми подолання
Вихідних орієнтирів підприємницьких зусиль отриманим результатам	Відсутність визначеності результатів впливу	Коригування цілей, інструментів; моніторинг і контроль стану об'єкта впливу; мотивація дотримання обмежень; система інформування
Способів інституціоналізації досягнутому рівню розвитку суспільства	Незатребуваність прогресивних форм та методів господарювання	Розвиток підтримуючої інфраструктури; культура, освіта, виховання
Інтересів окремих суб'єктів інституціональним змінам	Формування тіньової інституціональності	Мотивація суб'єктів до дотримання регламентів; формування іміджу; система інформування
Об'єктивної обумовленості процесів інституціоналізації їх суб'єктивному сприйняттю	Практикування нелегітимних, асоціальних форм діяльності	Формування моральних і культурних цінностей; доступність інформації; проведення конкурсів; обмін досвідом

Цілеспрямоване використання елементів довкілля обумовлює усвідомлення (виявлення, позиціонування та адекватну реакцію) суспільством екологічних та екологізованих потреб і благ (так, у галузях ПЕК екологічне благо – енергія альтернативних відновлюваних джерел (сонце, вітер тощо); екологізоване – енергія традиційних енергоносіїв, що вимагає компенсації (попередження) негативного впливу від їхнього споживання). Як наслідок формуються власне екологічні інституції, що охоплюють суспільні відносини виробництва та розподілу екологічних благ, та

екологізовані, спрямовані на компенсацію/мінімізацію впливу на стан довкілля. Позиціонування екологічного чинника на всіх рівнях та напрямках суспільного поділу праці підтверджує проекологічну диверсифікацію господарювання, яка супроводжується зміною рутин господарювання. Це проявляється у специфіці результату: виникнення нових благ та надання існуючим додаткових властивостей; створення особливих товарних форм, що характеризують некопійований, своєрідний продукт (покращення здоров'я населення, проекологічне коригування освітніх програм; розробка нових технологій відповідності специфічним обмеженням.

Класифікація екологічної потреби та благ, що її задовольняють⁹, дозволяє виявити особливості інституціоналізації щодо її спрямованості та специфіки інструментарію. Критерій доступності благ актуалізує використання ринкових інструментів (бابل-принцип, рейтингова система), становлення суб'єкта рольових функцій власника та інвестора. Оцінка походження виділяє культурну складову як інструмент розподілу та відтворення природних благ на основі інститутів екологічного виховання, освіти. Ознака витрат використання щодо переважаних благ визначив дієвим поєднанням нормування та системи мотиваторів (так, посилення екологічних стандартів у США супроводжувалося держфінансуванням заходів, податковими пільгами), становлення проекологізованого іміджу.

Вивчення благ з позиції критерію носія дає можливість прослідкувати еволюцію екологічної потреби: усвідомлення її відбувається суб'єктивно на рівні індивіда (екологоорієнтований попит, утворення екопоселень), трансформація в суспільну потребу (становлення екологічних рухів та партій) та, нарешті, екологізація громадського вибору. Рідкісність, відсутність тимчасової синхронізації сприйняття благ створює передумови послідовного включення в господарювання обов'язкових додаткових факторів, що розширюють спрямованість інституціоналізації, підтверджуючи проциклічну функцію екологічного регулювання.

Екологічний сегмент господарства, що з'являється як наслідок ресурсно-структурної інституціоналізації, є відокремленим напрямом суспільного розподілу праці. Його характер реалізований розподільчою (алокція ресурсів та благ), комунікаційною (обмін благами, інформацією з іншими галузями), регуляторною (вплив на пов'язані галузі), контроль-

⁹ Меддинська Н.В. Економічний механізм природокористування в умовах сучасних викликів: принципи та інституціоналізація/ Н.Меддинська//Економіка та суспільство. 2022. Випуск № 38

ною (параметри інституційності суб'єктів задані інституційними регламентаціями) функціями. Особливості еволюції сегмента зумовлені специфікою культури та практики господарювання, а саме: домінуючий розвиток окремих галузей; тенденції трансформації культурно-моральних цінностей; історична наступність. Інституціоналізація на матеріалі становлення екологічного сегмента господарства сприймається як інструмент для об'єднання суб'єктів з різними параметрами інституційності. Держава, беручи участь у формуванні сегмента, що виконує суспільно необхідні функції, бере до уваги, що суб'єкти господарювання орієнтовані на власні результати (отримання прибутку) і змушені відповідати екологічним регламентаціям. Це дозволяє виділити у складі господарства та його екологічного сегменту, відповідно, залежно від форми об'єднання суб'єктів-учасників чистий ринковий (приватнопідприємницький); чистий державний (суспільний) сектори, допускаючи варіювання їх співвідношення в окремих напрямках¹⁰.

Класифікація екологічних сегментів за низкою ознак (див. табл. 5) дозволить упорядкувати сфери застосування інструментів регулювання господарювання (інституційність середовища), параметри господарських взаємодій (інституційність відносин), сукупність ролей суб'єктів господарювання (інституційність суб'єктів).

Лідерство національного господарства в екологічній сфері дозволить з мінімальними витратами відповідати міжнародним вимогам, брати участь у торгівлі як традиційними благами, так і специфічними послугами екологічного сегменту. Міжнародне співробітництво змінює параметри інституційності та відображається у структурній перебудові національних економік через включення національного екологічного сегменту у глобальні господарські зв'язки. Це дозволяє розглядати динаміку екологічного сегмента як оціночний критерій ефективності інституціоналізації.

Таблиця 5

Класифікація видів діяльності в екологічному сегменті

Джерело: дослідження автора

Ознака	Види
1	2
За характером інструментарію	Компенсація наслідків господарювання
	Дотримання встановлених нормативів
	Попередження забруднення

¹⁰ Julian Hamann, Frerk Blome, Anna Kosmützky. Devices of evaluation: Institutionalization and impact—Introduction to the special issue Research Evaluation, Volume 31, Issue 4, October 2022, Pages 423–428. URL: <https://doi.org/10.1097/reseval/rvac047>

Продовження табл. 5

1	2
За ступенем розвиненості інституційної структури	Дотримання екологічних вимог
	Формування системи культурних цінностей
За формою об'єднання суб'єктів	Із превалюванням підприємницького сектору
	Із превалюванням державного сектору
За географічним охопленням	Регіональний рівень
	Загальнонаціональний рівень
	Міжнародний рівень
За структурою	Домінування технічних способів екологізації
	Домінування послуг
За орієнтацією на інституційні обмеження	Дотримання внутрішніх екологічних. нормативів
	Дотримання екологічних нормативів розвинених країн

Держава в ході примусової інституціоналізації через наступність економічних і адміністративних методів забезпечує перехід від про-предметного до проекологізованого господарювання; обумовлює багатомірність екологізації через структурну та стабілізаційну функції держави, актуалізуючи неекономічні характеристики (здоров'я населення, естетичне сприйняття довкілля, тривалість життя) національного розвитку, формування системи моральних і духовних цінностей, економіки культури споживання благ.

Складність створення єдиної класифікації методів державного регулювання обумовлена структурною та інфраструктурною складовими екологічних благ, тривалістю відтворення екосистем, складністю специфікації прав власності.

Адміністративне регулювання вводить стандарти і обмеження, посилення яких як забезпечує задоволення потреб, (наприклад, екологічних), так і сповільнює економічний розвиток. При посиленні жорсткості екологічних нормативів і платежів суб'єкт здійснює лиш витрати попередження забруднення; зацікавленість в компенсації остаточного впливу (нижче ліміту) вимагає додаткових інструментів впливу (страхування, система застав і відшкодувань, кредитування).

Становлення економічних методів компенсує недостатність адміністративних, впливаючи на інтереси суб'єктів щодо екологізації в

релевантному спрямуванні через спонукання (пільги по кредитуванню, амортизація очисного обладнання) і примусу (платежі за використання елементів природного середовища, штрафи). Екологічне нормування параметрів функціонування господарської системи виступає невід'ємним компонентом індустріалізації, що набуває з ходом еволюції інституційної структури статус допоміжного інституту (для уникнення декларативного характеру має підтримуватись моніторинговим та інформаційним комплексом) Тим самим відбувається якісна еволюція інструментарію інституціоналізації – від констатації факту антропогенного впливу до формування культури споживання благ, екологізації свідомості, підтверджуючи перехід від пропредметного до проекологізованого господарювання. Коригування інституціональної структури носить переважно еволюційний характер, сприяючи переходу до нових інститутів через врахування ретроспектив ного досвіду дозволу проблеми й усунення недоліків раніше використовуваних, обумовлюючи інституціональну спадкоємність.

При цьому політика держави може бути класифікована як структурована і стабілізаційна одночасно – перша припускає формування екологічного сегмента (структурна інституціоналізація), друга (ресурсна інституціоналізація) сприяє підтримці потенціалу відтворення. Дослідження підходів до керування суб'єкт-суб'єктами й суб'єкт-об'єктами відносинами у світлі становлення екологічного сегмента виявляє системні зв'язки екологізації господарювання, визначає вплив на соціально-економічний розвиток, зміну структури інтересів.

Даний процес може трактуватися як організаційні зміни, що включають процеси інтегрування й кооперування, змістовні зміни виробничої сфери (технічні, технологічні, соціальні), що супроводжуються проекологізованою диверсифікованістю національної економіки. Додання суспільній думці статусу господарського контексту в умовах фіаско ринку обумовлює реалізацію суспільно необхідних функцій, пов'язаних з врахуванням позаекономічних характеристик суспільних відносин (здоров'я, естетичне сприйняття середовища проживання, тривалість життя) за допомогою формування системи моральних цінностей, економіки культури споживання благ, спільного користування екологічними благами та врегулювання національних стандартів. Однак синхронність трансформації інституційного геопростору недосяжна через індикативний характер перетворень, неповне охоплення міжнародними угодами всіх

держав, формуванням альянсів і союзів або за проблематикою, або за територіальною ознакою.

Держава об'єднує та регулює діяльність суб'єктів за допомогою врахування в інституціоналізації господарювання специфіки інституційності регіонального та національного порядків, що забезпечують цілісність та наступність інституціоналізації. Орієнтирами інституційності регіону, можливо суперечливими, виступають загальнонаціональні, власне регіональні, галузеві. Загальнонаціональні орієнтири виявляються у становленні єдиних інституційних підходів до екологізації виробництва, оптимізації міжрегіональних взаємодій та забезпечують умови відтворення. Можливий вплив регіональної інституційності на інші території («передача досвіду») та проектування на державну інституційність. Галузева інституційність виступає у ролі своєрідного каркаса, зумовлюючи становлення похідного напрямку інституціоналізації міжгалузевих та міжрегіональних відносин.

Різновидом еколого-економічного протиріччя виступають невідповідність регіональної та галузевої інституційності (перша пов'язана з екологізацією господарювання, друга її ініціює та підтримує), тобто протиріччя між розвитком виробництв основної спеціалізації та соціально-економічного комплексу – проявляється у проблемі старих промислових зон. У цьому випадку інституціоналізація господарських взаємодій може здійснюватися за напрямками: власне процесу задоволення потреб регіону (створення територій, що особливо охороняються, заповідників, зон відпочинку для підтримки екологічної обстановки); господарських взаємодій суб'єктів (міжрегіональна інтеграція та кооперація, включаючи діяльність екологічного сегменту). Реалізація методів регулювання господарської системи регіону на основі національної потребує використання критерію визначення ефективності – «збереження інституційної життєздатності» (термін запропонований в екологічній сфері, але може бути адаптований для практики господарювання в цілому), що забезпечує конкурентоспроможність регіону. Інституціоналізація господарювання передбачає гармонізацію інтересів суб'єктів під час охоплення всіх сфер життєдіяльності.

Термін «інституційна структура» відображає співвідношення інститутів, не визначаючи у явній формі межі впливу, характер взаємодії інститутів та фактори вибору. Реакція суб'єктів на обмеження, що вводяться, диференційована, що свідчить про існування меж впливу, тобто

інституційного поля, що акцентує увагу не на кількісному показнику (співвідношення інститутів), а на якісному (дієвість).

Становлення нових та/або похідних інститутів – це наслідок генези поля, обумовлене наполегливістю забезпечення композиції інтересів суб'єктів. Генеровані інститути впливають на межі інституційного поля, дозволяючи класифікувати інституційний вплив: за роль суб'єктів господарювання (активний і пасивний); за характером (примус та переконання); з контрольованості (директивні, індикативні та стихійні); за походженням (зовнішні та внутрішні).

В цілому можемо зробити висновок, що сучасна система інститутів екологізації економіки вважається недосконалою, що проявляється в перспективній природоохоронній і ресурсозберігаючій діяльності, нераціональному природокористуванні, погіршенні навколишнього природного середовища. Роль цієї системи полягає у недопущенні негативного екологічного (антропогенно-техногенного) впливу, що спричиняє зміни в навколишньому природному середовищі, а також поточні та майбутні соціальні й економічні збитки. Формування інститутів, котрі сприяють екологізації економіки, доповнює наявні методи і способи в цій галузі та є новим поглядом на досліджувану проблему. Екологізація економічного розвитку пов'язана з довготривалою зміною кількісних та якісних характеристик екологічних процесів і новаціями щодо ведення господарства на основі збереження і примноження природного капіталу, зниження антропогенно-техногенного впливу на нього.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-114-130

Holodomor (Famine)

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії світового українства Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка
Україна

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932–1933: ПРАВО УКРАЇНЦІВ НА ПРАВДУ

З початком Голодомору 1932 – 1933 років в українців забрали право на правду про жахливі наслідки цього злочину. Забороняли про це говорити не тільки тим, на кого замахувалася кістлява рука смерті, а й на високих щаблях компартійного режиму. Скажімо, коли новопризначений перший секретар Дніпропетровського обкому партії Мендель Хатаєвич 13 березня 1933 року почав доповідати до Москви про смертність на селі, то другий секретар ЦК КП (б) У Павло Постишев застеріг його: «стосовно останнього питання, скільки померло, говорити не треба. Давай питання інші. Потім, не по апарату, можна поговорити...».¹

А завершуючи розмову, Постишев не забув і про таке нагадування від Кагановича: «Лазар Мойсеєвич просив передати Вам, що Ви багато говорите про продовольчі труднощі у Вашій області, і це Ваше листування направляється таким чином, що воно проходить через руки всього апарату як у Москві, так і у Вас. Таку практику треба припинити».²

Крім того, коли стало відомо про голод у Старошведському на Херсонщині, то політбюро ЦК КП (б) У негайно ухвалило постанову, якою було запропоновано «доручити тов. Балицькому вжити заходів для запобігання проникнення випадків голодування в селі Старошведському закордон».³

Про Голодомор в Україні могли говорити лише іноземці в своєму листуванні. Наприклад, німецькі дипломати, зокрема, з Генерального консульства Німеччини в Харкові 11 грудня 1933 року повідомляли: «З

1 Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6310. Арк. 21.

2 Там само. Арк. 22.

3 Там само. Оп. 16. Спр. 19. Арк. 85.

достовірних джерел відомо, що за офіційними оцінками, сім мільйонів жертв не становлять великої втрати, але це означає, що знищено четверту частину селянства, що навіть порівняно із жертвами світової війни є страшним числом».⁴

Співробітник Посольства Німеччини в СРСР Шиллер додавав: «Як на мене, названа цифра в 10 млн жертв голоду не є перебільшенням»⁵.

Саме ці цифри втрат – від 7 до 10 мільйонів людських життів – і звучали на зустрічі української діаспори з німецьким дипломатами після Другої світової війни. Відтак наша діаспора, розпочавши з 1953 року масове відзначення цієї трагедії, також використовувала вказані дані. Скажімо, 2 серпня 1953 року в Манчестері (Великобританія) було проведено маніфестацію під гаслом «Обвинувачуємо Москву за смерть семи мільйонів українців, знищених голодом 1933 року».⁶

Що стосується українських дослідників уже за доби незалежності, то цим питанням займався в основному професор Станіслав Кульчицький, який постійно повторював погоджену кремлем ще з радянських часів цифру в 3,5 мільйона, як втрати від так званого «загальносоюзного голоду». Згодом, він перейшов на позицію щодо втрат у 3,9 мільйона і наполегливо просував саме цю цифру в поданні до ООН, бо це, мовляв, допоможе визнати світом Голодомор 1932–1933 років геноцидом.

Паралельно з цим у Києві було підготовлено проект звернення до голови Оргкомітету з відкриття у Вашингтоні Меморіалу жертвам Голодомору 1932–1933 років Михайла Савківа-молодшого з проханням не вживати загальноприйняту вже в діаспорі цифру втрат від 7 до 10 мільйонів, а обмежитися висновками професорів Андре Граціозі, Тімоті Снайдера і Станіслава Кульчицького, які стверджують, що цей злочин забрав життя принаймні вдвічі менше українців. Бо інакше, мовляв, це викличе протести в певних антиукраїнських колах, чим негайно скористаються кремлівські пропагандисти, щоб звинувачувати українську науку в некомпетентності тощо.

Однак автори цього звернення під ним своїх підписів не поставили, а запропонували це зробити керівникам заокеанських українських інституцій – Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських студій, Наукового товариства імені

4 Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини. Київ: НІСД, 2008. С. 161.

5 Там само. С. 130.

6 Українські вісті (Новий Ульм). 1953. 22 жовтня.

Тараса Шевченка, Української Вільної академії наук і Американської асоціації українських студій.

Тобто, кількість жертв геноциду українців, яку дозволила ще ком-партійна «влада» СРСР через підконтрольну їй цензуру, нав'язується вже в умовах незалежної України. Мовляв, оскільки цифра втрат у 3,9 мільйона вже відома в світі, то давайте її сприймемо безповоротно.

Паралельно із згаданим листом за океан у Києві публікується стаття, де пишеться: «Упродовж 1932–1933 рр. близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом. Майже 98 % цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн). Якщо розраховувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22 % від загальної чисельності населення Казахстану, 17 % – в Україні, 3 % – у Росії та менше 2 % – в інших республіках колишнього СРСР».⁷

Але чомусь у ній не перевіряються дані німецьких дипломатів, вивчаючи саме ті вітчизняні архіви, де відклалися первинні документи. Не пише про це і співробітник Центру слов'янських, євразійських та східноєвропейських досліджень в Університеті Північної Кароліни Чейпел Хілл, професор Олег Воловина^{*8}, який наполягає на цифрі втрат у 3,8 мільйона осіб.⁹

Цю цифру професор Воловина і члени його українсько-американської дослідницької групи продовжують вважати єдино правильною, оскільки, мовляв, вона «підтверджена міжнародним науковим істеблшментом, забезпечує тверду та достовірну основу наративу Голодомору». До таких він відносить «більше 20 закордонних учених (Ф. Лорімер, Р. Конквест, М. Ліві-Баччі, Ж. Валлін та інш.)», які, мовляв, «намагалися провести оцінку втрат Голодомору і практично всі їх оцінки коливаються в межах від 2,8 до 5,0 млн.»¹⁰

7 Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр. // Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 87.

8 *До ухвали Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» в 2006 році, демограф Олег Воловина не займався підрахунком жертв цього злочину. Скажімо, на Міжнародних українознавчих конференціях в Іллінойському університеті (США), де регулярно висвітлювалася названа тема, його виступи були зовсім іншої тематики: «Демографічне становище українців в Україні й діаспорі та перспективи на майбутнє» (1990), «Аналіз демографічної ситуації України на базі перепису населення СРСР 1989 року» (1991), «Перепис населення України в 1989 році: можливості дослідження для демографічного й соціально-економічного аналізу політики планування» (1993), «Економічні й національні результати рівня демократії в регіонах України» (1994), «Українці у Сполучених Штатах: порівняння перепису 1980 з даними 1990 року» (1995), «Демографія сучасної України» (1996), «Українська мова в Україні: впровадження мови в школах і рідні мови націй» (1997), «Імміграція з України до Сполучених Штатів: останнє десятиліття» (1998), «Четверта хвиля імміграції в Сполучених Штатах: характеристики й вплив на американсько-українську громаду» (2004), «Тенденції й характеристики іммігрантів і тимчасових відвідувачів з України до Сполучених Штатів: 1995 – 2003» (2005), «Лібінний аналіз стану найновішої міграції з України до Америки, 2000 – 2004» (2006): Четверть століття українського чину. Міжнародні українознавчі конференції в Іллінойському університеті в Урбана – Шампейні (США). 1982 – 2006. – К., 2006. – С. 130, 152, 182, 198, 218, 234, 258, 264, 336, 346, 358.

9 Терор голодом: як науково обґрунтувати кількість жертв? // День (Київ). 2018. 13–14 липня.

10 Там само.

Щоправда, названі ним зарубіжні науковці не працювали в українських архівах, вони просто посилаються на доступні їм публікації, де постійно фігурували вже відомі нам наративи від професора Кульчицького. А зарубіжний дослідник Сергій Плохій, який пише, що «між 1926 і 1937 роками населення радянської України зменшилося з 29 до 26,5 мільйонів», без жодних обґрунтувань робить висновок, що «унаслідок голоду в Україні загинуло близько 4 мільйонів людей».¹¹

На жаль, Сергій Плохій, як і Станіслав Кульчицький, Олег Воловина, названі вище зарубіжні історики, наші академічні демографи, не пишуть, а скільки ж населення УСРР нараховувалося станом на 1 січня 1932 і 1934 років – адже саме ці показники дають можливість встановити цифру втрат. Тим паче, що є дані про народження в 1932 і 1933 роках. Посилання на відсутність у цей період даних переписів – не виправдання. Вказані необхідні цифри можна знайти в офіційних джерелах комуністичного режиму, на які всі названі науковці посилаються, коли це їм потрібно.

Більш того, якщо обумовлювати кількість населення УСРР станом на 1 січня 1932 року, то відомо, що ця цифра обґрунтовувалася міським обліком у першому півріччі 1931 року й сільським – у другому тоді ж. Відтак влада УСРР фіксувала на 1 січня 1932 року 32.680 700 мешканців.¹² До цього можна додати: в матеріалах ВУЦВК про створення нових областей на початку 1932 року кількість населення зафіксована така: усього – 32.548,7 тис., міського – 7.032,9 тис., сільського – 25.515,8 тис. (78,4 %).¹³ Очевидно, тут не враховано так звані спецконтингенти.

Не виникає особливих проблем і з встановлення кількості населення станом на 1 січня 1934 року. Якщо додати до вже відомої цифри в **32.680.700** мінімальну цифру народжених у 1932 – 1933 роках (**1.252.700**), то виходить, що через 2 роки в УСРР його мало б бути **33.933.400**. А що ж виявилось насправді?

Насамперед те, що реальна цифра Всесоюзного перепису населення 1937 року по УСРР, в порівнянні з первинними документами, що лежать в Києві, за нашими підрахунками порайонних результатів, збільшена на **532** тисячі осіб – до **28.387.609**.¹⁴

11 Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 331, 332.

12 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області. Харків, 1933. С. 5.

13 ЦДАВОВУ: Ф. 539. Оп. 10. Спр. 80. Арк. 185.

14 Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. М.: Институт истории СССР, 1991. С. 58; ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7163. Арк. 24–46.

Тож коли від **27.855.609** відняти кількість приросту населення в 1934 році (88,2 тис. осіб), 1935 (417,2 тис.) і 1936 (533,7 тис.) – усього **1.039,1 тис.**, то маємо станом на 1 січня 1934 року **26.816.509 осіб**. А мало бути **33.933.4**: різниця – **7.116.891!**

Не 3,5 чи 3,9 млн втрат виходить і в працівника Держплану УРСР з довоєнного часу Степана Соснового. Приймаючи щорічний природний приріст населення в 2,36 відсотка (ця цифра була зафіксована в 1924 – 1927 роках за даними «Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», С. Сосновий писав: «ми, за формулою складних відсотків, на 1 січня 1932 року мали 32.680.700 душ, на 1 січня 1933 року повинні були мати 33.406.100 душ, а на 1 січня 1934 року – 34.258.000 душ.

Коли б населення в 1932–1933 роках не зменшувалось і розмножувалось і надалі такими темпами, як у 1924–27 роках – на 1 січня 1939 року ми б мали 38.426.000 населення. В дійсності ж на 17 січня 1939 року (час перепису) кількість населення на Україні без західних областей становила лише 30.960.200 душ (цей автор не знав, що перепис по УРСР у 1939 році сфальсифікований на 1,5 мільйона осіб. Тобто, становив насправді 29,4 млн осіб. – В. С.). Отже, виходить, що нестача населення на Україні в наслідок голоду 1932–33 років становить **7.465.000 осіб**».¹⁵

Зрештою, цей висновок, як і наш аналіз наявних статистичних документів, підтверджує те, що німецькі дипломати мали рацію в 1933 році щодо мінімальної кількості втрат в УСРР в кількості 7 мільйонів українців. Водночас з висновками згаданої групи професора О. Воловини, стосовно втрат по окремих регіонах, не співпадають підрахунки первинних документів вітчизняних архівів. Так, за далеко неповними матеріалами Державного архіву Київської області (в 1933 році не було подано 1.677 місячних звітів міських і сільських рад про рух населення) вони становлять **1.489.709 осіб**:

	1.1.32	1.01.33	нар. 33	пом. 33	до 1 р.	1.01.34	+ -32-34	Н/зв.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Андрушівський	71,0	63.739	1.131	8.258	239	56.612	- 14.358	8
Бабанський	95,9	74.321	892	9.124	310	66.089	-29.811	18
Базарський	33,2	26.672	543	1.862	103	25.353	-7.847	10
Баранівський	49,0	50.871	977	2.494	162	49.354	+354	19

¹⁵ Українські вісті. 1950. Ч. 11.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Барашівський	34,5	29.252	608	3.312	104	26.548	-7.952	6
Баришівський	85,3	71.270	893	9.344	260	62.819	-22.481	14
Боришпільський	72,5	62.211	792	5.739	266	57.264	-15.236	16
Білоцерківський	144,0*	84.600	888	10.570	308	74.918	-22.482	80
Богуславський	140,6	106.739	1.196	16.118	298	91.817	-48.783	0
Бородянський	45,3	35.493	454	2.446	80	33.501	-11.799	14
Брусилівський	83,5	74.581	1.115	5.702	225	69.994	-15.306	5
Буцький	117,9	90.503	909	11.020	160	80.392	-37.508	47
Васильківський	95,3	83.751	974	8.022	238	76.703	-18.597	36
Вищедубечанський	35,4	33.445	557	2.068	117	31.934	-3.466	4
Володарський	51,7	34.815	309	8.335	148	26.789	-24.911	28
Володарсько – Вол.	56,6	49.983	1.108	3.256	176	47.835	-8.765	28
Гельм'язівський	55,1	42.198	491	8.800	202	33.889	-21.211	7
Городницький	30,5	26.719	881	997	118	26.603	-3.897	32
Димерський	41,3	38.858	540	1.684	107	37.714	-3.586	3
Ємільчинський	62,7	57.032	1.728	2.943	220	55.817	-6.883	23
Жашківський	50,4	41.568	662	5.189	76	37.041	-13.359	6
Житомирський	112,0*	31.432	653	1.593	147	30.492	-4.408	0
Звенигородський	87,2	55.738	500	8.400	95	47.838	-39.362	11
Златопільський	50,5	39.669	341	4.871	107	35.139	-15.361	2
Золотоніський	91,6	62.664	864	5.640	172	57.888	-33.712	8
Іванківський	43,1	39.006	672	2.211	98	37.467	-5.633	28
Кагарлицький	58,1	49.077	642	5.784	163	43.935	-14.165	7
Кам'янський	122,4	101.821	1.245	11.212	294	91.854	-30.546	14
Канівський	87,2	64.200	840	8.903	112	56.137	-31.063	47
Київський	769,9*	142.718	2.222	8.252	453	136.688	-20.312	46
Коростенський	84,3	58.029	1.403	4.331	234	55.101	-29.199	8
Коростишівський	49,3	48.686	1.153	1.874	172	47.965	-1.335	10
Корсунський	94,3	77.178	861	6.692	166	71.347	-22.953	38
Лисянський	66,5	51.252	536	8.990	126	42.798	-23.702	12
Лугинський	36,7	35.618	786	1.759	134	34.645	-2.055	74

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Макарівський	58,2	51.005	766	3.450	99	48.321	-9.879	14
Малинський	89,5	68.413	797	5.022	192	64.188	-25.312	95
Мархлевський	49,4	50.143	916	2.034	153	49.025	-375	80
Монастирищенський	72,4	61.887	1.143	8.664	301	54.366	-18.034	20
Народицький	41,5	39.638	695	1.532	101	38.801	-2.699	9
Новоград-Волинськ.	92,9	65.745	1.736	3.489	284	63.992	-28.908	35
Обухівський	80,7	69.445	674	8.195	128	61.924	-18.776	14
Овруцький	68,8	55.038	1.301	3.244	202	53.095	-15.705	15
Олевський	51,1	45.386	1.560	1.475	162	45.471	-5.629	5
Оратівський	50,8	41.791	593	7.491	125	34.893	-15.907	1
Переяславський	106,0	79.798	969	12.823	360	67.924	-38.076	26
Ім. Петровського	127,6	108.389	1.082	9.797	177	99.674	-27.926	9
Плисківський	56,3	45.995	556	7.975	108	38.576	-17.724	16
Погребищенський	70,4	60.174	884	7.477	123	53.581	-16.918	101
Попільнянський	96,8	85.351	969	11.101	180	75.219	-21.581	41
Потіївський	42,0	39.568	905	2.370	206	38.103	-3897	22
Пулинський	36,7	31.246	953	1.811	194	30.388	-6.312	5
Радомишльський	67,0	47.396	873	2.974	158	45.295	-21.705	38
Ржищівський	71,2	55.055	432	10.630	138	44.857	-26.343	29
Розважівський	43,5	36.383	572	3.492	183	33.463	-10.037	12
Рокитянський	102,5	82.316	894	10.958	136	72.252	-30.248	15
Ружинський	103,8	89.723	1.372	12.258	418	78.837	-24.963	33
Сквирський	106,7	96.516	1.154	12.801	302	84.869	-21.831	20
Словечанський	35,7	31.687	950	1.826	140	30.811	-4.889	12
Смілянський	130,0	87.029	1.048	9.884	245	78.193	-51.877	5
Ставищенський	65,9	51.106	604	10.179	132	41.531	-24.369	8
Тальнівський	108,6	91.688	1.023	8.774	120	83.937	-24.663	45
Таршанський	81,6	54.588	639	8.787	123	46.440	-35.160	7
Тетіївський	57,2	44.403	596	12.000	327	32.999	-24.201	12
Троянівський	49,3	42.969	956	4.326	199	39.599	-9.701	6
Уманський	144,0*	77.527	677	9.279	197	68.925	-34.575	13

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Фастівський	81,6	54.689	471	6.130	93	49.030	-32.570	44
Хабнянський	40,1	33.157	471	3.051	117	30.577	-9.523	20
Хрестинівський	57,2	46.021	545	4.284	109	42.282	-14.918	27
Черкаський	147,5*	75.833	505	8.056	121	68.282	-29.118	20
Черняхівський	59,6	54.356	1.050	3.089	199	52.317	-7.283	34
Чигиринський	92,7	84.185	957	6.077	261	79.065	-13.665	0
Чорнобаївський	97,7	83.235	1.075	7.985	284	76.325	-21.375	14
Чорнобильський	70,5	58.268	1.172	2.138	179	57.302	-13.198	38
Шполянський	99,3	0.946	726	7.781	194	73.891	-25.401	8
Ярунський	38,7**							
Разом село	5.257,8	4.493.797				4.086.900	-1.396.961	1677
Міста	1.090,0	996.650	13.198	51.296	3.160	958.552	-131.448	
Разом	6.347,8	5.490.447				5.045.452	-1.489.709 ¹⁶	

* Включено і населення Білої Церкви, якого тоді нараховувалося 46,6 тисячі осіб.

* Включено і населення Житомира, якого тоді нараховувалося 77,1 тисячі осіб.

* Включено і населення Києва, якого тоді нараховувалося 612,9 тисячі осіб.

* Включено і населення Умані, якого тоді нараховувалося 40,5 тисячі осіб.

* Включено і населення Черкас, якого тоді нараховувалося 39,9 тисячі осіб.

** Звітних даних про природний рух населення в Ярунському районі за 1933 рік не виявлено. – В. С.

Подібна ситуація склалася і в тодішній Вінницькій області, де група професора Воловини згідно своїх розрахунків подає тільки 545 тисяч жертв:

Назва району	К-сть населення		Різниця
	1932	1934	
1	2	3	4
Антонінський	103.105	95.617	- 7.488
Барський	84.321	73.337	- 10.984
Бердичівська МР	127.684	99.506	- 28.178
Місто	69.000	52.719	- 16.281
Село	58.684	46.787	- 11.897
Бершадський	116.834	98.614	- 16.281
Браславський	83.002	30.293	- 52293

¹⁶ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. Харків, 1933 С. 6 – 8; Державний архів Київської області ДАКО: Ф.235. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–108.

1	2	3	4
Вінницька МР	128.263	123.726	- 4.537
Місто	53,400	69.813	+16.413
Село	74.863	53.913	- 20.950
Волочиський	79.257	69.531	- 9.726
Вороновицький	43.145	34.883	- 8.262
Гайсинський	109.961	86.646	- 23.315
Городоцький	92.542	81.936	- 10.606
Грицівський	49.945	42.827	- 7.118
Деражнянський	73.351	63.771	- 9.580
Джулинський	54.511	39.672	- 14.839
ім. Держинського	47.125	35.471	- 11.654
Дунаєвецький	50.517	47.190	- 3.327
Жмеринський	78.931	74.906	- 4.025
Заславський	100.340	91.089	- 9.251
Затонський (Вінк.)	68.798	66.457	- 2.341
Іллінецький	84.000	57.059	- 26.941
Калинівський	79.039	59.419	- 19.620
Кам'янецький	95.759	111.778	+16.019
Козятинський	89.855	66.731	- 23.124
Копайгородський	73.770	58.260	- 5.510
Крижопільський	81.340	74.185	- 7.155
Липовецький	102.750	74.965	- 27.785
Літинський	72.742	54.501	- 18.241
Любарський	81.761	57.349	- 24.412
Лятичівський	78.325	64.261	- 14.064
Ляхівецький	45.221	43.555	- 1.666
Махнівський	51.922	34.719	- 17.203
Меджибізький	45.499	32.126	- 13.373
Михалпільський	30.449	27.614	- 2.835
Могилівський	94.989	81.924	- 13.065
Мур. Курилівецький	38.439	28.936	- 9.503
Немирівський	94.050	49.070	- 44.980

1	2	3	4
Ново-Ушицький	89.294	80.029	- 9.265
Орининський	44.677	41.170	- 3.507
Піщанський	58.552	50.697	- 7.855
Полонський	76.665	55.021	- 21.664
Проскурівський	121.469	109.921	- 11.548
Сатанівський	45.816	42.786	- 3.030
Славутський	100.381	93.882	- 6.499
Смотрицький	70.971	66.027	- 4.944
Солобківецький	39.704	38.065	- 1.639
Станіславчицький	32.459	25.160	- 7.299
Старо-Костянтинівський	91.427	78.042	- 13.385
Старо-Ушицький	96.073	39.538	- 56.535
Теофіпільський	83.590	80.766	- 2.884
Теплицький	79.524	57.023	- 22.501
Тиврівський	60.709	50.541	- 10.168
Томашпільський	87.000	36.200	- 50.800
Тростянецький	67.106	50.627	- 16.306
Тульчинський	55.461	43.093	- 12.368
Уланівський	60.457	46.376	- 14.081
Хмільницький	84.396	74.517	- 9.879
Чемерівецький	50.062	47.547	- 2.515
Чернівецький	73.600	65.882	- 7.718
Чечельницький	75.748	63.773	- 11.975
Чуднівський	66.640	48.753	- 17.887
Шаргородський	91.142	77.784	- 13.358
Шепетівський	64.211	51.843	- 12.368
Ямпільський	69.035	64.343	- 4.692
Янушпільський	47.997	31.116	- 16,881
Ярмолинецький	40.694	37.873	- 2.821
Разом	4.726.402	3.880.319	- 846.083. ¹⁷

17 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області УСРР. Харків: Видання Управління справами Ради народних комісарів УСРР, 1933. С. 6-8; Державний архів Вінницької області ДАВО: Ф. П-136. Оп. 4. Спр.448. Арк.1-194.

При цьому важливо врахувати ту обставину, що в даному аналізі не взято до уваги кількість народжених у 1932 – 1933 роках в області, що суттєво збільшить різницю між даними 1932 і 1934 років – за нашими розрахунками цифра втрат зросте до **1. 027.223** осіб. А може вона така, як це стверджується дослідями професора Іллі Шульги, – 1.634.093 осіб за два голодних роки.¹⁸

Така ж ситуація і в інших регіонах. Справді, за рідкісним випадком матеріали про рух населення протягом 1920-х – 1930-х років збереглися лише в окремих населених пунктах. І саме такі документи показують, наскільки неповна радянська статистика щодо втрат у період Голодомору-геноциду. Один з таких прикладів – Сенча Полтавської області. Щодо зазначених втрат у цьому населеному пункті, котрий у 1930-і роки був районним центром, у Вікіпедії вказується про 281 жертву. Але зовсім інший результат дає аналіз руху населення за первинними документами, які збереглися в Державному архіві Полтавської області.¹⁹

Так, Всесоюзний перепис населення 1926 року зафіксував у Сенчі 3.322 особи. З того часу щороку тут збільшувалася чисельність мешканців – аж до 1932 приріст коливався в межах 58–81 особа. Народжувалося по 128–152, а помирало – вдвічі менше. Тож на початок 1932 року населення Сенчі сягнуло 3.669 мешканців. І незважаючи на те, що тоді різко впала народжуваність і зросла смертність, на початку 1933 в цілому додалося ще 11 жителів.

Перепис 1926 року				3322
Роки	Народилося	Померло	Приріст	Мало бути
1	2	3	4	5
1927	140	70	70	3392
1928	128	70	58	3450
1929	140	70	70	3520
1930	152	71	81	3601
1931	133	65	68	3669
1932	95	82	11	3680
1933	50	532	- 482	3198
1934	48	42	6	3204

18 Вінниччина (Вінниця). 1993. 17 серпня.

19 Сергійчук В. Сенча як дзеркало великої трагедії українства // Голос України. 2022. 26 листопада.

1	2	3	4	5
1935	97	23	74	3278
1936	104	41	63	3341
1937	132	41	91	3432
1938	123	52	71	3503
Перепис 1939 року				2555
Різниця до початку 1932 року				- 1114

Але в 1933-му все змінилося: народилося втричі менше до середнього в попередні роки, а тільки зафіксованих смертей виявилось майже у вісім разів більше. Скільки сенчан відійшло в засвіти без оформлення через сільську раду – ніхто не встановлював. Однак завдяки збереженим документам можемо констатувати, що втрати набагато більші, майже в чотири рази, бо мало б бути на час Всесоюзного перепису 1939 року 3.503 жителів, а виявилось – тільки 2.555. З них народжених у 1933 залишалося 22, у 1932-му – 31, у 1931-му – 42, 1930-му – 53, 1929-му – 50, 1928-му – 47, 1927-му – 51...²⁰

Якщо віднесемо на природні втрати до 1932 року 10 відсотків, то все одно виникає закономірне питання: а де ще 458 дітей з 838 народжених у 1927 – 1933 роках – а це понад 45 відсотків?

Цей приклад – непоодинокий. Скажімо, в Хоцьках Київської області нарахували до трьох тисяч жертв Голодомору-геноциду, з яких місцеві краєзнавці встановили імена майже 1.200. А свідoctв про смерть за 1933 рік у Державному архіві Київської області переховується лише 643...²¹

А що вже говорити про більшість сіл України, де не збереглося жодних записів актів громадянського стану?

Проте збереглися різні первинні документи, які можуть підтвердити катастрофічну смертність українців, особливо дітей шкільного віку²². Наприклад, подекуди збереглися окремі матеріали, які вказують на наявність учнів початкової школи в різні роки. Так, журнал першого класу Лозівської школи (тепер – у межах міста Ромни Сумської області) з вересня 1932 року

20 Сергійчук В. Сенча як дзеркало великої трагедії українства // Голос України. 2022. 26 листопада.

21 ДАКО: Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр.1900.

22 *На це звернули увагу ще в 1989 році А. Перковський і С. Пирожков (Демографічні втрати УРСР у 30-ті роки // Укр. історичний журнал. 1989. № 8. С. 28).

фіксував до 38 учнів, в травні 1933-го – лише 22, з яких на 1 вересня 1933-го залишилося 20...²³ Тобто, ті ж 45 відсотків нестачі школярів.

У вересні 1932-го до перших класів Петриківського району Дніпропетровської області прийняли 1737 дітей, до других – 1275, третіх – 1126. А коли восени 1933-го Петриківський район передавали до складу Дніпропетровського, то в других класах там рахувалося вже тільки 867, у третіх – 695, четвертих – 693. Таким чином, тільки у 3-х класах не дорахуємося вже 1.883 учнів.²⁴ Знову ж ті самі 45 відсотків дитячих втрат.

Серед архівних матеріалів Хацьківської семирічної школи (тепер – Черкаська область) знаходимо звіти про обхід окремих сільських вулиць. Більше половини учнів 1926 року народження з сільського кутка Джулаї, яких хотіли мобілізувати семирічними до школи, не пережили Голодомор 1932–1933 років. У тому числі двоє близнюків з двору Джулаїв, що дав назву цій сільській околиці, Яків і Михайло.²⁵ Відтак 1 вересня 1933 року за парти в цій школі могло сісти тільки 111 першокласників 1925 і 1926 років народження (чимало з них тієї осені також пішли в засвіти), хоч згідно даних сільради в Хацьках 1925 року народилося 150 дітей, а в 1926 – 159.²⁶ Красномовно засвідчує про значні втрати учнів цієї школи потреба в підручниках. Так, на 1932-1933 навчальний рік їх замовляли для трьох I класів по 140 комплектів, для II – по 126, для III – по 88, для IV – по 110. А вже на 1934-1935 навчальний рік Хацьківська семирічна школа просила виділити для народжених у 1926 і 1927 роках лише 127 букварів. Для II класів тільки 94 комплекти, тобто для тих, хто прийшов до школи 1 вересня 1933 року. Для III-х – 83, тобто для тих, хто прийшов до школи вперше 1 вересня 1932 року, а для IV-х (тобто другокласників 1932-го) – 78.²⁷

Така ж трагічна картина вимальовується і з спогадів. Наприклад, колишній директор неповносередньої школи на Полтавщині Іванюк свідчив, що з 225 учнів на 1 вересня 1932 року навесні 1933 прийшли на заняття тільки 109 дітей.²⁸ Скільки їх сіло за парти 1 вересня 1933 – вже ніхто не скаже.

Проблема наповненості початкових класів набула особливої гостроти вже з початком 1938 – 1939 навчального року. Так, 434 сільські школи України навіть не набрали учнів до першого класу, бо не виявилось по

23 Державний архів Сумської області – ДАСО: Ф. Р-5914. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 1 – 49.

24 Державний архів Дніпропетровської області – ДАДО: Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 483. – Арк. 154; Ф. Р-439. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 32.

25 Державний архів Черкаської області ДАЧО: Ф. Р-223. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 4.

26 Там само. Спр. 2. Арк. 1–9.

27 Там само. Спр. 8. Арк. 52, 146.

28 Українські вісті. 1953. 22 жовтня.

10 дітей 1930 року народження у відповідних населених пунктах, що могло давати підставу для відкриття прийому за тодішніх умов. При цьому доречно нагадати: до Голодомору 1932 – 1933 років початкові класи нараховували навіть до 50 дітей в одному.

У 30 районах Чернігівської області в 99 початкових школах узагалі не було перших класів у зв'язку з тим, що дітей восьмирічного віку було в селах менше 10. Через це не вчилися й інші 1550 восьмиліток. З цієї ж причини не навчалось 2200 дітей 9–10 – річного віку.²⁹

Подібна ситуація склалася і в багатьох школах інших областей, зокрема, документи з цього приводу виявлені у фондах Державного архіву Полтавської області. Так, звіти про наповненість початкових класів з 1 вересня 1940 року, коли за парти вперше сіли уродженці 1932 року, засвідчили, що їх виявилось принаймні на третину менше, ніж у попередньому році, коли до школи прийшли уродженці 1931 року:

	Народ. 1931	Пішло в 1939 в 1 к.	Народ. у 1932	Пішло в 1940 в 1 к.
1	2	3	4	5
1.Абрамівка Машівського р-ну	83	25	78	5
2. Велика Круча Пирятинського	48	26	32	20
3. Вороньки Чорнухинського	63*	67	99	47
4. Ждани Чорнухинського	188	36	97	32
5. Заріччя Пирятинського	24	22	32	8
6. Засуля Лохвицького	78	46	44	20
7. Ісківці Лохвицького	104	49	85	37
8. Каплинці Пирятинського	31	22	38	19
9. Кейбалівка Пирятинського	27	12	39	4
10. Майорщина Пирятинського	71	54	48	28
11. Малютинці Пирятинського	82	43	43	22
12. Окіп Лубенського	47	23	57	23
13. Пирятин	555	177	469	141
14. Приліпка Козельщинського	52	30	58*	9
15. Сенча Лохвицького	133	57	95	47
16. Скоробагатьки Лохвицького	64	33	41	22

²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ: Ф. 2. Оп. 7. Спр. 159. Арк. 180, 162.

1	2	3	4	5
17. Сліпорід-Іванівка Пириятин.	57	27	24	21
18. Сухоносівка Чорнухинського	61	22	62	22
19. Таранденці Лубенського	69	30	38	28
20. Тарасівка Пириятинського	65	37	44	27
21. Усівка Пириятинського	34	23	34	16
22. Харківці Пириятинського	4*	31	50	37
23. Хорішки Лубенського	65	39	44	21
24. Часниківка Лохвицького	70	27	40	20
25. Шеки Лубенського	31	23	23	8
26. Яцини Пириятинського	69	38	28	14

* Дані про народження неповні. – В. С.

Скажімо, в 1931 році, за розрахунками Держплану УСРР, з народжених у 1928 році дітей (тоді їх було 909.111) до 1937 року мало дожити згідно з нормами природних втрат 851.828, а до 1939 – 842.498. А залишилося станом на вказаний рік, що видно згідно з аналізом даних статистичного відділу Наркомату освіти УРСР, тільки 524. 980.³⁰ Різниця – 317.518!

Така ж картина і з попередньою віковою групою, тобто народженими в 1927 році. Тих малюків станом на 1931 рік залишалося в живих 909.381, у 1937 їх мало бути 865.245, а в 1939 – 855.464. Було ж – 524.673. Різниця – 330.791.

Подібні питання виникають і щодо інших дитячих вікових груп (0–14), які зазнали втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років:

№ п/п	Рік народження	Вікова група в 1933 році	За даними Держплану УСРР (1931)	Мало бути в 1939 році	Було в 1939 році	Різниця	Різниця	Різниця між 1932 – 1934 роками	% втрат
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1933	0	470.700 (народилося)	406.685	305.620	- 101.065		8217	
2	1932	1	782.000 (народилося)	675.648	96.162	- 279.486		19581	

30 ЦДАВОВУ: Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1038. Арк. 4.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3	1931	2	959.870 (народилося)	772.111	509.456	- 262.655		25704	
4	1930	3	882.869	814.668	509.378	- 305.290		9899	
5.	1929	4	909.181	838.948	524.558	- 314.390		6845	
6	1928	5	909.111	842.498	524.980	- 317.518		6340	
7	1927	6	909.381	855.464	524.673	- 330.791		14080	
8	1926	7	891.315	848.033	514.250	- 333.783			
9	1925	8	844.371	809.536	487.246	- 322.290		635,5	
10	1924	9	746.525	719.425	430.713	- 288.712			
11	1923	10	683.758	661.211	394.499	- 266.712			
12	1922	11	723.217	700.673	417.265	- 283.408			
13	1921	12	613.277	594.479	353.834	- 240.645			
14	1920	13	540.116	498.392	311.624	- 259.811			
15	1919	14	678.161	652.937	391.269	- 261.668			
Разом		0 – 14	11.613.852	10.763.751	6.595.527	- 4.168.224			

Отже, згідно з розрахунками Держплану УСРР у 1931 році (ця методика використана й щодо народжених у 1931 – 1933 роках аж до 1939 року) дитячі вікові групи 1932 – 1933 років (0 – 14) у 1939 році мали б нараховувати 10.763.751 осіб, а було їх тільки 6.595.527. Таким чином, втрати становили щонайменше 4.168.224 українських дітей.

Наголошуємо: ці показники можуть бути найнижчими, бо дані Л. Перковського і С. Пирожкова щодо втрат дітей, котрі народилися в 1929 і 1930 роках (відповідно 513 тисяч і 376 тисяч) значно вищі.³¹

Зрештою, за даними Управління народногосподарського обліку (УНГО) УСРР станом на 1 січня 1933 року дітей 5–14 вікових груп (1928–1919 р. н.) було 7.560,4 тисячі. Не дуже від цієї цифри відрізняються і розрахунки, одержані тоді ж академіком М. Птухою, – 7.312,8 тисячі:

	За даними УНГО	За розрахунками М. Птухи
1	2	3
5 років	862,5	861,6
6	880,5	843,6

31 Перковський Л., Пирожков С. Демографічні втрати УСРР у 30-ті роки // Укр. історичний журнал. 1989. № 8. С. 28.

1	2	3
7	879,7	823,6
8	853,2	791,0
9	785,2	716,8
10	708,3	680,8
11	698,9	720,5
12	664,7	611,2
13	599,0	588,0
14	631,4	675,7 ³²

І ці результати цілком корелюються з даними Держплану УСРР від 1931 року, коли йдеться про вказані вікові групи: 7.609.232. Тобто, природні втрати становили за два роки 48.823, що відповідає відповідним нормам.

Щоправда, не зовсім корелюються матеріали М. Птухи за 1933 рік стосовно 6 – 8 вікових груп (2.458,2 тисячі) з даними Всесоюзного перепису населення по УРСР щодо 12 – 14 вікових груп – там відповідна цифра значиться як 2.438.985 дітей. Немає підстав уважати, що серйозний дослідник повірить нібито й справді станом на січень 1939 року їх рахувалося саме стільки, а за 1933–1938 роки померло тільки трохи більше 19 тисяч. Наші ж розрахунки свідчать, що ці три вікові групи втратили 986.864 дітей.

А якщо й справді їх могло бути 2.438.985, а не 1.526.169, то тут може йтися про завезених до України з переселенськими родинами в 1932–1938 роках як до сіл, так і до міст. Скажімо, на Харківщині їх приріст становив 94.368.³³

Заперечуючи таку високу смертність дітей, науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України в листопаді 2021 року оприлюднили спеціальним прес-релізом свою версію втрат вікових дитячих груп, якою стверджується, що «із 3,9 млн осіб, померлих внаслідок голоду, діти до 1-ого року становлять 0,7 млн (19 %), діти віком 0–9 років – 1,5 млн (39 %), віком 0–14 – 1,7 млн (44 %).³⁴

Щодо 700 тисяч втрат дітей до 1 року, про що вперше визнали в згаданому Інституті, особливих заперечень не виникає, оскільки ця цифра

32 ЦДАВОВУ: Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1029. Арк. 50.

33 ДАХО: Ф. Р-5131. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 2, 2 зв.; Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.; Спр. 10. Арк. 7, 7 зв.; Спр. 18. Арк. 1, 1 зв. Спр. 27. Арк. 5, 5 зв.; Спр. 36. Арк. 1–12.

34 Цей документ є в автора.

корелюється з кількістю народжених у 1932–1933 роках (1.252,7 тисячі) і кількістю тих, хто появився на світ з початком 1931 року (959.870). Питання в іншому: на основі яких даних встановлено, що 700 тисяч померлих немовлят – 19 відсотків загальних втрат під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років?

Первинні документи українських архівів свідчать зовсім інше. Скажімо, ось які показники були зареєстровані в 1933 році в тодішніх районах Київської області, частина з яких нині входить до Вінницької, Житомирської, Кіровоградської і Черкаської:

Назва району	Померло 1933 року	В тому числі до 1 року	Відсоток до загальної кількості
1	2	3	4
1. Андрушівський	8.258	239	2,89
2. Бабанський	9.124	310	3,39
3. Базарський	1.862	103	5,53
4. Баранівський	2.494	162	6,49
5. Барашівський	3.312	104	3,14
6. Баришівський	9.344	260	2,78
7. Боришпільський	5.739	266	2,78
8. Білоцерківський	10.570	308	2,91
9. Богуславський	16.118	298	1,84
10. Бородянський	2.446	80	3,27
11. Брусилівський	5.702	225	3,94
12. Буцький	11.020	160	1,45
13. Васильківський	8.022	238	2,96
14. Вищедубечанський	2.068	117	5,65
15. Володарський	8.335	148	1,77
16. Володарсько – Вол.	3.256	176	5,40
17. Гельм'язівський	8.800	202	2,29
18. Городницький	997	118	11,83
19. Димерський	1.684	107	6,35
20. Ємільчинський	2.943	220	7,47
21. Жашківський	5.189	76	1,46
22. Житомирський	1.593	147	9,22

1	2	3	4
23. Звенигородський	8.400	95	1,13
24. Златопільський	4.871	107	2,19
25. Золотоніський	5.640	172	3,04
26. Іванківський	2.211	98	4,43
27. Кагарлицький	5.784	163	2,81
28. Кам'янський	11.212	294	2,62
29. Канівський	8.903	112	1,25
30. Київський	8.252	453	5,48
31. Коростенський	4.331	234	5,40
32. Коростишівський	1.874	172	9,17
33. Корсунський	6.692	166	2,48
34. Лисянський	8.990	126	1,40
35. Лугинський	1.759	134	7,61
36. Макарівський	3.450	99	2,86
37. Малинський	5.022	192	3,82
38. Мархлевський	2.034	153	7,52
39. Монастирищенський	8.664	301	3,47
40. Народицький	1.532	101	6,59
41. Новоград-Волинський	3.489	284	8,13
42. Обухівський	8.195	128	1,56
43. Овруцький	3.244	202	6,22
44. Олевський	1.475	162	10,98
45. Оратівський	7.491	125	1,66
46. Переяславський	12.823	360	2,80
47. Ім. Петровського	9.797	177	1,80
48. Плисківський	7.975	108	1,35
49. Погребищенський	7.477	123	1,64
50. Попільнянський	11.101	180	1,62
51. Потіївський	2.370	206	8,69
52. Пулинський	1.811	194	10,71
53. Радомишльський	2.974	158	5,31
54. Ржищівський	10.630	138	1,29

1	2	3	4
55. Розважівський	3.492	183	5,24
56. Рокитянський	10.958	136	1,24
57. Ружинський	12.258	418	3,41
58. Сквирський	12.801	302	2,35
59. Словечанський	1.826	140	7,66
60. Смілянський	9.884	245	2,47
61. Ставищенський	10.179	132	1,29
62. Тальнівський	8.774	120	1,36
63. Таращанський	8.787	123	1,39
64. Тетіївський	12.000	327	2,72
65. Троянівський	4.326	199	4,60
66. Уманський	9.279	197	2,12
67. Фастівський	6.130	93	1,51
68. Хабнянський	3.051	117	3,83
69. Хрестинівський	4.284	109	2,54
70. Черкаський	8.056	121	1,50
71. Черняхівський	3.089	199	6,44
72. Чигиринський	6.077	261	4,29
73. Чорнобаївський	7.985	284	3,55
74. Чорнобильський	2.138	179	8,37
75. Шполянський	7.781	194	2,49
76. Ярунський		(даних не виявлено)	
Разом	470.874	13.686	2,90

А ось аналіз зареєстрованої статистики смертності в 1933 році в 31 українському селі різних регіонів, де збереглися первинні документи:

Назва села	Загальні втрати	До 1 року	0-9 років	0-14 років
1	2	3	4	5
1. Берестовеньки Харківської області	549	26 4,73 %	184 33,51 %	217 39,52 %
2. Борисівка Харківської області	107	1 0,93 %	43 40,18 %	44 41,12 %

1	2	3	4	5
3. Будище Черкаської області	357	12 3,36 %	117 32,77 %	147 41,17 %
4. Буряки Житомирської області	271	2 0,73 %	87 32,10 %	112 41,32 %
5. Велика Каратуль Київської області	595	13 2,18 %	158 26,55 %	215 36,13 %
6. Віненці Київської області	439	3 0,68 %	119 27,10 %	164 37,35 %
7. Гаврилівка Дніпропетровської	755	37 4,90 %	210 27,81 %	263 34,83 %
8. Горошки Хмельницької області	177	5 2,82 %	50 28,24 %	59 33,33 %
9. Знам'янка Кіровоградської обл.	682	28 4,10 %	157 23,02 %	188 27,56 %
10. Їсківці Полтавської області	523	18 3,44 %	170 32,50 %	228 43,59 %
11. Кінські Роздори Запорізької області	282	13 4,60 %	113 40,07 %	136 48,22 %
12. Козлів Київської області	591	19 3,21 %	188 31,81 %	229 38,74 %
13. Крехаїв Чернігівської області	331	2 0,60 %	115 34,74 %	134 40,48 %
14. Кримки Кіровоградської обл.	168	3 1,78 %	35 10,57 %	59 35,11 %
15. Лука Київської області	476	15 3,15 %	137 28,78 %	156 32,77 %
16. Лук'янівка Київської області	172	2 1,16 %	59 34,30 %	73 42,44 %
17. Мала Олександрівка Херсонської області	239	5 2,09 %	84 35,14 %	97 40,58 %
18. Нечаївка Черкаської області	365	11 3,01 %	115 31,50 %	145 39,72 %
19. Нова Кам'янка Херсонської області	155	6 3,87 %	51 32,90 %	70 45,16 %
20. Писарівка Одеської області	312	26 8,33 %	99 31,73 %	112 35,89 %
21. Піски Сумської області	1199	27 2,25 %	436 36,36 %	535 44,62 %
22. Пологи-Яненки Київської області	734	19 2,58 %	219 29,83 %	297 40,46 %

1	2	3	4	5
23. Помоклі Київської області	861	24 2,78 %	252 29,26 %	319 37,04 %
24. Сватове Луганської області	945	54 5,71 %	207 21,90 %	269 28,46 %
25. Северинівка Київської області	634	33 5,20 %	221 34,85 %	279 44,00 %
26. Спасівка Дніпропетровської обл.	291	13 4,46 %	104 35,73 %	126 43,29 %
27. Стадниця Вінницької області	361	11 3,04 %	88 24,37 %	118 32,68 %
28. Успенка Донецької області	311	20 6,43 %	93 29,90 %	102 32,79 %
29. Хоцьки Київської області	616	24 3,89 %	184 29,87 %	242 39,28 %
30. Шульгинка Луганської області	349	17 4,87 %	99 28,36 %	109 31,23 %
31. Ясенівка Київської області	497	25 5,03 %	192 38,63 %	247 49,69 %

З наведених матеріалів видно, що із загальної смертності в 14.344 осіб у вказаних селах немовлята становили лише 514 (3,58 %), а такі відсотки аж ніяк не можуть складати майже половину всієї дитячої смертності, про що стверджують окремі демографи. Наведений вище аналіз свідчить, що серйозно постраждали всі вікові дитячі групи. Принаймні у вказаних населених пунктах вони сягнули: 1 рік – 485 осіб (3,36 %), 2 – 556 (3,87), 3 – 507 (3,53), 4 – 436 (3,03), 5 – 464 (3,23), 6 – 412 (2,87), 7 – 441 (3,07), 8 – 374 (2,60), 9 – 289 (2,01), 10 – 290 (2,02), 11 – 155 (1,08), 12 – 291 (2,02), 13 – 185 (1,28) і 14 – 166 (1,15).

Тобто, смертність цих вікових груп (1 – 14) набагато більша – не 1 мільйон, про що пишуть у своєму прес-релізі окремі демографи, не працюючи з первинними документами вітчизняних архівів, а майже 4 мільйони, як це засвідчує шкільна статистика. Можна додати лише, що на авторські матеріали з цього приводу³⁵ досі відгуку не було.

Тимчасом незаангажовані науковці проаналізували зібрані автором цих рядків матеріали стосовно дитячої смертності, як і документи в цілому, відтак змогли зробити розрахунки загальних втрат українців. Це знайшло своє відображення у висновку комплексної судової ста-

35 Сергійчук В. Втрати немовлят як ключ до реального підрахунку жертв Голодомору-геноциду // Голос України. 2021. 25 листопада; він же: Як прорвало академічних демографів // Україна молода. 2021. 30 листопада – 1 грудня.

тистично-криміналістичної експертизи від 3 грудня 2020 року № 957, якою встановлено, що під час вчинення злочину геноциду у 1932-1933 рр. комуністичний тоталітарний режим знищив 9 млн 108 тис. 500 осіб в УСРР та 1 млн 391 тис. 500 українців за межами УСРР, загалом 10 млн 500 тисяч українців.³⁶

Усе це ретельно перевірялося досвідченими правниками, котрі долучилися до проведення історико-криміналістичної експертизи, яка виконувалася на доручення Генеральної Прокуратури України ще від 2009 року. Крім того, за дорученням Служби Безпеки України проведено низку комплексних судових експертиз.

З цим і погодилася експертна комісія. Ніяких інших цифр, крім вказаних, у матеріалах досудового розслідування стосовно УСРР немає. Тому дивно, що голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович не взяв цього до уваги, а свідомо підтримав приватну³⁷ думку одного з рецензентів – декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івана Патриляка, для якого «10,5 млн, – це означає, що трохи менше за половину всіх селян УСРР було заморено голодом» (Лист від 26 листопада 2021 року, № 046/846 – 27).

Так, у демографічній історії нашої країни багато білих плям. З кінця 20-х і до середини 50-х років ХХ століття не було достовірних даних про рух населення і його чисельність. Демографічна статистика не уникла приписок, випадкових і зумисних викривлень, а деякі її дані перебували на грані прямої фальсифікації. Наприклад, важко сказати, скільки не враховано померлих у Погребищенському районі тодішньої Київської області, особливо в липні 1933 року, коли по суті половина сільських рад не прозвітувала про рух населення. На жаль, і в підсумковому документі за 1933 рік не вказується про це у додаткових даних.

Підтвердженням того, що звітні дані з місць були далеко неповними може служити документ про перевірку реєстрації смертей у Сквирському й Володарському районах, яка відбулася взимку 1933 року. Зокрема, доповідна записка заступника наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'яна до генерального секретаря ЦК КП (б) У Косіора від 6 червня 1933 року констатує: «Безсумнівним слід вважати значно

36 Геноцид українців 1932–1933. За матеріалами досудових розслідувань. Автори-упорядники О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. С. 467.

37 *Ні збори трудового колективу, ні вчена рада історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка цього питання не розглядала, відтак ніяких висновків не затверджували.

применшені цифри померлих, так як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так по Сквирському району з 1.01 по 1.03 по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01 1.773 смертельних випадки, у Володарському районі на 1.03 говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3.000 чол.»³⁸

Що важливо: ознайомлення з документами, що збереглися в Державному архіві Київської області, засвідчує, що ніяких змін у документацію після виявлення в 1933 році недообліку смертей не було внесено, відтак і донині тодішня офіційна статистика не дає реального результату про втрати нашого народу, а суттєво їх применшує.

Коли більшовицький режим усвідомив масштаб Голодомору-геноциду, то вони почала ховати первинні документи. Так, 13 квітня 1934 року Одеський облвиконком ухвалив рішення про вилучення книг актових записів за 1932–1933 рік і передачу їх на зберігання до таємних частин райвиконкомів, «зі злочинним обліком народження та смертей в сільрадах в результаті роботи «чужих елементів».³⁹

Подібну директиву до міськрайвиконкомів 20 квітня 1934 року також розіслали власті Харківської області, в якій вимагалось «очистить сельсоветы от классово-враждебных и чуждых элементов, установив регулярное наблюдение за делом регистрации актов».⁴⁰

Цей документ наголошував: «Все книги регистрации смертей за 1933 год и за 1932 год, начиная с ноября месяца Областной исполнительный комитет требует иъять из сельсоветов и передать для хранения в секретную часть райисполкомов».⁴¹

У квітні 1934 року сільрадам Вінниччини також надійшла подібна вказівка: «Негайно відберіть книжки ЗАГС про смерть за 1932 та 1933 роки і надішліть такі до спецчастини міськради...».⁴²

Про абсолютно незадовільне збереження документів про реєстрацію руху населення під час Голодомору 1932 – 1933 років можемо переконатися з аналізу матеріалів органів ЗАГСу, які були нещодавно передані до Державного архіву Полтавської області. Наприклад, в Шершнівці Лубенського району свідоцтва про народження за всі передвоєнні роки

38 ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276. Арк. 2.

39 Державний архів Одеської області – ДАОО: Ф. Р-2009. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 64.

40 Державний архів Харківської області – ДАХО: Ф. Р-3683. Оп. 2. Спр.2. Арк. 52.

41 Там само. Арк. 52.

42 Вінниччина (Вінниця). 1993. 17 серпня.

є, а документів про смерть за 1932 – 1933 – жодного.⁴³ Така ж картина і з матеріалами про рух населення села Яблунівка Лохвицького району. Тут є всі документи про народжених у 1930-х роках, а от документи про смерть залишилися лише з 1936.⁴⁴

Про який належний облік руху населення можна говорити, якщо в Бабшинській сільраді Кам'янець-Подільського району нинішньої Хмельницької області реєстрацію смертей у 1933 році розпочали лише 28 липня. Якщо хтось залишався з родичів, то смерть людини фіксувалася зі слів, хоч і заднім числом. Але чи могла пам'ять уцілілих та й реєстратора адекватно сприймати ситуацію, коли окремі смерті датувалися... 31 квітнем 1933 року⁴⁵.

А те, що було зафіксоване на папері, чи воно все могло зберегтися, якщо переховування архівних матеріалів на місцях перебувало в неприпустимому стані, зокрема, «немирівські матеріяли знаходяться розкиданими у конюшні», як про це стверджувалося у документах Вінницького облвиконкому.⁴⁶

Водночас уцілілі документи, наприклад, спростовують ще одну «новацію», до якої вдалися окремі демографи, включивши, навіть всупереч чинному законодавству, в часові рамки Голодомору – геноциду 1934 рік. Не працюючи з первинними документами вітчизняних архівів, вони таким чином заганяють себе в пастку. Бо та, на їхню думку, нібито підвищена смертність у цьому році (хоч вона нижча, ніж у передголодові) в багатьох населених пунктах пояснюється намаганням тодішньої так званої «влади» (режиму) приховати величезні втрати 1932–1933 років – з цією метою частину смертей оформляли в 1934 році. Скажімо, в матеріалах ЗАГСу Борівського району Харківської області серед 55 свідоцтв про смерть за 1934 рік по Піско-Радківській сільській раді, з яких 12 про смерть у 1933 році, вкладено і 24 документи про смерть, що були оформлені в 1933 році. Однак комплексний аналіз тих документів, які збереглися, однозначно засвідчує, що вони неповні, їх треба порівнювати й доповнювати іншими матеріалами, свідченнями очевидців.

Важливим джерелом для встановлення правди про втрати в 1932–1933 роках є документи про організоване Москвою завезення робочої сили

43 ДАПО: Ф. Р-9126. Оп. 8. Спр. 45–98.

44 ДАПО: Ф. Р-9126. Опис 10. Спр. 119.

45 Державний архів Хмельницької області – ДАХМО: Ф. Р-6449. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 4.

46 Там само: Ф. Р-1531. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5.

до УСРР в 1932 – 1936 роках. Адже саме ці новоприбулі в Україну в січні 1937 року будуть зафіксовані Всесоюзним переписом населення як її мешканці, відтак їхня кількість – це відповідна цифра втрат місцевих українців. Ось що, наприклад, свідчить механічний рух населення Харківської області з-поза меж УСРР:

	1932	1934	1935	1936
	Прибуло/Вибуло	Прибуло/Вибуло	Прибуло/Вибуло	Прибуло/Вибуло
РСФРР	92485 / 73206	71880/ 57053	75102/ 70715	101727/79157
БСРР	2705/ 2216	1921/ 1717	2778/ 2685	2720/ 2388
Азер. СРР	899/ 792	599/616	1321/ 855	1381/ 1516
Вірм. СРР	95/ 60	152/ 141	372/ 269	489/393
Груз. СРР	1155/ 926	1281/ 1030	1613/ 1191	1609/ 1349
Узб. СРР	443/ 369	435/ 312	582/ 463	639/ 630
Тадж. СРР	75/ 61	97/ 37	176/ 79	146/ 102
Туркм. СРР	189/ 926*	112/ 138	322/ 177	441/ 284. ⁴⁷

* Йдеться, очевидно, про повернення частини так званих баїв, що були вислані в південні райони УСРР для запровадження бавовництва. – В. С.

Таким чином, голодні українці з сіл, які кинулись до міста, аби влаштуватися на роботу з метою рятувати від голоду свої родини, до уваги не бралися, бо робоча сила шукатиметься на стороні – на шахти тресту «Кадіїввугілля» у жовтні 1932 року прийняли на роботу 859 осіб, з них з УСРР – тільки 123.⁴⁸

Вербування робочої сили з-поза меж УСРР стояло на першому місці, а ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москви». Так, 4 серпня 1933 року секретар Дніпропетровського обкому Хазанов просив Кагановича й Косіора «виділити додаткові ліміти на ввезення кваліфікованої й некваліфікованої робсили з інших областей і республік Союзу в кількості до 36.000 чоловік (бажано з Татарської, Башкирської й Білоруської республік).⁴⁹

Зрозуміло, що важливим залишалося питання про переселення робочої сили у вимерлі українські села. Політбюро ЦК КП (б) У 25 жовтня 1933 року ухвалює рішення «Про організацію переселення на Україну з

47 ДАХО: Ф. Р-5231. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 5, 5 зв.; Спр. 10. Арк. 1, 1 зв.; Спр. 18. Арк. 7, 7 зв.; Спр. 27. Арк. 7, 7 зв.

48 ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5315. Арк. 7–7 зв.

49 Там само. Спр. 6241. Арк. 31.

областей РСФРР», яким детально розписує весь процес з визначенням конкретних відповідальних в кожній області. Наркому освіти УСРР, зокрема, доручається «розробити заходи, що забезпечували б навчання дітей доприселенців (росіян, білорусів і інш.) їх рідною мовою, а також підручниками і викладачами».⁵⁰

Це питання особливо акцентується і в наступній постанові політбюро від 9 листопада 1933 року, де, крім забезпечення переселенців усім необхідним, зокрема, виділенням по 3 центнери хліба на родину, на голів облвиконкомів і райвиконкомів покладається персональна відповідальність «за те, щоб діти доприселенців негайно після прибуття до колгоспів були охоплені шкільним навчанням. З цією метою при достатній кількості учнів відкрити школи з навчанням на рідній мові (росіяни, білоруси), а при малій кількості учнів відкрити паралельні групи при українських школах».⁵¹

Через два тижні – 18 листопада 1933 – ухвалюється постанова «О хлебе для переселенцев»: 90 тисяч пудів просили дати із резервів Кремля, а з українського фонду – 100 тисяч.⁵²

І тільки 13 грудня 1933 року затверджується план внутрішньо-українського переселення на I квартал 1934 року: з Чернігівської області 7.000 господарств до Донецької (3000) і Дніпропетровської (4000), з Київської 6000 – до Одеської (2000), Дніпропетровської (2000) і Харківської (2.000), а з Вінницької 3.000 господарств до Одеської. Крім того, було взято до уваги, що «в першому кварталі буде переселено з ЦЧО в Харківську область 3.000 господарств і для Дніпропетровської області із Західної області 300 господарств єврейської бідноти».⁵³

Виправдовуючись нібито знищенням усіх документів у 1941 році в Києві, ті, хто не працює у вітчизняних архівах, придумали методику підганяння потрібних цифр для того, щоб обґрунтувати погоджені «кремлем» ще 1989 року показники втрат українців від голоду, а не від геноциду. А всіх, хто апелює до документів, що збереглися, самопризначені нарциси (окремі демографи й деякі історики) звинувачують у нефаховості й маніпуляціях.

Окремі з них увійшли до міждержавної українсько-німецької комісії істориків, зокрема, професори Ярослав Грицак та Юрій Шаповал, котрі з

50 ЦДАГОУ: Ф. 1. Оп. 6. Спр. 285. Арк. 163.

51 Там само: Спр. 286. Арк. 3.

52 Там само: Оп. 16. Спр. 21. Арк. 108.

53 Там само: Оп. 6. Спр. 286. Арк. 132.

2015 року мали готувати відповідні матеріали для визнання Бундестагом ФРН Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом української нації. І ось як оцінило Посольство України в Німеччині роботу цієї комісії: вона відмовилася... «від участі у дискусіях щодо визнання Бундестагом Голодомору 1932-33 рр. геноцидом українського народу на основі відповідної народної петиції, попри відповідні звернення до «комісії» з боку депутатів німецького парламенту. Лише під шаленим тиском громадськості «комісія» була зрештою фактично примушена організувати єдиний захід на цю тему, а саме вебінар 24 вересня 2020 року».⁵⁴

Ось чому було визнано, що така «комісія» остаточно втратила рештки довіри української сторони. Більше того, протягом останнього року (тобто, 2020. – В. С.) не посилилося враження, що в існуючому форматі діяльність комісії відповідає національним інтересам України. Саме це й стало останньою краплею терпіння і спричинило відкликання патронату МЗС України».⁵⁵

З проголошенням незалежності України ми одержали можливість встановлювати історичну правду. Саме на це розраховував навесні 1933 року офіцер радянської армії Василь Масляк, котрий приїхав з Далекого Сходу у відпустку на Полтавщину, в рідну Устивицю. На кордоні з Україною його спочатку не пропускали, мовляв, «нельзя, давим хохлов». Коли ж таки вдалося пробитися до батьківського села, то був шокований: там їли людей. А всі населені пункти Устивицької сільради, в якій нараховувалося 12 тисяч мешканців, були оточені репресивними органами. На запитання старшого офіцера Масляка, доки триватиме ця облога, командир карателів відповів: не раніше, «как сдохнет последний хохол».⁵⁶

Про цей запланований злочин москви старший офіцер Василь Масляк говорив своїм родичам згодом, аби вони пам'ятали й передали наступним поколінням їхнього роду правду про Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років.

І ми не повинні забувати цього злочину ніколи, оскільки непокараний він сьогодні повторюється знову.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-131-158

54 Цит. за: Україна молода. 2020. 24 вересня.

55 Там само.

56 Олєфіренко С. Псел пам'ятає. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. С. 95.

СТАСЮК Олеся Олександрівна,

доктор історичних наук,

заслужений працівник культури України,

Голова Національної асоціації дослідників

Голодомору-геноциду українців

ORCID ID: 0000-0002-9527-982X

Україна

ПРАВО НА ПРАВДУ: ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ 1932–1933 РОКІВ

20 лютого 2014 р. російська федерація розпочала неспровоковане військове вторгнення в нашу країну, а 24 лютого 2022 повномасштабне. Цього ж 2022 року Україна та українці світу вшановують 90 роковини Голодомору-геноциду, вчиненого комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 роках. Рівно через 90 років після цього, вже у XXI столітті, росія знову вчиняє геноцид українців на очах у всього світу. Як таке могло статися? Чому сьогодні, як і в часи Сталіна, із кремлівських кабінетів лунають накази убивати українців, нищити основи незалежного існування цілого народу? Відповідь на це питання очевидна: зло змогло повернутися лише через те, що його не покарали в свій час.

Існування комуністичного тоталітарного режиму призвело до появи диктаторів як XX так і XXI століть. За 100 років диктаторських режимів (ленін, сталін, путін) лише на теренах нашої держави знищено більше 20 мільйонів українців. Так, у роки Голодомору-геноциду 1932–1933 років комуністичний режим фізично винищив 10,5 мільйонів українців, з них 4 мільйона дітей. Совети довгий час заперечували сам факт голоду, заборонивши навіть використовувати слово «голод». У такий же самий спосіб сучасний політичний режим «кремля» забороняє називати «війною» військову агресію проти Української держави. За 90 років, які минули від вчинення геноциду українців, «кремль» анітрохи не змінився. Приховуючи злочини, вчинені диктаторами СРСР, його правонаступник РФ продовжує нав'язувати світу міфи про «загальносоюзний голод».

росія завжди розглядала Україну як головний об'єкт своєї геноцидної політики. Це було пов'язане із тим, що заперечуючи право українців на існування та винищуючи їх, «кремль» привласнював культуру та історію нашого народу. Існування російської імперії (включаючи комуністичний період) неможливе без України. Саме тому, періоди прямого фізичного

внищення українців, Москва чергувала із умовно «мирними періодами», коли вчиняла геноцид культурний, духовний і моральний. У ті моменти, коли сила Українського опору русифікації зростала, кремль знову вдавався до фізичного геноциду українців.

Сьогоднішня агресія Росії проти України не стала винятком. Путінська пропаганда навіть не намагається приховувати, що напад на нашу державу був вчинений через відчуття того, що «українці йдуть назавжди». Путін і пропагандисти не втомлюються повторювати, що українці та росіяни є нібито одним народом, а отже для нього особисто окремого українського народу не існує. Згідно зі збоченою путінською логікою, відповідно, й Українська держава не має права на незалежне існування. Опублікована 3 квітня 2022 року на сайті державного російського інформаційного агентства «Новості» стаття Тімофея Сергійцева «Що Росії робити із Україною?» прямо закликає до геноциду українців як окремої нації, пояснюючи, що проголошена путіним «денацифікація» насправді означає «деукраїнізацію».

Така риторика нічим не відрізняється від гітлерівської. Нацистський режим Третього рейху вчинив Голокост, призвів до жахливого руйнування цілих країн, включно із Німеччиною, яка цей режим і породила. Німецький нацизм був засуджений, а нацистська ідеологія – заборонена. Найбільшою помилкою демократичних держав світу у ХХ столітті стало те, що вони не вчинили того ж самого із комуністичним режимом Радянського Союзу. Задовільнившись поразкою СРСР у «холодній війні», колективний Захід не став вимагати від Росії провести реальну та послідовну декомунізацію, а також юридично засудити злочини комунізму. Тим самим проблема була перенесена у ХХІ століття.

Не меншу увагу сьогодні слід приділяти й тому, як під егідою науки та культури, останніми роками росія намагалася нав'язувати міжнародній спільноті своє світобачення і руйнувати демократичний світ.

Як і протягом 70 років московської окупації України, коли комуністичний тоталітарний режим розробив і запровадив ідеологічно умотивовану термінологію та сформував радянську історичну школу, направлену на знищення української історії та історичної пам'яті Українського народу.

Я неодноразово чую від науковців, що в Україні дотепер існує лише радянська історична школа, так от – настав час відродити Українську історичну школу. Оскільки, як сказав відомий юрист-міжнародник Володимир Василенко, «радянська термінологія в гуманітарній сфері – це **термінологічна**

диверсія проти Української держави», яка заважає вченим надавати історичну та юридичну оцінку злочинам комуністичного тоталітарного режиму.

Так званий «русский мир» неможливий без агресивних воєн, окупацій, депортацій, репресій та масового винищення цивільного населення. Насилля та війна є його родовими ознаками. Після перемоги над агресором, який завдав підступного удару Україні, демократичний світ має провести депутатизацію самої росії та «депутатизацію свідомості» людей, які багато років намагалися зрозуміти росію і виправдовували її агресивну політику. Коли ви чуєте критику за допомогу Україні, знайте, це відголоски путінської пропаганди, яка витратила купу грошей, щоб шантажувати Європу третьою світовою війною.

Протягом 32 років незалежності в Україні дотепер не проведені розслідування злочинів вчинених комуністами проти українців. За ці роки розслідувалося всього дві кримінальні справи щодо злочину Голодомору-геноциду українців. А де справи по знищенню борців за волю та незалежність України, по знищенню воїнів українського повстанського руху, по знищенню української інтелігенції, духовенства, Церкви тощо? Їх немає.

Їх немає тому, що гуманітарна сфера була під контролем росії. Як і в часи російської окупації так і в часи незалежної України. Їх немає тому, що в «п'ята колона» в Україні з останніх сил намагається зберегти «радянську історичну школу».

Радянська термінологія, підміна понять, ніколи не дасть можливість встановити історичну правду. На сьогодні, як Вам відомо 34 країни визнали Голодомор геноцидом та злочином проти Українського народу. За півтора року війни визнало більше держав ніж за 30 років незалежності. Проте є один нюанс, це політичне визнання відбувається «під кальку» – геноцидом українського народу (анг – Ukrainian people). Проте, як Вам відомо в «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року чітко вказано, що геноцид – це будь які дії, вчинені з наміром повністю або частково знищити етнічну, національну, релігійну чи расову групу. Аналогічна визначення геноциду містить ст. 442 Кримінального кодексу України, яка була прийнята ще у 2001 р.

Тож, міжнародне право та українське законодавство, чітко дало визначення, як самого злочину так і кваліфікуючих вимог. Тобто, міжнародне визнання повинно містити термін – геноцид українців. Як до прикладу визнання геноциду вірмен, євреїв, турсі, ромів та ін.

Також, однією з важливих складових це внесення змін до Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Усім відомий факт, що у 2006 році з представниками комуністів у ВРУ, за інший варіант цього закону не проголосували б. Всі ми пам'ятаємо як термін «геноцид української нації» у законопроекті ВРУ замінили на «геноцид українського народу». Дотепер відсутня кримінальна відповідальність за заперечення геноциду українців, що дає можливість росії розхитувати питання визнання та засудження геноциду в Україні та світі.

Важливим також є те, що за роки незалежності глибоко вкоренилося словосполучення «Голодомор в Україні», це те що було дозволено росією. Ми в Україні приймаємо закон про визнання Голодомору в Україні? Виникає питання, а що українців не знищували на етнічних територіях та в місцях компактного проживання? Таким чином, ми несвідомо замінюємо поняття «геноцид українців» в УСРР і інших територіях де проживали етнічні українці (Північнокавказький край, Дон, Кубань), які були знищені комуністичним режимом в 32–33 роках, на означену «територію» та «осіб». Це приклад, як працює росія, підмінюючи поняття та проводячи термінологічні диверсії.

90 років росія намагається приховати правду про найстрашніший злочин проти української нації. Вона не зупиняється і ніколи не зупиниться. У 1989 році завдяки українському суспільству вдалося прорвати цю блокаду. У світі заговорили про Голодомор. Проте, всі роки незалежності, росія блокувала та нав'язувала як і нам так і світу – дискусії «це геноцид, чи не геноцид?». Перед українцями світу стоїть завдання – подолати наступний крок до відкриття правди про злочини тоталітаризму та встановлення наслідків геноциду для нації та держави. На сьогодні слідчими, криміналістами, правниками, судовими експертами спільно з істориками встановлено, що під час геноциду було знищено 10, 5 млн українців в УСРР і Північно-кавказькому краї (Дон, Кубань). Ці втрати не були таємницею, а були широко відомі, про що свідчать не лише українські архіви, а й розсекречені матеріали в Німеччині, Польщі, Італії, США та інших країнах.

Дискусія, яку знову ж таки намагається розв'язати росія в Україні, використовуючи «п'яту колону» – штучна. Вона легко розбивається. «Померлі від голоду» через «надсмертність» 3,9 млн та 1,5 млн «померли своєю смертю», а чому ж не враховані розстріляні «за колоски», знищені під час депортацій, катувань, знущань тощо? Знову ж таки підміна понять... Де тоді українська історична наука?

Такими справами займаються професійно правники, слідчі, криміналісти, судові експерти. Саме вони розкривають злочини, визначають їх масштаби та наслідки. Історики лише надають віднайдені архівні історичні документи. Як і зараз, масштаби і наслідки злочинів, вчинених російськими окупантами, встановлюють відповідні правоохоронні та спеціальні органи. А не окремі так звані «політичні історики».

Лише через 90 років після вчинення геноциду встановлено не лише організаторів та виконавців, а й надана правова оцінка злочину геноциду – мета якого, – це ліквідація національно-визвольного руху, недопущення відновлення Української держави та знищення української нації.

Проведена під час російсько-української війни Міжнародна наукова конференція «Диктатори ХХ–ХХІ століть: тоталітарні режими та наслідки для суспільства» засвідчила те, що українська влада й українці добре розуміють, що метою диктатора Путіна є знищення Української держави й української нації. Кремль розпочав чергову війну проти України тому, що цивілізований світ не засудив злочини комуністичного тоталітарного режиму. І це незважаючи на те, що 25 січня 2006 р. ухвалена **Резолюція 1481 (2006)** Парламентської асамблеї Ради Європи «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів»:

«... 2. Усі без винятку тоталітарні комуністичні режими, які панували в Центральній та Східній Європі в минулому столітті та які ще й досі залишаються при владі в деяких країнах світу, характеризуються численними порушеннями прав людини. Порушення мали різний характер залежно від культури, країни та історичного періоду. Це були індивідуальні та масові вбивства і страти, смерть у концентраційних таборих, **голодомори**, депортації, катування, примусова праця та інші форми масового фізичного терору, переслідування з етнічних або релігійних мотивів, порушення свободи совісті, думки й вираження поглядів, порушення свободи преси, а також відсутність політичного плюралізму ... міжнародне співтовариство не притягнуло **виконавців** цих злочинів до суду, як це було з жахливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму) ... *Асамблея впевнена, що знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому* ... Асамблея закликає ... *дати нову оцінку історії комунізму та своєму власному минулому, чітко відмежуватись від злочинів тоталітарних комуністичних режимів та однозначно їх засудити ...*».

13 жовтня 2022 р. Парламентська асамблея Ради Європи за результатами термінових дебатів на тему «Подальша ескалація агресії Російської

Федерації проти України» ухвалила **Резолюцію 2463 (2022)**, якою визнала нинішній режим РФ терористичним і запропонувала створити Міжнародний трибунал для переслідування злочину агресії проти України. 21 листопада 2022 р. Парламентська асамблея НАТО також визнала РФ державою-терористом.

15 грудня 2022 р. Європарламент ухвалив **Резолюцію** до 90-х роковин Голодомору, в якій:

- «... 6. закликає держави-члени ЄС і треті країни сприяти обізнаності про ... злочини, вчинені радянським режимом, шляхом включення історичних знань про них в освітні та дослідницькі програми, щоб запобігти подібним трагедіям у майбутньому;
7. висловлює жаль з приводу того, що 90-і роковини Голодомору відбуваються в той час, коли Росія продовжує свою загарбницьку війну проти України, порушуючи суверенітет і територіальну цілісність цієї країни та намагаючись ліквідувати Україну як національну державу і знищити її самобутність та культуру її народу ...
8. засуджує маніпулювання нинішнього російського режиму історичною пам'яттю з метою збереження режиму; ... закликає ЄС та його держави-члени, державні та приватні установи та все громадянське суспільство активно засудити та спростувати всі спроби викривлення історичних фактів або маніпулювання громадською думкою в Європі **за допомогою неправдивих історичних наративів, які фабрикуються та поширюються для підтримки ідеології та збереження кримінальних режимів ...**
9. найрішучим чином засуджує всі форми тоталітаризму; висловлює жаль з приводу того, що злочини радянського тоталітарного режиму досі не були оцінені з **правового погляду**, їх виконавці не були притягнуті до відповідальності, а злочини ніколи не були чітко засуджені міжнародним співтовариством; **закликає до всеохоплюючої історичної та правової оцінки радянського режиму ...**».

28 листопада 2006 р. прийнято Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», а 22 травня 2009 р. Службою безпеки України порушена кримінальна справа № 475 за фактом вчинення геноциду українців комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 рр., тобто за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України.

Призначений у справі судовим експертом науковий співробітник інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України економіст О. Рудницький ще у 2009 р., використовуючи медичний термін «надсмертність», зробив висновок, що в результаті катастрофічного підвищення смертності в 1932–1933 рр. і в першій половині 1934 р. в Україні загинуло 3 млн 941 тис. осіб. Однак слідчі з'ясували, що цей висновок викладено на основі його особистих припущень і грубо протирічить Закону України «Про судову експертизу», вимогам Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України.

Саме тому Генеральна прокуратура України у вересні 2009 р. направила до Головного слідчого управління СБ України вказівку, в якій зазначила, що «... призначена у справі судово-демографічна експертиза, із-за вузького кола поставлених питань, не вирішує необхідний спектр питань, який дасть можливість надати правову оцінку діям певних осіб. Без проведення комплексної експертизи неможливо прийняти у справі законне рішення ... досудове слідство у справі необхідно проводити у рамках чіткого встановлення та процесуального закріплення ознак геноциду, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України» та надала вказівки, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 227 КПК України, провести комплексну судову експертизу, із залученням різнофахових спеціалістів – юристів, економістів, судових медиків, істориків, політологів. Однак складна політична ситуація в державі не дала змоги виконати цю вказівку.

13 січня 2010 р. Апеляційний суд міста Києва виніс постанову, якою констатував таке: «Доведено, що параметри українського Голодомору відповідають вимогам положень Конвенції 1948 р. Органом досудового слідства з усією повнотою та всебічністю встановлено спеціальний намір Сталіна (Джугашвілі) Й.В., Молотова (Скрябіна) В.М., Кагановича Л.М., Постишева П.П., Косіора С.В., Чубаря В.Я. і Хатаєвича М.М. – знищення частини саме української (а не будь-якої іншої) національної групи і об'єктивно доведено, що цей намір стосувався саме частини української національної групи як такої. Причини і мотиви вчинення злочину геноциду (придушення національно-визвольного руху українського селянства та недопущення побудови незалежної української держави), питання про те, де (територія України) і коли (1932–1933 рр.) було вчинено злочин, також знайшли своє підтвердження в матеріалах справи».

Також судом з'ясовано, що комуністичний тоталітарний режим знищував українців через те, що вони були носіями української національної ідентичності, української культури, мови, традицій та ідеї побудови Української незалежної держави.

13 січня 2010 р. Апеляційний суд міста Києва, керуючись п. 8 ч. 1 ст. 6, ст. 240 і 248 КПК України, закрит кримінальну справу № 475 у зв'язку зі смертю Сталіна Й.В., Молотова В.М., Кагановича Л.М., Постишева П.П., Косіора С.В., Чубаря В.Я. і Хатаевича М.М., які з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної Української держави, шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення українців спланованим ними Голодомором 1932–1933 рр., умисно організували геноцид української нації, тобто безпосередньо вчинили злочин, передбачений ч. 1 ст. 442 КК України. Питання встановлення масштабів і наслідків геноциду, а також чисельності знищених українців залишилися нерозв'язаними.

На думку польського юриста Томаша Лаховськи, рішення Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. слід вважати «символічною реалізацією (колективного) права на правду та елементом боротьби з минулим засобами кримінального законодавства, ніж класичним зразком кримінального розслідування у справжньому сенсі»¹.

Із часу ухвалення вказаної постанови суду минуло більше дванадцяти років. За цей час історики, правники, дослідники та криміналісти значно розширили джерельну базу.

21 жовтня 2019 р. Головним слідчим управлінням СБ України за результатами розгляду повідомлення генерального директора Національного музею Голодомору-геноциду Олесі Стасюк щодо встановлення виконавців злочину геноциду й чисельності втрат української нації зареєстровано кримінальне провадження № 22019000000000309².

Досудовим розслідуванням у кримінальному провадженні встановлено, що виконавцями злочинних наказів Й. Сталіна були керівники партійних і каральних органів УСРР та Північно-Кавказького краю:

- Акулов Іван Олексійович, 12.04.1888 р. н., м. Петербург, заступник голови ОДПУ СРСР, член політбюро ЦК КП(б)У і оргбюро ЦК КП(б)

1 Lachowski T. From USSR Totalitarianism to Putinism – Is Nuremberg-2 Trial Possible Concerning Soviet Crimes? *Surviving Near the Empire: Price of the Modern Kremlin's Aggression* / ed. P. Lodyn. Ivano-Frankivsk : Suprum V. P., 2021. P. 124.

2 Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко О. Стасюк ; Нац. акад. прав. наук України та ін. ; вступ. слово: О. Петришин. Вид. 2-ге, допов. Київ ; Харків : Право, 2022. С. 284.

- У (жовтень 1932 р. – листопад 1933 р.), 1-й секретар Донецького обласного комітету КП(б)У (вересень 1932 р. – вересень 1933 р.);
- Алексеев Микита Олексійович, 30.05.1892 р. н., м. Київ, кандидат у члени політбюро КП(б)У (січень 1932 р. – червень 1933 р.), 1-й секретар Вінницького обкому КП(б)У (лютий – вересень 1932 р.), голова виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради (жовтень 1932 р. – травень 1933 р.), секретар Харківського міськпарткому КП(б)У (червень 1933 р. – червень 1934 р.);
 - Демченко Микола Несторович, 1896 р. н., м. Лебедин Харківської губернії, член політбюро ЦК КП(б)У (березень 1931 р. – січень 1937 р.), 1-й секретар Київського обкому КП(б)У (лютий 1932 р. – червень 1934 р.);
 - Кисельов Аркадій Леонтійович, 17.09.1880 р. н., м. Київ, секретар ЦКК КП(б)У, член ЦКК ВКП(б) (червень 1930 р. – січень 1934 р.);
 - Любченко Панас Петрович, 02.01.1897 р. н., м. Кагарлик Київської губернії, секретар ЦК КП(б)У (листопад 1927 р. – червень 1934 р.), 1-й заступник голови Раднаркому Української СРР (лютий 1933 р. – квітень 1934 р.), член оргбюро ЦК КП(б)У (листопад 1927 р. – серпень 1937 р.), кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У (квітень 1929 р. – квітень 1934 р.);
 - Майоров Михайло Мусійович, 10.01.1890 р. н., с. Скорodne Мінської губернії, член ВУЦВК та ЦВК СРСР, нарком постачання УСРР (1930–1932 рр.), 1-й секретар Одеського обласного комітету КП(б)У та кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У (1932–1933 рр.);
 - Маркітан Павло Пилипович, 18.11.1887 р. н., с. Глібки Волинської губернії, 1-й секретар Чернігівського обкому КП(б)У, член ЦК КП(б)У (квітень 1929 р. – серпень 1937 р.);
 - Петровський Григорій Іванович, 23.01.1878 р. н., Вовчанський повіт Харківської губернії, голова ВУЦВК (березень 1919 р. – березень 1938 р.), член політбюро ЦК КП(б)У (1920–1938 рр.);
 - Саркісов Саркіс Артемович, 1898 р. н., м. Шуша Єлизаветпольської губернії, секретар Донецького обласного комітету КП(б)У з хлібозаготівлі (вересень 1932 р. – вересень 1933 р.), 1-й секретар Донецького обласного комітету КП(б)У (вересень 1933 р. – травень 1937 р.), член політбюро ЦК КП(б)У (1933–1937 рр.);
 - Строганов Василь Андрійович, 1888 р. н., с. Дуброва Єнісейської губернії, 2-й секретар ЦК КП(б)У (грудень 1930 р. – жовтень

- 1932 р.), 1-й секретар Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У (жовтень 1932 р.–січень 1933 р.), член політбюро ЦК КП(б)У (липень 1930 р. – лютий 1933 р.);
- Терехов Роман Якович, 1889 р. н., с. Олександрівка Курської губернії, 1-й секретар Харківського обласного комітету КП(б)У (липень 1932 р. – січень 1933 р.), 2-й секретар Донецького обласного комітету КП(б)У (лютий – вересень 1933 р.), член політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У (1930–1933 рр.);
 - Чернявський Володимир Ілліч, 1893 р. н., м. Одеса, секретар ЦК КП(б)У з транспорту (листопад 1931 р. – січень 1932 р.), 1-й секретар Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У (лютий – жовтень 1932 р.), 1-й секретар Вінницького обласного комітету КП(б)У (жовтень 1932 р. – серпень 1937 р.);
 - Поляков Василь Васильович, 1893 р. н., с. Людіново Калузької губернії, народний комісар юстиції та генеральний прокурор УСРР (вересень 1930 р. – червень 1933 р.);
 - Балицький Всеволод Аполлонович, 1892 р. н., м. Верхньодніпровськ Катеринославської губернії, заступник голови ОДПУ СРСР – особливо уповноважений ОДПУ в УСРР (з листопада 1932 р.), голова ДПУ УСРР (21.02.1933 р. – 10.07.1934 р.);
 - Реденс Станіслав Францович, 17.05.1892 р. н., м. Мазовецьк Ломжинської губернії, повноважний представник ОДПУ в УСРР, голова ДПУ УСРР (25.07.1931 р. – 20.02.1933 р.);
 - Карлсон Карл Мартинович, 1888 р. н., м. Рига, заступник голови ДПУ УСРР (травень 1924 р. – травень 1934 р.);
 - Леплевський Ізраїль Мойсейович, 1894 р. н., м. Брест-Литовськ Гродненської губернії, заступник голови ДПУ УСРР (лютий 1933 р. – січень 1934 р.);
 - Шеболдаєв Борис Петрович, 15.05.1895 р. н., м. Париж, 1-й секретар Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б) (грудень 1930 р. – січень 1934 р.).

Вказані особи з метою знищення національно-визвольного руху української нації та недопущення відновлення незалежної Української держави, виконуючи злочинні накази Сталіна й інших організаторів геноциду, діючи умисно, розуміючи наслідки своїх протиправних дій, взяли активну участь у масовому знищенні **10,5** млн українців, із них 4 млн дітей, у 1932–1933 рр.

Злочинна діяльність указаних осіб підтверджується зібраними в ході досудового розслідування архівними документами, показаннями свідків, проведеними комплексними судовими експертизами, протоколами оглядів архівних кримінальних справ та іншими зібраними матеріалами в кримінальному провадженні.

Так, за результатами судових експертиз встановлено таке:

- комплексною судовою історико-лінгвістичною експертизою, проведеною Інститутом української мови НАН України, Національним музеєм Голодомору-геноциду та філіалом «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду (висновок від 10.11.2020 р. № 379), встановлено власну назву злочину геноциду, вчиненого в 1932–1933 рр. комуністичним тоталітарним режимом проти української нації, – **Голодомор**. На означення голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. в Україні, вчинених комуністичним тоталітарним режимом щодо українців, застосовано термін «**масові штучні голоди**»;
- комплексною судово-медичною експертизою (висновок від 21.09.2020 р. № 525) визначено прямий причинний зв'язок між смертю 85–95 відсотків української людності в 1932–1933 рр. і нестачею харчування, тобто настання смерті українців в 1932–1933 рр. безпосередньо пов'язане з голодом, його ускладненнями або хворобами, що його, голод, супроводжують, і перебуває в прямому причинному зв'язку з нестачею їжі;
- комплексною судово-психологічною експертизою (висновок від 11.12.2020 р. № 669) встановлено, що Голодомор-геноцид українців, учинений комуністичним тоталітарним режимом в 1932–1933 рр., спричинив фізичне, духовне, моральне та психологічне нищення української нації та української ідентичності;
- судовою історико-джерелознавчою експертизою, проведеною Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України та філіалом «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду (висновок від 03.09.2020 р. № 302/207-1), встановлено, що в 1921–1923 рр. під час масового штучного голоду в УСРР від протиправних дій комуністичного тоталітарного режиму загинули **3 млн 500 тис. українців**. Під час масового штучного голоду 1946–1947 рр. в УСРР від протиправних дій комуністичного тоталітарного режиму загинули **1 млн 500 тис. українців**.

Досвід нищення голодом українців, апробований комуністичним тоталітарним режимом в 1921–1923 рр., був використаний під час організації та вчинення злочину геноциду українців в 1932–1933 рр.:

- комплексною судовою статистично-криміналістичною експертизою, проведеною Національною академією правових наук України (висновок від 03.12.2020 р. № 957), встановлено, що комуністичний тоталітарний режим під час вчинення злочину геноциду проти української нації в 1932–1933 рр. **знищив 10 млн 500 тис. українців;**
- комплексною судовою історико-криміналістичною експертизою, проведеною Національною академією правових наук України, (висновок від 10.12.2020 р. № 979), встановлено, що комуністичний тоталітарний режим в 1932–1933 рр. вчинив геноцид українців з метою ліквідації національно-визвольного руху, нищення української нації та недопущення відновлення Української держави. Під час вчинення особливо тяжкого злочину геноциду в 1932–1933 рр. комуністичний тоталітарний режим знищив 10 млн 500 тис. українців;
- комплексною судовою науково-правовою експертизою (висновок від 10.12.2020 р. № 679) встановлено:

1. Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), ВКП(б), очолювана Й. Сталіним, мала монопольну владу в тоталітарній державі «Союз Радянських Соціалістичних Республік» (СРСР) і в 1932–1933 рр. організувала й вчинила злочин геноциду проти української нації. Складовою частиною ВКП(б) була українська компартія, КП(б)У, яка являла собою позбавлену самостійності територіальну організацію ВКП(б) та дублювала її партійні рішення.

2. Виконавцями злочину геноциду, вчиненого проти української нації в 1932–1933 рр., були керівники ЦК КП(б)У: Любченко П.П., Строганов В.А., Кисельов А.Л., Петровський Г.І., Акулов І.О., Алексеев М.О., Демченко М.Н., Майоров М.М., Саркісов С.А., Терехов Р.Я., Чернявський В.І., Маркітан П.П., керівники каральних органів Поляков В.В., Балицький В.А., Реденс С.Ф., Карлсон К.М., Леплевський І.М., а також 1-й секретар Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б) Шеболдаєв Б.П.

3. Унаслідок організованого і вчиненого комуністичним тоталітарним режимом злочину геноциду в 1932–1933 рр. знищено 10 млн 500 тис. українців;

– міжнародною комплексною судовою історико-правовою експертизою (висновок від 19.12.2022 р. № 7/1) встановлено, що:

1. В 1932–1933 рр. керівники партійних і каральних органів комуністичного тоталітарного режиму, очолюваного диктатором Сталіним, діючи умисно, за обтяжуючих обставин, усвідомлюючи свої суспільно небезпечні діяння і наслідки, створили життєві умови, розраховані на знищення української нації, та організували масові вбивства українців **із метою** ліквідації українського національно-визвольного руху, винищення української нації та недопущення відновлення Української держави, тобто вчинили геноцид українців.

2. Під час вчинення особливо тяжкого злочину геноциду в 1932–1933 рр. комуністичний тоталітарний режим знищив **10 млн 500 тис. українців**, із них **4 млн дітей**.

Голодомор-геноцид спричинив фізичне, духовне, моральне та психологічне нищення української нації та української ідентичності.

У 1932–1933 рр. комуністичний тоталітарний режим, очолюваний диктатором Сталіним, остаточно ліквідував Українську державу: знищив українські органи влади і управління; українську історичну школу, науку, освіту, культуру, економіку; Українську церкву та український національно-визвольний рух.

Висновок: за результатами проведеного досудового розслідування в кримінальному провадженні встановлено, що очільники комуністичного тоталітарного режиму, диктатори Ленін та Сталін, усього під час масових штучних голодів та геноциду фізично знищили **15,5** млн українців.

Перемогти ворога на фронті – це надважливо, проте без перемоги над внутрішнім ворогом Україна не зможе стати правовою демократичною державою. Ворог це розуміє і тому проводить диверсії в гуманітарній сфері. Лише спільна боротьба – є запорукою перемоги над екзистенційним ворогом – росією.

У висновку я хочу зазначити, що перемога над путінізмом стане водночас остаточною перемогою демократичного світу й над комунізмом.

Слава Україні! Героям Слава!

КОЛОДІЙ Анатолій Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості та
науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0002-6647-700X

ТЕРНАВСЬКА Вікторія Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості та
науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0003-2102-619X

ЛАПКО Анатолій Григорович,

кандидат юридичних наук,
заступник директора з організаційних питань
Науково-дослідного інституту правотворчості та
науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0009-0007-7044-0078
Україна

ТОТАЛІТАРНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – АНТИПОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Найбільш розповсюдженими тенденціями формування конституційно-правової політики держав сучасного світу є формування правової держави та громадянського суспільства, де пріоритетами виступають права, свободи та законні інтереси людини і громадянина, створення всіх необхідних передумов для розвитку вільної, правоосвіченої особистості, яка здатна бути свідомим і активним учасником громадсько-політичних процесів.

Багато держав декларує права, свободи та законні інтереси людини і громадянина у своїх національних конституціях, але чи має місце у дійсності можливість користуватися ними, про це яскраво свідчить форма державного режиму, який є певною мірою «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями, насамперед, форми державного правління та їх реальним втіленням у життя. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як

реальними, так і номінальними (формальними). Державний режим, як вид політичного режиму, являє собою сукупність засобів, методів і способів здійснення державної влади у суспільстві¹. Як постійний прояв політичної організації влади, режим є інституційною формою правління держави та залежить від держави як її інституційної системи відліку. Отже, держава сприяє здійсненню влади шляхом монополізації влади та засобів, необхідних для підтримки своїх монополій, однак режим використовує державу для реалізації своїх цілей, він водночас визначає та формує державу за формою та змістом².

Концептуальні підходи до типології державного режиму

Відомо, що майже всі сучасні уряди, незалежно від форми державного правління, тобто монархічної чи республіканської, декларують однакову політику, але фактично має місце різне ставлення владних інститутів до суспільства, його інституцій, окремих громадян³. Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу й антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується. Різниця демократичних і антидемократичних державних режимів посвідчує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно брати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного державного режиму в номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади.

Державні режими дуже різні, але, як правило, конкретизують та деталізують основні показники форми державного правління та державного устрою в конкретній країні.

Демократичний державний режим – це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотриманні прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

1 Лемак В. В., Попович Т. П. Державний режим як теоретико-правова категорія (поняття, критерії для видової класифікації). Публічне право. 2014. № 4. С. 178

2 Stawski T. P. The state-regime-nexus: law and legal order. Z Vgl Polit Wiss. 2021. Volume 15. P. 357-373. URL: <https://doi.org/10.1007/s12286-021-00508-2>

3 Juan J. Linz. Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publisher. 2000. 343 p. P. 49–51. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=8cYk_AVfMJIC&oi=fnd&pg=PP9&ots=OnlSVvs4tV&sig=eBJZWgk4jPlWOpd_yr1WXKhZXAQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Демократичний державний режим має кілька основних різновидів:

- *ліберально-демократичний*, заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, проголошення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, визнанні прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, забезпеченні рівності всіх перед законом;
- *консервативно-демократичний*, побудований на переважному застосуванні таких принципів, засобів та методів державного управління, які склалися історично та традиційно і отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;
- *радикально-демократичний*, здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління⁴.

Антидемократичні державні режими – це режими, за яких має місце часткове або повне відсторонення народу від державної влади, державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Формами антидемократичного державного режиму є:

- *деспотичний державний режим*, тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;
- *авторитарний державний режим*, за якого інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами. Авторитарний державний режим може бути двох видів: революційний, що спрямований на зміну існуючої державної або політичної системи; стабілізаційний, який зорієнтований на збереження існуючої державної або політичної системи. Авторитарний державний режим, як правило, є перехідним або до демократичного або до тоталітарного державного режиму;

⁴ Гапоненко В. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. Випуск 4 (54). С. 161–172; Robert Elgie. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European journal of political research*. 1998. Volume 33. Issue 2. URL: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00381>

- *тоталітарний державний режим є крайньою формою авторитарного*⁵ та, у вітчизняних юридичних виданнях, *характеризується такими ознаками:*
- 1) народ повністю відстороняється від державної влади, яка формується без фактичної участі народу і не контролюється ним. Надміру централізованою, моністичною структурою влади, в якій панівна група не несе відповідальності перед виборним органом і не може бути позбавлена влади інституційними засобами; влада на всіх рівнях формується через закриті канали, бюрократичним шляхом;
 - 2) держава прагне до глобального панування над усіма сферами суспільного життя, державного контролю в економіці, політиці, культурі, засобах масової інформації, особистому житті людини і громадянина тощо. Монопольним політичним контролем, особливо, над економікою та іншими сферами суспільства; в суто тоталітарному суспільстві жодна з його сфер не вільна від контролю;
 - 3) особистість знецінена, вона виступає як засіб для досягнення державних цілей;
 - 4) пануванням принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»;
 - 5) ідеологічною одноманітністю, застосуванням засобів соціальної демагогії. Наявною монопольною, деталізованою ідеологією, що легітимує режим й обґрунтовує його історичну місію;
 - 6) відкритим застосуванням державою збройного примусу відносно суспільства;
 - 7) відсутністю реальних прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина;
 - 8) ігноруванням інтересів національних меншин, корінних народів, інших соціальних та етнічних груп;
 - 9) здійсненням диктатури однієї партії та заборонаю будь-якої (політичної, економічної, ідеологічної та іншої) опозиції. Влада належить масовій політичній партії, організованій не демократично довкола лідера та забезпечується шляхом її зрощення з державними органами й повного одержавлення суспільства;
 - 10) мілітаризацією громадянського життя;

5 Paul C. Sondrol. Totalitarian and Authoritarian Dictators: A Comparison of Fidel Castro and Alfredo Stroessner. *Journal of Latin American Studies*. 1991. Volume 23. Issue 3. P. 599

- 11) політизацією, регламентацією та санкціонуванням всієї життєдіяльності суспільства; терористичним поліцейським контролем за поведінкою громадян;
- 12) громадсько-політичні, недержавні організації існують формально, стають продовженням тих чи інших державних або партійних організацій, їхня діяльність докладно регламентується⁶.

Різновидами тоталітарного режиму визнаються расистський, фашистський, військово-диктаторський, хунтівсько-поліцейський та інші аналогічні режими.

Тоталітаризм в сучасному світі.

XXI ст. характеризується глобальними процесами у сфері політики, економіки, духовності, соціально-гуманітарній, екологічній, інформаційній сфері з точки зору забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. За останні півстоліття з'явилося декілька т.з. нових поколінь прав людини. Разом з тим, існують держави у сучасному, здебільшого ліберальному світі, які заперечують чи грубо порушують права та свободи людини і громадянина навіть першого покоління, насаджуючи і пропагуючи в суспільстві ідеологію тоталітаризму (франц. *totalitarisme*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* – повний, увесь, цілий, той, що охоплює усе загалом), на якій ґрунтується тоталітарний державний режим. Сам термін «*тоталітаризм*» був запровадженим у 20-х рр. XX ст. теоретиком італійського фашизму Джованні Джентіле, який у 1923 р., будучи членом ліберальної партії, отримав посаду міністра освіти в уряді Б. Муссоліні. Інколи стверджують, що термін «тоталітаризм» було введено в обіг 1923 р. італійським політиком Джованні Амендолою, який використовував його на означення політичного ладу фашистської Італії для підкреслення відмінностей цього ладу від відомих в історії прикладів диктатури. Б. Муссоліні так характеризував тоталітаризм: «Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави»⁷. У 1925 р. Дж. Джентіле публікує «Маніфест фашистських інтелектуалів до інтелектуалів всіх націй», а в 1929 р. видає свою книгу «Основи фашизму», в якій фашизм інтерпретується як нова політична ідея або віра, завдання якої – створення нової «етичної держави».

В умовах тоталітаризму держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права, свободи та законні інтереси людини і громадянина. Тобто,

⁶ Калиніна А. О. Виникнення тоталітаризму: умови формування та типології. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Випуск 51. С. 268–269.

⁷ Там само. С. 266–267.

тоталітаризм – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини та громадянина і не визнає автономії від держави таких, у переважній більшості, недержавних сфер людської життєдіяльності, як економіка, господарство, культура, виховання, сім'я, релігія.

Один із найбільш відомих дослідників тоталітаризму Реймон Арон виділяє *п'ять його головних ознак*:

- тоталітаризм виникає в режимі, що надає якій-небудь одній партії монопольне право на політичну діяльність;
- ця партія має на озброєнні ідеологію, котрій вона надає статус єдиного авторитету, а в подальшому – і офіційної державної доктрини;
- для поширення офіційної доктрини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава і її представники керують усіма засобами масової інформації – радіо, телебаченням, пресою;
- більшість видів економічної і професійної діяльності знаходиться в підпорядкуванні держави і стають її частиною. Оскільки держава є невіддільною від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна доктрина;
- у зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною і підлеглою ідеології, будь-який огріх у господарській чи професійній сфері одразу перетворюється в огріх ідеологічний або, що ще більш ймовірно політичний. Результат – політизація, ідеологізація всіх можливих огріхів окремої людини і, як заключний акорд, терор, одночасно політичний, ідеологічний, поліцейський та особистісний⁸.

Об'єктивно виникнення тоталітаризму було зумовлене Світовою економічною кризою (Всесвітньою депресією) 1929–1933 рр., руйнуванням теорії «держави нічного сторожа», виникненням теорії «масового суспільства». Проте, практичне виникнення тоталітаризму стало можливим тільки в ХХ столітті завдяки економічному розвитку, розповсюдженню телекомунікаційних технологій і появі ефективних методів маніпуляції суспільством (передусім, пропаганди). Ці технології здатні забезпечити гарантовану масову підтримку керівництва країни, особливо якщо на чолі стоїть харизматичний лідер.

Не випадково вважається, що виникненню тоталітаризму передують глибока криза, що виражається в загостренні конфлікту між прагненням до

8 Арон Реймон. Демократия и тоталитаризм / Перевод с французского Г.И. Семенова. Москва: Текст. 1993. С. 110–111.

самореалізації і переважанню зовнішнього світу. Починаючи з XIX століття, цей конфлікт виявляє себе на кількох рівнях: соціальному (особистість проти народу), економічному (капіталізм проти соціалізму), ідеологічному (авторитаризм проти демократії) тощо.

Суб'єктивними передумовами тоталітаризму є соціальне відчуження населення, його віра у радикальні, швидкі та перспективні проекти перевлаштування соціуму, бажання щоб ним керувала «сильна» та, головним чином харизматична, особистість.

Соціальною базою тоталітаризму є маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення. Тоталітарна особистість – це людина з нерозвинутим внутрішнім світом і саморефлексією, з відсутньою чи недостатньою самокритичністю, з невмінням адекватно-критично оцінювати навколишній світ і себе в цьому світі; однобока, одномірна, духовно рахітна особистість, яка не розвинула гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала, в якій виникає авторитарне відчуження. Будучи залежною від обставин, влади, від власних вад, не має сили волі з ними боротись. Тоталітарна людина знаходиться у вузькому інформаційному полі, її формує однобічна, безальтернативна інформація, яка завжди сприймається, як істина і ніколи не піддається критичному аналізу, оскільки останнє вважається осудом зі сторони оточуючих і зрадою на думку офіційних представників тоталітарного державного режиму. Відчужена людина, у якій нема жагучого прагнення до істини та свободи, прагне знайти опору у міфі, а тому стає легкою здобиччю різного роду маніпуляторів, брехунів, перекупщиків голосів та грошей. Це наслідок глибокої внутрішньої самотності сучасної людини в середовищі прагматичних комунікацій.

Розрізняють два основні різновиди тоталітаризму: праворадикалістський (фашистська Італія, нацистська Німеччина, франкістська Іспанія) і лівоекстремістський (сталінський режим в СРСР, Кореїська Народно-Демократична Республіка із культом особистості навколо династії Кім).

Тоталітаризм, тоталітарний державний режим запроваджуються там де сформувалась тоталітарна структура. Остання – це організація, в основі якої лежить принцип централізму, багатоступеневої ієрархії, котрій притаманний всеохопний і поширений характер та діяльність якої відбувається за принципом абсолютного підпорядкування «згори-донизу». Тоталітаризм зазвичай передбачає наявність фігури вождя (фюрера), диктатуру і терор, регулярну мобілізацію населення в масові організації, ізоляцію або вбивство фактично або потенційно незгодних.

Базова засада ідеології будь-якої тоталітарної структури – ствердження ідеї вищості, обираності членів структури відносно усіх інших. Ця ідея може набувати найрізноманітніших форм і проявляється у широкому спектрі: від ствердження моральної, етичної переваги членів групи над не членами до заперечення будь-яких морально-етичних засад, норм і принципів у відносинах з не членами групи. Іншими словами, ця ідея може мати позитивне забарвлення, коли ідеологія структури стверджує, що її члени є кращими від інших людей внаслідок приналежності до структури. Але вона може мати і негативне забарвлення, коли не члени структури взагалі людьми не визнаються і як рівноцінні з членами структури трактуватись не можуть, а член структури стає повноцінною людиною тільки через приналежність до неї. Очевидно, що про плюралізм, багатоманітність, толерантність, консенсусне погодження інтересів взагалі мова не йде. Нетолерантне, вороже ставлення до чужих завжди присутнє в ідеології будь-якої тоталітарної структури.

Як правило, головною засадою створення тоталітарної структури, яка відрізняє її від інших соціальних утворень, є *відсутність раціонально обґрунтованої мети її створення та існування*. Ціль створення тоталітарної структури завжди лежить поза межами доцільності, логічної обґрунтованості чи природної або соціальної необхідності. Прикладом тут є комуністичні тоталітарні держави, створені для «побудови комунізму». При цьому в усій комуністичній літературі, починаючи від «Маніфесту Комуністичної партії» до рішень партійних з'їздів донині існуючих правлячих комуністичних партій, немає пояснення, що ж таке «комунізм», які його ознаки, закономірності існування та розвитку, форми та механізми реалізації⁹. У програмі комуністичної партії Радянського Союзу була спроба охарактеризувати комунізм як «суспільний лад, при якому матеріальні блага поллються повним потоком»¹⁰. Однак треба визнати, що це визначення не містить сутнісних, змістовних або навіть формальних ознак комунізму, як майбутнього суспільного та державного ладу, а тому, за будь-яких інтерпретацій, не може вважатися досконалим та науково обґрунтованим.

Тоталітарна структура, на відміну від інших соціальних утворень, прагне *регламентувати і підпорядкувати не тільки зовнішні прояви люд-*

9 Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. М.: Политиздат, 1989. 62 с.

10 Тимошенко В. Чому українські комуністи не святкують 50-ліття Програми будівництва комунізму? Уніан. 4 листопада 2011 р. URL : <https://www.unian.ua/common/564695-chomu-ukrajinski-komunisti-ne-svyatkuyut-50-littya-programi-budivnitstva-komunizmu.html>

ської поведінки, але і внутрішній світ людини. Якщо в будь-якій соціальній структурі зовнішнє дотримання встановлених правил і норм є запорукою успішного і комфортного перебування індивіда у цій структурі, то для тоталітарної структури цього недостатньо. В тоталітарній структурі дотримання правил зовнішньої поведінки є обов'язковим, але не це основне. Тоталітарна структура потребує не тільки нормативної поведінки, для неї важливо не тільки і не стільки щоб її члени виконували встановлені вимоги, – вона вимагає любові до себе, своєї пріоритетності в системі цінностей її членів. Саме тому тоталітарна держава знищує не тільки тих, хто відкрито виступає проти неї, але й тих, хто відкрито і повсякчасно не декларує своєї відданості, захоплення, підпорядкованості. При цьому відсутність у поведінці особи певних протиправних діянь жодним чином не є гарантією перед репресіями. Тому для тоталітарних структур характерними є масові акції, на яких кожен, належний до неї, має в установленому порядку демонструвати свою відданість і любов. Відсутність на цих акціях, ухилення від участі у них є однією з найбільших провин члена структури, за що, обов'язково, має наступити певний вид відповідальності.

Тоталітарна структура може існувати у формі таких організацій: релігійна секта, злочинне угруповання, правоохоронний орган, військовий підрозділ, політична партія та тоталітарна держава. Кожна з них має власну специфіку.

Тоталітаризм, тоталітарний державний режим зумовлюють виникнення *тоталітарного суспільства*. У своїй роботі «Тоталітарна диктатура і автократія» Карл Фрідріх і Збігнев Бжезинський, на основі емпіричного порівняння сталінського СРСР, нацистської Німеччини і фашистської Італії, сформулювали визначальні ознаки тоталітарного суспільства, а саме:

- наявність однієї всеосяжної ідеології, на якій побудована політична система суспільства;
- наявність єдиної партії, зазвичай керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією;
- вкрай висока роль державного апарату, проникнення держави практично в усі сфери життя суспільства;
- відсутність плюралізму в засобах масової інформації;
- жорстка ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації, а також програм середньої та вищої освіти. Кримінальне покарання за розповсюдження незалежної інформації;

- значна роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення;
- заперечення традицій, зокрема традиційної моралі, і повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям (побудувати «нове суспільство»);
- масові репресії та терор з боку силових структур;
- знищення громадянських та особливо політичних прав та свобод людини і громадянина;
- централізоване планування економіки;
- майже всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами і розповсюдженням зброї серед населення;
- прихильність до експансіонізму;
- адміністративний контроль над відправленням правосуддя;
- прагнення стерти всі кордони між державою, громадянським суспільством і особистістю¹¹.

Відправною точкою тоталітарного державного режиму є декларація якоїсь вищої мети, в ім'я якої режим закликає суспільство позбутись усіх політичних, правових, суспільних та інших традицій, що іманентні усім іншим народам, суспільствам та державам. Вивчення тоталітаризму переконує, що після придушення традиційних суспільних інститутів (референдумів, виборів, зборів, мітингів, походів, демонстрацій, народних обговорень та ініціатив тощо), людей легше згуртувати в єдине ціле і переконати пожертвувати будь-якими іншими цілями заради досягнення головної.

Ще однією рисою тоталітарного державного режиму є обґрунтування організованого і масштабного насильства проти певної численної етнічної або соціальної групи (наприклад, євреїв у нацистській Німеччині чи заможних селян у сталінському СРСР). Такі групи, як правило, звинувачуються у ворожих діях проти держави і у періодичних труднощах.

Узагальнюючи усе вищевикладене, можна стверджувати, що є усі підстави виокремити наступні ознаки сучасного тоталітарного державного режиму:

1. Відстороненість народу від публічної влади (державної, муніципальної). Утворення, функціонування і припинення здійснення публічної влади поза волевиявленням народу або його частини.

2. Ліквідація багатопартійності і демократичних інститутів влади, особливо народовладдя, референдумів, виборів, конституціоналізму, парла-

¹¹ Friedrich Carl J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. / Carl J Friedrich, Zb. Brzezinski. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. 438 p.

ментаризму тощо. Встановлення однопартійної системи і культу вожда (Муссоліні, Сталін, Гітлер та ін.).

3. Зрощування партійного і державного апарату, за якого партійні структури починають монополізувати та реалізувати владні повноваження, підмінюючи державний апарат.

4. Створення системи масових громадсько-політичних організацій, які охоплюють всі вікові верстви суспільства (жовтенята, піонери, комсомол, профспілки, комуністична партія – в СРСР), що забезпечує правлячому режиму повний контроль над усіма верствами суспільства, їх постійну та цілеспрямовану ідеологічну обробку.

5. Налагодження всеохоплюючого державного контролю за суспільством, усіма сферами його життя (політикою, економікою, культурою). Поступове підпорядкування суспільства державі. Одержавлення економіки. Встановлення повного контролю над виробництвом, розподілом та обміном продукції та суспільних благ, запровадження, як домінуючої, державної форми власності, головним чином на засоби виробництва.

6. Мілітаризація економіки, що спричиняє положення за якого однією з найбільш важливих і розвинених галузей економіки є військова економіка, а це зумовлює гонку озброєнь, зростання військових витрат з бюджету держави, посилення військово-промислового комплексу і, як наслідок, наростання явищ внутрішньої економічної кризи, виснаженні бюджету держави, падіння внутрішніх економічних показників, зниження життєвого рівня основної маси населення, відставання держави у галузі соціальної сфери.

7. Агресивний характер зовнішньої політики її ідеологізація (у СРСР – реалізація світової революції, у Німеччині – встановлення у світі «нового порядку») тощо.

8. Створення образу ворога (справжнього чи міфічного). Розгортання масової агітації та пропаганди з метою мобілізації населення для реалізації загарбницьких планів і ліквідації політичних конкурентів в середині країни.

9. Використання дармової примусової праці. Особливо ця система була розвинута в СРСР (ГУЛаги, політизолятори, Управління Соловецьких таборів особливого призначення, будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудова колонія, виправно-трудова табори, бюро примусових робіт тощо).

10. Масові репресії, як засіб боротьби з опонентами і як система масового залякування.

11. Ідеологічна обробка населення. Повний контроль над системою освіти, виховання, засобами масової інформації тощо.

12. Ігнорування прав та свобод людини і громадянина. Людина розглядається як «гвинтик» великого державного механізму.

13. Підпорядкування громадянського суспільства державі, що, насамперед, виражається у прагненні привести інститути громадянського суспільства до єдиної уніфікованої моделі у сфері: управління, власності, системи господарювання, світосприйняття, культури, виховання, свідомості, моди тощо.

14. Опора виключно на власні, здебільшого мілітаризовані та воєнізовані, сили тощо.

Отже, ґрунтуючись на теорії та практиці демократичної конституційно-правової політики, разом з тим можна стверджувати, що тоталітарний державний режим попри абсолютну більшість негативних моментів виконав важливу історичну місію, сутність якої у наступному:

По-перше, як будь-яке історичне явище тоталітарний державний режим потребує детального вивчення та об'єктивної оцінки, насамперед, для формування теорії застереження, від його пропагування та наслідування, наступних поколінь.

По-друге, ставши засобом для деяких країн у здійсненні «доганяючого» розвитку завдяки повному одержавленню економіки, мобілізації усіх ресурсів для досягнення певної грандіозної мети (побудувати комуністичне суспільство, досягти світового панування, догнати та перегнати провідні країни в економічному розвитку тощо), тоталітарний державний режим, на початку його запровадження, створює ілюзію стрімкого розвитку, проте він виявляється не здатним здійснити випереджаючого та постійного розвитку, забезпечити еволюційну перспективу розвитку. А за досягнуті грандіозні результати (в СРСР перехід до індустріального суспільства був здійснений за декілька десятиліть) доводиться платити занадто високу ціну – мільйони людських життів, а у кінцевому результаті повна неефективність економічної моделі.

По-третє, тоталітарний державний режим став кривавим прикладом того, до чого призводить ігнорування прав, свобод та законних інтересів окремої людини. За роки свого існування тоталітарний державний режим довів, що це швидкоплинний і мобілізуючий режим, який більш ефективно діє лише в екстремальних ситуаціях і не здатний закласти основи довгострокової позитивної перспективи. Крах всіх тоталітарних державних режимів супроводжувався відкатом країн у їх розвитку

ЯКОВЕЦЬ Ірина Станіславівна,

доктор юридичних наук,

старший науковий співробітник,

головний науковий співробітник відділу дослідження проблем

кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту

вивчення проблем злочинності імені академіка В.В.Сташиса

НАПрН України

ORCID ID: 0000-0002-1022-3115

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ У РІШЕННЯХ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІВ І ІНСТИТУЦІЙ

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ООН) у резолюції 96 (I) від 11 грудня 1946 р. оголосила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права, суперечить духу і цілям Організації Об'єднаних Націй; цивілізований світ засуджує його, визнаючи, що протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству.

9 грудня 1948 р. прийнята Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, що набула чинності 12 січня 1951 р. (витяг)¹:

Стаття I. Договірні сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того відбувається він у мирний чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення.

У статті II Конвенції під геноцидом розуміються такі дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- a) убивство членів такої групи;
- b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- c) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- d) заходи, спрямовані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи;
- e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

У статті III визначено дії, що підлягають покаранню:

- a) геноцид;

¹ Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього набула чинності 12 січня 1951 р.
URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

- b) змова з метою вчинення геноциду;
- c) пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду;
- d) замах на вчинення геноциду;
- e) співучасть у геноциді.

Особи, що чинять геноцид чи будь-які з перерахованих у статті III дій, підлягають покаранню незалежно від того є вони відповідальними по конституції правителями, посадовими чи приватними особами (стаття IV).

У статті V Конвенції передбачено проведення необхідних конституційних процедур з метою розробки ефективних заходів покарання осіб, винних у вчиненні геноциду чи інших згаданих у статті III злочинів.

Юрисдикція Міжнародного Суду ООН розглядає заборону геноциду як імперативну норму міжнародного права (див. Застереження до Конвенції про геноцид, 1951). Крім того, Міжнародний суд визнає, що принципи, що лежать в основі Конвенції, є принципами, які визнаються цивілізованими націями і є обов'язковими для держав, навіть без будь-яких конвенційних зобов'язань (тобто, незалежно від приєднання до Конвенції).

Це було підкріплено доповіддю Генерального секретаря ООН про заснування Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, в якій він нагадав, що Конвенція є частиною звичаєвого права (Доповідь S/25704 від 3 травня 1993 р.).

Злочин геноциду також визначено таким же чином у статті 6 Статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), прийнятого в Римі в липні 1998 року. МКС – це перший постійний міжнародний суд з кримінальних справ, створений на основі міжнародного договору з метою подолання безкарності осіб, відповідальних за найтяжчі міжнародні злочини». МКС розслідує та, за потреби, судить осіб, обвинувачених у найтяжчих злочинах: геноцид, військові злочини, злочини проти людяності та злочини агресії. Міжнародний кримінальний суд працює на постійній основі з 1 липня 2002 року. Договір, що заснував МКС та є правовою основою його діяльності – Римський статут Міжнародного кримінального суду. Станом на березень 2022 року 123 держави світу ратифікували договір з МКС. На відміну від інших міжнародних і змішаних кримінальних судів, МКС суд є установою, що діє постійно.

Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, «геноцид» означає будь-яке з таких діянь, які вчинено з наміром зни-

щити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- a) вбивство членів такої групи;
- b) заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи;
- c) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих на доведення її до повного або часткового фізичного знищення;
- d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню всередині такої групи;
- e) насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи.

Крім того, питання геноциду та його кримінально-правової кваліфікації розглядалися іншими спеціальними міжнародними органами. Так, Організація Об'єднаних Націй створила спеціальні міжнародні кримінальні трибунали в Югославії та Руанді для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид, військові злочини та інші жорстокості та серйозні порушення гуманітарних норм у цих конкретних конфліктах:

- Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) був заснований резолуцією № 827 Раді Безпеки ООН від 25 травня 1993 року;
- Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді (МКТР) був заснований резолуцією № 955 Раді Безпеки ООН від 8 листопада 1994 року;
- Міжнародний залишковий механізм для кримінальних трибуналів (UNMICT) був заснований резолуцією Раді Безпеки ООН №1966 від 22 грудня 2010 року.

Конвенція ООН 1948 року визначає, що первинна й основна відповідальність за розслідування та покарання за акти геноциду лежить на національних урядах тих країн, де вчинені такі діяння. Інше правило говорить: якщо уряд певної країни не хоче або не має можливості покарати винних у міжнародних злочинах, то в такому разі починає діяти положення Міжнародного кримінального суду, що був заснований у 2002-му відповідно до Римського статуту 1998 року. Тобто первинна відповідальність лежить на державі. Раніше це було неможливо, бо Радянський Союз не визнавав самого факту Голодомору, та й Міжнародного кримінального суду тоді не існувало.

І хоча питання Голодомору, під час якого комуністичний режим знищив 10, 5 мільйонів українців, не підпадають під юрисдикцію вказаних органів,

саме вони й дали відповіді на питання тлумачення поняття «геноцид» відповідно до подій, що відбувалися у різних країнах в динаміці та з урахуванням конкретних історичних умов.

Зазначені міжнародні судові інстанції наголосили, що геноцид є особливим у порівнянні з іншими злочинами проти людяності або воєнними злочинами за кількома пунктами:

- діями, що охоплюються;
- категорією, що становить цільову групу;
- конкретним наміром злочинця (*mens rea*).

Проте кваліфікація дій конкретних осіб потребує вирішення таких проблемних питань.

Негайне або можливе біологічне знищення: Дії, що розглядаються, виходять за рамки вбивства. Вони охоплюють дії, що можуть не передбачати негайної смерті, але які в кінцевому підсумку призведуть до зникнення групи як такої. Це навмисні дії, спрямовані на знищення – негайне або остаточне – групи як такої.

Отже, охоплюються такі дії:

- навмисне створення для групи умов життя, розрахованих на її знищення;
- вжиття заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей у групі;
- насильницька передача дітей;
- заподіяння тяжких тілесних чи психічних ушкоджень членам групи (у тому числі згвалтування).

Знищення групи як такої: Дії, що охоплюються цим визначенням, є такими, що спрямовані проти особи не як такої, а через те, що вона є членом національної, расової, етнічної чи релігійної групи.

Конвенція перераховує об'єктивні критерії, відповідно до яких особа належить до однієї з цих груп, але вони не є ні юридично, ні науково чітко визначеними. Тому їх доводиться тлумачити Міжнародним кримінальним трибуналом.

Відповідно до позицій, закріплених в рішеннях міжнародних трибуналів, існування групи може також ґрунтуватися на суб'єктивних критеріях, згідно з якими ті, хто вчинив злочини, ідентифікували та стигматизували членів групи. Такі критерії включають те, що злочинці сприймали як національну, етнічну, расову та релігійну приналежність відповідної

групи (МКТР: Kayishema Case, 21 May 1999; Ruzindana Case, May 21, 1999²; ICTY: Jelisc Case, 5 July 2001³; Susica Camp Case [Prosecutor v. Nolic, 4 February 2005]⁴).

Повне або часткове руйнування: Дії повинні бути вчинені з наміром знищити групу повністю або частково. Тлумачення цього пункту ставить питання про те, чи стосується вимога знищення «повністю або частково» лише знищення, чи також і наміру. Це питання частково пов'язане з питанням про характер групи. Відповідно до прецедентного права Міжнародних кримінальних трибуналів, намір знищити повинен існувати щодо значної частини цільової групи. Це може вимірюватися кількісними (кількість жертв у порівнянні з групою) або якісними критеріями (статус жертв у групі) (МТБЮ, Jelisc Case, 5 July 2001⁵) і має оцінюватися з урахуванням того, що сталося з рештою групи (МТБЮ, Krstic Case, 19 April 2004⁶). Дійсно, деякі дії, що становлять геноцид, не обов'язково провокують негайну смерть, але унеможливають виживання групи в короткостроковій або середньостроковій перспективі.

Доведення конкретного наміру знищити: одна з труднощів визначення геноциду полягає в тому, що відповідні дії повинні демонструвати конкретний намір знищити, окрім конкретних осіб, групу як таку. Недостатньо того, що злочинець вчинив діяння; необхідно довести, що він мав на меті кінцевий результат злочину – знищення, повністю або частково, певної групи (МКТР: Kambanda Case, 19 October 2000⁷; Kayishema Case, 21 May 1999⁸; Ruzindana Case, 21 May 1999⁹). Відповідно до судової практики, такий намір може впливати з існуючої політики геноциду або з виконання наказів. Існування політики геноциду може впливати з більш широкого плану. Аналогічно, конкретний намір знищити захищену групу в окремих випад-

2 The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement), ICTR-95-1-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 21 May 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

3 The Prosecutor v. Goran Jelisić. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) *Trial Chamber I, The Netherlands*. T-95-10-T. 1999. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/76/Jelisi%CA%87/>

4 Appeals Chamber Judgement the Prosecutor v. Dragan Nolic Press Advisory . *Avis pour information (Exclusively for the use of the media. Not an official document)* 2005. URL : <https://www.icty.org/fr/press/appeals-chamber-judgement-prosecutor-v-dragan-nolic>

5 The Prosecutor v. Goran Jelisić *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY) Trial Chamber I, The Netherlands. IT-95-10-T. 1999. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/76/Jelisi%CA%87/>

6 Prosecutor v. Radislav Krstic (Appeal Judgement), IT-98-33-A, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 19 April 2004. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,414810384.html>

7 Jean Kambanda v. The Prosecutor (Appeal Judgement), ICTR 97-23-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 19 October 2000. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,3deba79a4.html>

8 The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement), ICTR-95-1-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 21 May 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

9 The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (*Trial Judgement*) 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

ках може впливати з публічних заяв влади, масштабу та характеру вчиненій злочинів, а також з точності планування вчинення злочинів.

2. Уточнення поняття «геноцид» в судовій практиці трибуналів

Загальні елементи

МТБЮ (Krstic Case, 2 August 2001, para. 550¹⁰) дає наступне визначення геноциду: «Геноцид означає будь-яке злочинне діяння, спрямоване на повне або часткове знищення певного виду людської групи, як такої, певними засобами. Існує два елементи вимоги щодо наявності спеціального умислу при вчиненні геноциду: 1) діяння або діяння повинні бути спрямовані проти національної, етнічної, расової або релігійної групи; і 2) діяння або діяння повинні бути спрямовані на знищення всієї або частини цієї групи».

У цьому ж рішенні визнається, що міжнародне звичаєве право обмежує визначення геноциду тими діями, які спрямовані на фізичне або біологічне знищення всієї або частини групи. Це було підтверджено МКТР (Semanza Case (15 May 2003, para. 315)¹¹).

МКТР наголошує, що «злочин геноциду вважається частиною міжнародного звичаєвого права і, крім того, нормою *jus cogens*» (Kayishema and Ruzindana, 21 May 1999, para. 88¹²; Rutaganda Case, 6 December 1999, para. 46¹³; Musema Case, 27 January 2000, para. 15¹⁴).

Тлумачення статті 2.2.b Статуту МКТР: «Геноцид означає. ... заподіяння серйозної тілесної або психічної шкоди членам групи»

МКТР у ряді своїх рішень встановив, що «серйозна тілесна або психічна шкода» охоплює катування, сексуальне насильство, включаючи зґвалтування, а також «несмертельне фізичне насильство, яке спричиняє спотворення або серйозні пошкодження зовнішніх або внутрішніх органів або органів чуття» (Semanza Case (15 May 2003, para. 320)¹⁵, Seromba Case (12 March 2008, para. 46)¹⁶ and Renzaho Case (14 July 2009, para. 762)¹⁷).

10 IN THE TRIAL CHAMBER. *International Tribunal for the Prosecution of Persons*. 2001. URL : <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>

11 Prosecutor v. Semanza, Case No. ICTR-97-20-T, *Judgment and Sentence* (May 15, 2003). URL : http://hrlibrary.umn.edu/instreet/ICTR/SEMANZA_ICTR-97-20/SEMANZA_ICTR-97-20-T.htm

12 The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement). 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

13 The Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda (Judgement and Sentence), ICTR-96-3-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 6 December 1999 URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5880.html>

14 The Prosecutor v. Alfred Musema. *International Criminal Tribunal for Rwanda* (Trial Chamber I), Tanzania. 2000. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/121/Musema/>

15 The Prosecutor v. Laurent Semanza (Judgement and Sentence), ICTR-97-20-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 15 May 2003 URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5a30.html>

16 The Prosecutor v. Athanase Seromba (Appeal Judgement), ICTR-2001-66-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 March 2008. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b690172.html>

17 The Prosecutor v. Tharcisse Renzaho (Trial Judgment), ICTR-97-31-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 14 July 2009. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,4a5f21f32.html>

Відсутність кількісного порогу

Судова палата МКТР постановила, що не існує кількісного порогу жертв, необхідного для встановлення факту геноциду (Bagosora et al. Case (18 December 2008, para. 2115)¹⁸, Simba Case (13 December 2005, para. 412)¹⁹, Muvunyi Case (12 September 2006, para. 479)²⁰, and Muhimana Case (28 April 2005, para. 514)²¹.

Встановлення наміру геноциду (*Mens rea*)

Судова камера МКТР вважає, що «злочин геноциду доведено, якщо поза розумним сумнівом встановлено, по-перше, що було вчинено одну з дій, перелічених у статті 2(2) Статуту, і, по-друге, що ця дія була вчинена проти конкретно обраної національної, етнічної, расової чи релігійної групи з конкретним наміром знищити, повністю або частково, цю групу». Саме цей конкретний намір відрізняє злочин геноциду від інших злочинів, таких як масові вбивства цивільних осіб (Kayishema and Ruzindana Case, 21 May 1999, para. 91)²².

Таким чином, геноцид вимагає аналізу двох ключових моментів: заборонені основні діяння та конкретний геноцидний намір або *dolus specialis* (Bagilishema Case, 7 June 2000, para. 55²³; Akayesu Case, 2 September 1998, paras. 498, 517–522²⁴).

Апеляційна палата також МКТР постановила, що намір геноциду може бути встановлений на підставі непрямих доказів (Seromba Case (12 March 2008, paras. 175, 176²⁵). Суд нагадує, що конкретний умисел геноциду може впливати з певних фактів або ознак, включаючи, але не обмежуючись ними:

- (а) загальний контекст вчинення інших винних діянь, систематично спрямованих проти тієї самої групи (послідовна модель поведінки), незалежно від того, чи були ці діяння вчинені тим самим злочинцем або іншими особами;

18 The Prosecutor v. Bagosora, ICTR-98-41-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 18 December 2008. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,494fb4ff2.html>

19 The Prosecutor v. Aloys Simba (Judgement and Sentence), ICTR-01-76-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 13 December 2005. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd57a0.html>

20 The Prosecutor v. Tharcisse Muvunyi (Judgment and Sentence), ICTR-2000-55A-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 September 2006. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd529d.html>

21 The Prosecutor v. Mikaeli Muhimana (Judgement and Sentence), ICTR- 95-1B-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 28 April 2005 URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,429c29694.html>

22 The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement), ICTR-95-1-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 21 May 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

23 THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR RWANDA. ICTR 95-1A-T. 2000. URL : <https://www.legal-tools.org/doc/050622/pdf>

24 The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (Trial Judgement), ICTR-96-4-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 2 September 1998. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,40278fbb4.html>

25 The Prosecutor v. Athanase Seromba (Appeal Judgement), ICTR-2001-66-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 March 2008 . URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b690172.html>

- (b) масштаби та обсяг вчинених звірств;
- (c) їх загальний характер;
- (d) їх вчинення в регіоні або країні;
- (e) той факт, що жертви навмисно та систематично обиралися через їхню належність до певної групи;
- (f) виключення у зв'язку з цим членів інших груп;
- (g) політична доктрина, яка призвела до вчинення зазначених дій;
- (h) повторюваність руйнівних та дискримінаційних дій та (i) вчинення дій, які порушують саму основу групи або розглядаються як такі особами, які їх вчиняють (Kambanda Case (19 October 2000)²⁶, Nahimana et al. Case (28 November 2007, para. 524)²⁷, Nchamihigo Case (12 November 2008, para. 331)²⁸, Zigiranyirazo Case (18 December 2008, para. 398)²⁹, Bikindi Case (2 December 2008, para. 420)³⁰, Muvunyi Case (12 September 2006, para. 480)³¹, Blagojević & Jokić Case (9 May 2007, paras. 122–23)³².

Судова палата МКТР також констатувала, що умисел також може бути встановлений на підставі «фізичного нападу на групу або її майно; використання образливих висловлювань на адресу членів групи, на яку було спрямовано напад; застосованої зброї та ступеня тілесних ушкоджень; методичного способу планування та систематичного характеру вбивств» (Gacumbitsi Case (7 July 2006, para. 40)³³, Kamuhanda Case (22 January 2004, para. 625)³⁴, Kayishema and Ruzindana Case (21 May 1999, para. 527)³⁵.

У ряді інших рішень (Kayishema and Ruzindana Case (21 May 1999, para. 91)³⁶ МКТР постановив, що «для того, щоб злочин геноциду мав місце,

²⁶ Jean Kambanda v. The Prosecutor (Appeal Judgement), ICTR 97-23-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 19 October 2000. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,3deba79a4.html>

²⁷ The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze (Appeal Judgment), ICTR-99-52-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 28 November 2007. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b5271d2.html>

²⁸ The Prosecutor v. Siméon Nchamihigo (Judgement and Sentence), Case No. ICTR-01-63-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 November 2008. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,49216e9b2.html>

²⁹ The Prosecutor v. Protais Zigiranyirazo (Judgment and Sentence), ICTR-01-73-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 18 December 2008. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,494b672a2.html>

³⁰ The Prosecutor v. Simon Bikindi. *International Criminal Tribunal for Rwanda* (Trial Chamber III), Tanzania. ICTR-01-72-T. 2 December 2008. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/130/Bikindi/>

³¹ The Prosecutor v. Tharcisse Muvunyi (Judgment and Sentence), ICTR-2000-55A-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 September 2006. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd529d.html>

³² Prosecutor v. Blagojevic and Jokić (Appeal Judgment), IT-02-60-A, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 9 May 2007. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,48ac10ac2.html>

³³ Sylvestre Gacumbitsi v. The Prosecutor (Appeal Judgement), ICTR-2001-64-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 7 July 2006. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5290.html>

³⁴ The Prosecutor v. Jean de Dieu Kamuhanda (Judgement and Sentence), ICTR-99-54A-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 22 January 2004. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd536d.html>

³⁵ The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement), ICTR-95-1-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 21 May 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

³⁶ The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (Trial Judgement), ICTR-95-1-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 21 May 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5760.html>

суб'єктивна сторона повинна бути сформована до вчинення геноцидних актів», проте в подальшому МТКР скасував це рішення (Simba Case (27 November 2007, para. 266)³⁷, постановивши, що геноцидний намір не обов'язково повинен бути сформований до вчинення геноцидних актів, але повинен бути присутнім на момент їх вчинення.

Крім того, Апеляційна палата МКТР постановила (Nchamihigo Case (18 March 2010, para. 363)³⁸, що докази існування «геноцидного плану високого рівня не є обов'язковими для засудження обвинуваченого в геноциді або для режиму відповідальності за підбурювання до вчинення геноциду» (Nahimana et al. Case (28 November 2007, para. 480)³⁹.

Знищення групи як такої, повністю або частково. Що стосується поняття групи, то МКТР проявляє гнучкість в їх визначенні, зазначаючи, що (Rutaganda Case (6 December 1999)⁴⁰ «для цілей застосування Конвенції про геноцид належність до групи є, по суті, суб'єктивним, а не об'єктивним поняттям». Жертва сприймається виконавцем геноциду як належна до групи, що підлягає знищенню. У деяких випадках жертва може сприймати себе як таку, що належить до зазначеної групи (пп. 56–58).

Тим не менш, Палата вважає, що одного лише суб'єктивного визначення недостатньо для визначення груп жертв, як це передбачено Конвенцією про геноцид. З підготовчих матеріалів до Конвенції про геноцид впливає, що певні групи, такі як політичні та економічні групи, були виключені з числа захищених, оскільки вони вважаються «мобільними групами», до яких людина приєднується через індивідуальну політичну прихильність. Це свідчить про те, що Конвенція, навпаки, мала на меті охопити відносно стабільні та постійні групи (п. 58). «Палата вважає, що при оцінці того, чи може певна група вважатися захищеною від злочину геноциду, вона буде діяти в кожному конкретному випадку, беручи до уваги як відповідні надані докази, так і політичний, соціальний і культурний контекст» (Musema Case (27 January 2000, paras. 160–63)⁴¹, Seromba Case (13 December 2006, para. 318)⁴².

37 Summary of the appeal judgement Aloys Simba v. The Prosecutor Case No. ICTR- 01-76-A 27 November 2007, 9.30 a.m. Arusha, Tanzania. URL :

38 URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,4ba889b62.html>

39 The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze (Appeal Judgment), ICTR-99-52-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 28 November 2007. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b5271d2.html>

40 Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda v. The Prosecutor (Appeal Judgement), ICTR-96-3-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 26 May 2003. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,415923304.html>

41 The Prosecutor v. Alfred Musema (Judgement and Sentence), ICTR-96-13-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 27 January 2000. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd5791a.html>

42 The Prosecutor v. Athanase Seromba (Trial Judgement), ICTR-2001-66-I, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 13 December 2006. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd58ed.html>

Жертви геноциду повинні бути обрані мішенню через їхню належність до групи. Намір знищити групу як таку, повністю або частково, передбачає, що жертви були обрані через їхню належність до групи, знищення якої прагнули, будь то національна, етнічна, расова чи релігійна група (Susica Camp Case [Prosecutor v. Nolic], 4 February 2005)⁴³. Простого знання злочинцями належності жертв до певної групи не є достатнім для встановлення наміру знищити групу як таку (Krstic Case, 2 August 2001, para. 561⁴⁴; Jelusic Case, 14 December 1999, para. 67⁴⁵).

Намір знищити повинен існувати щодо значної частини цільової групи. Це може вимірюватися кількісними (кількість жертв у порівнянні з групою) або якісними критеріями (статус жертв у групі) (МТКЮ, Jelusic Case, 5 July 2001⁴⁶), а також може оцінюватися з огляду на те, що сталося з рештою групи; у справі Krstic Case (19 April 2004)⁴⁷, МТКЮ стверджував, що знищення чоловіків-мусульман Боснії і Герцеговини у Сребрениці загрожувало біологічному відтворенню групи, таким чином ставлячи під загрозу саме існування групи.

МТКЮ вказує (Jelusic Case (14 December 1999, para. 82)⁴⁸, що намір геноциду може проявлятися у двох формах:

- а) може полягати в бажанні знищити дуже велику кількість членів групи, і в цьому випадку він становитиме намір знищити групу масово;
- б) може також полягати в бажанні знищити більш обмежену кількість осіб, обраних з огляду на вплив, який їхнє зникнення матиме на виживання групи як такої.

Крім того, МТКЮ нагадав (Jelusic Case (5 July 2001, para. 82)⁴⁹ про визнання підходу, за яким намір знищити повинен бути спрямований принаймні на значну частину групи. Це було підтверджено Міжнародним кримінальним трибуналом у справах Bagosora et al. Case (18 December

43 Appeals Chamber Judgement in the Case the Prosecutor v. Dragan Nikolic. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. The Hague, 4 February 2005. CVO/PI.S./934e. URL : <https://www.icty.org/en/press/appeals-chamber-judgement-case-prosecutor-v-dragan-nikolic>

44 Prosecutor v. Radislav Krstic (Trial Judgement), *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 2 August 2001 . URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,414810d94.html>

45 The Prosecutor v. Goran Jelisić. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY) Trial Chamber I, The Netherlands. IT-95-10-T. 14 December 1999. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/76/Jelisi%C4%87/>

46 Prosecutor v. Goran Jelusic (Appeal Judgement), IT-95-10-A, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 5 July 2001. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,4147fcad4.html>

47 Prosecutor v. Radislav Krstic (Appeal Judgement), IT-98-33-A, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 19 April 2004 . URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,414810384.html>

48 Prosecutor v. Goran Jelusic (Trial Judgement), IT-95-10-T, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 14 December 1999. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,4147fe474.html>

49 Prosecutor v. Goran Jelusic (Appeal Judgement), IT-95-10-A, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), 5 July 2001. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTY,4147fcad4.html>

2008, para. 2115)⁵⁰, Karera Case (7 December 2007, para. 534)⁵¹, Muvunyi Case (12 September 2006, para. 479)⁵², Мрамбара Case (11 September 2006, para. 8)⁵³, Simba Case (13 December 2005, para. 412)⁵⁴, Muhimana Case (28 April 2005, para. 514)⁵⁵.

У справі Sikirica et al. Case (3 September 2001, paras. 76–77)⁵⁶, Судова палата МТКЮ роз'яснила, що намір знищити частково може бути встановлений, якщо є докази того, що знищення стосується значної частини групи, наприклад, її керівництва. Важливим елементом тут є націленість на вибірккову кількість осіб, які в силу своїх особливостей можуть становити загрозу для життя і здоров'я людей.

Змова з метою вчинення геноциду

У справі Nahimana et al. Case (28 November 2007, paras. 344, 894, 896)⁵⁷ Апеляційна камера МКТР нагадала, що змова з метою вчинення геноциду визначається як «угода між двома або більше особами з метою вчинення злочину геноциду».

Палата встановила, що «злочин змови, викладений у статті 2(3)(b) Статуту, складається з двох елементів, які повинні бути викладені в обвинувальному акті:

- (i) угода між особами, спрямована на вчинення геноциду (actus reus); і
- (ii) той факт, що особи, які брали участь в угоді, мали намір знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу, як таку (mens rea)».

Пряме та публічне підбурювання до вчинення геноциду

У справі Seromba Case (12 March 2008, para. 161)⁵⁸ Апеляційна палата МКТР постановила, що «вчинення геноциду» не обмежується прямим і

50 The Prosecutor v. Bagosora, ICTR-98-41-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 18 December 2008. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,494fb4ff2.html>

51 The Prosecutor v. François Karera (Judgment and Sentence), ICTR-01-74-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 7 December 2007. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b521642.html>

52 The Prosecutor v. Tharcisse Muvunyi (Judgment and Sentence), ICTR-2000-55A-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 September 2006. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd529d.html>

53 The Prosecutor v. Jean Mrambara (Trial Judgement), ICTR-01-65-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 11 September 2006. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd54f10.html>

54 The Prosecutor v. Aloys Simba (Judgment and Sentence), ICTR-01-76-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 13 December 2005. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48abd57a0.html>

55 The Prosecutor v. Mikaeli Muhimana (Judgment and Sentence), ICTR- 95-1B-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 28 April 2005. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,429c29694.html>

56 The Prosecutor v. Duško Sikirica, Damir Došen, and Dragan Kolundžija. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY) Trial Chamber, The Netherlands. IT-95-8-S. 13 November 2001. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/98/Sikirica-et-al/>

57 The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze (Appeal Judgment), ICTR-99-52-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 28 November 2007. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b5271d2.html>

58 The Prosecutor v. Athanase Seromba (Appeal Judgement), ICTR-2001-66-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), 12 March 2008. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b690172.html>

фізичним виконанням і що інші дії можуть становити безпосередню участь в actus reus злочину, зокрема, пособництво і підбурювання, а також пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду.

У справі *Nahimana et al. Case (28 November 2007)*⁵⁹ Апеляційна палата МТР постановила, що будь-яка особа може бути визнана винною у злочині прямого і публічного підбурювання до вчинення геноциду, якщо вона безпосередньо і публічно підбурювала до вчинення геноциду (матеріальний елемент або actus reus) і мала намір безпосередньо і публічно підбурювати інших до вчинення геноциду (умисний елемент або mens rea) (*Kalimanzira Case (29 June 2009, paras. 509–16)*⁶⁰, *Bikindi Case (18 March 2010, para. 135)*⁶¹.

Різниця між підбурюванням до геноциду та прямим і публічним підбурюванням. Необхідно розрізняти підбурювання та публічне і пряме підбурювання до вчинення геноциду. Підбурювання – це спосіб відповідальності, який передбачає, що обвинувачений буде нести кримінальну відповідальність «лише в тому випадку, якщо підбурювання фактично суттєво сприяло вчиненню одного зі злочинів, передбачених статтями 2–4 Статуту», а саме: геноциду, злочинів проти людяності та порушень міжнародного права.

На відміну від цього, пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду за статтею 2.3.c саме по собі є злочином, і тому не потрібно доводити, що воно фактично суттєво сприяло вчиненню актів геноциду.

Таким чином, «злочин прямого і публічного підбурювання до вчинення геноциду є незакінченим злочином, який підлягає покаранню, навіть якщо в результаті цього не було вчинено жодного акту геноциду». Це підтверджується підготовчими матеріалами до Конвенції про геноцид, «з яких можна зробити висновок, що розробники Конвенції мали намір карати за пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду, навіть якщо акт геноциду не було вчинено, маючи на меті запобігти вчиненню таких актів» (*Nahimana et al. Case, 28 November 2007, paras. 678, 679, 720*)⁶².

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-184-195

59 The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze (Appeal Judgment), ICTR-99-52-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)*, 28 November 2007. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b5271d2.html>

60 The Prosecutor v. Callixte Kalimanzira (Trial Judgment), Case No. ICTR-05-88-T, *International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)*, 22 June 2009. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,4a54598f2.html>

61 Simon Bikindi v. The Prosecutor (Appeal Judgment), Case No. ICTR-01-72-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)*, 18 March 2010. URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,4ba888fd2.html>

62 The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze (Appeal Judgment), ICTR-99-52-A, *International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)*, 28 November 2007 URL : <https://www.refworld.org/cases,ICTR,48b5271d2.html>

КОРБОЗЕРОВА Ніна Миколаївна,
д-р філол. наук, професор,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-6045-669X
Україна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

Поняття типології тлумачать у сучасному мовознавстві як вчення про тип мови, що вивчається методом зіставлення; як процес виявлення загальних ознак мов; як характеристика структури конкретної мови та принцип організації мовного матеріалу. Тому у задачі типології мов входить як виявлення спільних, ізоморфних, рис мов світу, загальних закономірностей, властивих різним мовам, мовних універсалій та можливостей їхніх реалізацій у конкретних мовах, а також виявлення аломорфних рис мов та створення типологічних класифікацій мов на підставі ізоморфних та аломорфних характеристик.

Тип мови являє собою стабільну сукупність основних рис мови, наявність або відсутність однієї певної риси обумовлює наявність або відсутність інших рис. На підставі виявлення основних рис конкретну мову відносять до певного мовного типу. Чистих мовних типів на практиці не існує. У структурі кожної мови переплітаються різноманітні риси різних типів. Так, наприклад, романські та германські мови за такою рисою, як наявність закінчень, можна віднести до групи флективних мов, а за наявності фіксованого порядку слів у реченні – до ізолюючого типу.

При порівняльному аналізі мов науковці послуговуються різними методами дослідження, серед яких існують традиційні та новітні методи. До традиційних методів належать порівняльно-історичний та порівняльно-типологічний. Метод типологічного аналізу, що належить до порівняльно-типологічного методу, дає змогу зіставляти споріднені та неспоріднені мови. Він орієнтується на співставлення елементів структури мов і підпорядковується принципам функціональної схожості, наприклад,

закінчення дієслів у першій особі множини у наказовому способі в італійській мові *-mo* (*Andiamo!*) та в українській мові *-мо* (*Вивчаймо!*).

На базі вже існуючих типологічних досліджень ХХ ст. виникла лінгвістика універсалій як теоретичний напрям, у якому на базі порівняння досліджуються загальні риси структур різних мов світу, а також зіставна типологія, у якій було запроваджено аналіз як близько і далеко споріднених, так і неспоріднених мов в синхронії та діахронії. Лінгвістичні універсалії – це одне із найважливіших понять типології, оскільки являють собою риси, характерні або усім, або переважній кількості натуральних мов. Лінгвістична універсалія презентує собою ізоморфний спосіб вираження внутрішньо-системних співвідношень мовних елементів, які функціонують з великою частотністю у різних мовах світу. Виявлення мовних універсалій зумовлено декількома факторами, до найбільш важливих слід віднести: загальні закономірності функціонування мови як засобу комунікації, артикуляційну базу людини, співвідношення мови та мислення, мови та оточуючого середовища.

У цьому аспекті слід виділити найголовніші мовні універсалії, які мають всеохоплюючий характер, наприклад: розподіл звуків на голосні та приголосні, розподіл частин мови, у першу чергу на іменник та дієслово, виділення категорії однини та множини, існування слів однозначних та полісемантичних тощо. У залежності від рівнів мови універсалії розподіляються на фонетичні, граматичні та лексичні.

Важливим внеском у розвиток теорії лінгвістичних універсалій є виявлення синхронних та діахронних універсалій. Так, синхронні універсалії мають описовий характер та зумовлюють типологію мови у синхронному плані, а діахронні універсалії маніфестують загальні для декількох мов історичні зміни, які відбулися у мові.

Сучасна лінгвістична компаративістика характеризується стрімким розвитком завдяки використанню новітніх технологій та неухильному руху у напрямку вдосконалення і поглиблення комплексних методологічних підходів та прийомів до застосування новітніх наукових парадигм від генетичної та системно-структурної до комунікативно-функціональної та прагматичної. Головний принцип сучасної лінгвістичної компаративістики полягає у можливості проведення між собою зіставлення усіх мов світу, незалежно від їхніх структурних ознак, походження, етапу історичного розвитку та приналежності до певних класифікаційних груп. З іншого боку, до аналізу можуть залучатися одночасно мови у різній кількості.

У сучасну епоху глобалізації та розширення мовних і культурних контактів зростає зацікавленість мовознавців до проведення типологічних досліджень споріднених та неспоріднених мов, що дозволяє виявляти та уточнювати національну картину світу у будь-якій мові.

У сфері компаративних досліджень лінгвістика ХХІ ст. характеризується диференціацією різних спрямувань. Успішному проведенню порівняльного аналізу мов сприяє застосування традиційних методик: порівняльно-історичної, порівняльної, зіставної, типологічної, контрастивної, конфронтативної. Останнім часом до них можна додати і новітні продуктивні методи дослідження, а саме: типологію ареальну, таксономічну, комунікативно-функціональну, синхронну компаративістику, а також лінгвістичну прагматику, застосування яких розкриває широкі можливості при виявленні найбільш характерних схожостей та розрізень у мовній структурі.

Метою зіставного мовознавства ХХІ ст. є виявлення схожих та диференційних явищ мов для встановлення типологічних рис (зіставна лінгвістика) та у прикладних цілях (контрастивна лінгвістика). Дослідження мов різних груп на синхронному зрізі свідчить про те, що між деякими мовами існує ціла серія фонологічних, лексичних та граматичних як збігів, так і розбіжностей. Останнім часом починають чітко розмежовувати такі терміни, як зіставна та співставна лінгвістика, співставна та контрастивна лінгвістика, контрастивна та конфронтативна лінгвістика. Українські вчені провели ряд досліджень, спрямованих на остаточне визначення термінологічного апарату та розмежування цілей, об'єкту, мети, предмету, траєкторії і запровадження результатів дослідження при застосуванні різних методів дослідження.

Так, наприклад, співставний та типологічний аналіз дослідження мов має різний ступінь охоплення вивчення мовного явища. Лінгвістична типологія спрямована на встановлення мовного типу у різних мовах з метою їхньої подальшої класифікації. Стосовно співставної типології, то вона покликана лише порівнювати факти двох чи декількох мов з метою виявлення їхніх схожостей та розбіжностей. Ототожнення таких понять, як співставна та контрастивна лінгвістика, конфронтативна та контрастивна лінгвістика, є можливим на підставі виключно орієнтації дослідження. Використання конфронтативного методу дослідження має суто теоретичний характер, а використання контрастивного методу дослідження має практичне спрямування.

Мова як соціально-культурний феномен являє собою самодостатню, синергетичну систему, яка складається з таких одиниць, як звуки, слова та речення, і яка призначена у суспільстві виконувати надскладну функцію обміну думок між людьми.

Мови, незважаючи на їхнє різне походження та на приналежність до різних мовних систем, виявляють здатність зіставлятися між собою за різноманітними параметрами – фонологічними, лексичними, морфолого-синтаксичними, прагматичними, генетичними тощо. Ефективними та корисними у сучасній лінгвістиці вважаються, поряд з традиційними, поліпарадигмальний та таксономічний методи зіставлення.

Зовнішня схожість мов може бути як закономірною у результаті їхнього генетичного походження, так і випадковою у результаті різного роду мовних запозичень. У першому випадку, ступінь спорідненості або неспорідненості виявляється при застосуванні порівняльно-історичного методу мов, а у другому, – при використанні таксоно-зіставного методу дослідження. У першому випадку, порівнюються мови, які мають спільне генетичне походження, а у другому, порівнюються мови, що належать до різних мовних груп. У першому випадку, до аналізу залучаються мови в історичному аспекті дослідження, а у другому, аналізувати мови можна на будь-якому етапі їхнього розвитку.

У мовознавстві прийнято класифікувати мови за такими угрупованнями, як мовна сім'я, мовна гілка, група мов та сама мова. Базовою мовною структурою є сім'я мов, наприклад, індоевропейська, яка включає до свого складу романо-германські та балто-слов'янські мовні гілки, розповсюджені на території Західної та Східної Європи. Окремі мови однієї групи (наприклад, або романської, або слов'янської) виявляють схожі між собою риси, їх можна дослідити як у генетичному плані, так і у таксоно-зіставному. Мови різних груп або, навіть, різних мовних сімей з більшою ефективністю доцільно аналізувати лише у таксоно-зіставному аспекті. Мови у першому випадку виявляють близьку мовну схожість, а у другому випадку – далеку схожість або несхожість взагалі.

У разі проведення зіставного аналізу іспанської та української мов, ми стикаємося з тим, що обидві мови характеризуються своїм індоевропейським походженням, проте мають різну приналежність до мовних груп – до романської (у випадку іспанської мови) та до слов'янської (у випадку української мови). Тому обидві мови мають одночасно багато схожих характерних рис, у першу чергу щодо семантики і структури у

морфології та синтаксисі, а також численні несхожі риси фонологічного та лексичного характеру. Це переводить зазначені мови у розряд далеко споріднених мов.

На граматичному рівні генетично обумовленими і всебічно описаними у романських та слов'янських мовах є такі відмінні риси, як відсутність граматичної категорії відмінка і наявність артикля у романських мовах та, навпаки, відсутність артикля і наявність граматичного відмінка імені у слов'янських. Тим не менше, існує варіювання структурних схожих/несхожих рис у структурі іспанської та української мов.

Порівняння таксономічних рис та функційного навантаження окремих мовних одиниць однієї мови з мовними одиницями іншої дозволяє виявити ступінь схожості/відмінності мовного феномена, його мовного генотипу та генетичної моделі, за якою будується конкретна мова. Наприклад, дієвідмінювання дієслів у минулому часі в українській та іспанській мовах має схожості (категорії однини, множини, персони: *yo traduje/ellos tradujeron*, *я переклав/вони переклали*) та розбіжності (категорія роду: *él dibujaba/ella dibujaba* та *він малював/вона малювала*). Як видно, в обох мовах дієслово у минулому часі ізоморфно змінюється за числами та за персоною, а в українській мові аломорфно в однині відбуваються зміни також і за родом.

У сучасному мовознавстві існує цілий ряд загальнолінгвістичних прийомів та методів при проведенні порівняння мовних структур, кожен з яких має своїм головним завданням якнайглибше дослідити внутрішні закономірності мовної системи. Сучасні компаративісти розширюють об'єкт дослідження, останнім часом вони все частіше звертаються до мовленнєвого аспекту, що в решті решт сприяє виходу дослідження на комунікативний, прагматичний, когнітивний, лінгвокультурний та лінгвоетнічний рівень. Різноманітність методу міжмовного зіставлення свідчить про цінність та безперервний розвиток сучасних досліджень українських вчених у галузі лінгвістики, що безперечно сприятиме інтенсифікації процесу навчання іноземним мовам та поліпшенню у підготовці кваліфікованих перекладачів.

Використання зіставно-таксономічного методу дослідження дає можливість провести багатоаспектний аналіз на будь-якому мовному рівні та віднайти ізоморфні відтінки функціонально-семантичного та структурного плану при порівнянні мовних явищ у двох і більше мовах як на синхронному, так і на діахронному зрізах.

РЯБІНІНА Ірина Миколаївна,

канд. філол. наук, доцент,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0000-0002-4170-654X

ЛИСЕНКО Наталія Василівна,

канд. філол. наук, доцент,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0000-0002-4170-654X

ІВАНІЛОВА Аліна Володимирівна,

студентка,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0000-0002-4136-4260

Україна

ГЕРМАНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: БАГАТОРІВНЕВИЙ ПРОЦЕС ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

Запозичення слів притаманні будь-якій мові та є свідченням її життєздатності. Природно, що лінгвісти цікавляться етимологією запозичень у словниковому складі тієї чи іншої мови. Невизначеність меж мовних словників зумовлена безперервністю її розвитку, постійною плинністю та мінливістю, додаванням нових слів і втратою застарілих.

Сучасна українська мова має високий рівень запозичень із німецької лексики. Це пояснюється тим, що мова подібна до живого організму, вона народжується, росте, розвивається, частково мігрує, поповнюється, та зрештою застаріває. Відносна хронологія пов'язана з поступовим розширенням відносин України з окремими країнами чи народами. Завдяки зміцненню міжнародних зв'язків відбувається інтернаціоналізація певної частини лексичного складу тих чи інших мов

Історичне вивчення іншомовних запозичень у сучасній українській літературній мові залишається одним із найважливіших завдань у галузі українського мовознавства. Українська мова завжди була відкритою до нових слів, а також до засвоєння та адаптування чужомовної лексики. Зростання українсько-німецьких контактів, як у сфері бізнесу чи туризму, так і в освітніх програмах, створює потребу в знанні німецької мови, а також розумінні в українській мові власне германізмів. Це спричиняє покращення комунікації, сприяє культурному розумінню, а також успішній взаємодії між народами двох країн. Вивчення іншомовних запо-

зичень допомагає краще зрозуміти мовний світ, збагатити знання про мову та культуру іншого народу. Цій темі присвячено значну кількість статей, авторефератів, монографій тощо. Проте, на нашу думку, додаткове опрацювання питання іншомовних запозичень з німецької мови в прикладному аспекті не буде зайвим.

Лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники виникнення слів іншомовного походження є предметом дослідження лінгвістів протягом багатьох років. Питання про причини запозичень з однієї мови в іншу здавна цікавило мовознавців. Вони описані в дослідженнях вітчизняних фахівців, таких як І. Огієнко, О. Потебня, В. Сімонок, В. Горобець, М. Кочерган, М. Жовтобрюх та ін. зазначимо, що Л. Крисін приділяє увагу власне лінгвальним причинам запозичень й пов'язує їх з наступними факторами: 1) назва для нового явища; 2) потреба в уточненні конкретного поняття; 3) розрізнення концептуально близьких тверджень; 3) поняття в конкретній сфері; 4) тенденція до заміни застарілих словосполучень; 5) закріплення в мові запозичень, об'єднаних у лексичний ряд. В. Сімонок стверджує, що в процесі запозичення відбувається взаємодія між зовнішніми та внутрішніми мовними факторами. У зв'язку з цим дослідниця виокремлює два типи запозичень – екстралінгвальні (зовнішні) та інтралінгвальні (внутрішні). До зовнішніх належать: політичні, економічні, релігійні та культурні зв'язки між народами. До внутрішніх належать необхідність уточнення або деталізації відповідних понять, а також з'ясування значення вже існуючих слів. Професорка зазначає, що можливими причинами запозичень є домінування однієї мови в певній галузі або її престиж у духовному, літературному чи науковому житті.

Отже, для входження іншомовних слів до системи мови-реципієнта потрібні такі умови: 1) передача конкретного слова графічними та фонетичними засобами; 2) співвіднесеність з класами й категоріями мови-реципієнта; 3) фонетичне засвоєння цього слова; 4) граматичний розвиток слова; 5) словотворча активність; 6) регулярне вживання. Адаптуючись до мови-реципієнта, запозичення збагачували словниковий запас і посідали одне з провідних місць. Серед причин розповсюдження запозичень мовознавці звертають увагу на розширення комунікацій, послаблення цензури та віддаленість від мови минулого. І навіть на сьогоднішній день у лексичному складі української мови існує чимало германізмів.

І. Огієнко вважав, що ознаки запозиченої лексики полягають не лише в часі запозичення, а й у ступені поширення в лексиці мови-ре-

ципієнта. У 1915 році дослідник звернув увагу до іншомовних запозичень, поділивши їх на три окремі групи: 1) іншомовні елементи, що були запозичені здавна та цілком засвоєні в мові-реципієнті: вишня – [wihsila]; молоко – [meluk]; князь – [kuningaz]; 2) суто іноземні слова, що часто вживаються в лексиці української мови: солдат – [Soldat]; гімназія – [Gymnasium]; кварц – [Quarz]; 3) варваризми – суто іноземні слова, що нечасто вживаються та легко замінюються українськими відповідниками: індустрія – [Industrie] – промисловість; карта – [Karte] – мапа; феномен – [Phänomen] – явище.

Однак найпомітнішою є концепція мовознавця Д. Лотте, який визначив основні критерії віднесення кожного слово до «чужих» (тобто іноземних), що не асимілювалися ні фонетично, ні морфологічно, та «своїх», що або вже були в мові, або закріпилися в певній формі. Д. Лотте також поділяє запозичення на три основні критерії: ступінь відповідності звукової структури слова загальноприйнятій звуковій структурі відповідної мови; наскільки морфологічна форма та окремі афікси гармоніюють із складом мови в цілому; чи має аналізоване слово похідні.

За тематичними групами германізми можна поділити на такі: 1. Військова лексика: гетьман – [Hetman], комісар – [Kommissar], муштра – [Muster], варта – [Warte], вахта – [Wache], спис – [Spieß], фельдфебель – [Feldwebel]; 2. Виробнича лексика: будівництво: бровар – [Brauer], кошт – [Koste], майстер – [Meister], бляха – [Blech], варцаб – [Wurfzabel], клеувати – [Klossen], шуфля – [Schaufel]; столярство: гвинт – [Gewinde], льондина – [Langwage], рама – [Rahmen], цімерман – [Zimmermann]; слюсарство: триб – [Trieb], шина – [Schiene], рашпель – [Raspel]; лісорубство: гонги – [Gang], філюнок – [Fällung], шпера – [Sperr]; 3. Політичні поняття: герб – [Erbe]. 4. Суспільні поняття: гвалт – [Gewalt], ладунок – [Ladung], маршрут – [Marschroute]. 5. Побутова лексика: дах – [Dach], кухоль – [Küefel], ліхтар – [Leuchter], друшляк – [Durchschlag], фляшка – [Flasche], шухляда – [Schublade], шнурки – [Schnur]. 6. Назви якостей: барва – [Varwe], гарт – [Hart], фраер – [Freier], швагер – [Schwager]. 7. Назви одягу: бюстгальтер – [Brusthalter], брусля – [Brustlatz], камаші – [Gamaschen], масля – [Masche], фартух – [Vortuch], шарф – [Schärpe]. 8. Кулінарія: вафлі – [Waffel], гуляш – [Gulasch], крендель – [Kringel], поташ – [Pottasche], картопля – [Kartoffel], смалець – [Smalz], шкварка – [Schwarte]. 9. Торгівля: борг – [Borg], бурштин – [Bernstein], ляда – [Lade], юргельт – [Jahrgeld]. 10. Медичні назви: інфекція – [Infektion], діагноз –

[Diagnose], бронхіт – [Bronche], аспірін – [Aspirin]. 11. Сільське господарство: апшлаг – [Abschlag], бендуг – [Bindwagen], компост – [Kompost], дишель – [Dichsel], мандебурка – [Magdeburger], ташка – [Tasche]. Ці слова стали частиною лексики української мови та використовуються в повсякденному житті.

Отже, запозичення розглядаються як певною мірою цілісна лексична одиниця, адаптована до мовної системи. Важливою ознакою входу іншомовного слова до мови-реципієнта є регулярне та інтенсивне використання запозиченого слова. Це явище простежується як у різних стилях мовлення, так і в текстах письменників, спілкуванні представників різних угруповань і навіть різних поколінь. Крім цього, причинами закріплення нового слова в мові є виникнення від запозиченого слова похідних; заміна кількаслівних виразів більш короткими поняттями; прагнення до новизни; вплив культури іншої країни; престиж іноземних мов тощо. В українській мові германізми посідають далеко не останню роль. Вони сприяють урізноманітненню й виразності української мови, а також є одним із важливих джерел збагачення її лексичного складу.

Упродовж багатьох років мовознавці дискутували щодо доцільності чи недоцільності іншомовних запозичень. Їхній статус, особливості лексичних значень, функціонування, а також теоретичні й практичні проблеми поставали перед дослідниками. Чимало вчених розглядали ці питання, зокрема А. Булик, Ю. Жлуктенко, В. Журавльов, Л. Крисін, Т. Линник, В. Русанівський, В. Сімонок та інші. У працях дослідників багато уваги приділено кількісному та якісному оновленню словникового складу мови, адаптації іншомовної лексики, змінам у лексико-семантичній системі мови, внутрішньомовним динамічним процесам тощо.

Видатні громадські діячі завжди по-різному ставилися до цього міжмовного явища, і якщо одні (Д. Баранник, Я. Битківська, О. Стишов та ін.) вважали запозичення доволі природнім процесом, то інші – І. Нечуй-Левицький, А. Кримський, Б. Грінченко, – навпаки, виступали за чистоту мови, вважаючи запозичення порушенням стабільності й самобутності української мови.

Беручи до уваги думку І. Нечуя-Левицького, неможливо не погодитися з письменником, котрий уважав доцільним використання іншомовних запозичень лише в тому випадку, якщо в мові-реципієнті відсутнє слово на позначання того чи іншого явища. Прикладом українських від-

повідників можуть бути слова: *амбіція* – прагнення, *інертний* – млявий, *ініціатива* – почин, *корегувати* – виправляти, *локальний* – місцевий, *нотатка* – запис тощо. У подібних випадках вживання іншомовних слів зовсім не виправдано. І. Огієнко зазначав, щ запозичення є суто іноземними словами, які вживаються в українській мові дуже часто, унаслідок чого вони набули у нас право громадянства та проникли навіть у народну мову, а також дотримувався генетико-хронологічного аналізу іншомовних запозичень.

Доцільне використання іншомовних запозичень полягає у збереженні балансу між збагаченням української мови та збереження її ідентичності. А отже, можна запропонувати наступні аспекти правильного використання германізмів, як сфера використання: запозичення з німецької мови найчастіше зустрічаються у галузях техніки, науки, медицини, мистецтва та ін.; послідовність: при використанні германізмів важливо дотримуватися граматичних норм української мови; різноманітність: зловживання германізмів може призвести до надмірного впливу іншомовних слів на мову-реципієнта.

Отже, використання іншомовних слів в українській мові є доволі неоднозначним явищем. Вживання невеликої кількості запозичень не є чимось негативним, бо не кожне слово має свій український відповідник. Особливо це простежується в офіційно-діловому та наукових стилях мовлення, а також у політиці, медицині, спорті та ін. (це такі слова як: адреса, банк, катетер, президент, телеграма, фельдшер, хірург тощо). Але якщо запозичене слово можливо не лише замінити, але й підібрати декілька синонімів до нього, у такому разі використання іншомовного варіанту абсолютно не є доцільним. Правильне використання германізмів в українській мові допомагає підтримувати баланс, уникати надмірного впливу на мову-реципієнта, а також зберегти розмаїття української лексики. І тут ми погоджуємось з твердженням І. Лосева, який зазначає, що запозичення не тільки зі споріднених, а навіть із зовсім чужих культур не шкодять, але перевищення міри корисного запозичення призводить до розчинення однієї культури в іншій, до асиміляції, до цілковитої втрати духовного суверенітету культури.

ЧОРНА Валентина Володимирівна,

канд. мед. наук, доцент,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова
ORCID ID: 0000-0002-9525-0613,

БОЙКО Валерія В'ячеславівна,

студентка,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова
ORCID ID: 0009-0008-5828-2553

ТАГЕЄВ Валентин Русланович,

старш. лаборант,
Вінницький національний медичний
університет ім. М. І. Пирогова,
ORCID ID: 0000-0001-9144-6128

РИБІНСЬКИЙ Максим Володимирович,

канд. мед. наук, доцент,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова
ORCID ID: 0009-0002-1617-8332

ТОМАШЕВСЬКИЙ Анатолій Вітальович,

канд. мед. наук, доцент,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова
ORCID ID: 0000-0001-8519-0488

Україна

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ПЕЧІНКИ ДЛЯ ПАЦІЄНТІВ З ГОСТРОЮ ПЕЧІНКОВОЮ НЕДОСТАТНІСТЮ

На сьогоднішній день трансплантація печінки є високоефективним та радикальним методом лікування пацієнтів із ГПН та термінальною стадією ГПН (цирозом) з необоротними змінами морфології печінки, що призводить до унеможливлення продовження життя пацієнта без даного способу лікування. У разі постійного погіршення стану пацієнта оперативний метод лікування має велику кількість переваг, але не завжди кожен пацієнт може дочекатись на трансплантацію, бо процедура

отримання органу вимагає точності у показниках, як з боку донора, так і реципієнта. Згідно наказу МОЗ України «Про порядок розподілу анатомічних матеріалів та критеріїв встановлення пар донор-реципієнт та Положення про врегулювання діяльності трансплант-координаторів» № 1041 від 17.06.2022 (таб.1) щодо визначення статусу екстреності трансплантації, що оцінюється за результатами шкали MELD (оцінка термінальної стадії захворювання печінки для реципієнтів старше 12 років) або PELD (оцінка термінальної стадії захворювання печінки для реципієнтів до 12 років) та встановлюється за рішенням консилиуму лікарів центрів трансплантації за результатами інструментальних і лабораторних даних пацієнта. За результатами консилиуму реципієнт включається в лист очікування донорського органу та встановлюється статус екстреності I для печінки за таких умов:

1. У разі якщо особа має ймовірну тривалість життя менше 7 діб, а також додаткові умови: фульмінантна печінкова недостатність без попередньо існуючого захворювання печінки, визначається печінкова енцефалопатія 5б діб;
2. Первинне порушення функціонування трансплантованої печінки протягом 7 діб після трансплантації з підвищеним рівнем аспаратамінотрансферази 3000 МО/л; тромбоз печінкової артерії протягом 7 днів після трансплантації (АСТ=3000МО/л); гостра декомпенсована хвороба Вільсона. В таких випадках є один із наступних критеріїв, як міжнародне нормалізоване відношення = або більше 2,5 (при нормі 0,8–1,2); лактат = або більше 4 ммоль/л (при нормі 0,5–2,2ммоль/л); рН артеріальної крові = або менше 7,30 (при нормі 7,35–7,45); рН венозної крові = або менше 7,25 (при нормі 7,0).
3. Первинне порушення функціонування трансплантованої печінки протягом 7 діб після трансплантації сегмента печінки від донора встановлюється при одному із критеріїв: міжнародне нормалізоване відношення = або більше 2,5 (при нормі 0,8-1,2); лактат = або більше 4 ммоль/л (при нормі 0,5–2,2ммоль/л); рН артеріальної крові = або менше 7,30 (при нормі 7,35–7,45); рН венозної крові = або менше 7,25 (при нормі 7,0).
4. Встановлення тромбозу печінкової артерії протягом 7 днів після трасплантації якщо АСТ = або більше 3000 МО/л і характерний один із критеріїв: міжнародне нормалізоване відношення = або більше 2,5 (при нормі 0,8–1,2); лактат = або більше 4 ммоль/л (при нормі

0,5–2,2ммоль/л); рН артеріальної крові = або менше 7,30 (при нормі 7,35–7,45); рН венозної крові = або менше 7,25 (при нормі 7,0).

Якщо пацієнт не підлягає вимогам екстреності I, то його потреба в трансплантації розраховується за шкалою MELD або PELD. Ці шкали включають в себе визначення таких показників: альбумін, загальний білірубін та міжнародне нормалізоване відношення. Якщо розрахований бал 10 і вище – пацієнт є кандидатом на трансплантацію печінки, 15 і вище – особа може бути внесена до національного списку очікування печінки від трупного донора.

ГПН зазвичай виникає раптово без передвісників та швидко призводить до погіршення стану пацієнта. Найбільш характерні зміни лабораторних показників спостерігаємо в значеннях плазмового гемостазу (подовження протромбінового часу більше 4–6 секунд та міжнародного нормалізованого співвідношення більше 1,5); різка зміна активності амінотрансфераз (аланінамінотрансфераза у більшій мірі та аспартатамінотрансфераза); високий рівень аміаку, який накопичується у крові через порушення детоксикаційної функції печінки і потрапляє через гематоенцефалічний бар'єр до головного мозку, тому швидко призводить до виникнення печінкової енцефалопатії; жовтяниця є найбільш яскравою прогностичною ознакою порушення структури та функціонування гепатоцитів.

При відповідному лікуванні на ранніх стадіях у відділенні реанімації можливе покращення стану пацієнта та контроль його захворювання, але у разі швидкого прогресування консервативне лікування не завжди є ефективним. Трансплантація печінки для хворих є варіантом вибору. Однак є спеціальні критерії King's College, які допомагають диференціювати тих пацієнтів, кому якнайшвидше має бути проведена процедура. До них відносяться:

- рН артеріальної крові менше 7,30;
- міжнародне нормалізоване співвідношення більше 6,5;
- креатинін більше 3,4;
- печінкова енцефалопатія III або IV ступеня;
- лактат більше 3,5 ммоль/л після реанімації розчинами (до 4 годин) АБО лактат більше 3,00 ммоль/л після реанімації розчинами (12 годин);
- фосфат більше 3,75 мг/дл (1.2 ммоль/л).

Тому після врахування результатів за шкалами MELD або PELD, критеріїв King's College, за рішенням консиліуму лікарів, результатами інструментальних і лабораторних даних та оцінки загального стану пацієнта може бути винесене рішення про проведення трансплантації печінки. Це надає великий шанс пацієнту на повернення до повноцінного життя.

Трансплантологія як галузь медицини почала розвиватись з 1900 року. Перші кроки в цьому напрямку зробили австрійський мікробіолог і імунолог Карл Ландштейнер та А.Вінер відкривши групу крові та резус-фактор. Першу пересадку проведено у 1902 р. австрійським вченим Є.Ульман на тварині (козі). За великі розробки в галузі трансплантології щодо пересадки тваринам органів у 1912 р. А.Карель отримав Нобелівську премію. У 1954 р. Мюреєм Д. була вперше проведена пересадка нирки людині від близнюка – його брата, що прожив ще 20 років. У 1963 р. вперше американськими хірургами на чолі з Т.Старлзом проведено трансплантацію печінки. І також в цьому році виконано вперше пересадку легені американським хірургом Д.Харді, але пацієнт помер через ускладнення після операції. У 1983 р. вдалу операцію на одній легені провів Д.Купер, а у 1986 р. – на обох легенях успішну трансплантацію. Пересадку серця вперше виконав К.Барнард у 1967 р., хірург з ПАР. Для профілактики відторгнення трансплантатів швейцарець Боррель Ж. у 1972 р. відкрив селективний імуносупресант – циклоспорин А¹.

В Україні вперше трансплантацію кісткового мозку провели у 2023 р. 2-місячному немовляті у Національній дитячій спеціалізованій лікарні «Охматдит» завідувачем відділення трансплантації кісткового мозку О.Лисицею.

Нами виконано аналіз основних законодавчих та нормативно-правових документів, які регламентують права на трансплантацію при ГПН (таб. 1.).

Таблиця 1

Перелік нормативних документів, які регламентують права пацієнтів з ГПН на трансплантацію в Україні (упорядковано авторами)

№ п/п	Назва нормативного документа	№ документа і дата	QR-код
1	2	3	4
1	Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»	№2427-VIII від 17.05.2018	

1 Трансплантологія: класифікація, особливості застосування різних видів трансплантатів. Деонтологічні аспекти, правові та юридичні основи трансплантації: метод. вказ. до практ. занять та самост. роботи студентів 3-го курсу ІІ та ІV мед.фак-тів з дисципліни «Загальна хірургія». Упоряд. В.О. Сипливий, В.І. Робак, В.В. Доценко та ін. Харків. ХНМУ, 2020. 20 с.

Продовження табл. 1

1	2	3	4
2	Постанова МОЗ України «Про Деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»	№ 1211 від 27.11.2018 р.	
3	Постанова МОЗ України «Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації органів та тканин»	№ 1366 від 23.11.2020 р.	
4	Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку розподілу анатомічних матеріалів та критеріїв встановлення пар донор-реципієнт»	№ 293 від 18.02.2021 р.	
5	Наказ МОЗ України «Про умови зберігання вилучених анатомічних матеріалів людини, їх підготовка до перевезення та умови перевезення вилучених анатомічних матеріалів людини»	№ 1184 від 11.06.2021р.	
6	Наказ МОЗ України «Про затвердження Положення про врегулювання діяльності трансплантат-координатор»	№ 1500 від 21.07.21 р.	

Продовження табл. 1

1	2	3	4
7	Наказ МОЗ України «Про затвердження Умов вилучення анатомічних матеріалів у живого донора та Переліку анатомічних матеріалів, дозволених до вилучення у живого донора (У тому числі анатомічних матеріалів, здатних до регенерації (самовідтворення))»	№ 968 від 07.06.2022 р.	
8	Наказ МОЗ України «Про Порядок розподілу анатомічних матеріалів та критеріїв встановлення пар донор-реципієнт та Положення про врегулювання діяльності трансплант-координаторів»	№1041 від 17.06.2022 р.	

Головним моментом у трансплантації органів стало прийняття змін до Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» №2427-VIII від 17.05.2018 р., який передбачав добровільну, усвідомлену згоду поінформованої особи (донора) на донорство (прижиттєве – стаття 13,14,15), (посмертне – ст.16,17); гуманність; анонімність. Фінансування трансплантації анатомічних матеріалів/донорських органів надається за рахунок державних коштів. При встановленні пари реципієнт-донор має значення статус екстреності, але найважливішу роль відіграє імунологічна сумісність.

Постановою МОЗ України «Про Деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» № 1211 від 27.11.2018 р. підтверджується необхідність у отриманні письмової згоди від живого донора про вилучення його органів для реципієнта.

Але запуск ефективної системи трансплантації вимагав прийняття низки нормативних документів, створення Єдиної державної інформаційної системи трансплантації (ЄДІСТ).

Постанова МОЗ України «Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації органів та тканин» № 1366 від 23.11.2020 р. наголошує про необхідність визначення пар донор-реципієнт та вчасного повідомлення ЗОЗ.

Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку розподілу анатомічних матеріалів та критеріїв встановлення пар донор-реципієнт» № 293 від 18.02.2021 р. вказує на важливість функціонування автоматизованої Єдиної державної інформаційної системи по підбору пар донор-реципієнт та визначає механізми розподілу анатомічних матеріалів. На першому етапі встановлюється пара донор-реципієнт, на другому – статус екстреності, який є найвищим (I), а потім для тих, у кого ступінь екстреності нижче, за балами шкали MELD/PELD для печінки.

Наказом МОЗ України «Про умови зберігання вилучених анатомічних матеріалів людини, їх підготовка до перевезення та умови перевезення вилучених анатомічних матеріалів людини» №1184 від 11.06.2021 передбачені умови зберігання, підготовки до перевезення, умови перевезення анатомічних матеріалів від донорів задля забезпечення функціональності органу для подальшої трансплантації.

Дії медичного персоналу стосовно забезпечення пацієнта необхідними умовами та проведення пацієнту трансплантації анатомічного матеріалу від донора зазначаються у Наказі МОЗ України «Про затвердження Положення про врегулювання діяльності трансплантат-координатора» № 1500 від 21.07.21р., а також порядок ведення списку очікування пацієнтів на трансплантацію, дії трансплантат-координатора щодо контролю включення пацієнта до листа очікування.

У наказі МОЗ України «Про затвердження Умов вилучення анатомічних матеріалів у живого донора та Переліку анатомічних матеріалів, дозволених до вилучення у живого донора (У тому числі анатомічних матеріалів, здатних до регенерації (самовідтворення))» № 968 від 07.06.2022р. зазначено умови вилучення анатомічних матеріалів у живого донора і в яких випадках це забороняється поводити. Донор повинен надати добровільну письмову згоду на вилучення в нього анатомічного матеріалу для трансплантації, але донор не повинен мати тяжкі психічні розлади або ті захворювання, які можуть зашкодити реципієнту.

Наказом МОЗ України «Про Порядок розподілу анатомічних матеріалів та критеріїв встановлення пар донор-реципієнт та Положення про врегулювання діяльності трансплант-координаторів» №1041 від 17.06.2022 передбачені важливі критерії щодо екстреності (за медичними показниками) – шкали MELD/PELD.

В Україні щороку близько 5 тисяч хворих потребують трансплантації органів для яких вона є єдиним шансом на продовження життя. За 2020 р.

близько 3 тис. хворих померли через відсутність медичної допомоги щодо трансплантації. На 2023 р. в Українському реєстрі налічується понад 8 тисяч потенційних донорів і це надає шанси для тих хворих, які цього потребують і роками чекають у черзі. Так, за 2017 р. в Україні було проведено 127 подібних оперативних втручань, 2018 – 129, 2019 р. – до 100 трансплантацій, 2021 – 313, 2022 – 384. Світовим лідером по трансплантації органів є США, так у 2019 р. там провели 40 тис. трансплантацій. Україна серед Європейських країн посідає останнє місце за показником посмертного донорства і склала 0,1 випадків на 1 мільйон населення. В Україні 26 ЗОЗ із 14 регіонів отримали ліцензування, стали Центрами трансплантації і отримують фінансування від держави на проведення трансплантації органів.

Відсоток посмертних пересадок органів у 2021 р. склав 53,7 % , а у 2022 р. 55 % , у 2023 р. 62 % від загальної кількості. Уже за 6 місяців 2023 року проведено 257 трансплантацій органів. Національною службою здоров'я на 2024 р. заплановано проводити в рамках Програми медичних гарантій трансплантацію органів безкоштовно для пацієнтів, які цього потребують.

За даними Котенко О.Г. (2023) та співавторів було виконано трансплантацію печінки від живого родинного донора хворому з діагнозом: нерезектабельний метастатичний колоректальний рак печінки. Такі операції в Україні проводять рідко, але вони вкрай необхідні для подібних хворих. На консультаціях лікарів оцінюються всі ризи при проведенні операції і прогноз для хворого, вони беруть до уваги багато факторів: вік хворого, оцінюють функціональний стан органів і систем організму хворого, характер ураження печінки, наявність живого родинного донора, що значно пришвидшує час очікування на донорський орган і відсутність будь-якого іншого альтернативного методу лікування хворого. При ГПН хірургічні втручання є вкрай необхідними, ефективними та радикальними, але мають інтраопераційну смертність².

При проведенні трансплантації:

- а) під час операції можуть виникнути ускладнення: пошкодження загальної жовчної протоки, нижньої порожнистої вени, порожнистих органів черевної порожнини;
- б) ускладнення після операції: відторгнення донорського органу, що може призвести до розвитку печінкової недостатності і погіршення загаль-

2 Трансплантація частини печінки від живого родинного донора при нерезектабельному метастатичному колоректальному раку печінки (клінічне спостереження). О.Г. Котенко, І.О. Котенко, М.С. Григорян та ін. Запорізький медичний журнал. 2023. № 2, Том 25. С. 172–177. DOI:<https://doi.org/10.14739/2310-1210.2023.2.271197>

ного стану хворого. У даному випадку необхідно терміново провести корекцію імуносупресивної терапії. Можуть виникнути гнійно-запальні захворювання, інфекційні процеси (цитомегаловірусна інфекція), рецидив вірусного гепатиту, грибокве ураження слизових оболонок, шкіри, аутоімунне, склеротичне ураження жовчних протоків тощо.

За даними Bonney G.K., у всьому світі 50 % хворих з колоректальним раком мають неоперабельні метастази у печінку як ускладнення. Вони знаходяться у національних списках очікування на трансплантацію. Міжнародна гепато-панкреато-біліарна асоціація створила робочу групу «Трансплантація печінки при колоректальних метастазах у печінку 2021» через актуальність цієї проблеми у всьому світі. Ними запропоновано імуносупресивний режим і стратегії для подальшого спостереження та лікування хворого з таким діагнозом³.

Sapisochin G. з співавторами запропонував чотири головних здобутки у трансплантаційній онкології при гепатобіліарному раку:

1. Революційний підхід до лікування пухлин шляхом проведення трансплантації печінки та покращення виживаності пацієнтів;
2. Визначення систем саморозпізнавання та несаморозпізнавання шляхом зв'язку імунології пухлини та трансплантації;
3. дослідження інноваційних методів втручання як в умовах клінічних, так і в експериментальних умовах;
4. розширення хірургічних обмежень у мультидисциплінарному підході лікування гепатобіліарної патології⁴.

Millson C. (2019) та співавтори виконали дослідження стосовно тривалості життя пацієнтів після трансплантації печінки в залежності від віку особи. Результати було подано у вигляді відсоткового співвідношення термінів: протягом 1-го року, 5-ти років, 10-ти років та 20-ти років, а також віку реципієнта: від 18 до 45-ти років, від 46 до 60-ти років, від 60 до 70-ти років. Визначено такі значення виживаності після трансплантації: протягом 1-го року особи віком від 18-ти до 45-ти років – 84 % , 5-ти років – 75 % , 10-ти років – 66 % і 20-ти років – 50 % . У 46 до 60-ти річних пацієнтів питома вага виживаності становила менше попередньої групи (18-45 р.): протягом 1-го року – 83 % , 5-ти років – 70 % , 10-ти років –

3 Liver transplantation for non-resectable colorectal liver metastases: the International Hepato-Pancreato-Biliary Association consensus guidelines. G. K. Bonney, Chew C.A., Lodge P.P. et al. The lancet. Gastroenterology & hepatology. 2021. Vol. 6, Iss. 11. P. 933. DOI:[https://doi.org/10.1016/S2468-1253\(21\)00219-3](https://doi.org/10.1016/S2468-1253(21)00219-3)

4 Sapisochin G., Hibi T., Toso C. et al. Transplant oncology in primary and metastatic Liver tumors: principles. Evidence. And opportunities. Ann Surg. 2021;273(3). P. 483–493. DOI: <https://doi.org/10.1097/SLA.00000000000004071>

59 % і 20-ти років після трансплантації – 36 % . Якщо трансплантацію проведено особам у віці від 60 до 70-ти років виживаність протягом 1-го року складала 80 % , 5-ти років – 65 % , 10-ти років – 49 % , 20-ти років виживаності пацієнтів – 21 % . Відзначаємо, що в усіх групах тривалість життя зменшувалась.

Отже, вчені прийшли до висновку, що в разі наявності показів, що вимагають трансплантації печінки необхідно якомога раніше її застосувати, бо це впливає на збільшення тривалості життя пацієнта. Чим раніше орган буде трансплантовано до реципієнта, тим більша кількість осіб отримає функціонуючу печінку і як результат – подовження тривалості життя. Імуносупресія після проведеної трансплантації необхідна для максимального захисту імунної системи, задля мінімальної шкоди іншим органам та запобіганню раннім інфекційним та імунологічним, а також серцево-судинним ускладненням⁵.

European Association for the Study of the Liver (2016) зазначає, що є певні стани, за яких трансплантація є вкрай необхідною. До них входить гепатоцелюлярна карцинома, а також пацієнти з гострою печінковою недостатністю та термінальною його стадією – цирозом. Лікарі визначали, що ГПН є ургентним станом і вимагає термінового застосування трансплантації печінки. Вони встановили, що проведена процедура продовжила життя пацієнтів з 10-20 % до 75-80 % через 1 рік та 70 % через 5 років після проведеної трансплантації. У пацієнтів, що мали кількість балів по шкалі MELD менше 14, відзначалось менше відсоткове співвідношення покращення якості життя з трансплантацією, аніж без неї. Це ще раз підтвердило думку науковців щодо вищого показника MELD та покращення якості життя після трансплантації, а отже і включення таких пацієнтів до списку очікування на трансплантацію⁶.

У дослідженні Olivo R.(2018) та співавторів⁷ стосовно покращення якості життя у пацієнтів з проведеною трансплантацією печінки через гостру печінкову недостатність спостерігаємо, що кількість виживших пацієнтів збільшилась. При гострій печінковій недостатності частота проведення пересадки печінки складає 8 % . За 1 рік у Європі після проведення опера-

5 Millson, C., Considine, A., Cramp, M.E., et al. Adult liver transplantation: UK clinical guideline – part 2: surgery and post-operation. *Frontline Gastroenterology*. 2020; 11(5). P. 385-396. DOI:10.1136/flgastro-2019-101216

6 European Association for the Study of the Liver. Electronic address: easloffice@easloffice.eu (2016). EASL Clinical Practice Guidelines: Liver transplantation. *Journal of hepatology*, 64(2). P. 433–485. DOI:https://doi.org/10.1016/j.jhep.2015.10.0063

7 Olivo, R., Guarrera, V J., Pyrsopoulos, T N. Liver Transplantation for Acute Liver Failure. *Clin Liver Dis*. 2018;22(2). P. 409-417. DOI:https://doi.org/10.1016/j.cld.2018.01.014

ції 79 % особам вдалось вижити та 84 % в США. Деякі пацієнти з гострою печінковою недостатністю могли спонтанно одужати, тому лише половина з них потребувало трансплантації. Науковцями зроблений висновок, що важливо якомога раніше діагностувати гостру печінкову недостатність, щоб пацієнти були поставлені на облік в центр трансплантації та були в черзі на дану операцію.

Chelichu-Ghojogh M. (2022) та інші науковці виконали метарегресійний аналіз на основі міжнародних баз даних стосовно застосування трансплантації печінки у дітей з ГПН. Науковці стверджують, що після проведеної процедури спостерігалось збільшення шансів на післяопераційне покращення життя протягом 1-го року – на 86,6 % , 3-х років – на 77,7 % , 5-ти років – 74,0 % та 10-ти років – 66,6 % складало серед дітей. Це дещо більше, ніж у дорослих віком від 18-70-ти років⁸.

У проведеному аналізі Evans D M., Diaz J. (2020) автори визначали фактори, які б збільшували тривалість життя пацієнта після трансплантації печінки з високим значенням MELD>40. Хоч післяопераційна смертність для них також є високою, це не визначає відміну операції. У своїх дослідженнях вони провели порівняння за період протягом 16-ти років щодо виживаності осіб після трансплантації. Результати показали, що показник виживаності збільшився з 69 % до 87 % щодо подовження післяопераційної тривалості життя. Застосування різноманітних методів лікування пацієнтів, ретельний підбір пари донор-реципієнт сприяє збільшенню кількості позитивних випадків у післяопераційну періоді. Найголовнішими факторами, що впливають на перебіг післяопераційного періоду є вік реципієнта, донора, різноманітні ускладнення та їх характер⁹.

Клінічне дослідження Huebener P. (2018) показало, що особи з гострою або хронічною печінковою недостатністю відзначали неочікувані для науковців результати після ортотопічної трансплантації печінки. Деякі пацієнти мали супутні захворювання, які погіршували перебіг хвороби, такі як: особи, що перебували на гемодіалізі, використовували вазопресори, були на ШВЛ або безпосередньо доставлені з відділення інтенсивної терапії. Через два роки після трансплантації показник успішного продов-

8 Chelichu-Ghojogh, M., Javanian, M., Amiri, S. et al. The survival rate of liver transplantation in children: a systematic review and meta-analysis *Pediatr Surg Int* 2022. 38(9). P. 1177–1186. DOI:<https://doi.org/10.1007/s00383-022-05179-y>

9 Evans, D M., Diaz, J., Adamusiak, M A., et al. Predictors of Survival After Liver Transplantation in Patients With the Highest Acuity (MELD \geq 40) 2020. 272(3). P. 458–466. DOI:<https://doi.org/10.1097/SLA.0000000000004211>

ження життя склав 86,8 % в групі з неускладнених перебігом ГПН, та 60,2 % з ускладненим перебігом ГПН. Найбільш частою причиною зростання смертності став сепсис та поліорганна недостатність. Авторами зроблений висновок, що динаміка захворювання напряму впливає на подальший післяопераційний стан пацієнта з трансплантованою печінкою¹⁰.

Науковці Gustot T., Fernandez J., Garcia E., (2015) у своїх дослідженнях визначали доцільність застосування трансплантації як методу лікування гострої хронічної печінкової недостатності (ГХПН), що характеризується гострою декомпенсацією цирозу, органною недостатністю та 28-денною смертністю. Головною метою науковців було дослідити, чи є сенс проводити операцію, якщо прогнози несприятливі. Оцінювали пацієнтів, у яких була ГХПН. Перебіг ГХПН покращився у 49,2 % пацієнтів, стабільний перебіг спостерігався у 30,4 % осіб та погіршився – у 20,4 % пацієнтів. Смертність протягом 28 днів без трансплантації була низькою – у пацієнтів з неускладнених перебігом хвороби і складала від 6 до 18 % та високою – від 42 до 92 % у осіб з важким перебігом.

Науковцями зроблений висновок щодо недоцільності застосування трансплантації печінки через те, що серед пацієнтів, які отримали оперативне втручання, лише 75 % вижили протягом 1-го року. У разі ускладненого перебігу ГХПН тривалість життя пацієнта складала від 3 до 7 днів, через це немає сенсу проводити трансплантацію та інтенсивну терапію¹¹.

Учені Arshad A M., Murphy N., Bangash N M. (2020) досліджували, чи впливає застосування трансплантації на подальше життя для осіб з гострою печінковою недостатністю. Вони зазначили, що подібний стан для організму є дуже небезпечним та вимагає якомога ранішої госпіталізації та початку лікування, що збільшує шанси на виживання для пацієнта. При оцінці пацієнта використовують критерії King`s college, щоб виявити тих, хто може вижити без трансплантації та тих, хто подібних шансів немає. Основними моментами інтенсивної терапії для подібних пацієнтів є седація, штучна вентиляція легень при необхідності, рівень CO₂, контроль Na плазми крові, попередження гіпоглікемії та пірексії. Обов'язкова координація з центрами трансплантація задля вчасного

10 Huebenner, P., Sterneck, R.M., Bangert, K., et al. Stabilisation of acute-on-chronic liver failure patients before liver transplantation predicts post-transplant survival *Alimentary Pharmacology & Therapeutics* Volume 47, Issue 11. P. 1502–1510 DOI:<https://doi.org/10.1111/apt.14679>

11 Gustot, T., Fernandez, J., Garcia, E. et al. Clinical course of acute-on-chronic liver failure syndrome and effects on prognosis. *Hepatology*. 2015. 62(1). P. 243–52. DOI:<https://doi.org/10.1002/hep.27849>

виявлення органа для донора та його доставка у разі співпадіння пари донор-реципієнт. Летальність зменшилась через успішне застосування трансплантації, відтак і прогноз на подальше одужання життя пацієнта виріс з 20 % до 60 %¹².

Група науковців Moon D.B., Lee G.S., Kang H.W. et al. (2017) виконували дослідження щодо доцільності застосування трансплантації для пацієнтів з гострою хронічною печінковою недостатністю, коли пацієнт перебував на останніх стадіях захворювання та мав високе значення MELD. Пацієнти були розділені на дві групи: ті, які мали гостру хронічну печінкову недостатність, та ті, хто мали гостру печінкову недостатність, після проведеної трансплантації минуло 5 років. У першій групі після цього періоду виживаність склала 75,2 %, а у другій групі виживаність склала 76,4 %. Особи зі значенням MELD 30-34 теж були розділені на дві групи, з ГХПН і без неї, відповідно. Після 5-ти років спостережень в першій групі вижило 70,5 % пацієнтів, а в другій – 81,0 % пацієнтів. Науковцями зроблений висновок, що трансплантація печінки повинна бути виконана якомога швидше до розвитку високих значень MELD, бо ці фактори напряму впливають на зменшення летальності після проведеної трансплантації¹³.

Цікавим є результати дослідження Levesque, E., Winter, A., Noorah. et al. (2017), де вчені знаходили взаємозв'язок між тяжкістю перебігу гострої хронічної печінкової недостатності залежно від кількості органних недостатностей та прогнозом на життя впродовж 90-та днів після трансплантації. У 40 % пацієнтів які мали ГХПН, загальний рівень смертності через 90-то днів після трансплантації склав 10,6 %. Причинами такої високої летальності, перш за все, став розвиток інфекції, більш старші реципієнти та особи чоловічої статі.

Таким чином, науковці показали, що виконувати трансплантацію печінки доцільно, але є багато факторів ризику, які зменшують тривалість післяопераційного життя пацієнта¹⁴.

12 Arshad, M. A., Murphy, N., & Bangash, M. N. (2020). Acute liver failure. *Clinical medicine (London, England)*, 20(5). P. 505–508. DOI:<https://doi.org/10.7861/clinmed.2020-0612>

13 Moon, D. B., Lee, S. G., Kang, W. H., Song, G. W., Jung, D. H., Park, G. C., Cho, H. D., Jwa, E. K., Kim, W. J., Ha, T. Y., & Kim, H. J. (2017). Adult Living Donor Liver Transplantation for Acute-on-Chronic Liver Failure in High-Model for End-Stage Liver Disease Score Patients. *American journal of transplantation : official journal of the American Society of Transplantation and the American Society of Transplant Surgeons*, 17(7). P. 1833–1842. DOI: <https://doi.org/10.1111/ajt.14198>

14 Levesque, E., Winter, A., Noorah, Z., Daurès, J. P., Landais, P., Feray, C., & Azoulay, D. (2017). Impact of acute-on-chronic liver failure on 90-day mortality following a first liver transplantation. *Liver international : official journal of the International Association for the Study of the Liver*, 37(5). P. 684–693. DOI: <https://doi.org/10.1111/liv.13355>

У журналі World Journal Gastroenterol авторами Mendizabal, M., & Silva, M. O. (2016) було висвітлено тему зменшення летальності у пацієнтів з гострою печінковою недостатністю при застосуванні трансплантації. Так, як результати лікування залежали від великої кількості факторів: як перебігу хвороби, етіології, інтервалів енцефалопатії та жовтяниці, віку, ступеня коагулопатії, то після проведено трансплантації спостерігали зменшення випадків смерті та позитивний перебіг післяопераційного перебігу від 25 % до 45 % пацієнтів. До широкого застосування трансплантації смертність від гострої печінкової недостатності коливалась від 80 % до 85 % . Пацієнти з подібною хворобою вимагають ургентної пересадки печінки, що збільшить шанси на подальше життя. Автори зазначають, що кількість виживших пацієнтів після операції наблизилась за 1 рік до 80 % , 5-ти років до 75 % , що є доказом високої необхідності у застосуванні заходів для таких пацієнтів, що будуть сприяти якомога швидкому проведенню трансплантації¹⁵.

Науковці Trebicka, J., & Belli, L. S. (2020) знаходили взаємозв'язок між ступенем гострої хронічної печінкової недостатності та рівнем післяопераційної смертності пацієнтів. У своєму ретроспективному аналізі вони прийшли до висновку, що трансплантація є високою необхідністю для тих осіб, що мають ГХПН з недостатністю більше 3-ох органів. Після 5-ти років від проведеної операції спостерігалось зменшення летальності та виживаність пацієнтів більше 50 % . Пацієнти з ГХПН 1-го чи 2-го класів показали такі ж результати, як особи з 3а класом. У випадку ГХПН 3б класу виживаність після операції була менша, але все ще більше 50 % . Вчені зробили висновок, що особи з ГХПН мають хороші результати післяопераційного подовження життя, як і пацієнти з гострою печінковою недостатністю, тому існує висока необхідність у проведенні трансплантації, попри складний перебіг захворювання¹⁶.

Важливе значення має застосування імуносупресивної терапії після трансплантації задля успішного функціонування органа у донора, але її характер залежить від великої кількості факторів, таких як:

1. проміжок часу, який пройшов після трансплантації. Застосування індукційних схем, що включають в себе антилімфоцитарні агенти

15 Mendizabal, M., & Silva, M. O. (2016). Liver transplantation in acute liver failure: A challenging scenario. *World journal of gastroenterology*, 22(4). P. 1523–1531. DOI: <https://doi.org/10.3748/wjg.v22.i4.1523>

16 Trebicka, J., & Belli, L. S. (2020). Liver Transplantation in Acute-on-Chronic Liver Failure Is a Wise Longterm Investment. *Liver transplantation : official publication of the American Association for the Study of Liver Diseases and the International Liver Transplantation Society*, 26(12). P. 1566–1567. DOI:<https://doi.org/10.1002/lt.25922>

- та блокатори інтерлейкінових рецепторів показують, що чим більше часу минає після трансплантації, тим менша кількість препарату необхідна для пацієнта;
2. залежно від причини, що стала приводом для трансплантації. Тривале застосування кортикостероїдів з імуносупресивною метою стало причиною посилення реплікації вірусу при активному гепатиті С;
 3. епізоди гострого або хронічного відторгнення препарату;
 4. рак в анамнезі або існуючі передумови до його розвитку;
 5. ускладнення попередньої імуносупресивної терапії.

Висновки:

1. Враховуючи аналіз нашого дослідження нормативних документів МОЗ України та результатів досліджень науковців світу щодо порядку проведення трансплантації та доцільністю застосування трансплантації як методу лікування гострої хронічної печінкової недостатності стверджуємо, що дана процедура є єдиним варіантом лікування критичних захворювань печінки: гостра печінкова недостатність, цироз печінки, гепатоцелюлярна карцинома та деякі інші види раку печінки і є обов'язковою потребою процедурою на ранніх стадіях захворювань.
2. Результати лікування залежали від великої кількості факторів: як перебігу хвороби, етіології, інтервалів енцефалопатії та жовтяниці, віку, ступеня коагулопатії. Через такі вимоги та критерії після проведеної трансплантації спостерігали зменшення випадків смерті та позитивний перебіг післяопераційного перебігу від 25 % до 45 % пацієнтів.
3. Пацієнт повинен обов'язково дотримуватись рекомендацій лікаря-трансплантолога стосовно модифікації способу життя та харчування для профілактики відторгнення трансплантату та застосовувати імуносупресивну терапію, що може стати вирішальним моментом у приживленні донорського органа.

ЧОРНА Валентина Володимирівна,
канд. мед. наук, доцент,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова
ORCID ID: 0000-0002-9525-0613
Україна

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ СТАН ЗДОРОВ'Я МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Пізнавальний – уявлення про стан здоров'я яке залежить від віку, статі, інтелекту, освіти, фізичних якостей та знання основних чинників, що роблять як негативний так і позитивний вплив на здоров'я людини.

Основу нашого дослідження склали медичні працівники обласної психоневрологічної лікарні ім. акад. О. І. Ющенка. Загальна кількість респондентів, що були включені в основну групу, склала 222 особи. Середній вік медпрацівників основної групи склав $43,05 \pm 10,7$ років. Серед них 39 (17,57 %) – чоловіків та 183 (82,4 %) жінки. Серед досліджуваних працівників без категорії – 115 (51,8 %), другої категорії – 7 (3,2 %), першої категорії – 31 (13,9 %), вищої – 69 (31,1 %).

Як контрольну групу було опитано медичних працівників Військово-медичного клінічного центру Центрального регіону. Кількість респондентів даної когорти склала 124 особи. Їх середній вік склав $36,12 \pm 8,18$ років. Відповідно терміну роботи по категоріям спостерігався наступний розподіл: без категорії – 37 (29,8 %), друга категорія – 17 (13,7 %), перша категорія – 17 (13,7 %), вища – 51 (41,1 %); також 2 (1,6 %) працівників працювали на контракті (рис.1).

Відповідно стажу роботи був отриманий наступний розподіл: <5 років – 16 (12,9 %) та 29 (13,06 %), від 6 до 15 років – 63 (50,81 %) та 91 (40,99 %), від 16 до 30 років – 44 (35,48 %) та 83 (37,39 %), >30 років – 1 (0,81 %) та 19 (8,56 %) у контрольній і основній групі відповідно (рис.2).

Кількісний підрахунок відповідей респондентів обох когорт дослідження по анкеті «Відношення до здоров'я» Р.А. Березовської¹.

¹ Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів. О.М. Кокун, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська [та ін.]. Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.

Когнітивний компонент – відноситься до пізнавальних властивостей: відчуття, сприйняття, мислення, уява, психічні функції і засоби інформації про самого себе.

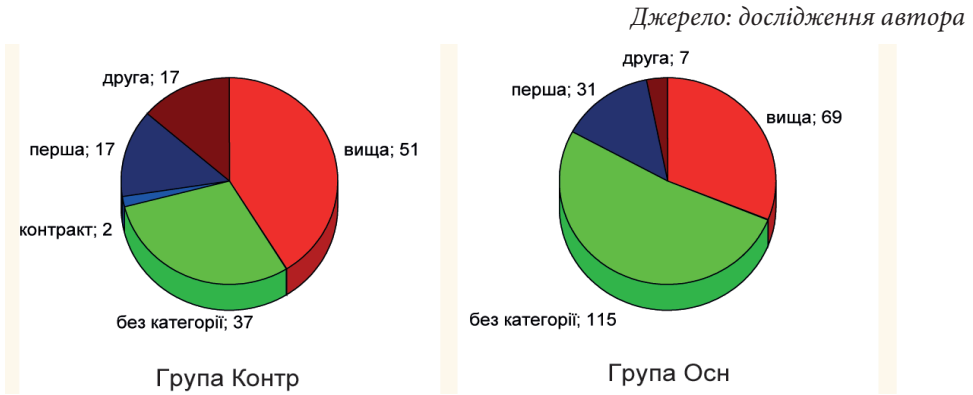

Рис.1. Кількість респондентів, вік та кваліфікаційна категорія медичних працівників ЗОЗ які брали участь у дослідженні, %

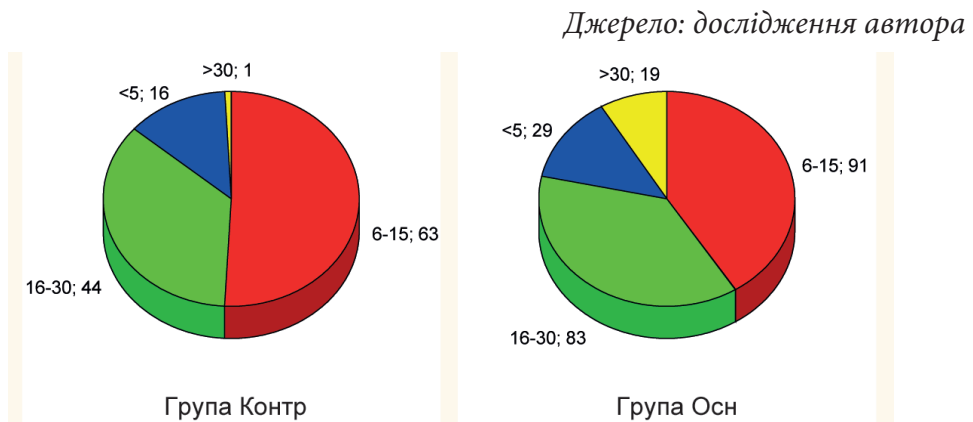

Рис.2. Віковий стаж роботи респондентів ЗОЗ ПП та медпрацівників загального профілю ЗОЗ, які брали участь у дослідженні, %

Когнітивний компонент обізнаності медичних працівників ЗОЗ ПП та загального профілю медичних працівників ЗОЗ демонструє доволі широкий діапазон первинних даних у медичних працівників. Суб'єктивна оцінка важливості джерел інформації, що впливають на обізнаність респондентів поняття здоров'я, демонструє стабільно найвищу довіру до лікарів по такому чутливому питанню ($m(k)=6,07\pm 1,16$; $m(o)=5,07\pm 1,61$). На другому місці в обох групах використання науково-популярних книг ($m(k)=5,05\pm 1,78$; $m(o)=4,30\pm 1,86$). Найменшу цінність мають джерела у вигляді газет та журналів ($m(k)=3,31\pm 1,73$; $m(o)=3,87\pm 1,82$) та ЗМІ для контрольної групи ($m(k)=3,60\pm 1,89$) (рис.3).

Джерело: дослідження автора

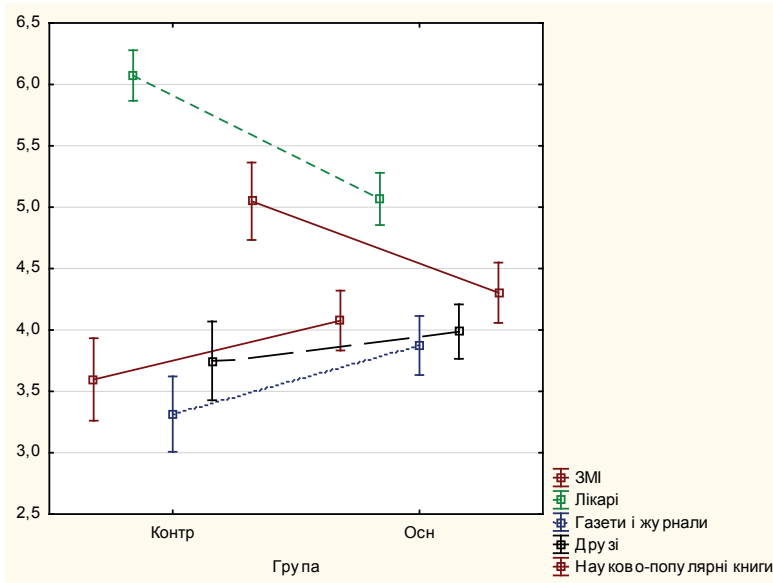

Рис.3. Когнитивний компонент медичних працівників ЗОЗ ПП та медпрацівників загального профілю ЗОЗ, які брали участь у дослідженні, т

При порівнянні основної та контрольної групи спостерігається статистично значима різниця між усіма показниками, окрім впливу фактора «друзів», значення якого також знаходяться в низьких діапазонах ($m(k)=3,75\pm 1,80$; $m(o)=3,99\pm 1,68$). Статистична різниця різнонаправлена по кожному з підпитань. Найвищі значення «лікарів» є більш вагомими у контрольній групі, тобто більше цінуються медпрацівниками військового госпіталю, ніж представниками ЗОЗ ПП ($p<0,001$). В той же час, респонденти основної групи більше довіряють засобам масової інформації ($p=0,03$). Хоча до газет та журналів, як до джерела інформації про здоров'я, звертається найменша кількість осіб, статистично більша частка припадає саме на основну групу дослідження ($p=0,007$). Науково-популярні книги мають вищу цінність саме для медпрацівників психоневрологічних закладів, у порівнянні з військовим госпіталем ($p=0,0003$).

Аналіз даних показує, що для респондентів характерна адекватна обізнаність щодо інформаційних джерел з психічного здоров'я та сформоване позитивне відношення до здоров'я та до здорового способу життя. При оцінці чинників, які на думку респондентів можуть впливати на їх здоров'я, спостерігається відносно високий розподіл даних в обох групах дослідження практично по всіх відповідях. Найвпливовішим фактором

вважається спосіб життя ($m(\kappa)=6,02\pm 1,29$; $m(o)=5,46\pm 1,56$), особливості харчування ($m(\kappa)=5,96\pm 1,20$; $m(o)=5,32\pm 1,47$). В контрольній групі також критичними факторам виявляються фактично усі поставлені питання, особливо професійна діяльність ($m(\kappa)=5,86\pm 1,32$), якість медичного обслуговування ($m(\kappa)=5,79\pm 1,55$) та екологічна обстановка ($m(\kappa)=5,75\pm 1,33$). В той же час, найнижче значення для досліджуваних основної групи має професійна діяльність ($m(o)=4,91\pm 1,47$) та якість медичного обслуговування ($m(o)=5,08\pm 1,73$). Показники по усіх відповідях даного питання знаходяться в значеннях вище середнього, тому в цілому по когортам спостерігається сприйняття працівниками усіх перерахованих чинників, як важливих у формуванні здоров'я індивіда (рис.4).

Джерело: дослідження автора

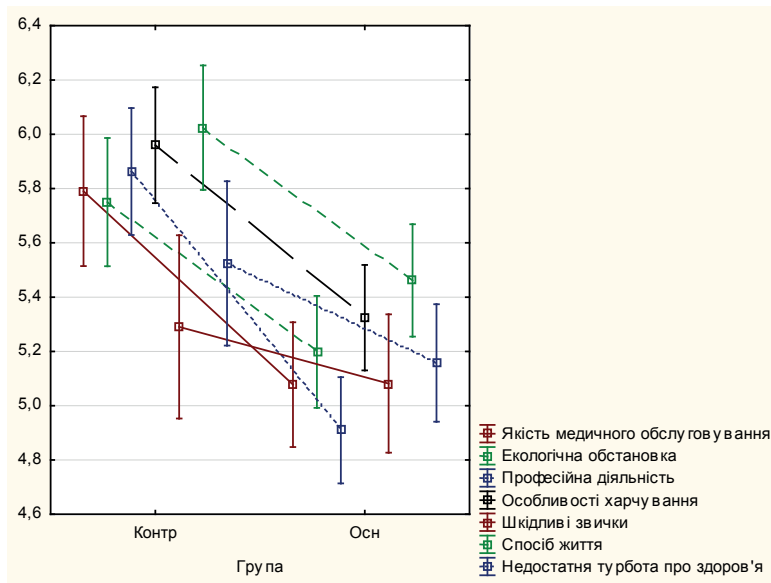

Рис.4. Питома вага чинників, які мають найбільший вплив на стан здоров'я медичних працівників ЗОЗ ПП та медпрацівників загального профілю ЗОЗ, т

При порівняльному аналізі основної та контрольної груп спостерігається статистично значима різниця по даним усіх підпунктів, окрім чиннику шкідливих звичок. Суттєва різниця спостерігається на рисунку 4. В усіх випадках медпрацівниками ЗОЗ ПП та медпрацівниками загального профілю ЗОЗ надається менша увага до таких важливих чинників, як якість медичного обслуговування, екологічна обстановка, професійна діяльність, особливості харчування, спосіб життя та недостатня турбота про здоров'я на формування власного здоров'я під час воєнного стану у країні ($p<0,01$).

Емоційний компонент людини пов'язано з комплексом відчуттів хвилювання, а саме: радість, воля, симпатія, спокій, що визначається індивідуально-психологічними та індивідуально-типологічними ознаками осіб.

Емоційний компонент – при оцінюванні відчуття респондентів за умов відсутності будь-яких хворобливих станів спостерігається найвищий середній бал по підпунктам «я спокійний» ($m(k)=6,36\pm 1,16$; $m(o)=5,69\pm 1,65$), «я задоволений» ($m(k)=6,22\pm 1,34$; $m(o)=5,71\pm 1,57$), «я щасливий» ($m(k)=6,13\pm 1,41$; $m(o)=5,81\pm 1,47$), а також «я відчуваю себе вільно» ($m(k)=6,11\pm 1,18$; $m(o)=5,31\pm 1,59$). Спостерігаються відносно високі середні показники і по інших підпитаннях, з прогнозованим найнижчим відчуттям «мені це байдуже» ($m(k)=3,28\pm 2,25$; $m(o)=4,20\pm 2,21$) (рис.5).

Джерело: дослідження автора

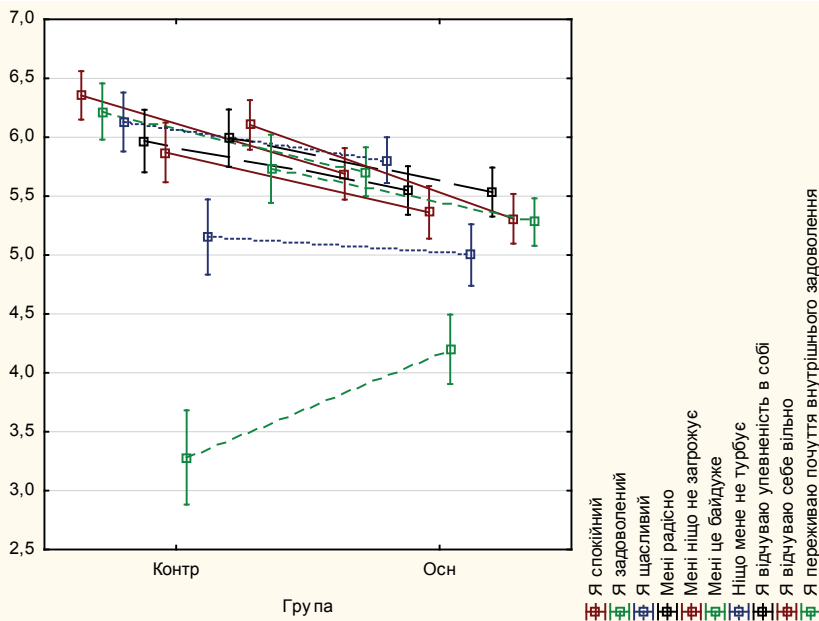

Рис.5. Емоційний компонент медичних працівників 303 ПП та медпрацівників загального профілю 303, які брали участь у дослідженні, т

По всіх відповідях даного питання визначається суттєва статистична різниця, окрім підпункту «ніщо мене не турбує». У випадку відповіді «мені це байдуже» спостерігається парадоксальний зсув значень із значимо більшим проявом у основній групі дослідження ($p=0,001$). По інших підпунктам статистична різниця із більшими проявами виявлена в контрольній групі дослідження, що, в свою чергу, може вказувати на більшу емоційну лабільність у медпрацівників психоневрологічних закладів під час війни.

Поведінковий компонент – пов'язаний з актуалізацією діяльності людини, спрямованістю досягнення суб'єктивно значимих цілей.

У випадку, коли респонденти дізнаються про погіршення власного здоров'я, значення кожної з відповідей набувають вираженої дисперсії, що продемонстровано на графіку. Найвищі середні показники виявлені по відповідях «я засмучений» ($m(k)=4,35\pm 1,81$; $m(o)=4,39\pm 1,76$) та «я заклопотаний» ($m(k)=4,11\pm 1,69$; $m(o)=4,28\pm 1,75$). Також, відносно висока частота відчуття «я знервований» ($m(o)=4,12\pm 1,78$) та «мені страшно» ($m(o)=4,02\pm 1,75$) респондентів з основної когорти. Найнижчі середні значення обох груп дослідження по підпункту «мені соромно» ($m(k)=2,28\pm 1,51$; $m(o)=3,07\pm 1,84$) (рис.6).

Джерело: дослідження автора

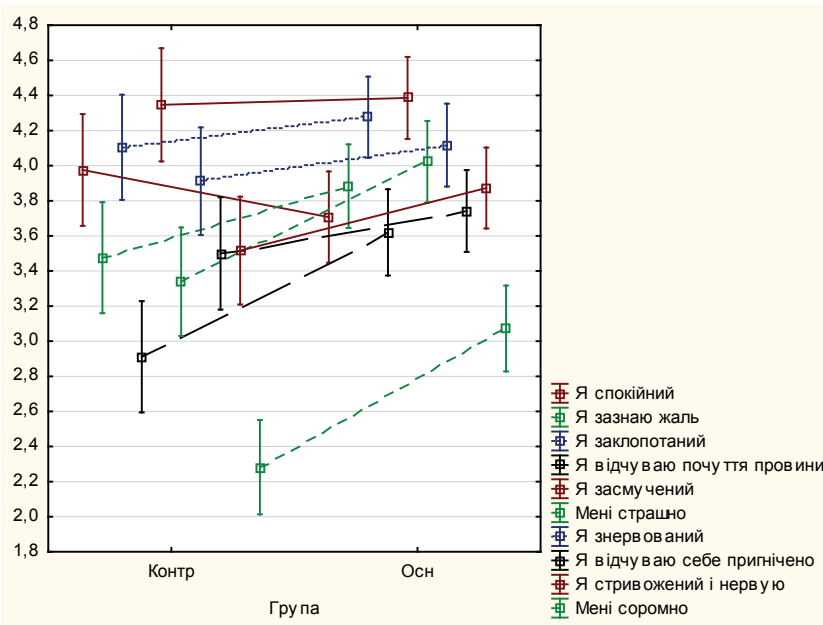

Рис.6. Поведінкові реакції медичних працівників ЗОЗ ПП та медпрацівників загального профілю ЗОЗ, на погіршення їх стану здоров'я, т

Суттєва статистична різниця між групами дослідження спостерігається по підпунктах «я відчуваю почуття провини» ($p=0,0004$), «мені страшно» ($p=0,0005$) та «мені соромно» ($p>0,001$). Як видно, емоційна реакція працівників психоневрологічних стаціонарів на погіршення здоров'я більш виражена по вказаних підпунктах, що опосередковано може вказувати на вищу сприйнятливність непідготовлених прошарків населення до змін власного здоров'я під час війни. Також, хоча і відсутня статистично значима різниця,

з графіка виявляється певна тенденція до більш спокійного сприйняття подібних новин («я спокійний») респондентами військового госпіталю.

За результатами дослідження медичних працівників ЗОЗ щодо профілактичних заходів зміцнення їх здоров'я встановлено, що серед заходів, які медпрацівники застосовують для підтримки власного здоров'я, найбільшу частку складають «уникання шкідливих звичок» ($m(k)=4,05\pm 2,10$; $m(o)=4,19\pm 2,01$), а також «займання фізичними вправами» ($m(k)=4,05\pm 1,64$; $m(o)=3,87\pm 1,79$) та «стеження за своєю вагою» ($m(k)=4,44\pm 1,78$; $m(o)=3,81\pm 1,70$). Найрідше респондентами використовуються «відвідування спортивних секцій» ($m(k)=2,97\pm 2,02$; $m(o)=3,18\pm 1,93$), практикування спеціальних оздоровчих систем» ($m(k)=2,56\pm 1,87$; $m(o)=3,08\pm 1,91$), інших заходів «щось і ще» ($m(k)=2,38\pm 1,47$; $m(o)=3,01\pm 1,89$), а також працівниками військового госпіталю рідше використання лазні ($m(k)=2,77\pm 1,86$) (рис.7).

Джерело: дослідження автора

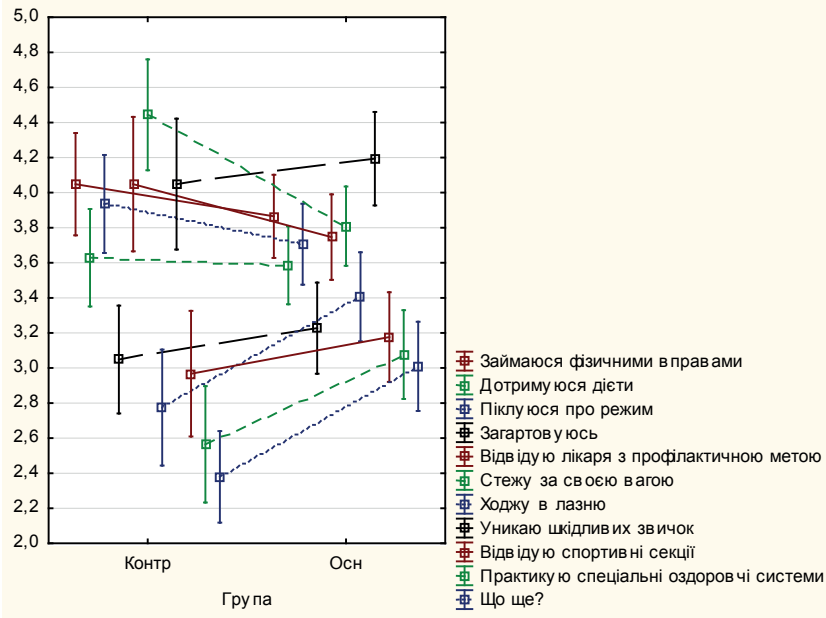

Рис.7. Результати дослідження медичних працівників ЗОЗ ПП та загального профілю ЗОЗ щодо профілактичних заходів зміцнення їх здоров'я, т

За нашими результатами дослідження щодо профілактичних заходів зміцнення їх здоров'я серед медичних працівників ЗОЗ ПП та загального профілю ЗОЗ статистично значима різниця між досліджуваними групами спостерігається по підпункту «стежу за своєю вагою» – має більше зна-

чення для працівників військового госпіталю ($p=0,004$), а також по підпунктах «ходжу в лазню» ($p=0,003$), «практикую спеціальні оздоровчі системи» ($p=0,02$) та інші заходи ($p=0,01$) – які частіше застосовуються саме працівниками психоневрологічних закладів. Останні відмінності вказують на більш широке застосування не конвенційних заходів для підтримки здоров'я представниками основної групи.

Конкретні дії спрямовані на виявлення та спробу ліквідації наслідків порушеного здоров'я відображені, в основному, однією відповіддю «сам приймаю заходи» ($m(k)=4,98\pm 1,51$; $m(o)=4,46\pm 1,69$). Найнижчий середній показник по відповіді «щось інше» ($m(k)=3,23\pm 1,69$; $m(o)=3,46\pm 1,83$) (Рис.8).

Джерело: дослідження автора

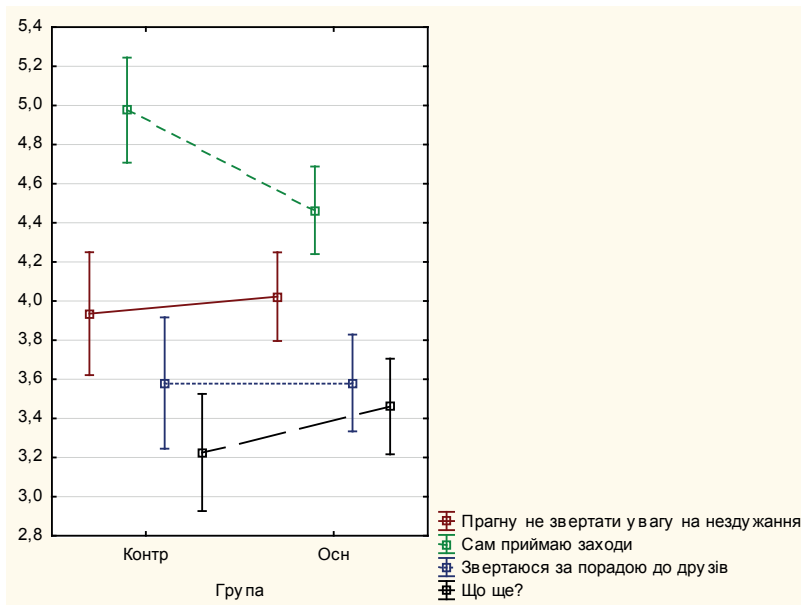

Рис. 7. Поведінкові реакції медичних працівників ЗОЗ на погіршення їх стану здоров'я (за результатами дослідження), т

При порівнянні результатів обох груп дослідження виявляється статистична різниця лише по згаданому підпункту «сам приймаю заходи», причому такі дії є більш притаманними медпрацівникам військового госпіталю ($p=0,006$).

Ціннісно-мотиваційний компонент – визначає місце здоров'я в індивідуальній ієрархії термінальних та інструментальних цінностей респондентів. Для оцінки ціннісно-мотиваційної компоненти у медичного персоналу ЗОЗ ПП та медичного персоналу загального профілю ЗОЗ було проведено дослідження для виявлення місця особистого здоров'я в ієрархії цінностей в житті

В даному блоці дослідження виявляються найбільш значимі для досліджуваних загальнолюдські цінності і більшість з них мають високі середні значення. Найвищі середні показники очікувано розподіляються по підпунктах «щасливе родинне життя» ($m(k)=6,48\pm 1,10$; $m(o)=5,99\pm 1,57$), «здоров'я» ($m(k)=6,30\pm 1,20$; $m(o)=5,82\pm 1,62$), «незалежність» ($m(k)=6,10\pm 1,38$; $m(o)=5,65\pm 1,66$), а також у групі контролю – показник «кар'єри» ($m(k)=6,02\pm 1,09$) (рис. 8).

Джерело: дослідження автора

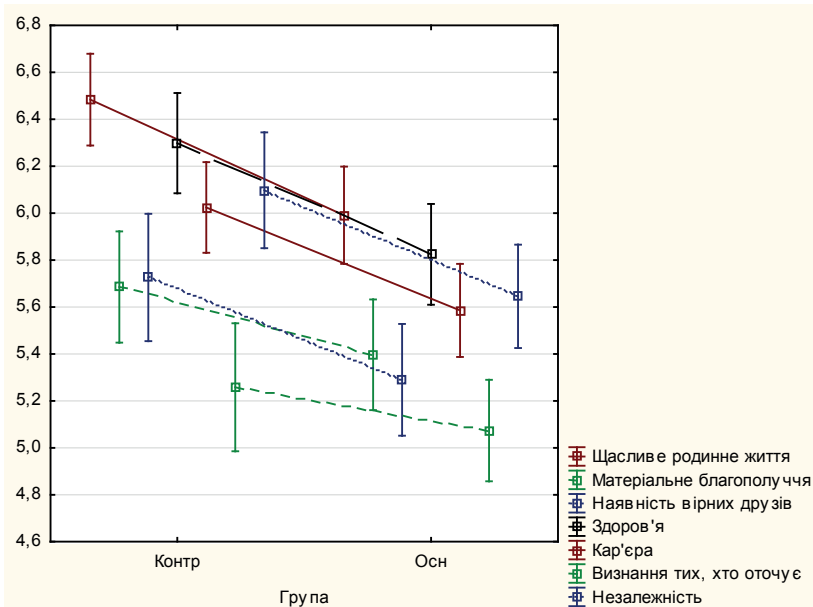

Рис.8 Дані результатів дослідження ціннісно-мотиваційного компоненту медичних працівників ЗОЗ на погіршення їх стану здоров'я, т

Незалежність (свобода) у роботі медичного персоналу ЗОЗ необхідна для подальшого професійного росту, щодо їх просування по кар'єрній сходовинці, щодо відчуття самореалізації та задоволення роботою, отримання позитивних відгуків від керівництва, колег, пацієнтів. В самостійній (незалежній) роботі медичні працівники проявляють цілеспрямованість, самоконтроль, самоорганізацію. Згідно проведеної непараметричної оцінки досліджуваної та контрольної когорти, спостерігається суттєва різниця рангових показників по підпунктах «щасливого родинного життя» ($p=0,008$), «здоров'я» ($p=0,01$), «кар'єри» ($p=0,02$), а також «незалежності» ($p=0,01$). Дані прояви значень опосередковано вказують на суттєву різницю у сприйнятті цінностей – медпрацівників ЗОЗ ПП менше замислюються над важливістю таких благ, як здоров'я, щасливе родинне життя, незалежність та кар'єра під час війни.

Не менш цікавим є розподіл первинних даних відповідей анкет щодо найважливіших умов для досягнення успіху в житті. В цілому, усі респонденти вказують на важливість в тій чи іншій мірі кожного з демонстрованих підпунктів. Відносно менші позиції мають «матеріальний достаток» ($m(k)=5,69\pm 1,35$; $m(o)=5,28\pm 1,54$), «везіння» ($m(k)=5,61\pm 1,25$; $m(o)=5,40\pm 1,56$), «потрібні зв'язки» ($m(k)=5,57\pm 1,47$; $m(o)=5,26\pm 1,54$) (рис.9).

Джерело: дослідження автора

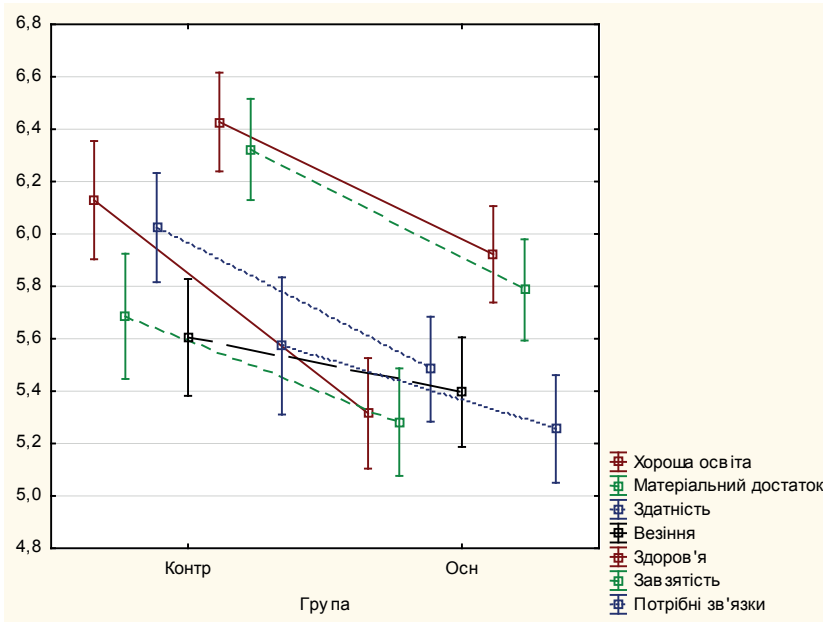

Рис.9. Структура ціннісно-мотиваційної компоненти у медичного персоналу щодо визначення місця особистого здоров'я в ієрархії цінностей в їхньому житті, т

Усі перераховані умови, окрім «везіння», мають статистично значиму різницю між групами дослідження та контролю. Хоча середні бали по відповідям знаходяться у високих значеннях, респонденти загального профілю ЗОЗ надають значно більшого значення хорошій освіті ($p<0,001$), матеріальному достатку ($p=0,02$), здатності ($p=0,001$), здоров'ю ($p=0,0001$), завзятості ($p=0,0004$) та потрібним зв'язкам ($p=0,04$) під час війни, ніж медичні працівники ЗОЗ ПП.

Причинами недостатнього турбування про своє здоров'я респонденти вважають різні фактори. Найвищі середні показники спостерігаються серед відповідей «у мене немає на це часу» для обох груп ($m(k)=4,38\pm 1,99$; $m(o)=4,01\pm 1,85$). Найнижчі значення припадають на відповідь «немає відповідних умов» ($m(k)=2,73\pm 1,77$; $m(o)=3,38\pm 1,71$), «не знаю, що

для цього робити» ($m(k)=2,35\pm 1,65$; $m(o)=3,14\pm 1,72$), «немає компанії» ($m(k)=2,94\pm 1,90$; $m(o)=3,51\pm 1,83$), а також інші чинники «щось і ще» ($m(k)=3,07\pm 1,45$; $m(o)=3,37\pm 1,73$) (рис. 10).

Джерело: дослідження автора

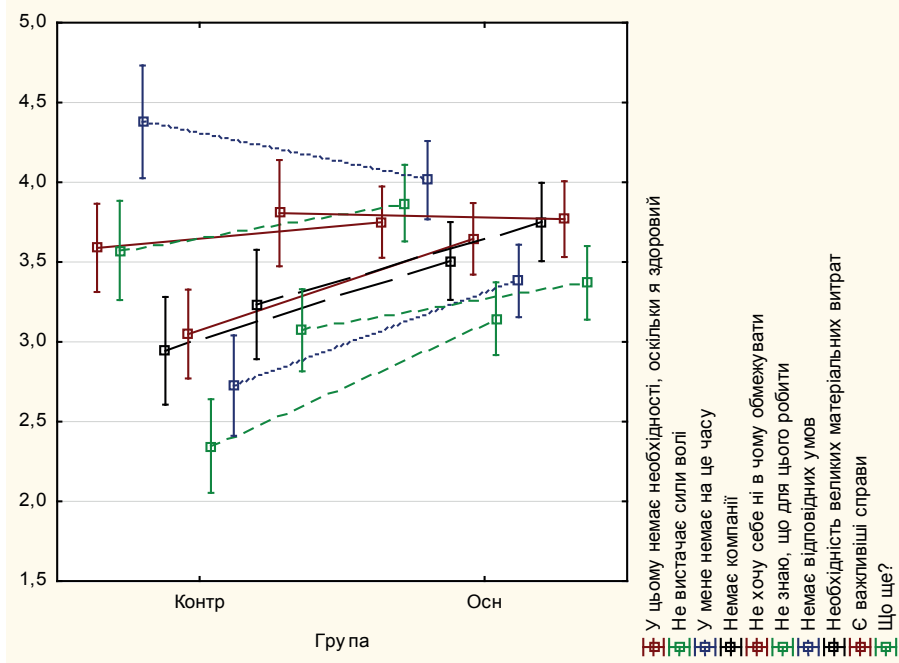

Рис. 10. Результати дослідження ціннісно-мотиваційного компоненту медичних працівників ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю щодо причин погіршення їх стану здоров'я, т

Суттєва статистична різниця між групами виявляється по підпунктах опитувальника «немає компанії» ($p=0,004$), «не хочу себе ні в чому обмежувати» ($p=0,0008$), «не знаю, що для цього робити» ($p<0,001$), «немає відповідних умов» ($p=0,0003$) та «необхідність великих матеріальних витрат» ($p=0,01$). Як видно, працівники психоневрологічних закладів, як причину свого зменшеного турбування про власне здоров'я, частіше вказують відсутність компанії, небажання себе в чомусь обмежувати, часте незнання, що для цього необхідно робити, відсутність умов та значні матеріальні витрати.

Загальна статистична оцінка по усіх блоках питань опитувальника продемонстрована на рисунку 11.

Виявляється статистично значима різниця між досліджуваною та контрольною групами в межах когнітивного ($p=0,009$) та ціннісно-мотиваційного компонентів ($p=0,04$). Даний аналіз грубо показує меншу зацікавленість респондентів ЗОЗ ПП у понятті власного здоров'я, осмислення чин-

ників, що на нього впливають, нижчу залученість до загальних цінностей, а також певну ступінь обмеженості навіть у турботі про власне здоров'я².

Джерело: дослідження автора

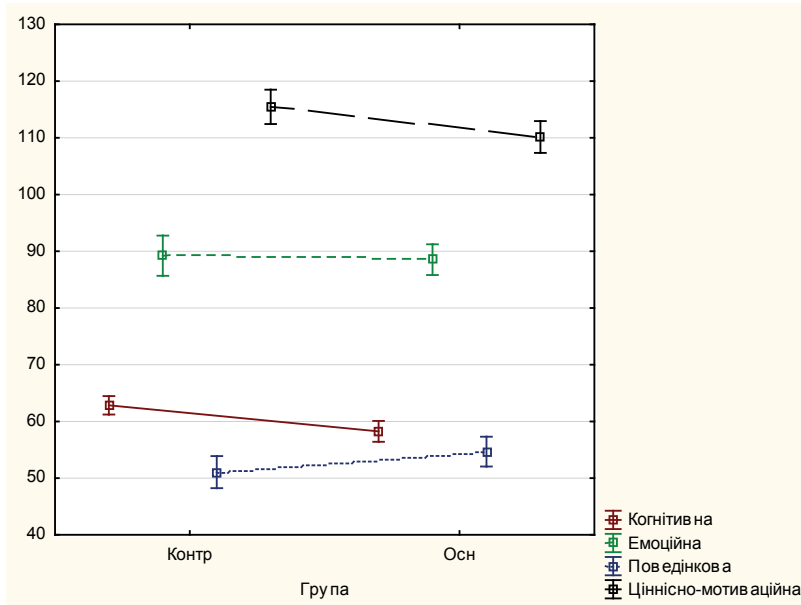

Рис.11. Загальна статистична оцінка по усіх компонентах у респондентів 303 ПП та загального профілю 303

Методика диференційної оцінки станів зниженої працездатності (ДОСЗП) за А. Леоною та С. Велічковською є модифікованою версією німецького тесту BMSII Пласа і Ріхтера, яку ми використовували у своєму дослідженні для оцінки ступеня важкості праці за різними видами професійної діяльності. У прототипній версії методики ДОСЗП, створеною А. Леоною та С. Велічковською, виділяють чотири ступені симптомів наступних психічних станів: монотонія, психічне перенасичення, напруженість/стрес та стомлення. Відповіді респондентів оцінюються за допомогою чотирибальних шкал³.

Під час дослідження ми спостерігали зміни у психофізіологічному стані здоров'я медичного персоналу 303 ПП і у групі медичних працівників загального профілю 303 в залежності від стажу їх трудової діяльності у військовий стан.

Нами здійснювалась диференційна оцінка зниженої працездатності медичних працівників 303 ПП та контрольної групи за ступенем вираже-

2 Чорна В.В., Махнюк В.М. [та ін.] Ставлення медичних працівників сфери охорони психічного здоров'я до власного здоров'я //Медичні перспективи. 2021. Т. XXVI, № 2. С. 188–196. URL:<https://doi.org/10.26641/2307-0404.2021.2.234733>

3 Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. К.: Міленіум, 2004. 265 с.; Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2009. 400 с.

ності Індекса стомлення. Стомлення – стан виснаження і дискоординації у процесі виконання основної професійної діяльності, що виникають внаслідок тривалої і інтенсивної дії робочого навантаження, з домінуючою мотивацією на завершення роботи і відпочинок Індекса стомлення у контрольній групі приймає значення $18,48 \pm 3,75$ і знаходиться в межах помірного ступеня вираженості процесу (рис.12).

Джерело: дослідження автора

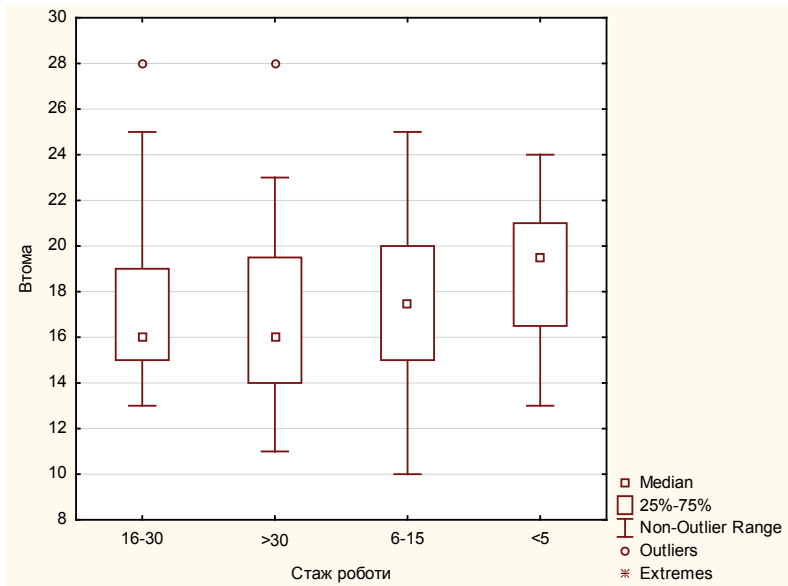

Рис.12 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників ЗОЗ ПП та контрольної групи за ступенем вираженості Індекса стомлення від стажу роботи, т

При подальшому застосуванні непараметричного методу Крускала-Уолліса та множинного порівняння, статистично значимої різниці по показнику втоми між респондентами різного стажу не виявлено.

Втома у медпрацівників ЗОЗ ПП згідно дослідження знаходиться на рівні $20,46 \pm 4,75$, що відповідає середньому ступеню вираженості даного стану (рис.13).

Статистично значима різниця у працівників основної групи дослідження з різним стажем роботи відсутня.

Монотонія – стан пониженого свідомого контролю над виконанням роботи, що виникає в ситуаціях одноманітної роботи з частим повторенням стереотипних дій і збідненим зовнішнім середовищем, супроводжується переживанням нудьги/сонливості та домінуючою мотивацією до зміни діяльності.

Джерело: дослідження автора

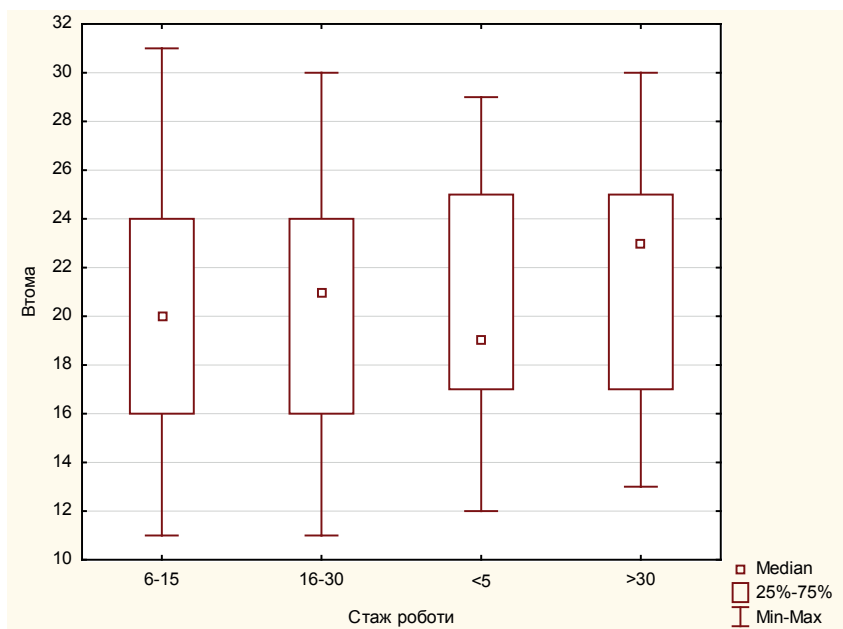

Рис.13 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників ЗОЗ ПП за ступенем вираженості Індекса стомлення від стажу роботи, t

Аналізуючи показники ступеня вираженості монотонії, яка впливає на зниження працездатності медичних працівників ЗОЗ (контрольна група) має середнє значення $15,74 \pm 2,59$, а тому знаходиться в межах низького ступеня вираженості процесу (рис.14).

Статистично значимої різниці між працівниками різного стажу по показнику монотонії також не виявлено.

Монотонія в основній досліджуваній групі загалом приймає середнє значення $19,73 \pm 5,26$ і тому відповідає також помірному ступеню вираженості даного стану (рис.15).

Ступінь монотонності праці мало залежить від стажу роботи респондентів психоневрологічних стаціонарів, що підтверджується тестом Крускала-Уолліса та множинним порівнянням значень.

Наступним критерієм, за яким оцінювалась знижена працездатність медичних працівників ЗОЗ було психічне перенасичення. Психічне перенасичення – стан неприйняття дуже простої і суб'єктивно нецікавої або мало усвідомленої діяльності, яке проявляється у вираженому прагненні припинити роботу (відмова від діяльності) або внести різноманітність до заданого стереотипного виконання

Джерело: дослідження автора

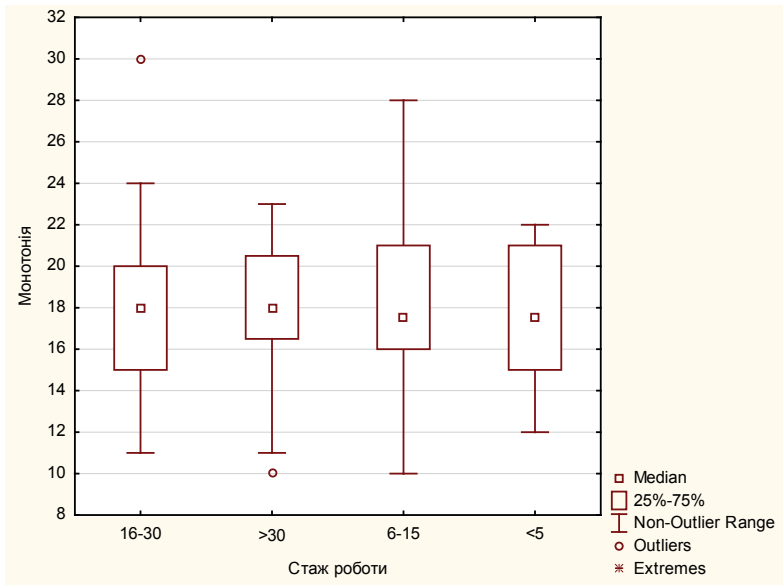

Рис.14 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників ЗОЗ ПП та контрольної групи за ступенем вираженості Індекса монотонії від стажу роботи, т

Джерело: дослідження автора

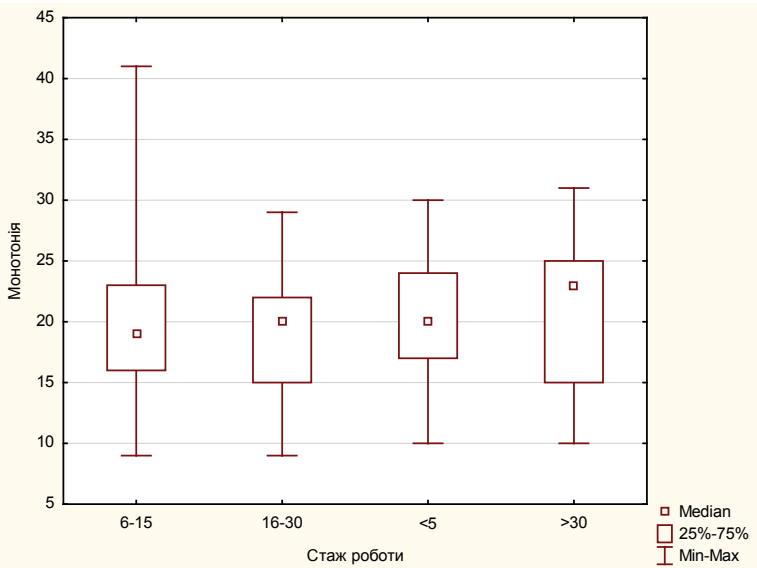

Рис.15 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників ЗОЗ ПП за ступенем вираженості Індекса монотонії від стажу роботи, т

Індекс перенасичення у медичних працівників загального профілю ЗОЗ знаходиться в межах $17,31 \pm 4,10$ і займає відповідно помірний ступінь (рис.16).

Джерело: дослідження автора

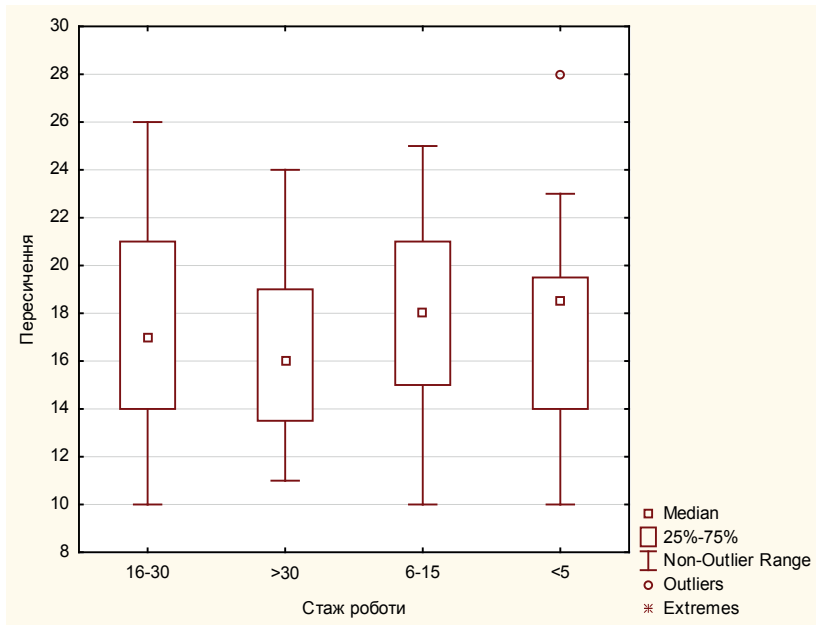

Рис. 16 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників ЗОЗ ПП та контрольної групи за ступенем вираженості Індекса перенасичення від стажу роботи, т

Таким самим чином не виявлено статистично значимої різниці в працівників з різним стажом роботи по психічному перенасиченню.

Індекс перенасичення в основній когорті знаходиться на рівні $20,19 \pm 4,44$, а тому відповідає також помірному ступеню (рис.17).

Наявна певна тенденція до більшого психічного перенасичення в працівників зі стажом роботи більше 30 років не знаходить свого підтвердження при статистичній перевірці.

Оцінювання зниженої працездатності медичних працівників проводилось за наявністю/відсутністю у них напруженості/стресу. Напруженість/стрес – стан підвищеної мобілізації психологічних і енергетичних ресурсів у медичних працівників, що розвивається у відповідь на підвищення складності або суб'єктивної значущості діяльності, з домінуванням мотивації на подолання скрути, що реалізовується як в продуктивній, так і в деструктивній формах (переважання процесуальних мотивів – мотивів самозбереження або психологічного захисту).

Ступень вираженості Індексу стресу або напруженості в групі контролю має середні значення $19,58 \pm 3,59$ (від 16 до 25 балів) також знаходиться в межах помірного ступеня стану (рис.18).

Джерело: дослідження автора

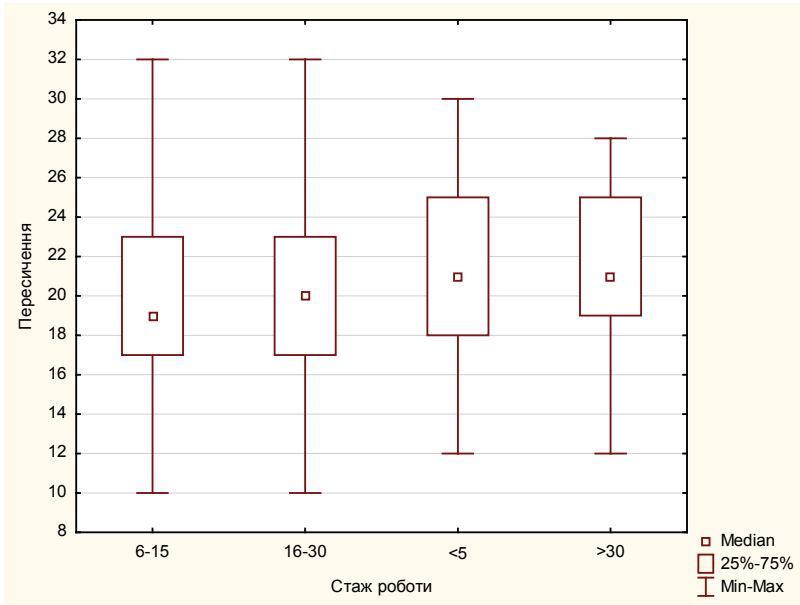

Рис. 17 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників 3ОЗ ПП за ступенем вираженості Індекса перенасичення від стажу роботи, т

Джерело: дослідження автора

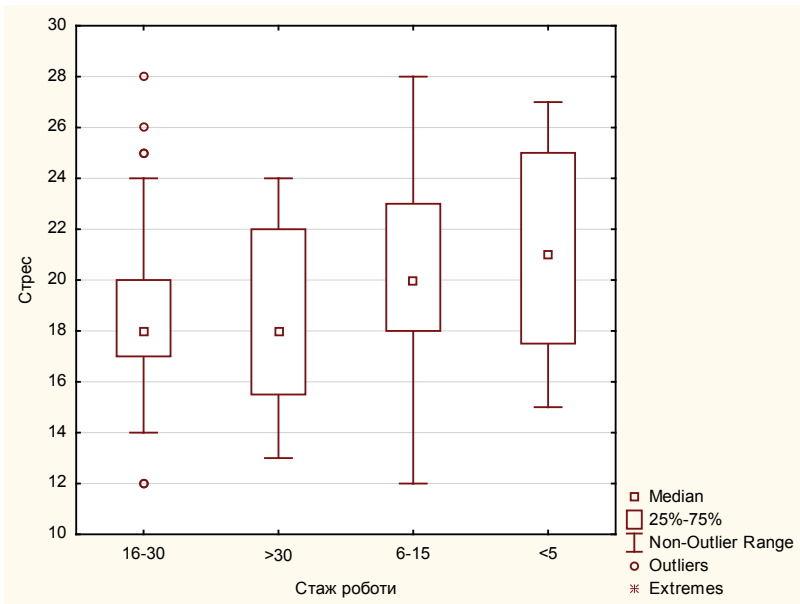

Рис. 18 Диференційна оцінка працездатності медичних працівників 3 ОЗ ПП та контрольної групи за ступенем вираженості Індексу стресу або напруженості від стажу роботи, т

По аналогії з іншими показниками, суттєвої різниці між показниками стресу у людей з різним стажем роботи медичних працівників загального профілю ЗОЗ не виявлено. Спостерігається певна тенденція до збільшення рангового показника в когорті зі стажем менше 5 років, що може вказувати на меншу стресостійкість даних медпрацівників.

Середній показник вираженості Індексу стресу займає найвищі значення, в межах $21,39 \pm 4,45$, що тим не менш, також відповідає помірному ступеню вираженості стану (рис.19).

Джерело: дослідження автора

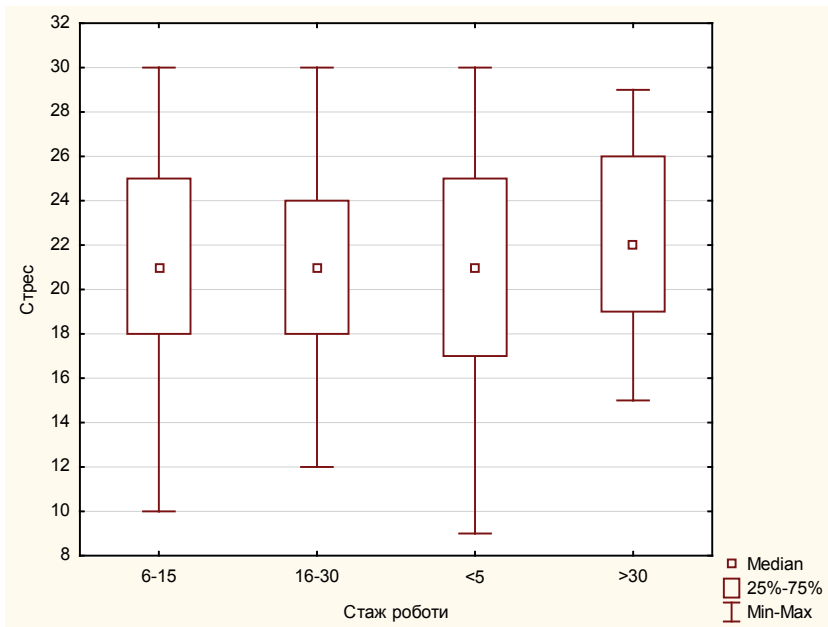

Рис. 18. Диференційна оцінка працездатності медичних працівників ЗОЗ ПП за ступенем вираженості Індексу стресу або напруженості від стажу роботи, т

Статистично суттєва різниця між працівниками ЗОЗ з різним стажем роботи відмічається у медичних працівників зі стажем роботи більше 30 років.

На основі непараметричної оцінки та порівняння результатів отриманих даних основної та контрольної груп згідно проведеного дослідження, визначаються наступні середні значення: втома – $m(\kappa)=18,48 \pm 3,75$; $m(o)=20,46 \pm 4,75$; монотонія – $m(\kappa)=15,74 \pm 2,59$; $m(o)=19,73 \pm 5,26$; психічне перенасичення – $m(\kappa)=17,31 \pm 4,10$; $m(o)=20,19 \pm 4,44$; стрес – $m(\kappa)=19,58 \pm 3,59$; $m(o)=21,39 \pm 4,45$. Суттєві зміни у психофізіологічному стані здоров'я медичного персоналу ЗОЗ ПП (рис.20).

Джерело: дослідження автора

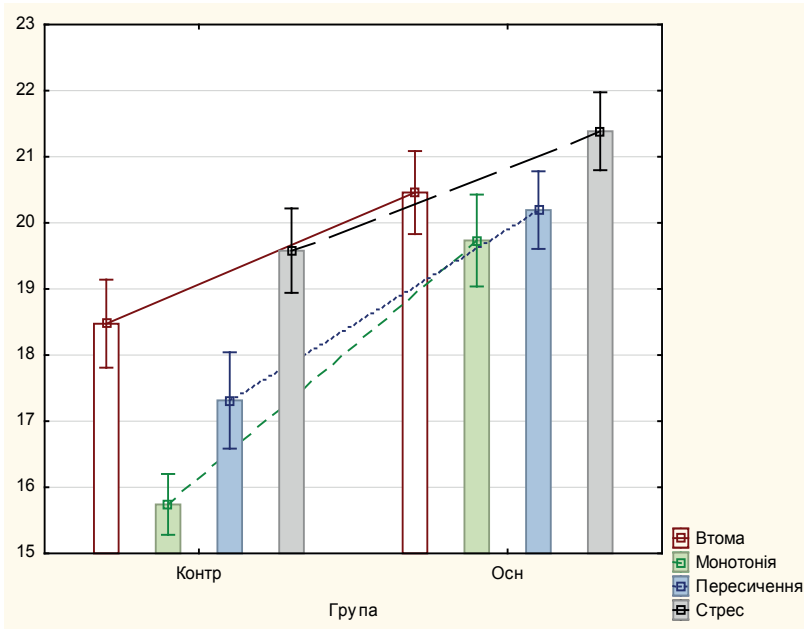

Рис. 20. Зміни у психофізіологічному стані здоров'я медичного персоналу ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю ЗОЗ, т

Як видно з рисунка 20 та таблиці 1, статистично значима різниця виявлена по усіх показниках опитувальника ($p < 0,0002$), що вказує на значно більші прояви втоми, монотонії, пересичення та стресу у медпрацівників ЗОЗ ПП на час війни.

Таблиця 1

Зміни у психофізіологічному стані здоров'я медичного персоналу ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю ЗОЗ

Психофізіологічні стани	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
Втома	18279,50	41751,50	10529,50	-3,62475	0,000289	-3,63337	0,000280
Монотонія	14942,50	45088,50	7192,50	-7,36495	0,000000	-7,38201	0,000000
Пересичення	16079,50	43951,50	8329,50	-6,09057	0,000000	-6,10573	0,000000
Стрес	18239,50	41791,50	10489,50	-3,66959	0,000243	-3,68207	0,000231

Зміни у психофізіологічному стані здоров'я (втома, монотонія, пересичення, стрес) респондентів, у залежності від стажу їх роботи мала тенденцію до більшої завантаженості у медичних працівників ЗОЗ ПП наочно виражена.

В наукових дослідженнях багатьох науковців всього світу предиктор розвитку емоційного вигорання (ПРЕВ) у працівників медичної галузі виникає в результаті їх професійної медичної діяльності, під час трудової діяльності, при постійному контакті з пацієнтами упродовж робочого дня, що призводить до спалювання/виснаження їх психологічних, емоційних, розумових, фізичних ресурсів, які постійно потрібні в екстремальних умовах праці.

Враховуючи високий показник прояву ПРЕВ серед медичних працівників загальної профілізації, нами були проведені дослідження з виявлення ПРЕВ серед медичних працівників галузі охорони здоров'я Вінницької області.

Визначення ПРЕВ у медичних працівників ЗОЗ під час воєнного стану нами були використані психодіагностичні методи емоційного вигорання за Бойко В.В. та адаптовану методику Водоп'янової Н.Е.⁴.

Згідно методики Бойко в обох групах дослідження отримані наступні показники першої фази «Напруження/тривожна напруга»: переживання психотравмуючих обставин ($m(k)=12,17\pm 7,88$; $m(o)=11,33\pm 7,34$) в обох групах симптом, що складається; незадоволеність собою ($m(k)=6,18\pm 5,89$; $m(o)=10,27\pm 7,06$) – симптом, що не склався в контрольній та симптом, що складається в основній групі; загнаність у кут ($m(k)=5,18\pm 5,97$; $m(o)=7,07\pm 6,99$) – симптоми, що не склалися в обох групах; тривога і депресія ($m(k)=8,50\pm 8,50$; $m(o)=8,40\pm 7,32$) – також симптоми, що не склалися в обох групах (фактично знаходяться на межі симптому, що складається). Сумарне середнє першої фази склало для контрольної групи $m(k)=32,02\pm 7,88$, а для основної – $m(o)=37,09\pm 19,40$. В контрольній групі дослідження перша фаза вважається несформованою, в основній групі – знаходиться в стадії формування.

Суттєва статистична різниця між досліджуваними групами підтверджується загалом по першій фазі ($p=0,01$), а також по показникам незадоволеності собою ($p<0,0001$) та загнаності в кут ($p=0,007$) (рис.21, таб. 2). Таким чином, працівники ЗОЗ ПП мають суттєвіші прояви ПРЕВ за згаданими підпунктами та за першою фазою в цілому під час військового стану і це пов'язано: незадоволеністю собою, відчуттям «загнаності у «кут», тривогою і депресією, сформуваннями переживаннями психотравмуючих обставин.

4 Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.

Джерело: дослідження автора

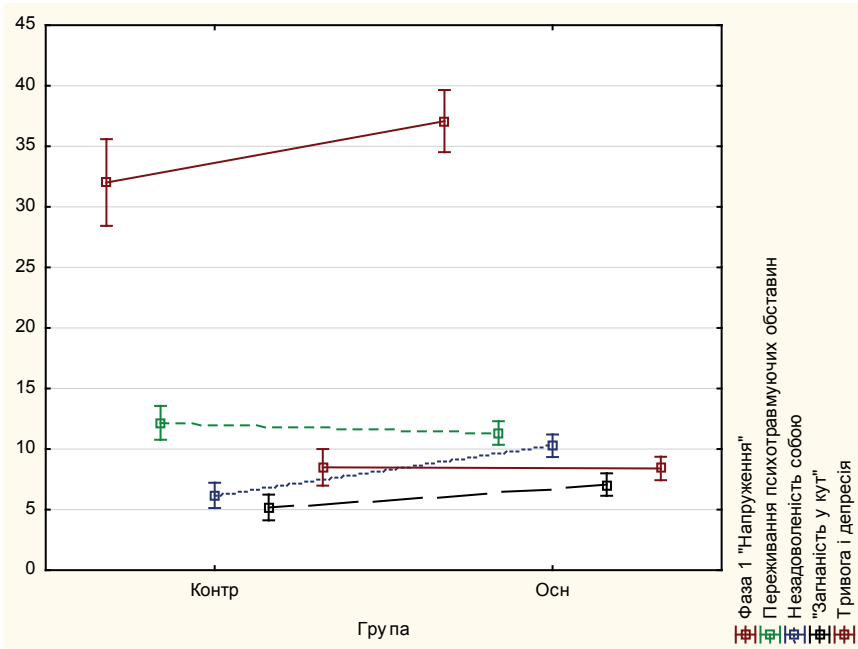

Рис. 21. Формування синдрому емоційного вигорання за фазою «Напруження/тривожна напруга» у медичних працівників ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю ЗОЗ, т

Таблиця 2

Формування ПРЕВ у медичних працівників ЗОЗ під час воєнного стану за фазою «Напруження/тривожна напруга», т

Фази ПРЕВ	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
Фаза 1 «Напруження/тривожна напруга»	19282,00	40749,00	11532,00	-2,50113	0,012380	-2,50166	0,012362
Переживання психотравмуючих обставин	22277,00	37754,00	13001,00	0,85463	0,392756	0,85637	0,391793
Незадоволеність собою	16800,00	43231,00	9050,00	-5,28302	0,000000	-5,31100	0,000000
«Загнаність у кут»	19121,00	40910,00	11371,00	-2,68158	0,007328	-2,69805	0,006975
Тривога і депресія	21079,00	38952,00	13329,00	-0,48700	0,626259	-0,49117	0,623310

У другій фазі формування ПРЕВ – «Резистенції» виявляється наступний розподіл даних в групах дослідження: неадекватне вибіркове емоційне реагування ($m(k)=15,15\pm 6,20$; $m(o)=13,45\pm 7,06$) – симптом, що складається; емоційно-моральна дезорієнтація ($m(k)=10,56\pm 6,09$; $m(o)=12,14\pm 6,43$) – також симптом, що складається; розширення сфери економії емоцій ($m(k)=12,22\pm 9,32$; $m(o)=11,54\pm 8,20$) – симптом, що складається; редукція професійних обов’яз-

ків ($m(\kappa)=15,05\pm 7,28$; $m(o)=13,18\pm 8,19$) – симптом, що складається для обох груп. Сумарне середнє для другої фази «резистентності» склало в основній досліджуваній групі $m(o)=50,31\pm 21,57$, в контрольній групі – $m(\kappa)=52,94\pm 19,48$, що в обох випадках відповідає фазі у стадії формування (рис.22).

Джерело: дослідження автора

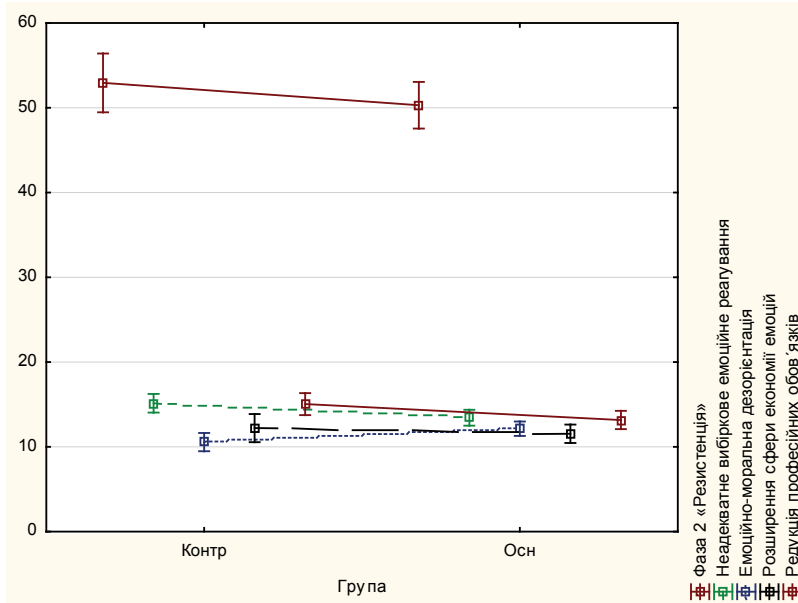

Рис. 22 Формування ПРЕВ за фазою «Резистентності» у медичних працівників 303 ПП та медичних працівників загального профілю 303 під час воєнного стану, т

Статистично значимої різниці між групами дослідження загалом по другій фазі не виявлено. Тим не менш, у працівників військового госпіталю статистично вищий показник неадекватного вибіркового емоційного реагування ($p=0,026$) та редукція професійних обов'язків ($p=0,037$). На противагу, у працівників психоневрологічних стаціонарів частіше спостерігається емоційно-моральна дезорієнтація ($p=0,022$) у таблиці 3.

Таблиця 3

Формування ПРЕВ у медичних працівників 303 під час воєнного стану за фазою «Резистентності», т

Фази ПРЕВ	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
1	2	3	4	5	6		7
Фаза 2 «Резистентність»	22582,50	37448,50	12695,50	1,19704	0,231291	1,19724	0,231215

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8
Неадекватне вибіркове емоційне реагування	23497,00	36534,00	11781,00	2,22204	0,026281	2,22851	0,025847
Емоційно-моральна дезорієнтація	19484,00	40547,00	11734,00	-2,27472	0,022923	-2,28055	0,022575
Розширення сфери економії емоцій	21949,00	38082,00	13329,00	0,48700	0,626259	0,48793	0,625602
Редукція професійних обов'язків	23373,00	36658,00	11905,00	2,08306	0,037247	2,08700	0,036889

Третя фаза «Виснаження» при формуванні ПРЕВ включає наступні числові показники окремих симптомів: емоційний дефіцит ($m(k)=11,21\pm 6,96$; $m(o)=12,43\pm 7,05$) – симптом, що складається в основній групі та контрольній групі; емоційне відчуження ($m(k)=10,66\pm 6,21$; $m(o)=9,90\pm 6,67$) – симптом, що складається в обох групах; деперсоналізація ($m(k)=7,23\pm 7,90$; $m(o)=7,81\pm 7,92$) – симптом, що не склався в обох групах; психосоматичні та психовегетативні порушення ($m(k)=7,64\pm 6,41$; $m(o)=7,74\pm 7,67$) – симптом, що не склався також в обох групах. Сумарний показник для третьої фази «виснаження» склав: для контрольної групи – $m(k)=36,77\pm 19,63$, для основної групи – $m(o)=37,88\pm 21,85$. Фактично для обох досліджуваних груп показник знаходиться межі третьої фази – в стадії формування і є передвісником до переходу в стан передхвороб (рис.23).

Джерело: дослідження автора

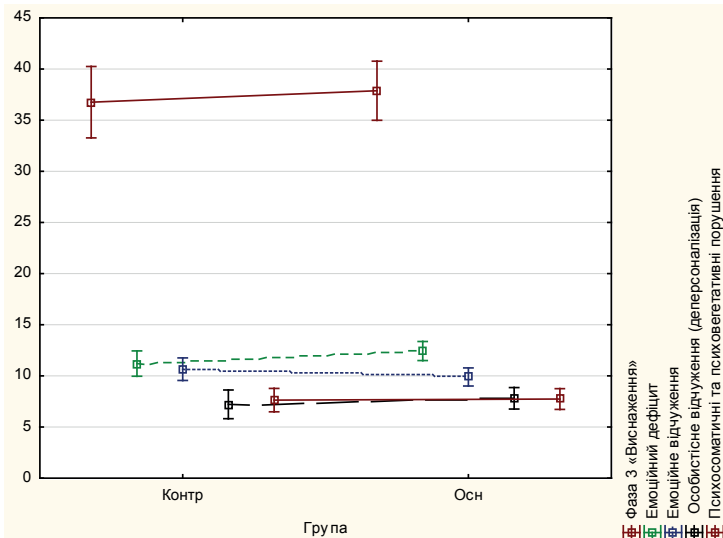

Рис. 23 Формування ПРЕВ за фазою «Виснаження» у медичних працівників ЗОЗ ІІІ та медичних працівників загального профілю ЗОЗ під час воєнного стану, т

При порівнянні результатів обох когорт статистично суттєва різниця між показниками третьої фази «виснаження» відсутня (таб.4).

Таблиця 4

Формування ПРЕВ у медичних працівників ЗОЗ під час в оєнного стану за фазою «Виснаження», m

Фази ПРЕВ	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
Фаза 3 «Виснаження»	21484,00	38547,00	13734,00	-0,03306	0,973623	-0,03307	0,973617
Емоційний дефіцит	20250,50	39780,50	12500,50	-1,41560	0,156892	-1,42074	0,155394
Емоційне відчуження	22812,50	37218,50	12465,50	1,45483	0,145716	1,45997	0,144299
Особистісне відчуження (деперсоналізація)	20961,00	39070,00	13211,00	-0,61926	0,535748	-0,62769	0,530207
Психосоматичні та психовегетативні порушення	22088,50	37942,50	13189,50	0,64335	0,519994	0,64848	0,516673

Наступний аналіз професійного вигорання медпрацівників виконаний на основі методу Водоп'янової та Старченкової Е. Опитувальник містив 22 твердження про відчуття та переживання, пов'язані з виконанням професійної діяльності. Він складається з трьох субшкал: «Емоційне виснаження», «Деперсоналізація» та «Професійні досягнення». Субшкала «Емоційне виснаження» характеризується втратою енергійності, появою ознак психофізіологічної втоми, проявами депресії, гніву, агресії, відчуттям виснаження.

Емоційне виснаження у медичних працівників загального профілю ЗОЗ склало $m(k)=24,58\pm 8,37$, а у медичних працівників ЗОЗ ПП – $m(o)=27,48\pm 7,16$, що відповідає середньому рівню професійного вигорання в контрольній когорті (фактично на межі високого рівня) та високому рівню професійного вигорання працівників основної групи; деперсоналізація склала $m(k)=15,72\pm 4,52$ для контрольної групи та $m(o)=16,38\pm 4,44$ для основної, що відповідає дуже високому рівню процесу за даним симптомом в обох групах; професійна успішність в групі контролю склала $m(k)=35,34\pm 6,34$, а в основній групі $m(o)=30,54\pm 6,71$, що вказує на середній рівень вигорання по даному фактору. Інтегральний показник у групі контролю склав $m(k)=8,10\pm 2,09$, в основній групі – $m(o)=7,81\pm 2,15$, що відповідає високому ступеню професійного вигорання медпрацівників усіх закладів (рис.24).

Джерело: дослідження автора

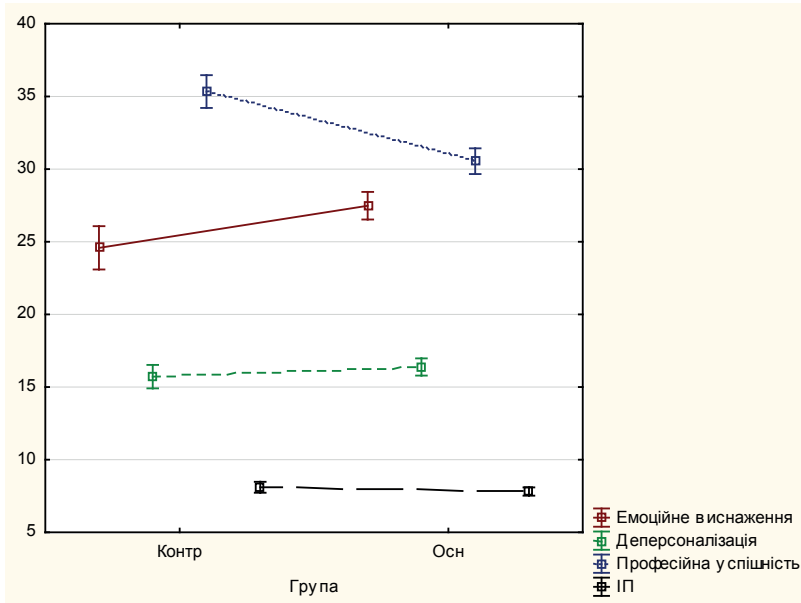

Рис. 24 Формування ПРЕВ у медичних працівників ЗОО ПП та медичних працівників загального профілю ЗОО під час воєнного стану за трьома субшкалами, т

При порівнянні результатів визначається статистично значима різниця між контрольною та основною групами за трьома субшкалами емоційного виснаження ($p=0,0006$) та професійної успішності ($p<0,0001$). Респонденти саме ЗОО ПП більше виявляють емоційне виснаження та редукцію своїх персональних професійних досягнень (таб.5).

Таблиця 5

Формування ПРЕВ у медичних працівників ЗОО під час воєнного стану за трьома субшкалами, т

Субшкали	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
Емоційне виснаження	18471,00	41560,00	10721,00	-3,41012	0,000649	-3,41326	0,000642
Деперсоналізація	20397,00	39634,00	12647,00	-1,25140	0,210788	-1,25481	0,209548
Професійна успішність	27165,00	32866,00	8113,00	6,33323	0,000000	6,34125	0,000000
Інтегральний показник	22800,00	37231,00	12478,00	1,44082	0,149636	1,45554	0,145520

Проведений підрахунок дозволяє зробити висновок про дуже високу частоту розвитку деперсоналізації, яка характеризується підвищеним психологічним дистанціюванням від роботи, зниженням емпатії і байдужого/цинічного ставлення до оточуючих людей/пацієнтів, песимістичними думками про роботу, що також впливало на відношення до своєї власної родини як у працівників загального профілю ЗОЗ, так і ЗОЗ ПП, що породжує стигматизацію медичних працівників до хворих та є недопустимим порушенням морально-етичних принципів поведінки медичних працівників ЗОЗ.

Високий відсоток розвитку емоційного виснаження та середній ступінь процесу по професійній успішності відмічаємо в наших дослідженнях. Інтегральний показник сумарно вказує на виражений процес професійного вигорання в обох групах дослідження, що може призвести по переходу передвороби в хворобу на психічні розлади.

Подолання/профілактику емоційного вигорання необхідно починати з етапу підготовки майбутніх лікарів, медичного середнього персоналу до вибору професії, на етапі навчання, під час виконання професійних обов'язків. Вагомим фактором в подоланні ПРЕВ на ранніх етапах є підготовка студентів до майбутньої професії. Потрібно оволодіти навичками розуміння пацієнтів/хворих, емоційної стійкості, саморегуляції, соціальної зрілості особистості, оволодіння навичками релаксації, емоційної культури та компетентності. Важливо для кожного медичного працівника ЗОЗ уміти успішно і постійно справлятися з ПРЕВ та зведення його до мінімуму, принаймні неможливості подолати СЕВ вчасно звернутись за допомогою. Краще профілакувати, ніж лікувати. Сьогодення від майбутніх лікарів, середнього медичного персоналу вимагає не тільки емоційної стійкості, саморегуляції, соціальної зрілості, а й психологічної культури в суспільстві в цілому.

До профілактичних заходів щодо попередження ПРЕВ у медичного персоналу ЗОЗ відносяться наступні заходи: проведення моніторингу в кожному медичному закладі охорони здоров'я на всіх рівнях, психологічних тренінгів, лекцій, навчання прийомів та способів саморегуляції комунікативної, емоційно-вольової, мотиваційної сфери особистості. Професійна діяльність медичних працівників вимагає постійної адаптації до виконання професійних обов'язків без шкоди для пацієнтів та родичів хворих, до колег по роботі та своїх рідних шляхом постійного проведення діагностичних, профілактичних та корекційних заходів пси-

хосоматичного компоненту, компетентності, культури медичних працівників сфери охорони здоров'я.

З метою подолання професійного ПРЕВ у медичних працівників ЗОЗ та недопущення/профілактики його переходу у хвороби пропонуються наступні заходи:

1. Покращення матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я і створення найкращих умов для організації умов з охорони праці медичних працівників, зокрема облаштування кабінетів психологічного розвантаження для медпрацівників у кожному закладі на всіх рівнях.
2. Пропонуємо проведення моніторингів, тренінгів, лекцій, конференцій на психолого-психіатричну тематику з елементами медичної етики, моралі та деонтології серед медичних працівників ЗОЗ, тренінгів, направлених на розвиток стресостійкості у медичних працівників ЗОЗ – 2 рази на рік на базі основного робочого місця.
3. Для виявлення початкових стадій формування професійного ПРЕВ у медичних працівників ЗОЗ пропонуємо проводити психодіагностичний скринінг 1-2 рази на рік.
4. Доцільно в систему до- і післядипломної освіти лікарів, так і середніх медичних працівників ЗОЗ включати комплекс занять, навчань направлених на інформування їх про механізми формування і клінічні характеристики професійного стресу, а також на розвиток стійкості до професійного стресу – під час проходження післядипломних атестаційних циклів/курсів.
5. Пропонуємо розвивати систему індивідуального психологічного консультування медичних працівників ЗОЗ за основним місцем роботи, в «Центрах психічного здоров'я», задля покращення професійної ефективності праці та попередження хвороб на психічні розлади.
6. Доцільно впровадити діагностику соматоформних розладів з метою профілактики соматичної патології при проходженні обов'язкового медичного огляду з проведенням опитування/тестування психологами – 1 раз на рік або за потребою⁵.

5 Чорна В.В. Мотивація і працездатність медичних працівників сфери охорони психічного здоров'я як предиктор їх психологічного благополуччя // Довкілля та здоров'я. К., 2020. Вип. 4 (97). С. 53– 62. DOI:<https://doi.org/10.32402/dovkil2020.04.053>; Chorna V.V., Khliestova S.S., Gumeniuk N.I. [et al.]. Predictors of the development of emotional burnout and the motivational component of the medical staff of health care institutions in Ukraine // Wiadomości Lekarskie Medical Advances. 2023. volume LXXVI. issue 2. P.370-376. DOI:10.36740/WLek202302118

Для визначення особливості формування мотивації у медичних працівників закладів охорони здоров'я до виконання професійних обов'язків та встановлення чинників, що впливають на ефективність їх праці у воєнний стан, що стимулює до професійної діяльності було застосовано опитувальник за методикою Замфір К. в модифікації Реана А.А.⁶

Зазначена методика дає можливість визначити актуальність типів мотивацій як: 1 – матеріальна винагорода; 2 – прагнення до кар'єрного росту; 3 – бажання не піддаватися критиці з боку керівництва та колег; 4 – прагнення уникати можливих покарань або неприємності; 5 – орієнтація на престиж та повагу з боку інших; 6 – задоволення від добре виконаної роботи; 7 – суспільна корисність праці. Дана методика дає змогу визначити три типи мотивації і мотиваційний комплекс медичного працівника будь якої кваліфікації, спеціальності, стажу роботи: внутрішня мотивація (ВМ) – розуміння корисності праці, бажання займатися і підвищувати свій професіоналізм і бути задоволеною від результатів своєї трудової діяльності; зовнішня позитивна мотивація (ЗПМ) – досягнення кар'єрного росту, постійна потреба у матеріальному стимулюванні, винагород, премій; зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) – неприємно отримувати критику, догану, штрафи від керівництва.

Первинні дані за даними анкетуванням склали: середній показник внутрішньої мотивації для медичних працівників загального профілю ЗОЗ – $m(k)=3,31\pm 1,17$, для медичних працівників ЗОЗ ПП – $m(o)=3,29\pm 0,97$; середній показник зовнішньої позитивної мотивації для контрольної групи – $m(k)=3,47\pm 0,77$, для основної – $m(o)=2,99\pm 0,85$; середній показник зовнішньої негативної мотивації склав для контрольної групи – $m(k)=3,94\pm 0,94$, для основної – $m(o)=3,08\pm 1,04$.

У контрольній групі спостерігається найвищий рівень зовнішньої негативної мотивації та найнижчий саме внутрішньої мотивації, що є найгіршим мотиваційним комплексом у виборі роботи. З іншого боку, найвищий середній показник внутрішньої мотивації у співробітників ЗОЗ ПП з найменшою часткою зовнішньої позитивної мотивації формує середній, з точки зору ефективності, мотиваційний комплекс (рис.25).

Внутрішня мотивація в обох досліджуваних когортах не має суттєвої різниці. На противагу, спостерігається виражена статистична різниця

6 Кокун О.М., Мороз В.М., Лозінська Н.С., Пішко І.О. Збірник психодіагностичних методик для професійно-психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом у Збройних Силах України : метод. посіб. К. : Видавничий дім «Освіта України», ФОП Маслаков Руслан Олексійович, 2021. 74 с.

отриманих результатів як по зовнішній позитивній, так і по зовнішній негативній мотивації ($p < 0,001$) з перевагою у медичних працівників загального профілю ЗОЗ (таб. 6).

Джерело: дослідження автора

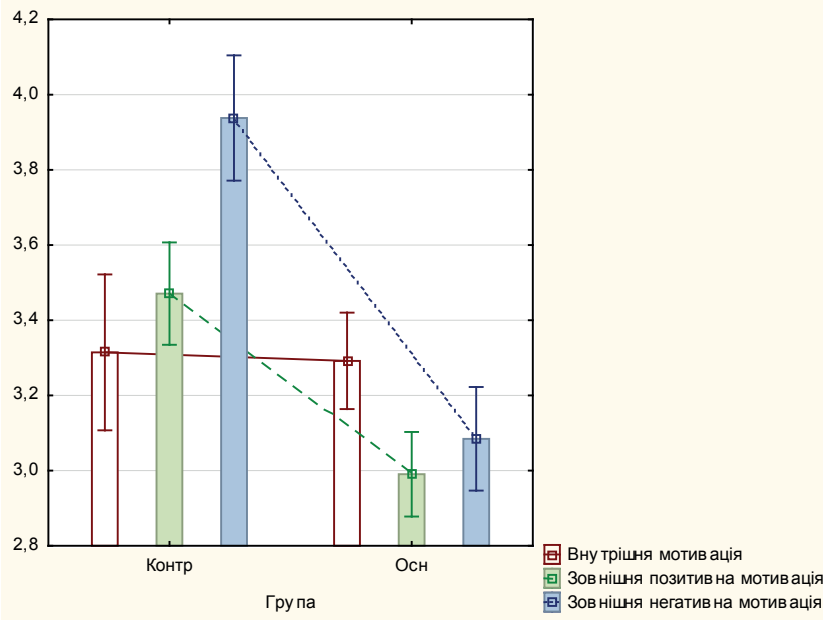

Рис. 25 Формування мотивацій (внутрішня, зовнішня) у медичних працівників ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю ЗОЗ під час воєнного стану, т

Таблиця 5

**Формування мотивацій (внутрішня, зовнішня)
у медичних працівників ЗОЗ ПП та медичних працівників
загального профілю ЗОЗ під час воєнного стану, т**

Види мотивацій	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
Внутрішня мотивація	21866,50	38164,50	13411,50	0,39453	0,693189	0,39897	0,689914
Зовнішня позитивна мотивація	25836,00	34195,00	9442,00	4,84365	0,000001	4,87806	0,000001
Зовнішня негативна мотивація	27860,50	32170,50	7417,50	7,11277	0,000000	7,17934	0,000000

Для визначення мотиваційних типів серед медпрацівників обох когорт дослідження було застосовано методику Герчикова В.І. Згідно неї умовно виділяють п'ять типів трудової мотивації: інструментальний, професійний, патріотичний, господарський та люмпенізований. Для кожного з цих типів характерний відповідний мотиваційний поштовх. Наприклад, для інструментального – це заробітна плата або еквівалента матеріальна вигода, для професійного – успіх, визнання професіоналізму людини, суть самої діяльності працівника, для патріотичного – причетність до суспільно важливої справи, для господарського – відповідальність, незалежність від контролю, для люмпенізованого – уникнення будь-якого виду роботи.

Середня бальна оцінка обох груп дослідження по даному тесту відображена на рис. 26.

Джерело: дослідження автора

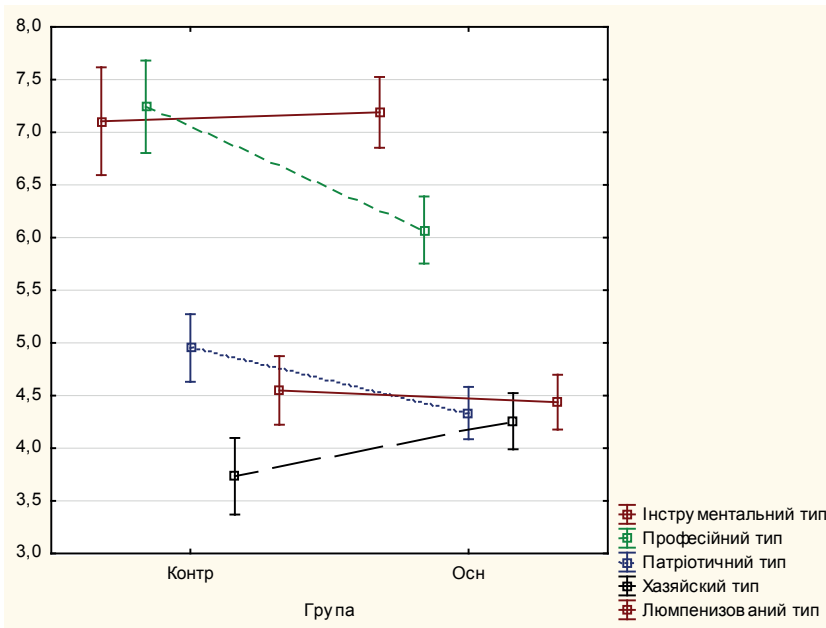

Рис. 25 Формування мотиваційних типів у медичних працівників ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю ЗОЗ під час воєнного стану, т

При порівнянні результатів, суттєво більша частка респондентів професійного ($p=0,00002$) та патріотичного ($p=0,0003$) мотиваційних типів спостерігається серед медичних працівників загального профілю ЗОЗ, в той же час серед медпрацівників ЗОЗ ПП достовірно більша частка хазяйського, або господарського типу ($p=0,009$) (таб.6).

**Формування мотиваційних типів у медичних працівників
ЗОЗ ПП та медичних працівників загального профілю ЗОЗ
під час воєнного стану, n**

Типи мотивації	Сума рангів Контр	Сума рангів Осн	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value
Інструменталь- ний тип	20958,00	39073,00	13208,00	-0,62262	0,533535	-0,62745	0,530366
Професійний тип	25314,00	34717,00	9964,00	4,25858	0,000021	4,29461	0,000018
Патріотичний тип	24681,50	35349,50	10596,50	3,54966	0,000386	3,59786	0,000321
Хазяйський тип	19224,50	40806,50	11474,50	-2,56557	0,010301	-2,59501	0,009459
Люмпенізова- ний тип	22099,50	37931,50	13178,50	0,65568	0,512028	0,66377	0,506838

Проаналізувавши результати нашого дослідження для здорового психофізіологічного стану, ефективного формування позитивного мотиваційного комплексу у медичного персоналу ЗОЗ, профілактики синдрому емоційного вигорання необхідно:

- зворотний зв'язок – обговорення конкретного завдання і результатів його виконання (командна робота), яку використовують більшість у операційних;
- різноманітність вмінь та навичок – підвищення змістовності роботи, насичення її професійними, нестандартними моментами, що дає інтерес до роботи як вагомий внутрішній мотив;
- важливість роботи, яка полягає у формуванні в медичних працівників ЗОЗ відчуття значущості і важливості своєї роботи;
- цілісність роботи, яка полягає у дорученнях медичним працівникам ЗОЗ конкретного завдання в повному обсязі, що надасть можливість медичним працівникам ЗОЗ отримати задоволення від роботи;
- запровадити обов'язкове медичне страхування та забезпечити соціальний пакет для медичних працівників ЗОЗ.

Висновки:

1. Респонденти загального профілю ЗОЗ надають значно більшого значення хорошій освіті ($p < 0,001$), матеріальному достатку ($p = 0,02$), здатності ($p = 0,001$), здоров'ю ($p = 0,0001$), завзятості ($p = 0,0004$) та

потрібним зв'язкам ($p=0,04$) під час війни, аніж медичні працівники ЗОЗ ПП.

2. Виявляється статистично значима різниця між досліджуваною та контрольною групами в межах когнітивного ($p=0,009$) та ціннісно-мотиваційного компонентів ($p=0,04$). Даний аналіз грубо показує меншу зацікавленість респондентів ЗОЗ ПП у понятті власного здоров'я, осмислення чинників, що на нього впливають, нижчу залученість до загальних цінностей, а також певну ступінь обмеженості навіть у турботі про власне здоров'я.
3. Зміни у психофізіологічному стані здоров'я (втома, монотонія, пересичення, стрес) респондентів, у залежності від стажу їх роботи мала тенденцію до більшої завантаженості у медичних працівників ЗОЗ ПП наочно виражена.
4. Працівники ЗОЗ ПП мають суттєвіші прояви ПРЕВ за згаданими підпунктами та за першою фазою в цілому під час військового стану і це пов'язано: незадоволеністю собою, відчуттям «загнаності у «кут», тривою і депресією, сформуваннями переживаннями психотравмуючих обставин.
5. Проведений підрахунок дозволяє зробити висновок про дуже високу частоту розвитку деперсоналізації, яка характеризується підвищеним психологічним дистанціюванням від роботи, зниженням емпатії і байдужого/цинічного ставлення до оточуючих людей/пацієнтів, песимістичними думками про роботу, що також впливало на відношення до своєї власної родини як у працівників загального профілю ЗОЗ, так і ЗОЗ ПП, високий відсоток розвитку емоційного виснаження та середній ступінь процесу по професійній успішності. Інтегральний показник сумарно вказує на виражений процес професійного вигорання в обох групах дослідження.
6. При порівнянні результатів, суттєво більша частка респондентів професійного ($p=0,00002$) та патріотичного ($p=0,0003$) мотиваційних типів спостерігається серед медичних працівників загального профілю ЗОЗ, в той же час серед медпрацівників ЗОЗ ПП достовірно більша частка хазяйського, або господарського типу ($p=0,009$).

ТАРАСЕНКО Галина Сергіївна,

д-р пед. наук, професор,

Вінницька академія безперервної освіти

ORCID ID: 0000-0001-9394-2600

Україна

ІННОВАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОЛОГО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ

Протягом трьох десятиліть (1992-2023) в Україні активно впроваджується наша авторська освітня технологія естетико-екологічного виховання дошкільників та шкільної молоді «Еко-Дивосвіт» (*всі права захищені*). Основні положення авторської освітньої технології відображені в наступних контентах: це низка методичних статей, посібників¹ і персональний сайт «Еко-Дивосвіт»² (гуманітарна екологія – педагогу), присвячений проблемам впровадження екологічної етики і естетики в освітній процес.

Стратегічний орієнтир авторської освітньої технології – це донесення до свідомості педагогів та дітей того факту, що природа:

- це *життя* в усіх іпостасях його вияву – фізичних і духовних;
- це активна, діяльна, цілісна і варіативна сила буття, яка знаходить вияв у життєтворчості;
- це самоцінний суб'єкт, мета і сенс існування якого міститься у ньому самому.

В систему ціннісних координат, які забезпечують екологічно виправдане ціннісне ставлення особистості до природи, входять наступні положення:

1 Тарасенко Г. С. Як навчити дітей милуватися природою. Початкова школа. 1992. № 11–12. С. 39–42; Тарасенко Г. С. Дивосвіт: уроки естетико-екологічної культури на матеріалах українознавства : посібник. К. : МПП Центр «Київ», 1995. 204 с.; Тарасенко Г.С. Дивосвіт: технологія естетико-екологічного виховання : посібник. 2-ге видання, із змінами. К. : Рута, 2000. 208 с.; Тарасенко Г.С. Паросток: методика гуманістичного виховання дітей засобами природи: посібник. Вінниця : РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 2000. 192 с.; Тарасенко Г. С. Паросток: методика гуманістичного виховання молодших школярів засобами природи. 1-4 класи: посібник для вчителя. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. 144 с.; Тарасенко Г. С. Росинка: уроки любовання природою : пособие для гувернеров и родителей. Сумы : ООО. Издательство «Антей», 2006. 111 с.; Тарасенко Г.С. Відкрийте дітям дивосвіт природи: poradnik для батьків з виховання душі і серця дитини. Вінниця, 2008. 240 с.

2 Персональний сайт «Еко-Дивосвіт» (гуманітарна екологія – педагогу). URL:<https://www.ekodyvosvit-tarasenko.com>

- природа має виключну вітальну (*vita – життя*) цінність, яка забезпечується не лише утилітарною значущістю, але й моральними та естетичними цінностями;
- духовно-естетична цінність природи забезпечується не лише категорією краси, але й категорією *виразності*, яка фіксує вияв внутрішньої сутності природних об'єктів і явищ через характерні ознаки;
- виразність природи обумовлена не лише її красою як станом абсолютної довершеності, а всією повнотою проявів життя як біологічного та естетичного феномена;
- підґрунтям естетичної оцінки природи є її *життєтворчість*, що виразно сублимується в характерних ознаках здорового і доцільного функціонування.

Такий критеріально-ціннісний підхід виключає категорію потворного із системи оцінок природи і водночас значно розширює межі її схвалення. Естетична цінність природи тісно пов'язана з іншими цінностями і обумовлює гуманний морально-ціннісний підхід до проблем взаємодії людини з природою, що народжує відповідні моральні норми;

- збереження життя, сприяння його розвитку – добро;
- байдуже, безпідставне знищення життя – зло;
- найкращий важіль морального самоконтролю в момент неминучості знищення життя – совість;
- найкращий прояв моральності відносно природи – альтруїзм як безкорисливе співчуття, здатність до самообмеження в ім'я блага природи, відмова від володіння і привласнення абсолютного права на інше життя.

Авторська освітня технологія естетико-екологічного виховання дошкільників та шкільної молоді «Еко-Дивосвіт» розроблена в контексті актуального напрямку розбудови освітнього простору – його гуманітаризації. Гуманітаризація освітнього простору по праву належить до провідних суспільних пріоритетів сьогодення. Оновлення української школи, перехід на компетентнісний вимір освіти, увага до інтеграції знань учнівської молоді і формування в неї емоційного інтелекту – все це є ознаками звернення суспільного мислення до проблеми «олюднення» змісту освіти на основі «адсорбції» загальнолюдських цінностей.

Гуманітарний (франц. *Humanitaire*; латин. *humanitas* – людяність, людська природа) – той, що належить до суспільних наук, які вивчають людину та її культуру. З нашого погляду, гуманітарний (підхід, предмет, знання тощо) –

це той, що заснований, передусім, на любові до людини, а не лише на знаннях про неї. Тому гуманітарний підхід до освітніх процесів означає не «озброїти знаннями» про людину, а «запалити духовний вогонь» у знаннях про неї.

За аналогією тлумачимо й гуманітарний підхід до природи. Він доповнює вивчення природи в контексті фундаментальних наук, надаючи цьому процесу цілісності, ціннісної ваговитості і гармонійної завершеності.

Гуманітарна екологія не конкурує з екологією як наукою в традиційному її розумінні вченими і громадськістю. Вона вивчає насамперед духовні цінності ставлення до природи. За допомогою методів гуманітарних наук – етики, естетики, культурології, етнографії, мистецтвознавства та ін. гуманітарна екологія відкриває філософський, етичний, естетичний, загальнокультурний, емоційно-образний виміри природи та інтегрує їх у свідомості людини. Гуманітарна екологія по-своєму досліджує причини деструктивного ставлення людей до довкілля і шукає надійні шляхи екологізації людського мислення, допомагає подолати відчуження людини від природи на засадах освоєння цінностей екологічної етики та естетики.

Авторська освітня технологія естетико-екологічного виховання дошкільників та шкільної молоді «Еко-Дивосвіт» покликана впроваджувати гуманітарну екологію в педагогічну практику. Ця освітня технологія вказує шляхи корекції світоглядних установок педагога на організацію взаємодії дітей з природою, допомагає формуванню у вчителя (вихователя) системи операційних умінь щодо інтеграції завдань естетичного та екологічного виховання дітей різного віку в контексті компетентнісного і діяльнісного підходів.

Авторська освітня технологія естетико-екологічного виховання допомагає дітям дошкільного і шкільного віку освоїти в доступних для віку межах етичні та естетичні принципи ставлення до природи, зокрема:

- цінність природного світу не залежить від користі для людини;
- багатство і розмаїття форм життя є найбільшою цінністю;
- люди не мають права зменшувати це багатство і розмаїття, крім випадків задоволення життєво важливих потреб;
- втручання людини в природний світ не повинно бути надмірним і агресивним;
- бути людиною – це значить відчувати, що саме ТИ відповідаєш за життя на планеті.

Розроблена освітня технологія передбачає етапність практичної реалізації на засадах врахування виховних можливостей цілеспрямованого сприймання

об'єктів природи як єдиного процесу наукового та естетичного її пізнання. Основою реалізації технології є певний алгоритм організації дитячої діяльності: набуття досвіду милування природою – художнє її пізнання через образи мистецтва – карбування гуманістичних орієнтирів ставлення до природи у власній творчості – допомога природі у трудовій діяльності.

У змістовому аспекті алгоритм реалізації освітньої технології передбачає покрокове включення дітей в естетико та екологічно спрямовану діяльність:

КРОК 1. МИЛУЄМОСЯ ПРИРОДОЮ. Цей етап роботи передбачає проведення хвилинок милування природою як своєрідної форми освітньої роботи і це не є простим спостереженням – скоріше, це захоплення і висловлення естетичної оцінки. Розпочинається така робота з вдалого пошуку локації завдяки попередньому визначенню педагогом естетичної своєрідності об'єкта милування. Такі хвилинки милування забезпечуть належну культуру сенсорного сприймання дітьми природи і подальше підняття оцінки на належний образний рівень.

Хвилинки милування мають на меті пробудити в дітей подив, захоплення, енергію співпереживання. Організація таких хвилинок можлива під час прогулянок і певною мірою відрізняється від екскурсії, оскільки збагачує дітей не стільки природничими знаннями, скільки емоційно-образним сприйняттям світу природи. Головним стратегічним орієнтиром такого контакту з навколишнім є активізація не лише інтелектуальної, а, перш за все, емоційно-чуттєвої сфери дитини. Задля цього варто забезпечити належну гнучкість сенсорного освоєння природи. Слід підносити дитяче сприймання на високий емоційно-образний рівень, вправно налагоджуючи оцінну діяльність школярів (вихованці) за умов використання певних словесних образів, музичних, пластичних імпрровізацій тощо.

Основні вимоги до проведення хвилинок милування природою.

- Тут має переважати не стільки номінативна, скільки емоційно-образна інформація про природу.
- Потрібно повсякчас турбуватися про активізацію чуттєвих аналізаторів дітей, забезпечуючи належну гостроту колірної зору, слуху, тонку диференціацію запахів, тактильних та смакових відчуттів (приклад установок на сприймання: якого кольору весна? Чим пахне літо? Назви звуки зими; знайди оксамитовий листочок; вгадай квітку за запахом; відшукай листочок навпомацки; знайди дерево за корою, назви ягідку за смаком тощо).

- Слід підносити дитяче сприймання на належний емоційно-образний рівень, вправно організовуючи оцінну діяльність вихованців.
- Варто вийти за межі статичного споглядання природи, надавши цьому процесу необхідного динамізму. У цьому значно допоможуть активні форми емоційно-естетичного пізнання природи (ігри, змагання, конкурси, трудові справи тощо).
- Педагогу слід турбуватися про потужну трансляцію власного ставлення до природи, забезпечуючи необхідне емоційне зараження.
- Не можна перетворювати милування у щоденні «чергові» вправління, тому милування доречно проводити «презентативно», тобто пов'язуючи його із своєрідним станом природи, як-от: листопад, перший сніг, ожеледиця, іній, відлига, льодохід, капіж, перші струмки, повінь, квітування садів, райдуга, мжичка тощо.

КРОК 2. БАЧИМО ПРИРОДУ В ДЗЕРКАЛІ МИСТЕЦТВА. Цей етап роботи передбачає залучення дітей та молоді до переживання художніх образів природи (літератури, музики, живопису, декоративно-прикладного мистецтва, театру та кіно), адже мистецтво є образною філософією природи. У надбаннях світового мистецтва міститься дорогоцінний віковий досвід взаємовідносин людини і природи. Кожний художник (поет, композитор, скульптор тощо) – великий природолюб, що пізнає світ швидше почуттями, ніж інтелектом. Для створення художнього образу природи лише спостережливості йому недостатньо. Художник не просто помічає чуттєві ознаки предмета або явища природи. Він відкриває через них внутрішнє життя природи, порівнюючи його з власним буттям.

Завдяки ефекту уподібнення, думки та почуття, нав'язані мистецтвом, сприймаються людиною як власні. Це обумовлює довіру до естетичної інформації, яку передає мистецтво, а також допомагає перебороти первісне негативне ставлення до тих чи інших природних об'єктів, явищ. Отже, художній образ природи є екологічним за своєю суттю.

Вимоги до використання художніх образів природи в освітній роботі з дітьми та молоддю:

- Добір художнього матеріалу для занять має бути дуже ретельним. Надійні орієнтири для педагога – це яскравість відтворення природи в будь-якому виді народного чи професійного мистецтва, чітко окреслене ставлення митця до природи. Особливу увагу варто приділяти творам, зверненим до екосистем, яким загрожує найбільша небезпека (вода, повітря, червонокнижні рослини і тварини тощо).

- Звертаючись до художнього образу природи, педагогу потрібно знайти найголовніше почуття, яке він випромінює. Саме його й потрібно донести до дітей. Екологізувати дитячу свідомість – це не значить використовувати художній твір як «наочність» до повчальних міркувань про збереження природи. Діти повинні відчувати, що художній образ природи – це не просто ілюстрація чи її мертва копія, а, насамперед, почуття: подив, захоплення, співчуття, гнів, заклик чи будь-що інше. Наблизити дітей до смислу твору варто системою задалегідь продуманих питань. Ознайомлення з художнім образом природи не повинно стати монологом педагога. Плідною є тільки діалогічна форма. Саме вона спонукає вихованців до активного пошуку естетичної та екологічної суті образу природи.
- Говорячи з дітьми про мистецтво, не можна, звичайно, обминути аналіз художньо-виразних засобів, але в даному випадку він не є самоціллю. За зображенням дерева чи квітки дитина повинна побачити ту думку, відчуті ті почуття, заради яких вони дістали саме таке мистецьке втілення, а не інше. Під час ознайомлення з відтворенням природи в народних ремеслах не слід переобтяжувати увагу вихованців технічними подробицями. Краще звернути їх думку до національних коренів, символіки та художнього значення виробів, у яких народ споконвічно карбує свою любов до природи (декоративний розпис, вишивання, витинання та ін.).

КРОК 3. ВИРАЖАЄМО ТВОРЧУ ЛЮБОВ ДО ПРИРОДИ. Цей етап роботи планує включення дітей у різноманітні види творчого осягнення естетики природи: словотворчість (складання оповідань, казок, есе; віршування), музикування, хореографію, малювання, ліплення, вирізання, конструювання образів природи з різних матеріалів, фотографування, театр природи та ін.).

Організація творчості дітей на екологічні та близькі до них теми повинна враховувати дитячий потяг до яскравих нестандартних форм самовираження. Краса природи зобов'язує педагога до пошуку нових урочисто-піднесених ритуалів радісного спілкування з нею. Це повинно стати часом вільної самореалізації дітей, натхненних невичерпним різноманіттям виявів краси навколишнього світу. Такі форми залучення учнів до творчості повинні ґрунтуватися на небуденності, антиутилітаризмі людського ставлення до світу. Вони повинні допомогти дітям звільнитися від зайвого прагматизму і корисливості по відношенню до природи.

Цікавими формами дитячої творчості можуть бути театралізовані свята, ігри-подорожі, вікторини і просто творчі хвилинки («хвилинки-перлинки»), під час яких діти вчаться малюванню, ліпленню, словотворчості на теми природи, музикуванню голосом та на елементарних музичних інструментах щодо відтворення звукової палітри природи тощо.

Творчі хвилинки можуть бути вкраплені у будь-які уроки чи заняття з метою своєрідного художнього «опредметнення» дитячих почуттів до природи. Така форма роботи не повинна силоміць нав'язуватись учням (вихованцям) – потреба у творчому вираженні власного світовідношення повинна виникнути спочатку в дітей і лише потім стати предметом опікування педагога.

Творчі хвилинки на теми природи варто проводити раз на тиждень і не перетворювати їх на формальні вправління. Атмосфера таких хвилин має бути невимушеною, доброзичливою, щирою. Не потрібно нав'язувати дітям конкретні завдання, а потім прискіпливо оцінювати результат їх виконання.

Організація творчості дітей на теми природи можлива за дотримання таких умов:

- забезпечити варіативність вибору дітьми виду творчої діяльності (словесної, музичної, графічної, предметно-пластичної тощо);
- створити належний емоційний фон для добровільного і якісного виконання дітьми обраних завдань;
- позитивно оцінювати всі без виключення творчі спроби учнів виразити своє ставлення до природи, стимулюючи дитячу видумку, фантазію, кмітливість;
- уникати негативних оцінок результату дитячої творчості, фіксуючи увагу дітей на щирих емоційних проявах автора.

Різноманітні творчі завдання, які пропонуються в межах конкретної творчої хвилини, варто об'єднувати за тематичним принципом, наприклад: Місяць і зорі; А вже ясне сонечко припекло; Земля-землиця; Хай вічно струмує вода; Шумлять дерева мого краю; Квіти – очі землі; Тварини – мої друзі; Снігопад; Осінній листопад; Чудо-райдуга; Наша річка; Рідне небо; Ліс-богатир; Щедре поле та ін.

КРОК 4. ДОПОМОЖЕМО ПРИРОДІ СВОЇМИ ДОБРИМИ СПРАВАМИ.

Цей етап роботи передбачає організацію трудових справ у природі, наприклад: Джерельце, Пташині їдальні, Колосок, Осіння комора, Наш квітничок, Друзі лісу, Юні садоводи, Лицарі землі, Зустріч птахів, Зимові гостинці, Наш куточок краси, Сад Матері, Швидка зелена допомога, Зелена сторінка Червоної книги, Рослинна аптека та ін.

Любити природу – це не лише милуватися її виразністю та досконалістю. Екологізм у ставленні до довкілля визначається готовністю дітей вчасно прийти на допомогу конкретним об'єктам і мешканцям природи. Небайдуже серце і дбайливі руки є запорукою справжньої – діяльної – любові до рідної землі. Кожна рослинка, кожна тваринка на нашій планет потребують уважного, чуйного, дійсно гуманного ставлення з боку дітей. Тому процес виховання повинен обов'язково передбачати екологічно доцільні форми організації дитячої праці в природі. Процес трудової діяльності дошкільників і школярів спонукається різноманітними мотивами – пізнавальними, утилітарними, суспільними та ін. Проте важливо, щоб діти, працюючи в природі, керувались також етичними та естетичними мотивами. Саме вони є надійним підґрунтям гуманного ставлення до навколишнього. Все в природі, до чого лине дитяча думка і торкається дитяча рука, має бути зігріте співчуттям і ніжністю. Учні повинні вміти однаковою мірою і відчувати красу природи, і оберігати її від наруги невігласа, і творчою працею примножувати її.

Естетико-екологічне виховання дітей та учнівської молоді передбачає включення їх у посильні трудові справи, в ході яких вони набувають конкретних навичок і умінь допомоги природі. Процес такої праці повинен бути одухотворений творчо-зацікавленим ставленням дітей до краси навколишнього світу. Тому будь-яка трудова справа, запропонована педагогом, має стимулювати дитячу самодіяльність, ініціативність, кмітливість.

Всі трудові справи, що пропонуються дітям, мають відповідати таким вимогам:

- бути посильними для дітей певного віку і враховувати їх психофізіологічні особливості;
- бути цікавими для учнів і включати різноманітні форми трудової діяльності в природі;
- бути суспільно значущими і спонукати вихованців до виконання людського боргу перед природою;
- бути екологічно доцільними і спрямовувати зусилля дітей на збереження природи рідного краю і планети взагалі.

Етапи організації трудових справ в природі:

- Підготовчий етап. Це створення необхідної установки на майбутній процес трудової діяльності, що визначить емоційно-психологічну готовність учнів до неї. Грамотно проведена педагогом попередня бесіда налаштує дітей на дієву допомогу природі. Слід уникати примусу,

менторського тону, наказових інтонацій. Варто включити вихованців у попередні екологічні розвідки на території освітнього закладу. Слід визначити конкретну програму дій і підготувати знаряддя праці.

- Діяльнісний етап. Це оптимальний вибір місця і способу дій вихованців, чіткий розподіл доручень, поточний інструктаж педагога щодо безпечності трудових дій, контроль за правильністю і точністю учнівських дій у природі, заохочення творчої ініціативи школярів
- Підсумковий етап. Це підведення підсумків трудової справи з проектуванням її найближчих наслідків (складання з допомогою педагога графіка підгодівлі птахів чи поливу квітів та зелених насаджень, створення картотеки швидкої допомоги природі, екологічних карт тощо). Варто практикувати підсумкову організацію виставок світлин та дитячих малюнків, присвячених трудовій справі тощо.

Очікуваним результатом естетико-екологічного виховання дітей повинні стати:

- уміння відчутти неповторність краси і виразності природи;
- налаштованість дітей на співтворчість з природою заради збереження її краси;
- здатність побачити в природі «споріднену душу», яка потребує любові і захисту;
- компетентна готовність дітей повсякчас допомогти природі та її мешканцям у скрутні для них часи.

Таким чином, авторська технологія естетико-екологічного виховання дошкільників та шкільної молоді «Еко-Дивосвіт» покликана гармонізувати ставлення молодих поколінь до природного довкілля. Результатом розширення способів пізнання природи та активізації емоційно-рефлексивної реакції на неї є народження у дітей та молоді екологічно значущої естетичної оцінки, основою якої стає *позитивний підхід до природи*. Такий підхід утворюється в результаті співвіднесення двох критеріїв – естетичного і морального. Естетичний критерій позитивного підходу до природи спирається на поняття «екологічна краса» і вимагає оцінки не лише окремих ознак естетично виразного в природі, але й всієї повноти життєвиявів, краси життєтворчості у всіх формах її існування в природі.

Оцінка екологічної краси – це розуміння всіх проявів гармонії, динамічної рівноваги, економності, простоти, доцільності, досконалого функціонування екологічної системи, відповідності її життєвого змісту до форми втілення. В результаті екологічна краса сприймається вчителем

не стільки як формалізований ідеал, вироблений людиною, скільки як максимальна концентрація довершеності об'єктів, явищ природи за її власною життєвою мірою.

Моральний критерій позитивного підходу до природи має основою поняття «екологічне добро» і вимагає орієнтації на збереження життя у всіх формах його вияву; передбачає відмову від привласнення абсолютного права на інше життя з можливістю байдужого, безпідставного його знищення; спирається на здатність до альтруїстичного самообмеження утилітарно-споживацьких потреб в ім'я блага природи; сповідує необхідність щирого самоаналізу принципів власного світовідношення з опорою на патріотичні почуття та досвід минулих вражень від суто емоційних контактів з природою.

Ці критерії об'єднує гостре відчуття вітальної цінності природи, активне життєрозуміння, щире «благоговіння перед життям» (А.Швейцер). І естетичне, і моральне переживання тут є еквівалентними «одинацями життя».

Таким чином, народжений на основі взаємодії морального та естетичного критерію позитивний підхід до оцінки природи має глибоке екологічне спрямування, тобто передбачає: гуманістичну, альтруїстичну, естетико-гедоністичну реакцію на життя, апріорне схвалення всього сущого на Землі, визнання його права на самоцінне існування, подолання суб'єктивно упередженого ставлення до певних об'єктів і явищ природи, зняття категорії потворного (зайвого, непотрібного, огидного) в оцінці об'єктів і явищ природи, які функціонують в межах здорової норми своєї життєдіяльності, в межах власного набору можливостей; відчуття спорідненості всього зі всім у цьому світі, в тому числі власної додатковості до природи у розмаїтті її виявів; спроможність досягнути цінність природи не лише як біологічного феномена утилітарного рівня, але й як соціально-духовного феномена культурно-екологічного значення, який утворюється в результаті сплаву об'єктивної біологічної цінності із суб'єктивними уявленнями про цінність об'єкта чи явища. Екологізація в такий спосіб сприймання дітьми та шкільною молоддю природи ефективно поліпшує їх особистісну спроможність впливати на рівень розв'язання екологічних проблем та забезпечує компетентнісну готовність молодих поколінь до збереження планети.

Yurii KONDRASHKOV,
Undergraduate Scholar,
4th year undergraduate student,
Kyiv University of Intellectual Property and Law
of the National University «Odesa Law Academy»
Ukraine

RATIONALISM, CHRISTIANITY, AND THE METHOD

Europe has been fundamentally Christian at the heart of its culture since ancient Rome. Certainly, as Severino points out in his texts, European countries, in addition to their differences, do not unite into a common picture. Thus, for example, within politics there is one Europe, but within philosophy a very different one¹. The European part of the world owes its lack of semantic integrity to its unprecedented development in such directions as: natural science, philosophical, political and many others. For the same reason, in a global sense, Europe lacks a purpose². Nominally it can be indicated in normative legal acts, agreements, resolutions and so on, but in fact such a goal will have only a function of decoration and rhetorical reception. It is important to consider this, because from a retrospective point of view, the purpose has always been significant and has always connected people with God. By and large, the same is true for each of the European states. Perhaps this is the reason for the upheaval of consciousness that took place and gradually radicalised from the 17th century onwards, starting with the works of the pioneers of the path of scientific criticism of Scripture. Today the image of the teleological path of the state, the individual or society is found by many to be more than questionable. As a consequence, the percentage of atheists is growing, people give up a life of faith in the plan for a life full of ambitions and personal aspirations under the Nietzschean banner of the death of God. This is probably one of the reasons why religions and Christianity in particular are losing their power and are increasingly being questioned and explored in new ways. One of the most current ways

1 Severino, E. (2016). *The essence of nihilism*. Verso Books. URL: https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=cm7nDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT7&dq=The+essence+of+nihilism&ots=E3tTY0WjG7&sig=y6FiHh1_6cI-GYxMUgoA03FzzPAE&redir_esc=y#v=onepage&q=The%20essence%20of%20nihilism&f=false (22/08/2023).

2 Ibid.

of exploring Scripture is by rationalising it. This essay will focus on two main areas of rationalisation, namely the rationalisation of the concept of God through the works of Spinoza and Hobbes, and the rationalisation of the stories of Scripture themselves for the sake of gaining reliable historical knowledge through comparative analysis of the literature. The object of this essay is to examine the problematics of rationalisation of Christian doctrine.

Perhaps the first philosophers who dared to analyse Christian Scripture were Spinoza and Hobbes. Studies also note the heredity of their doctrines. Hobbes wrote that religiosity as a phenomenon is most likely inherent only in humans³. Nevertheless, he does not deny God. Although his position based on what he wrote above can be interpreted in such a way that it was humans who invented God, Hobbes had a different position. Repeatedly in his book «Leviathan» he makes it clear that he is a supporter of the fact that God was directly involved in the creation of Scripture through the prophets. Developing this thought, he concluded that it is worth distinguishing between the Supernatural (opus supra Naturam) and the Unnatural (opus contra Naturam)⁴. According to Hobbes God addressed humans using human language.

«From the very moment of creation, god not only reigned over all men through nature by virtue of his power, but had also special subjects to whom he proclaimed his commandments by voice, as man speaks to man. It was in this way that he reigned over Adam, forbidding him to eat from the tree of the knowledge of good and evil»⁵.

Speech is the norm for humankind as a corporeal and spatially finite being, but not for God whose description is directly opposite to human beings. Of course, as in matters natural and in matters supernatural man requires proofs and in accordance with supernatural revelations need supernatural proofs than Hobbes called miracles. For Hobbes, nature is the instrument of God and changing its course or suspending it is a miracle⁶. In addition, Hobbes nevertheless supports the Christian tradition recognising its truthfulness and correctness.

The man, who later acquired the name «Prince of Atheists», although he was to some extent a follower of Hobbes, was to a greater extent his opponent in the field of philosophising about religion. Spinoza devoted a whole «Theologico-

3 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023).

4 Ibid.

5 Hobbes, T. (1991). *Leviathan, or Matter, form and power of the state of the church and civil. Works: in*, 2, 3–590.

6 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023).

Political Treatise» to the analysis of Christian doctrine, while Hobbes devoted a large part of his central work «Leviathan» to it. In many respects, one can also trace Spinoza's criticism of much of Hobbes' thought. First of all, Spinoza did not recognise the divinity of scripture pointing out that religion has always served only the state⁷. Several times in the treatise itself he pointed out that Scripture teaches nothing but obedience⁸. For Spinoza, religion has no theoretical value at all and exists only for the sake of its practical application, namely the subjugation of people.

«If the supreme secret of monarchical, rule,» he wrote, «and of extreme importance to it, is to keep men deceived, and to cover the fear by which they must be restrained with the loud name of religion, so that men fight for their enslavement as for their well-being, and consider it not shameful, If, on the contrary, in a free state nothing that brings misfortune can be conceived or undertaken, because to oppress by prejudice or otherwise curb the free judgement of any man is absolutely contrary to general freedom»⁹.

Spinoza also opposed the separation of the Supernatural and the Unnatural¹⁰. According to Hobbes, the Supernatural is defined as something that surpasses natural reason, and the Unnatural as something that contradicts it¹¹. In essence, however, it is quite vague. Spinoza himself expressed himself sarcastically with regard to one such supernatural incident:

«But I do not understand: how could people who previously knew nothing but the name of god, and who wished to hear him speak for the purpose of ascertaining his existence, how could they be satisfied with a creature who, say, said, «I am god» (a creature belonging to god no more than the other creatures, and not belonging to the nature of god)?» What, I ask, if god had made the mouth of Moses – but why Moses? – just even some animal – to utter and say the same thing: «I am god», would they have realised from this that god exists?»¹².

Essentially, for Spinoza, the Supernatural and the Unnatural are synonyms. This can be illustrated with an example as follows. If a flying camel starts singing children's songs, it will be Unnatural for both Hobbes and Spinoza, but

7 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023).

8 De Spinoza, B. (2001). *Theological-political treatise*. Hackett Publishing.

9 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023); De Spinoza, B. (2001). *Theological-political treatise*. Hackett Publishing.

10 Деборин, А. М. (1927). Мировоззрение Спинозы. *Вестник Коммунистической академии*, (20). URL: <http://russianway.rhga.ru/upload/main/035.pdf> (01/09/2023)

11 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023).

12 De Spinoza, B. (2001). *Theological-political treatise*. Hackett Publishing.

if it turns out that the same camel was tapping lines from the Holy Scriptures with its hooves in Morse code and during this the Red Sea parted, it will be Supernatural for Hobbes, but for Spinoza the essence of this phenomenon will not change, it will remain as impossible. Moreover, Spinoza denies the prophets pointing out that if someone claims to possess something that is above the intellect then it is below the intellect and the prophets themselves personally could not overcome their limitations despite the fact that God was associated with them¹³. For Spinoza, God represents the nature of all things «Substance». Though Hobbes observed that whoever claims that God is the world denies his existence. Nevertheless Spinoza, considering this fact, wrote that everything exists either because of an external cause or because of a cause that contains its own nature. Since God is absolute, his nature cannot but contain a compulsory existence¹⁴. Hobbes also writes about the extended God and Spinoza's God also has the attribute of extension. There is also an opinion that Spinoza was influenced by extremely materialistic ideas, because of which Spinoza endowed Substance with thinking later¹⁵.

Nevertheless, since it is a question of rationalising the idea of God in this case, it is also necessary to remember how Spinoza imagines the mind and will of God. The point is that in his most important work he points out that God cannot have the same mind and will as human beings, since God would then have an understanding either complete (in the case of the original argument) or partial only of those things that already exist, which is impossible¹⁶. Thus Spinoza denies any teleologicality leaving everything to causality only:

«If, for example, from some roof a stone fell on someone's head and killed him, they will prove by this method that the stone fell precisely in order to kill the person, since if it had not fallen for this purpose by the will of a god, how could so many circumstances have come together by chance, since they are often combined in so many ways? You will answer, perhaps, that it happened because the wind blew, and the man was walking along this road? But they, however, will stand on their own: why did the wind blow at that time? Why was the man walking on that road at that exact same time? If you again answer that the wind rose at that time because the sea had begun to stir the day before in calm weather, and the

13 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023).

14 Ibid.

15 Ibid.

16 De Spinoza, B. (1949). *Ethics* (No. 11). Simon and Schuster. URL: [https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=ngRBDcxDGqAC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Spinoza,+B.+\(1949\).+Ethics+&ots=3odqjEgtPt&sig=tHPv13CW8KLajDEjN43FEHxFF8&redir_esc=y#v=onepage&q=Spinoza+%2C+%20B.%20\(1949\).%20Ethics&f=false](https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=ngRBDcxDGqAC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Spinoza,+B.+(1949).+Ethics+&ots=3odqjEgtPt&sig=tHPv13CW8KLajDEjN43FEHxFF8&redir_esc=y#v=onepage&q=Spinoza+%2C+%20B.%20(1949).%20Ethics&f=false) (20/08/2023)

man had been invited by a friend, they will again insist, for there is no end to the questions: why did the sea stir? Why was the man invited at that time? And thus they will not stop asking about the reasons until you resort to the will of God, i.e. to asylum ignorantiae»¹⁷.

For Spinoza, this form of God's «desires» is absurd. For if God desires something, he does not have it, which is ontologically wrong. It is also important to note that Spinoza's ideas echo not only the ideas of Hobbes (in more cases in the form of criticism), but also the ideas of Aristotle about the divine, and it is also important that according to the statements of the philosopher himself, he was not an atheist, but fought only with religious prejudices.

Certainly such understanding of the concept of God, which was initially proposed by the above presented researchers, does not fit into the format of the Christian faith at all. Also it is possible to note with certainty that everything described above cannot be compared with Christian doctrine precisely because of the rational approach. God as Spinoza's nature cannot be combined with the triple nature of the Christian God moreover the philosopher openly wrote that those who consider God as some mythical creator clearly do not know what they are talking about because it is not understandable from what kind of potency it is possible¹⁸. In relation to Hobbes, things are a little more complicated, but nevertheless it can be assumed that to a large extent the philosopher's ideas were not apologetics of established Christian doctrine at least as evidenced by the fact that Hobbes endows God with extension¹⁹. More generally, this indicates that the more radical the rationalism about God (from Hobbes to Spinoza), the more it departs from classical Christian theism.

The second type of rationalisation of Christian texts is historical. It seeks to eliminate all elements of fantasy from the texts in order to deal ultimately only with real historical events (Whipper, 2013). This method has been repeatedly criticised, largely due to the following reasons. First of all, proponents of this approach propose to identify the following events as absolutely taking place in the 30s and 60s of the 1st century AD. At the beginning of 30 years under the procurator of Palestine Pontius Pilate in Galilee performed a wanderer Jesus, who later moved to Jerusalem. In Jerusalem Jesus declares himself a prophet

17 De Spinoza, B. (1949). *Ethics* (No. 11). Simon and Schuster. URL: [https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=ngRBDcxDGqAC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Spinoza,+B.++\(1949\).+Ethics+&ots=3odqjEgtPt&sig=tHPv13CW8KLajDEjqN43FEHxFF8&redir_esc=y#v=onepage&q=Spinoza+%2C+%20B.%20\(1949\).%20Ethics&f=false](https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=ngRBDcxDGqAC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Spinoza,+B.++(1949).+Ethics+&ots=3odqjEgtPt&sig=tHPv13CW8KLajDEjqN43FEHxFF8&redir_esc=y#v=onepage&q=Spinoza+%2C+%20B.%20(1949).%20Ethics&f=false) (20/08/2023)

18 Ibid.

19 Горан, В. П. (2018). Т. ГОББС И Б. СПИНОЗА О «БОГОДАННОСТИ» БИБЛИИ. *Сибирский философский журнал*, 16(4), 299–310. URL: <https://sibphil.elpub.ru/jour/article/view/173/137> (10/08/2023).

after which he was seized as a false prophet and killed. Then Jesus' disciples, who believed that he was a prophet and son of God, accept the idea that he had risen and would come again. The apostles John and Peter found the first community of the new faith in Jerusalem. Soon the new faith reaches the Greco-Catholic milieu and suddenly Saul, a native of Cilician Tarsus who had opposed the followers of Jesus calls him the Christ, the son of God, takes the name Paul and starts several religious communities in Rome, Ephesus, Galatia and other cities²⁰.

These events are proposed by rationalists as necessarily reliable even though some studies show that there are no other historical sources for the 1st century AD that mention Jesus Christ²¹. In essence, the figure of Christ is very problematic from this perspective. Firstly, it is extremely difficult to understand the worldview and character of this man his personality changes from text to text. There is an opinion that Christ was either fully or partially constructed as an image by theosophists to best meet the demands of the time and socio-cultural context. Thus, for example, in the Apocalypse Christ is a militant anointed one in the style of the Old Testament, and already in the «Epistles of the Apostle Paul» Christ is a product of Platonic philosophy²². When all the miraculous things are extracted from Christian texts, Jesus loses the ideological power of the founder of Christianity and appears as nothing more than a mad ascetic.

Moreover, in the case of the complete exclusion of all supernatural things from the Holy Scriptures, it turns out that Jesus could not have risen from the dead, if He ever existed at all, because the incarnation of God is also a miracle. Thus it turns out that the supporters of rationalisation of the sacred Scripture in an impulse of desire to get rid of the fiction, pushed it out of the door and locked themselves in and then let it in through the window. It is also likely that this theory faces criticism for attempting to view Christianity as a phenomenon that was born suddenly by two men, namely the Apostle Paul and Jesus Christ, while completely ignoring the historical context and the sects and beliefs that preceded it²³. Also, early Christianity was no stranger to the ideas of ancient philosophers, and Paul found in the heathen his main audience in the later and used Platonic terminology²⁴.

20 Виппер, Р. Ю. (2013). *Рим и раннее христианство*. Рипол Классик.

21 Ibid.

22 Виппер, Р. Ю. (2013). *Рим и раннее христианство*. Рипол Классик.

23 Ibid.

24 Виппер, Р. Ю. (1954). *Культура античности и христианство*.

Within the study of Christian texts as historical texts is also mentioned the work of a contemporary of that era, namely the historian Josephus Flavius. He documented the existence of religious groups such as the Sadducees, the Pharisees, and the Essai. He also writes about a fourth sect, but does not name it. Between the Essenes and the early Christians, researchers find signs of heredity between them calling them «grandfathers» and «grandsons» of each other respectively²⁵. Likewise, the ideas of the early Christians resemble Seneca's ideas in many ways. For example, Seneca's beliefs in monotheism, Seneca's ideas («The Great State» and «our society») are a premonition of the universal church, the separation between body and spirit is present in both Seneca and early Christians and the ideas of the sanctity of the spirit of the righteous, the escape from society, politics, the path to self-improvement and the concept of equality of people from birth is also present in both early Christian authors and Seneca²⁶. Researchers who have studied the writings of Josephus Flavius have also noted that his writings were probably significantly altered by church officials, making references to Jesus Christ in his writings seem to be questionable evidence in favour of Christian theism²⁷.

Based on all of the above, it can be assumed that the rational approach to considering Christian doctrine for its historical content has a number of significant omissions. It is also worth noting that, on the whole, the rational consideration of Christian texts as historical sources is to the detriment of Christian theism. Attempting to extract all elements of the miraculous from Scripture leads to internal contradictions, and further consideration in the context of historical sources and other texts of the same time can also be either contradictory or have a negative impact. Also at the beginning of this essay attempts to rationalise the idea of God on the part of European philosophers, who also come to conclusions that contradict the Christian doctrine and principles of Christianity, were discussed. Summarising the above, it can be concluded that a rational approach to such abstractions as the Christian God or faith in general is most likely inappropriate within the classical Christian tradition.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-263-269

25 Виппер, Р. Ю. (2013). *Рим и раннее христианство*. Рипол Классик.

26 Виппер, Р. Ю. (1954). *Культура античности и христианство*.

27 Виппер, Р. Ю. (2013). *Рим и раннее христианство*. Рипол Классик.

ТРЕЩОВ Мирослав Миколайович,

д-р наук з державного управління, доцент,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-6651-9970

МУНЬКО Анна Юріївна,

канд. наук з державного управління,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
ORCID ID: 0000-0001-6651-9970

НАУМИК Антон Сергійович,

студент,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0001-0893-2510
Україна

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ЛАД ЦИФРОВІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ: ПОСТУП УКРАЇНИ

Сучасне суспільство висуває перед державою нові вимоги щодо цифровізації державно-управлінської діяльності, що зумовлені активними трансформаційними процесами, глобалізацією, необхідністю сталого розвитку та комплексними вимогами часу. Останніми роками, в Україні відбуваються процеси інформатизації всіх сфер життєдіяльності суспільства та зміна каналів комунікації між народом і владою, що також актуалізує питання дослідження проблем та перспектив цифровізації держави та державно-управлінської діяльності зокрема. Окрім того, сучасні цифрові технології впливають й на інституційний підхід у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, тобто, фактично, державою в особі її посадових осіб та суб'єктів владних повноважень при плануванні та здійсненні своєї діяльності необхідно поступово переорієнтовуватися на реальні потреби громадян. Тобто цінністю цифровізації державно-управлінської діяльності, фактично, виступає перетворення держави на надавача сервісних послуг громадянам та поступовий перехід до впровадження та реалізації концепту «сервісної держави».

Квінтесенція розуміння цифровізації є доволі багатогранною, поєднуючи використання цифрових технологій для збору, аналізу даних з метою отримання релевантної та структурованої інформації, а також багатока-

нальне інформування та залучення громадян, електронну ідентифікацію, вільне поширення, використання та розповсюдження відкритих державних даних¹.

«Держава в смартфоні» – одна з важливих частин розвитку електронного документообігу та належного урядування. Фактично кожна державна установа, підприємство чи організація надає громадянам певні послуги, які повинні бути дійсно доступними та зручними, тому, щоб полегшити доступ громадян до них, використовують цифрові дані та електронні реєстри.

Цифровізація надання публічних послуг у державах пострадянського простору є специфічною. Потреба в систематизації та об'єднанні старих даних та водночас створення, зміна та реєстрація нових, відсутність рівного доступу громадян до системи Інтернет, низький рівень довіри до електронних сервісів та надання переваги паперовому варіанту документів ускладнюють процес.

Результатидослідженнятеоретичнихнапрацюваньзпитаньцифровізації державного управління дозволили виокремити можливі шляхи розвитку цифровізації суспільства та сфери її застосування із урахування наслідків і небезпек повномасштабного РФ в Україну, до яких відносять: впровадження «розумної» інфраструктури; удосконалення системи надання адміністративних, публічних, соціальних послуг з використанням хмарних сервісів; запровадження електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, реєстрів, порталів, тощо; розвиток системи електронного урядування та документообігу; розвиток платформ та порталів органів місцевого самоврядування; перехід до інтелектуальних систем обліку, дистанційного керування тепло-, водо-, газо- постачанням; керування громадським транспортом²; інтелектуальні системи паркування; управління дорожнім рухом за допомогою хмарних технологій; інтелектуальна система відеоспостереження; цифрова ідентифікація громадян; моніторинг якості та безпечності повітря поблизу виробництв та підприємств, що використовують небезпечні речовини³; автоматизовані інтелектуальні будинки; управління великими даними для різних галузей; система eHealth, телемедицина; підвищення цифрової грамотності.

1 Golovko, O., Dubenets, A. (2020). The role of digitization of public services in the legal relationship with a foreign element. *Information and law*, 2(33). P. 170–176.

2 Матвеева, О.Ю., Мунько, А.Ю. (2023). Упровадження концепції розумного міста у процеси цифрової трансформації України заради сталого розвитку. *Науковий вісник: державне управління*, 1 (13). С. 138–162. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-1\(13\)-138-162](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-1(13)-138-162) (16.08.23).

3 Трещов, М.М., Хохба, О.Т. (2023). Удосконалення методології смартизації управління розвитком територій. *Науковий вісник: державне управління*, 1 (13). С. 178–194. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-1\(13\)-178-194](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-1(13)-178-194) (16.08.23).

Активний процес цифровізації світу викликає дедалі більший інтерес суспільства до використання «цифрових продуктів, послуг та сервісів» і їх впровадження у повсякденне життя, тому постає задача – регламентація процесу, окреслення принципів взаємодії «цифрового світу» та реального, створення ефективних технологій правозастосування в умовах невизначеності та трансформації світу й уявлень про нього. До того на важливості застосування «цифрових технологій» для розв’язання багатьох суспільних проблем наголошують в Єврокомісії у Політичних рекомендаціях 2019–2024 рр.

Демократизація суспільно-політичних процесів, створення нових галузей науки і техніки, підприємництва, торгівлі, розвиток світового співтовариства та нових форм і методів діяльності суб’єктів, становлення важливих демократичних інститутів громадянського суспільства, значним чином створюють та організовують тенденції розвитку органів державної влади та інтенсифікацію їх діяльності, значна кількість соціально-активних груп населення вимагає реформування та оптимізації органів державної влади та місцевого самоврядування⁴, саме тому органи державної влади й прагнуть до ефективного та належного врядування, яке зумовлюється швидким прийняттям рішень, через використання інформаційно-комунікаційних технологій.

До сфер першочергового регулювання, на нашу думку, слід віднести такі: господарські відносини, що виникають внаслідок здійснення певного правочину будь-якого цифрового продукту, послуги або «майданчика» для їх здійснення; врегулювання штучного та машинного навчання, біоінженерних технологій; аналіз законності надання послуг суб’єктами господарювання, що використовують технології, засновані на принципі розподіленого реєстру (Bitcoin, Litecoin, Ripple, Peercoin, Quark, тощо); оплата криптовалютою, її емісія, податковий контроль, фінансовий моніторинг; методи та засоби використання апарату примусу держави, у випадках порушення законодавства. Безумовно, наведений перелік не є вичерпним та може і буде розширюватися включаючи інші методи регулювання владними інституціями застосування цифрових технологій в державно-управлінській діяльності.

Інтерес до цієї сфери детермінується й процесом переходу до концепції цифрової економіки, яка також повинна регулюватися державою.

⁴ Наумик, А. (2022). Роль місцевого самоврядування в контексті децентралізації влади та публічного адміністрування. «Право і суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку»: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., 8 груд. 2022 р. Полтава. С. 27–29.

Відповідно, проаналізуємо національні нормативно-правові рамки на наявність законів та норм, що регулюють зазначену сферу.

В Україні існує чимало технологій електронної ідентифікації громадян, починаючи від Mobile ID, ID-Card, BankID і закінчуючи Дія. Підпис, Електронний цифровий підпис, Кваліфікований електронний підпис, тощо. Становлення такої інфраструктурної мережі започатковано в грудні 2002 р., із прийняттям «ДСТУ 4145-2002. Інформаційні технології. Криптографічний захист інформації. Цифровий підпис, що ґрунтується на еліптичних кривих. Формування та перевіряння»⁵. Згодом, у 2003 р., Верховна Рада України одночасно прийняла закони України «Про електронні документи та електронний документообіг»⁶ і «Про електронний цифровий підпис»⁷. Останній у 2017 р. втратив чинність у зв'язку із прийняттям комплексного Закону України «Про електронні довірчі послуги»⁸ для створення єдиної цифрової інфраструктури держави, її ефективного та безпечного функціонування. Разом із запровадженням системи електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів під час надання адміністративних послуг, а також затвердження й регламентування деяких аспектів електронної взаємодії згідно з чинними вимогами Європейського Союзу⁹ це можна вважати початком побудови «Держави в смартфоні» в Україні. Після ухвалено низку нормативно-правових актів, що регулювали діяльність постачальників електронних довірчих послуг. Тим не менш у процесі цифрової трансформації також керуються положеннями Закону України «Про захист персональних даних», який регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних і поширюється на діяльність з їх обробки із застосуванням автоматизованих засобів¹⁰.

Тривалий час кваліфікований електронний підпис не застосовувався широко в суспільстві. В той час, як суб'єкти владних повноважень використовували його, для підтвердження власних дій, зокрема реєстрацій-

5 ДСТУ 4145-2002. Інформаційні технології. Криптографічний захист інформації. Цифровий підпис, що ґрунтується на еліптичних кривих. Формування та перевіряння (62765). ДНАОП. URL: https://dnaop.com/html/62765/doc-ДСТУ_4145-2002 (17.08.23).

6 Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 трав. 2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (17.08.23).

7 Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 трав. 2003 р. № 852-IV (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15> (17.08.23).

8 Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05 жовт. 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n534> (17.08.23).

9 Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 верес. 2016 р. № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-%D0%BF> (17.08.23).

10 Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (17.08.23).

них, у електронних сервісах держави. Так, в межах реалізації Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 р. Національний банк затвердив порядок функціонування Єдиної національної системи електронної дистанційної ідентифікації фізичних і юридичних осіб BankID¹¹, що спрямований на створення та розвиток електронного урядування в Україні.

Концептуальне оформлення на законодавчому рівні цифровізації держави відбулося у 2018 р. із схваленням Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр., яка передбачала реалізацію прискореного сценарію цифрового розвитку, зокрема шляхом усунення законодавчих, інституційних, фіскальних та інших перешкод, які заважають розвитку цифрової економіки¹². Про позитивну динаміку реалізації концепції може свідчити хоча б те, що уже зараз на електронних порталах органів державної влади України можна замовити та отримати численні послуги: призначення житлових субсидій, отримання довідки про несудимість, витяг про нормативну грошову оцінку власності, реєстрація земельної ділянки, довідку про реєстрацію місця проживання, статистичні відомості, інформацію з реєстру речових прав на нерухоме майно, надання допомоги при народженні дитини, податкової звітності, послуги з реєстрації бізнесу тощо.

Зі створенням Міністерства цифрової трансформації України шляхом реорганізації Державного агентства з питань електронного урядування розпочався новий етап формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, цифрового розвитку та інновацій, що передбачає удосконалення і нормативно-правового регулювання як концептуальних, так і специфічних аспектів реалізації проєкту «Держава у смартфоні» для оперативного прийняття та виконання рішень органів публічної влади через використання ІКТ¹³.

У напрямі подальшої цифровізації української держави законодавчо закріплено акцент на розвитку цифрових навичок та компетентностей, підвищення рівня цифрової грамотності населення, зокрема працездатних осіб, а також вразливих груп населення, в умовах розвитку циф-

11 Про затвердження Положення про Систему BankID Національного банку України : Постанова НБУ від 30. серп. 2016 р. № 378. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0378500-16> (17.08.23).

12 Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січ. 2018 р. № 67. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (17.08.23).

13 Наумик, А.С. (2023). Перспективи впровадження цифрового нотаріату. Глобалізація наукових знань: міжнародна співпраця та інтеграція галузей наук : Матеріали IV міжнар. студ. наук. конф., 17 лют. 2023 р., Тернопіль. С. 114–115.

рової економіки та суспільства¹⁴, чого заплановано досягти до 2025 р., адже «Держава у смартфоні» не буде повноцінно функціонувати, ба більше, перетвориться в неефективний елемент, якщо до її переваг не зможуть отримати доступ усі без винятку групи населення (пріоритет – людиноцентрований підхід).

Не дивлячись на законодавчі прогалини українські законотворці намагаються удосконалювати національне законодавство – зміни, пов'язані з впровадженням у державному управлінні базових цифрових технологій, закріплюються в нормативно-правовому полі, виробляється порядок денний розвитку і освоєння окремих новітніх цифрових технологій¹⁵.

Відзначаючи позитивний поступ України щодо цифровізації різних сфер суспільної діяльності, вважаємо за необхідне, звернути увагу на окремі недоліки у національному законодавстві щодо врегулювання надання електронних довірчих послуг, зокрема таких, що пов'язані з типом кваліфікованих підписів та їх емісією. Фактично, ключі мають зберігатися на спеціальному захищеному пристрої (USB-токен), а не на звичайних USB-накопичувачах та жорстких дисках. В той час, як підприємства, що займаються виробленням та реалізацією зазначених підписів, дозволяють зберігати їх будь-куди, що є порушенням. Тобто можна говорити про відсутність єдиного підходу до використання електронних довірчих послуг, адже регулювання надання послуг здійснюється різними нормативно-правовими актами, що суперечать один одному.

Інша проблема, яка потребує удосконалення правового регулювання – протидія кіберзлочинам як «суспільно небезпечному винному діянню у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України¹⁶». Практика притягнення до відповідальності за кіберзлочини є неоднозначною. Застаріла нормативно-правова база та різні підходи в судочинстві не дають змоги виробити якісний механізм притягнення до відповідальності. Із кіберзлочинами тісно пов'язана безпека цифрових даних і несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних

14 Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (17.08.23).

15 Сидоренко, Н., Шарий, В. (2022). Цифровізація публічного управління: теоретичні та нормативно-правові аспекти. Правові засади організації та здійснення публічної влади : зб. тез V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті д-ра юрид. наук, проф., акад.-засн. НАПрНУ, першого Голови Конституц. Суду України Л.П. Юзькова, м. Хмельницький, 17 черв. 2022 р. С. 337–339.

16 Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (17.08.23).

комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж¹⁷. Ці питання певною мірою регулюються Кримінальним кодексом України, чого на поточний момент недостатньо для упередження відповідних порушень у цифровому середовищі суспільної діяльності та його державного регулювання.

Перехід держави на новий етап розвитку та активні трансформаційні процеси, що відбуваються в економіці безумовно впливають на методи здійснення господарської діяльності та управління. Не оминув цей процес й Україну, адже поступове впровадження цифрових інструментів та орієнтування на постіндустріальний розвиток суспільства регламентують тенденції впровадження й цифрових технологій в сучасне державне управління. Цифрові технології надають широкі можливості для трансформації державного управління, при цьому на кожному новому етапі їх розвитку («оцифровування» процесів, електронний уряд, цифровий уряд) відбуваються значні зміни як у використанні тих чи інших технологій, так і в організації діяльності органів державної влади, у взаємодії громадян та державних органів¹⁸. Здійснення процесів, що пов'язані з цифровою трансформацією та цифровізацією мають бути досить обміркованими, адже безпека даних громадян та державних службовців – головний пріоритет держави. Тим не менш, Україна за останні 3–5 років значним чином покращила зазначену сферу, інтенсифікувала роботу в ній, розробила низку цифрових послуг та продуктів, що можуть надаватися онлайн у режимі реального часу, а саме: Єдиний портал державних послуг та однойменний застосунок «Дія»; Єдина електронна система охорони здоров'я (eZdorovya) та відповідне програмне забезпечення у формі таких медичних інформаційних систем, як Helsi, Lakmus, Terra lab, Ciet holding, Health 24, Simplex, Emcimed, МедЕйр, Лікарі 24/7, тощо; електронна черга на отримання паспорту громадянина України, закордонного паспорту, посвідки на тимчасове проживання; оформлення будь-якої податкової документації, подачі електронної звітності та отримання дозволів; реєстрація бізнесу, подача заявок на отримання ліцензій; система електронної ідентифікації громадян (Mobile ID, ID-Card,

17 Kryshchanovych, M., Storozhev, R., Malyshev, K., Munko, A., Khokhba, O. (2022). State Management of the Development of National Cybersecurity Systems. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 5, 11–16. URL:<https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.5.3> (16.08.23).

18 Українська, Л.О., Шифрина, Н.І. (2022). Цифрові трансформації в системі державного управління. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. С. 78-79, 23–29.

BankID, Дія.Підпис, ЕЦП, КЕП); електронна реєстрація на державні іспити (ЗНО, НМТ, ЄФВВ, Іспит на володіння державною мовою); Система електронного суду, можливість подачі заяв у режимі онлайн, професійна мережа «ФЕМІДА»; електронна система голосування за проекти «Бюджет Участі».

Розглянемо приклади впровадження елементів цифрової трансформації в окремих містах України (обласних центрах і містах обласного значення) (табл. 1). Вибір міст для порівняння обумовлений прагненням до географічної різноманітності, а також різної кількості жителів та розміром території.

Таблиця 1

Стан впровадження елементів цифровізації в містах України

	м. Київ	м. Дніпро	м. Дрогобич	м. Хмельницький	м. Острого
«Бюджет Участі»	+	+	+	+	+
Ситуаційні центри	+	+	-	+	-
Електронне урядування	+	+	-	+	-
Публічний доступ до WI-FI	+	Частково	Частково	Частково	Частково
Єдина регіональна освітня платформа для ЗЗСО	+	+	-	-	-
Інформаційна відкритість державних сайтів	+	+	+	+	+
Розумне освітлення	+	Частково	-	-	-
Smart ticket	+	Частково	-	Частково	-

Поряд із позитивними досягненнями щодо впровадження технологій цифровізації українськими містами необхідно звернути увагу й на недоліки, які не дозволяють повноцінно здійснити цифровий прогрес в державному управлінні: відсутність єдиної загальнодержавної концепції цифровізації публічного управління; відсутність стратегій цифрового розвитку на рівні місцевого самоврядування; недостатність фінансування та альтернативних механізмів фінансування проектів¹⁹; брак висококвалі-

19 Мунько, А.Ю. (2022). Поступ українських міст щодо реалізації концепції SMART-City в управлінських процесах. Вчені записки Таврійського Національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування, 6. С. 161–166. URL : <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.6/25> (16.08.23).

ліфікованих ІТ фахівців, відтік «мізків» за кордон; відсутність цілісного підходу до формування ІКТ – архітектури, систем безпеки, ідентифікації та відповідності міжнародним стандартам; створення автономних ІКТ – архітектур; нерівний доступ громадян до цифрових технологій та нових можливостей; загрози, пов'язані із війною з РФ; низький рівень кібербезпеки на державному та місцевому рівнях²⁰.

Прямі втрати матеріальних активів та інфраструктури України через повномасштабне вторгнення РФ за розрахунками фахівців Національного банку України оцінюються на поточний момент в майже \$140 млрд, тобто на рівні двох третин від довоєнного ВВП України. При цьому за розрахунками Міжнародного валютного фонду 2022 р. ВВП України скоротився на 30,3 %, а інфляція склала 26,6 %²¹. Очевидно, що брак коштів для подальшого впровадження цифрових новацій в публічному управлінні стане чи не найголовнішою перепоною та потребує розробки альтернативних механізмів фінансування.

Підлягають перегляду, як теоретичні основи, так і сучасне законодавство, що здебільшого мало торкається регулювання цифрового середовища. Перед законодавцем постала нова ціль – законодавче регулювання будь-яких суспільно-політичних, економічних та соціальних процесів, пов'язаних з цифровими технологіями. Попри переваги використання елементів цифрової ідентифікації громадян, в Україні ще не вироблено усталеної практики використання їх у повсякденному житті. На черзі ряд важливих реформ (наприклад: створення системи електронного нотаріату або покращення роботи електронного суду), що стосуються усіх сфер державно-управлінських взаємовідносин, комунікації суспільства з владою та впровадження новітніх методик державотворчого процесу. Актуалізується розвиток кібербезпеки як невід'ємного складника цифровізації в умовах війни та повоєнний період.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-270-278

20 Мунько, А.Ю. (2023). Кібербезпека як складник політики фінансової безпеки держави. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування, 7. URL:<https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-7-02-09> (16.08.23).

21 Трещов, М.М. (2022). Соціально-економічний стан воюючої країни у зв'язку з євроінтеграційним поступом: оцінка та антикризові заходи держави. Публічне управління та митне адміністрування. Спецвипуск, присвячений євроінтеграційній тематиці, 129–135. URL:<https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-spec.21> (16.08.23).

ВІРНА Жанна Петрівна,

д-р психол. наук, професор,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

Папський католицький університет Парани

ORCID ID: 0000-0001-8134-2691

Україна, Бразилія

ВІЙНА ЯК ХВОРОБА: СИНЕРГІЯ ДЕСТРУКЦІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НЕВРОТИЗАЦІЇ

Ситуація війни є вкрай травматичною для людей, які не тільки є учасниками бойових дій, але й для людей, які в силу обставин втратили рідних, домівки, роботу. Навіть, якщо людина не проживає близько до зони конфлікту, але тільки слідкує за інформацією через новини, вона так само переживає емоції, схожі для комбатантів. Тобто йдеться про стан бойової готовності (у кожного на своєму рівні емоційного переживання) як емоційної відповіді свідомості людини, яка таким чином готує організм до протистояння (конфронтації). Стан бойової готовності викликає тривогу, підвищення рівня адреналіну та викид кортизолу. Цим й можна пояснити, що люди, які пройшли війну в різних іпостасях її учасників, в більшості випадків переживають посттравматичний стресовий розлад, для якого характерні такі добре відомі синдроми як безсоння, роздратування, перепади настрою та тривожність. Також окрім цих психічних станів, виокремлюють ще такі два стани стресу як супротив, коли людина усуває проблему або забуває про неї, та виснаження, коли фаза супротиву не настає, і людина входить в стан гострого стресу. Саме супротив і виснаження як психічні стани виникають в результаті сильних і часто повторюваних подій.

Отже посттравматичний стресовий розлад може бути випадковим, і спричинений дуже потужним емоційним переживанням («емоційним спалахом») або може накопичуватися поступово як нав'язливі спогади про неприємну подію, і, людина не маючи змоги його усунути або забути, переходить на рівень виснаження¹. Крім того у людини погіршується

1 Robinson J.A. (1992). First experience memories: contexts and functions in personal histories. *Theoretical perspectives on autobiographical memory*. Dordrecht: Academic Press. 223–239.

когнітивна діяльність, тобто вона починає думати про щось з великим зусиллям, що окрім безсоння, тривожності та придушеного настрою, тільки посилює симптоматику посттравматичного стресового розладу. Отже, у людини, яка пережила вплив війни, є усі шанси стати пацієнтом з посттравматичним стресовим розладом.

У психологічній літературі можна зустріти думки щодо спадковості негативних емоційних переживань, а також вираженої чутливості до такого типу стресових переживань (страх бомб, страх втрати роботи, страх відсутності грошей, страх бути викраденим, страх фізичного нападу і насилля тощо) у вигляді широкого спектру медичного вторгнення посттравматичного стресового розладу у феномен «соціального страждання»². Крім того, не варто забувати, що під впливом постійних негативних переживань відбуваються зміни в мозку, і, особливо це стосується дітей до 12-ти років³.

Також людина, яка проживає в країні, що знаходиться у стані війни, має усі шанси втратити ідентичність, адже окрім загальної невизначеності і втрат, людина вступає в процес переживання скорботи, який має тенденцію продовження, навіть опісля завершення воєнних дій. Психосоціальний зміст ідентичності повністю залежить від процесів мотиваційно-сислової саморегуляції діяльності та поведінки людини, що як психологічний ресурс відповідає за подолання різноманітних труднощів, і саме, на час війни, важливо не втратити ідентичність, у якій заактуалізовано принцип людської гідності і права на рівність і справедливість. Основна функція ідентичності полягає в тому, щоб не потрапити в полон ірраціональних ідеологій, здатних маніпулювати свідомістю. В одній з авторських праць, нами вже було наголошено, що «пошкоджена» ідентичність людини сприяє виникненню так званої «масової» людини, якою легко керувати, адже вона дезорієнтована і неадекватно сприймає оточуючий світ, тому їй якось легше жити у своєму світі ілюзій (щось на зразок віртуальної реальності). Саме така «пошкоджена» ділянка соціальної системи при посиленому інформаційно-психологічному впливові може перетворитися у соціальну масу (на шталт російської маси, яка підтримує агресивну війну в Україні), що емоційно може переходити й на решту членів суспільства⁴.

2 Young A. (1995). *The harmony of illusions: inventing post-traumatic stress disorder*. Princeton: Princeton University Press; Wilkinson I, Kleinman A. (2016). *A passion for society: how we think about human suffering*. Oakland: University of California Press.

3 De Bellis M.D. (2001). Developmental traumatology: the psychobiological development of maltreated children and its implications for research, treatment and policy. *Psychopathology*. #13(3). 539–564.

4 Вірна Ж.П. (2023). Інформаційна довіра до влади як виховна проєкція в умовах війни. *International Science Journal of Education & Linguistics*. Vol. 2. No. 3. 14–22 ; URL:<https://isg-journal.com/issue/view/36>

Щодо деструкцій ідентичності, то будемо говорити про реакції людини в реальному світі війни, де на думку К. Філонової⁵, найжахливішим є стан людини, приреченої на пасивність і використання, рятуючись від яких, людина погоджується спробувати усі засоби самознищення – від роботи до наркоманії, жорстокості, самогубства, вбивства, добровільної згоди піти на війну, щоб знищити світ й себе.

Війна як соціально-політичне явище не обмежується лише нарративами фахівців з міжнародної геополітики щодо її інтерпретації та пояснення. У реальній дійсності українсько-російська війна – це війна з великою кількістю бомбардувань, людських жертв, страждань і смертей у центрі цивілізаційної Європи, які неможливо сприйняти, а тим більш пояснити в межах людського глузду. Тому, війна для нас це соціально-політичне явище, яке охоплює глобальні соціально-психологічні питання охорони здоров'я не тільки в Україні, але й сусідніх країнах. Недарма в одній із своїх праць Л. Кірмайер, Р. Лемелсон і М. Барад визначають травму «як соціально-політичну подію, психофізіологічний процес, фізичне та емоційне переживання, а також як оповідальну тему у поясненні індивідуальних і соціальних страждань»⁶. А війна це завжди травма як на макро- так й на мікрорівні людського буття. На користь сказаного можна навести приклади дефінітивної артикульованості феномену травми, коли говорять про різноманітні переживання, пов'язані із геноцидом, рабством, тортурами, терористичними актами, з'валтуваннями, екологічними катастрофами тощо. Клінічна картина травми війни таким чином охоплює широкий спектр екстремальних ситуацій та набуває специфічного змісту індивідуальних та групових реакцій, які виходять за межі вивчення посттравматичного стресового розладу. У світовій практиці психологічного супроводу осіб, які пройшли війну, йдеться про створення травматологічної індустрії, яка розмежовує ринки послуг та продукує спеціалістів для роботи у постконфліктних громадах⁷.

Тому варто розглянути основні нейробіологічні та соціально-культурні маркери визначення війни як хвороби, які у синергетичному зв'язку пояснюють логіку виникнення нових парадигм травматизації війни.

5 Філонова К.С. (2023). Психологічні чинники саморуйнування особистості. *Габітус*. №51 ; DOI:<https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.31>

6 Kirmayer L, Lemelson R, Barad M. (2007). Introduction: inscribing trauma in culture, brain, and body. *Understanding trauma: integrating biological, psychological and cultural perspectives*. New York: Cambridge University Press. 1–20.

7 Wilkinson I, Kleinman A. (2016). *A passion for society: how we think about human suffering*. Oakland: University of California Press.

Маркер *нейробиологізму травми війни* («нейронного повороту»), передусім пов'язаний із вивченням біологічних основ травматичного стресу із задіянням технологічних, політичних та соціальних трансформацій на природничі науки⁸. Основними умовами неврологізації травми стали технологічні досягнення у вивчення біологічних механізмів страху у тварин. А саме, винайдена схожість між симптомами людей із діагнозом посттравматичного стресового розладу та тваринами, які підлягали непередбачуваним і неконтрольованим аверсивним подіям⁹. Саме цей сценарій посприяв новому погляду на посттравматичний стресовий розлад як на специфічну конструкцію посеред інших досить схожих синдромів, як-от розлад адаптації чи то короткочасний реактивний психоз, та окреслив маршрут до зв'язку психологічної травматології з нейробиологічними дисциплінами.

До основних здобутків належить описані Л. Колбом фізіологічні та поведінкові симптоми ветеранів бойових дій з діагнозом хронічного посттравматичного стресового розладу¹⁰. Поряд із схожістю із симптомами умовного страху і гіперактивності у тварин, розроблено узагальнену теорію посттравматичних ознак і симптомів, в якій принцип функціональних змін в кортикальних нейронах і синаптичній системі покликаний пояснити вплив аверсивної стимуляції на інтенсивні спогади. А. Хортон проінтерпретував посттравматичний стресовий розлад як психологічний розлад, який виникає в результаті інтенсивної нейронної стимуляції, що призводить до розвитку підвищеної чутливості апарату мозку в лімбічній системі («неврологічна гіперчутливість»)¹¹. В. Колк визначає посттравматичний стресовий розлад як класичний фізіологічний процес, в якому анатомічні та фізіологічні трансформації нейронів слугують основою для надмірно послідовної збудливості нейронів («патологічна нездатність модулювати збудження»)¹². Ю. Мочімі розробив альтернативну гіпотезу, згідно якої посттравматичний стресовий розлад є збоєм в механізмах, які беруть участь у від-

8 Vidal F, Ortega F. (2017). *Being brains: making the cerebral subject*. New York: Fordham University Press.

9 Foa E.B., Zinbarg R., Rothbaum B. (1992). Uncontrollability and unpredictability in post-traumatic stress disorder: An animal model. *Psychological Bulletin*. #112. 218–238; Yehuda R., Ledoux J. (2007). Response variation following trauma: a translational neuroscience approach to understanding PTSD. *Neuron Review*. #56:19–32.

10 Kolb L.C. (1987). A neuropsychological hypothesis explaining posttraumatic stress disorders. *American Journal of Psychiatry*. #144. 989–995.

11 Horton A.M. (1995). Neuropsychology of PTSD: problems, prospects, and promises. *Psychotraumatology*. Boston: Springer. 147–158.

12 Kolk B.A. (2016). *The body keeps the score: brain, mind, and body in the healing of trauma*. New York: Penguin Books.

новленні фізіологічного гомеостазу, і переважно за рахунок індивідуальної схильності (знижені здібності лобної ділянки мозку)¹³. Так як посттравматичний стресовий розлад є клінічним синдромом реакції на страх, то як нормальний так й патологічний стан, викликаний цією емоцією, зумовлений оперативними реакціями мигдалевидного тіла («атрибутивна операція»)¹⁴. Але не у всіх людей, які переживають страх, розвивається психопатологічний синдром. І це, ще раз підтверджує позицію щодо унікальності символізації відображення нейробіологічної фізіологічної реакції в ознаках транскультурної значущості травматичних розладів¹⁵. Тобто локальна біологія травми не вловлює багаточисельні онтологічні виміри травматизації людини. Про це в свій час наголошував З. Фрейд в одній із своїх праць, присвячений аналізу воєнних неврозів: «стан травматичного неврозу за схожими моторними симптомами наближається до істерії, але зазвичай, перевага надається вираженням ознакам суб'єктивних страждань (страждань дитинства)»¹⁶.

Нейробіологічний метод вивчення моделей стресу та постстресових станів складає потужну інтерпретаційну систему в межах підтвердження біологічного патогенезу. Але завжди потрібно брати до уваги психологічний досвід людини, пов'язаний із травмою, оскільки культурна компетентність це переважно людська перевага, яка оформлена у галузь нейробіологічних досліджень культури, яка формує інтегративні підходи до феномену травми в нейробіологічній області¹⁷. Тому наступним у визначення війни як хвороби буде *соціально-культурний* маркер.

Розглядаючи цей контекст вивчення війни як хвороби було зроблено акцент на підходи в когнітивній нейропсихології та культурній нейробіології, які розробляють сензитивні моделі культурного змісту людського досвіду і засобом аналізу цінностей і норм системи загальних значень культурного сценарію, формують біологічні і психологічні процеси¹⁸. Загалом, культура – це система динамічних взаємин між

13 Mochimi Y. (2012). Anthropological discourses on the globalization of posttraumatic stress disorder (PTSD) in post-conflict societies. *Journal Psychiatric Practice*. #18. 29–37.

14 Vidal F., Ortega F. (2017). *Being brains: making the cerebral subject*. New York: Fordham University Press.

15 Hinton D.E., Good B.J. (2016). *Culture and PTSD: trauma in global and historical perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

16 Freud S. (2010). *Introducao a psicanalise das neuroses de Guerra. Obras completas. Vol. 14*. São Paulo : Companhia das Letras. 283–388.

17 Chiao J.Y. (2009). Cultural neuroscience: a once and future discipline. *Cultural neuroscience: cultural influences on brain function*. New York: Elsevier. 287–304.

18 Kim H.S., Sasaki J.Y. (2014). Cultural neuroscience: biology of the mind in cultural contexts. *Annual Review of Psychology*. #65. 487–514.

людьми і оточуючим середовищем, що вміщує біологічні і психологічні процеси, які сприяють адаптації і соціальній взаємодії. Тому модель взаємодії генів та оточуючого середовища покликана пояснити як генетичні фактори впливають на психологічні результати людей із урахуванням «генетичного ризику чутливості до впливу оточуючого середовища», а отже й результати формування поведінкових і психологічних схильностей людини в певних культурних рамках. Також на думку Д. Хінтона та Б. Гуда краще розуміння культурних і генетичних впливів на функцію мозку може розширити наші знання про процеси травматизації, демонструючи не тільки те, як генетична транскрипція виявляє біологічну вразливість через соціальні стресори, але й те, як культурне значення, яке надається травматичній події, може відігравати важливу роль у розвитку і складності психологічних наслідків¹⁹.

Наші розмірковування базуються на узагальненнях відомих наукових фактів щодо детермінації поведінки нейронною активністю людини та на акцентуванні гетерогенності прояву посттравматичного стресового розладу осіб, які пережили військові дії. В медицині описаний зв'язок між посттравматичним стресовим розладом та віссю функціонування системи «гіпоталамо-гіпофіз-наднирники»²⁰, що фактично заперечує існування однозначного профілю цього стану, а отже обов'язковим є врахування різноманітних шляхів зміни середовища розвитку травми, ситуацій до травми, в типах і значеннях травматичних переживань, а також в обставинах посттравматичного впливу²¹.

У такій інтегративній моделі вивчення життєвого досвіду виникнення посттравматичного стресового розладу важливу роль відіграє феномен ідентичності як чинник соціального травматизму особистості. Зрозуміло, що травматичні події створюють ситуацію нестабільності, невпевненості й тривоги (колективної тривоги), і цим самим впливають на сферу самосвідомості. Саме у таких емоційно важких умовах формується історична пам'ять, яка має вирішальне значення для пояснення факторів ризику та відновлення в посттравматичних станах. Тобто той факт, що людина є особистістю із вкоріненою в неї глибокою внутрішньою психікою, яка формується досвідом, символами і знаками, смислом і культурою, є без-

19 Hinton D.E., Good B.J. (2016). Culture and PTSD: trauma in global and historical perspective. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

20 Wajman J.R., Bertolucci P.H.F., Mansur L.L., Gauthier S. (2015). Culture as a variable in neuroscience and clinical neuropsychology. *Dementia&Neuropsychology*. # 9. 203–218.

21 Hinton D.E., Good B.J. (2016). Culture and PTSD: trauma in global and historical perspective. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

перечним. А логіка розгортання репрезентативних моделей ідентичності та її деструкцій як біопсихосоціального досвіду, є вкрай важливою для пояснення феноменології травматичної пам'яті.

І тут варто звернутися до класичного психоаналізу на підтвердження травматичного змісту війни через травматичні неврози, «які відрізняються від звичайних неврозів особливими характеристиками, викликані травмуючою ситуацією або конфліктом всередині себе»²². В основі такого конфлікту переважно покладена ситуація ризику, яка складається на полі битви під впливом смертельної небезпеки, яка закарбовується у пам'яті. Травматична пам'ять війни найчастіше пов'язана із зустріччю із смертю, що завжди залишає слід жаху, який важко вживається в свідомості людини. В праці А. Жакес, присвяченій психоаналізу травматичних неврозів війни, зазначається, що ризик смерті завжди залишає травму: «Ті, хто травмований війною, стає ближче до мертвих, ніж живих. Коли ідентичність зруйновано, суб'єкт відчуває загрозу, і відштовхується назад у безпорадність, через яку виникає смуток, перед обличчям якого аналіз представляє собою можливість полегшити це смертельне відчуття»²³.

Варто навести деякі клінічні міркування щодо лікування солдат, які повертаються із зони воєнних дій. У дисертації С.Л. Кастро зазначено, що «там де домінує жорстокість, з'являються й деструктивні спонування... для певних суб'єктів це стан, при якому їх захист виходить із ладу, що призводить до травми. Ця нова панорама може призвести до того, що солдат захворіє саме через втрату здатності опосередкувати конфлікт між потягами і зовнішньою реальністю, тобто між внутрішнім та зовнішнім світом»²⁴. Ознаки воєнного неврозу у клінічній психології оформлені у такі варіанти як «швейцарська хвороба», «ностальгія», «цереброспінальний шок», «посилене серцебиття», «виснаження серцевого м'язу», «солдатське серце», «травматичний невроз», «нервовий шок», «розлади серцевої діяльності», «снарядний шок», «траншейний невроз», «військовий невроз», «емоційний шок»²⁵.

Узагальнюючи презентований матеріал розгляду війни як хвороби добре вимальовується синергетичний ефект невротизації та деструкції ідентичності, що є своєрідним виміром зміни психіки людини через симп-

22 Freud S. (2010). Introdução a psicanálise das neuroses de Guerra. Obras completas. Vol. 14. São Paulo : Companhia das Letras. 283–388.

23 Jaques A.A.B. (2012). As neuroses de guerra e traumáticas: respostas do sujeito à barbárie. Trivium. Vol. 4. No 1. 10–24 (22); URL:http://pepsic.bvsalud.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2176-48912012000100003

24 Castro S.L.C. (2009). Focalizando o trauma sob as lentes da clínica com policiais militares : tese de doutorado (PUC-RJ). Rio de Janeiro. P. 114.

25 Блінов О.А. (2019). Бойова психічна травма. Київ : Талком.

томи соціобіологічної ірраціональності. Вважаємо, що війна, яка накладає на людину багато фізичних і соціальних обмежень, порушує психоекологічну рівновагу людини («життєву екологію» за Т. Інгольдом²⁶). Прикладами такої втрати є виражений процес неврологізації психічних розладів («поведінка виникає в результаті нейронних подій»²⁷), які виникають в результаті травматичного досвіду війни. І, як результат, патерни травматичної активності починають модулювати культурно-соціальний досвід людини.

У завершенні теоретичного дискурсу війни як хвороби, слід зосередити увагу на феномені посттравматичного стресового розладу, який є домінуючою психопатологічною категорією для пояснення симптоматики воєнної травми. Попри усі тенденції розвитку нейроповедінкових моделей стресу, обов'язково слід враховувати побочні ефекти «неврологізації культури»²⁸. І, звичайно в цьому ракурсі розгляді окресленої проблеми, особливої уваги заслуговує теорія біокультурного конструктивізму, що як метод формування траєкторії розвитку взаємодії генетичних і культурних факторів, пояснює здатність нейронної пластичності трансформувати (переспрямовувати) ці траєкторії аж до їх повної зміни²⁹, що дає усі підстави називати його «дисципліною майбутнього».

Вважаємо, що саме теорія біокультурного конструктивізму є потужним орієнтиром у побудові повноцінної картини відносин між біологією та психологією, і тим самим, потужним засобом консолідації і покращення психотерапевтичних практик та психоконсультативної допомоги людям, які пережили травму війни. А авторська позиція щодо культивування конструктивної психології є одним з перших кроків для інтегрального вивчення психічних явищ та перетворювальних інтенцій в дослідженні психіки людини³⁰. Такі перетворення покликана реалізовувати конструктивна психологія, яка фактично є наукою про оптимальне функціонування, ефективне відтворення та інтегральний розвиток людини протягом життєвого циклу.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-279-286

26 Ingold T. (2000). *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. New York: Routledge.

27 Chiao J.Y. (2009). Cultural neuroscience: a once and future discipline. *Cultural neuroscience: cultural influences on brain function*. New York: Elsevier. 287–304 (p.290).

28 Vidal F, Ortega F. (2017). *Being brains: making the cerebral subject*. New York: Fordham University Press.

29 Li S-C. (2003). Biocultural orchestration of developmental plasticity across levels: the interplay of biology and culture in shaping the mind and behavior across the life span. *Psychological Bulletin*. #129. 171–94.

30 Вірна Ж.П. (2023). Конструктивна психологія як технологія перетворення психіки людини. Психологічні перспективи. Вип. 41. 41–54. DOI:<https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-vir>

ВОРОНKOBA Валентина Григорівна,

д-р філос. наук, професор, академік НАН ВО України,
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-0719-1546

ЗАЙКА Олена Вікторівна,

канд. наук з державного управління, доцент,
Запорізький національний університет
ORCID ID: 0000-0002-1931-5091
Україна

КОНЦЕПЦІЯ ЕЛЕКТРОННОГО УПРАВЛІННЯ ТА ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЕПОХУ ЦИФРОВОГО РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження «smart-управління» як нового етапу розвитку публічного управління, у тому що дана концепція увібрала у себе відмінний досвід розвитку цифровізації, яка враховує потреби економічного, екологічного соціального розвитку. Повна інтеграція технологій цифрового розвитку, таких як 5G+, штучний інтелект та Інтернет речей, призвела до розвитку єдиної інтелектуальної моделі публічного управління та адміністрування до нової моделі зв'язку інтелектуальних систем, що дозволяють розвиватися управлінню за допомогою інноваційних інтелектуальних рішень¹. Концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку сприяє інтеграції та розвою віртуальної та реальної промисловості, упровадження нової концепції «smart-управління», що детермінується технологіями зв'язку 5G, штучним інтелектом, інтерактивними технологіями нового покоління, Інтернетом речей (IoT), блокчейном, нецифровими допоміжними технологіями². Концепція «smart-управління» взаємопов'язана з концепцією економіки знань, цифрової екології, цифрових прав людини, що роблять її всеосяжною, сис-

1 Ажажа М.А., Фурсін О. О., Венгер О.М. Комунікаційний менеджмент як чинник підвищення ефективності публічного управління та адміністрування. *Humanity Studies*. 2021. № 9 (86). С. 127–137. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/252008/249403>

2 Воронкова В.Г. Андрюкайтене Регіна. Комунікаційний простір постінформаційного суспільства: структура, особливості, динаміка. Комунікаційний простір постінформаційного суспільства: проблеми та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 30 травня 2023 року). Київ : ТОВ «Твори», 2023. С. 27-29.

тематичною, функціональною та дієвою, перетворюючи економіку знань на повноцінну та реальну економічну форму³. **Предметом дослідження** є «smart-управління» як складний соціальний, культурний, економічний феномен та динамічний процес, що розвивається. **Об'єктом дослідження** – вплив цифрового розвитку на удосконалення «smart-управління». «В епоху цифрової цивілізації громадяни повинні навчитися виживати в цифровому світі, а уряд повинен ефективно використовувати мережеве управління, сприяти модернізації можливостей управління. і системи управління. Тому необхідно зміцнити побудову цифрового суспільства уряду, а також підвищити рівень цифрового інтелекту в державних послугах і соціальному управлінні⁴.

«Smart-управління» як теоретична основа розвитку електронного управління та електронної демократії

«Smart-управління» пов'язане зі «smart-економікою», «smart-екологією», «smart-культурою», електронним управлінням, електронною демократією, що базуються на технологічних інноваціях, ефективності використання ресурсів, стійкості та високому соціальному добробуті як двигунах прогресу. «Smart-управління» базується на нових цифрових технологіях, які сприяють підвищенню публічного управління та адміністрування, продуктивності і конкурентоспроможності усіх ланок управління із загальною метою поліпшення якості життя всіх громадян. Цифрова економіка як функція «Smart-управління» робить знання функціональними, індивідуалізованими, цінними та доданими, а також об'єднує суб'єкт та об'єкт публічного управління конкретно та історично⁵. «Smart-управління» засноване на розумних машинах та інформаційних мережах, платформах та інструментах, є невід'ємною частиною розумної економіки, визначає статус і роль розумних машин та інформаційно-комунікативних технологій у розумному, інтелектуальному управлінні.

Варто відзначити, що зростання місця і ролі електронного управління та електронної демократії збігається з прискореним розвитком та поширенням нових цифрових технологій у сфері цифрового розвитку за останнє десятиліття. Ці нові цифрові технології включають, серед іншого, хмарні обчислення, машинне навчання, штучний інтелект, бізнес-

3 Берназюк О. О. Електронне урядування як особлива форма публічного управління: поняття та проблеми запровадження. Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право. 2019. Вип. 55. Том 2. С. 32–35.

4 Там само.

5 Погребняк І. Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (egovernance): поняття та принципи функціонування. URL: <https://ndipzir.org.ua/wpcontent/uploads/2014/10/Pogrebnyak7.pdf>

аналітику та Інтернет речей. Під час цифрової трансформації за допомогою технологій автоматизації та цифрових технологій публічне управління та адміністрування отримує нову цінність з даних, агрегованих за допомогою цифровізації, та реалізовувати цифровізацію бізнесу та управління, тим самим сприяючи цифровим змінам та створюючи нові бізнес-моделі. Це переваги цифрової трансформації, адже коли організація досягає цифровізації, вона завершує шлях цифрової трансформації, який все ж таки представляє і як результат, і як процес⁶.

Електронний уряд – це мережевий уряд, заснований на Інтернеті. Його походження є не лише неминучим результатом прогресу інформаційних технологій, а й раціональним вибором урядової реінжинірингу. Зокрема, це стосується застосування інформаційно-комунікаційних технологій для розриву фізичних організаційних меж традиційних адміністративних установ, реорганізації та інтеграції урядових відомств, покращення державних послуг, посилення громадської участі, відкритості та демократії в урядових справах, а також сприяння автоматизації урядових офісів, оцифровці⁷ Об'єднання в мережу та комплексний обмін інформаційними ресурсами можуть підвищити ефективність державного управління та науковий характер прийняття державних рішень і, нарешті, реалізувати віртуальний уряд, зосереджений на громадськості⁸.

Філософія електронного управління включає теоретичні засади цифрового розвитку: 1) філософської теорії електронного управління та електронної демократії; 2) філософської методології електронного управління та електронної демократії; 3) моделей розвитку Всесвіту; 4) взаємного перетворення часу і простору; 5) ефективного використання знання та інформації, що включає процес розгортання всього у Всесвіті від теорії до практики та перетворення знання на продуктивність. Об'єднання філософії, публічного управління та адміністрування, цифрової економіки та цифрової гуманітаристики робить філософію публічного управління та адміністрування точною наукою, яка може реалізувати свою практичну

6 Фурсін Олександр. Місце та роль комунікації у публічному управлінні. Цифрова трансформація соціо-економічних, управлінських та освітянських систем сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 23-24 листопада 2022 року. Запоріжжя : Олді+, 2022. С. 256–262.

7 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г., Нікітенко В.О. Експоненційні технології як економічний ресурс концепції цифрової економіки. «Innovative resources of modern science» («Інноваційні ресурси сучасної науки»). collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 48–58.

8 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г., Нікітенко В.О. Експоненційні технології як економічний ресурс концепції цифрової економіки. «Innovative resources of modern science» («Інноваційні ресурси сучасної науки»). collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 48–58.

функцію та призначення так само реалістично, як і конкретні науки, тим самим здійснивши справжню філософську революцію⁹.

Як свідчить аналіз, цифрові системи публічного управління та адміністрування демонструють потужну обчислювальну інтенсивність, яка сприяє підвищеній продуктивності завдяки здатності аналізувати, компілювати дані, редагувати інформаційні панелі, безпосередньо обмінюватися інформацією, забезпечувати ефективний моніторинг управлінських процесів. Для осіб, які приймають рішення, цифрові рішення з публічного управління повинні бути ідеальними інструментами, які допомагають приймати послідовні та швидкі управлінські рішення¹⁰. Цифрові інструменти дозволяють збирати, обробляти, поширювати дані з безпрецедентною швидкістю у реальному часі, забезпечуючи швидке реагування та глобальне бачення проблем цифрового розвитку.

Централізація програмного забезпечення є, безумовно, однією з основних переваг інструментів цифрового управління та адміністрування. Це демонструє узгодженість у засобах масової інформації, методах та процесах, обмежуючи при цьому плутанину та несумісності через використання занадто великої кількості інструментів та даних, що розвиваються в умовах експоненційного розвитку інформації. Централізація дозволяє уникнути помилок при повторному введенні даних одного інструмента на інший. Узгоджена база даних дозволяє за необхідності зробити їх доступними навіть для різних модулів (бухгалтерський облік, торгівля тощо). Крім того, ще одна вагома причина оцінити та вибрати інструменти цифрового управління – це значний приріст продуктивності, який воно пропонує, так як комп'ютерні інструменти дозволяють легко автоматизувати більшість завдань, що повторюються, з незрівнянною швидкістю обробки¹¹.

Оскільки Інтернет – це світ без кордонів, він надає вільне поле без центру. Інформація та влада більше не монополізовані в руках урядових бюрократів, а це означає, що початкова модель бюрократичної централізації

9 Кивлюк О.П., Воронкова В.Г. Філософська рефлексія інформаційної безпеки у цифровому середовищі: проблеми, ризики, правове забезпечення. «Innovative resources of modern science»: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 160–172. ISBN 979-8-9866959-0-7. URL: https://www.eo.kiev.ua/resources/zmist/mono9/Monograph_9-160-172.pdf

10 Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г., Нікітенко В.О. Експоненційні технології як економічний ресурс концепції цифрової економіки. «Innovative resources of modern science» («Інноваційні ресурси сучасної науки»). collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 48–58.

11 Уманцев Ю, Косарев Т. Електронне урядування в умовах цифровізації суспільного розвитку. Державне управління, 2020, № 1 (69). URL: http://www.pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2020/19.pdf

зруйнована, буде запроваджено більшу децентралізацію, а владу буде повернуто від уряду до суспільства та громадськості¹². Розкриття урядової інформації є основою демократичної політики. Важливо, чи може електронна демократія дозволити громадянам повністю розуміти урядову інформацію під час використання мережевих ресурсів, чи можуть люди ефективно взаємодіяти та спілкуватися з урядом і чи можна використовувати її як суспільне надбання для вільного та відкритого вираження думок. умови для практики електронної демократії¹³.

Розкриття державної інформації означає, що державні відомства розкривають свою діяльність у державних справах та інформаційні ресурси різними способами, дозволяючи користувачам використовувати інформацію, яка знаходиться під їхнім контролем, відповідно до закону шляхом запитів, читання, копіювання, завантаження, вилучення, прослуховування та перегляду. В інформаційну епоху всі форми прав залежать від інформації, а розуміння та опанування інформації стало порятунком для участі людей у політиці.

Розкриття урядової інформації є необхідною умовою, щоб забезпечити реалізацію громадянами своїх демократичних прав за умови отримання інформації, а також є основною вимогою прозорості уряду. Реалізація електронної демократії вимагає розкриття урядової інформації та прозорості урядових процесів, а також сприяє циркуляції та спільному використанню державних інформаційних ресурсів.

Уряд має приділити важливе значення створенню інтегрованої та зразкової загальнодоступної електронної бази даних, що охоплює різні сфери, такі як економіка, торгівля, наука та технології, навколишнє середовище. Усі відомства мають максимально забезпечити доступні інформаційні ресурси. Не лише сфера обов'язків уряду, адміністративні процедури, формулювання політики, державні витрати та інша інформація, але й інформація, що викликає суспільне занепокоєння, така як причини, цілі, процес прийняття рішень та впровадження уряду в розробку різних законів і стратегій. своєчасно оприлюднювати громадськість через Інтернет, щоб розширити обізнаність громадськості¹⁴

12 Цифрова трансформація промислового менеджменту: теорія і практика: монографія / За ред. д.філософ.н., проф. Воронкової В. Г., д.е.н., проф. Метеленко Н.Г. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2023. 816 с.

13 Metelenko, Natalya, Vasylychuk, Gennadiy, Kaganov, Yuriy, Nikitenko, Vitalina, Voronkova, Valentyna. Digital cultural development under new threats and challenges. Humanities studies: Collection of Scientific Papers. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2023. 15 (92). P. 33–43. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/284985>

14 Фурсін О.О. Основи демократії та прав людини: нова концепція ради Європи як ефективного механізму захисту та просування прав людини. оціально-гуманітарні виміри правової держави: матеріали Міжнародної

Володіння державною інформацією, уникнення ірраціональних суджень, спричинених асиметрією інформації, може сприяти ефективній участі громадян, щоб здійснювати ефективний нагляд за процесом державного управління. Водночас електронна демократія захищає права громадян, інтереси суспільства, зміцнює демократичну політику, підвищує прозорість у процесі здійснення влади та ефективно бореться з корупцією¹⁵. Демократія вимагає, щоб вся влада належала народу. Демократична політика вимагає не тільки розкриття урядової інформації та знань громадян про політику, але, що більш важливо, демократизації та науковості державної політики, пов'язаної з безпосередніми інтересами людей. Розвиток електронного урядування розширив відтінок соціальної демократії та скоротив дистанцію між особами, які приймають рішення, та учасниками, постачальниками та отримувачами послуг. Участь громадськості та демократична відкритість у процесі прийняття урядових рішень стали неминучим вибором¹⁶.

Реалізація електронної демократії потребує демократизації та науковості прийняття державних рішень. Необхідно використовувати мережеві технології, щоб змінити традиційний режим передачі інформації в уряді. Створивши інформаційну мережеву платформу, інформацію, необхідну для роботи уряду, можна швидко та своєчасно перетворити в основу для прийняття рішень та управління, а також інституційні налаштування уряду, процедури прийняття рішень та методи роботи входять до сфери технічного контролю, щоб забезпечити наукове та ефективне державне прийняття рішень та управління¹⁷.

З іншого боку, громадськість може використовувати Інтернет для передачі інформації безпосередньо на рівень прийняття рішень через кілька каналів, зменшуючи непотрібні проміжні рівні, уникаючи спотворення інформації під час процесу передачі та роблячи бажання громадськості більш правдивими. У той же час уряд також може використовувати Інтернет для проведення опитувань громадської думки, проведення слухань і консультацій, максимізації мозкового штурму, широкого вивчення

науково-практичної конференції (м. Дніпро, 27 жовтня 2022 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 162–167.

15 Міхровська М. Цифрове урядування як новий рівень взаємодії держави та суспільства. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/72.pdf

16 Кивлюк О.П., Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Цифрові права людини як вираження цифрових атрибутів: соціально-філософське обґрунтування. Освітній дискурс: збірник наукових праць / голов. ред. О.П.Кивлюк. Київ : ТОВ « Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація». 2023. Випуск 40 (4-6). С. 7–22.

17 Про електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовт. 2017 р. № 2155-VIII / Верховна Рада України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>.

громадської думки та підвищення легітимності політики, якості прийняття громадських рішень і розуміння громадянами державної політики. Розвиток електронної демократії та підвищення якості участі громадськості в політиці неминує сформує величезний запит на розширення простору публічного управління та адміністрування.

Концепція електронного уряду

З швидким розвитком інформаційних технологій електронний уряд відіграє дедалі важливішу роль державних установах, цифровізація розширює можливості формування електронного уряду завдяки Інтернет, використання ІКТ, цифрових технологій для здійснення інформаційного обміну, обміну даними та надання послуг між урядом та громадянами, підприємствами та іншими державними відомствами. Електронні інструменти, такі як Інтернет, соціальні мережі та відкриті дані, можуть допомогти мобілізувати виборців, розширити участь громадян новими способами, підвищити якість державних послуг, інновацій, економічне зростання та демократію¹⁸.

Зі стрімким розвитком інформаційних технологій система електронного урядування поступово стала важливим інструментом для державних установ. Поточна ситуація мережі «все в одному вікні» свідчить про зростання мережі та системи електронного урядування¹⁹.

Концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку формується за рахунок:

- використання інформаційних технологій, комунікаційних технологій, інтернет-комунікацій для забезпечення та/або підвищення рівня обслуговування та ефективності державного сектору;
- використання Інтернету для публікації урядової інформації та надання послуг громадянам;
- використання технологій для підвищення ефективності уряду та розширення доступу до урядової інформації та послуг;
- нових технологій, які відкривають перед місцевою владою безпрецедентні можливості для підвищення ефективності роботи, збільшення явки та залучення виборців²⁰.

18 Клименко І. В. Технології електронного урядування : навч. посіб. / І. В. Клименко, К. О. Линьов. Київ : Вид-во ДУС, 2006. 225 с.

19 Воронкова В. Г., Череп А. В., Череп О. Г. Розвиток мережевої (інтернет-економіки) в умовах цифровізації: принципи, закони, тенденції розвитку. Science and society: trends of interaction : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. 271 p. С. 31–48. URL: https://www.eo.kiev.ua/resources/arhivMonographs/mono_2023_12.pdf

20 Слюсарь М. Ю. Мережеві платформи як чинник розвитку цифрової економіки. Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності: матеріали IV-ої Міжнародної науково-практич-

Основною метою електронного уряду є підвищення ефективності уряду та якості послуг, сприяння науковому та демократичному прийняттю державних рішень, а також підвищення прозорості уряду та довіри до нього. Електронний уряд включає широкий спектр контенту, включаючи портали електронного уряду, онлайн-послуги уряду, платформи електронного уряду, управління цифровими державними документами, відкритий обмін державними даними. Завдяки електронному уряду громадяни можуть легко отримувати урядову інформацію та займатися державними справами, а уряд може швидше розуміти громадську думку, надавати послуги та здійснювати взаємодію та співпрацю між урядом та всіма секторами суспільства²¹.

Електронний уряд (цифровий уряд, онлайн – уряд, мережевий уряд) призначений для з'єднання уряду і громадян цифровим способом включає: 1) уряд для бізнесу (уряд та підприємства/торгівля, G2B); 2) уряд для службовців (уряд та співробітники, G2E); 3) уряд для агентств, G2G). Модель електронного уряду включає міжнародні, національні, провінційні та муніципальні органи влади. Електронний уряд дозволяє будь-кому відвідати міський веб-сайт, використовувати графічний інтерфейс користувача (GUI), миттєві повідомлення (IM) для зв'язку з державними посадовими особами, навіть аудіо / відео конференції та інші способи, замість того, щоб просто відправляти повідомлення електронною поштою державним чиновникам, використовувати технології для підвищення ефективності державних послуг, приносячи користь громадянам, діловим партнерам та співробітникам²².

Використання інформаційних та комунікаційних технологій, особливо Інтернету, дозволяє урядам надавати якісніші послуги. Тому слід ефективно використовувати ІКТ для оптимізації урядової організації та викорінення корупції. У результаті буде здійснюватися безперервна оптимізація державних послуг, участь громадськості та передача урядової внутрішньої та зовнішньої управлінської інформації за допомогою технологій, Інтернету та нових засобів масової інформації. Традиційно електронний уряд розуміється як операційні послуги

ної конференції, 10-11 травня 2023 року / За заг. редак. проф. Ткаченко А.М. – Запоріжжя: НУ«Запорізька політехніка», 2023. С. 174–178. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/10033/1/Strategic_priorities.pdf

21 Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р. URL:<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>

22 Махначова Н. М. Е-демократія як інструмент розвитку громадянського суспільства та ефективного партнерства в публічній сфері. / Державне управління : удосконалення та розвиток. 2018. № 10. URL:http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/25.pdf.

навколо уряду, сфера яких може бути розширена для участі громадян, які використовують інформаційні та комунікаційні технології для реорганізації та оптимізації державних послуг²³.

Кінцевою метою електронного уряду є надання більшої кількості державних послуг з більш високою ефективністю та меншими витратами. Електронний уряд робить уряд більш прозорим, важливість прозорості уряду полягає у тому, щоб дозволити громадськості зрозуміти, як проводити ефективну політику, використовуючи технології²⁴. Прості функції електронного уряду легко реалізувати, багато простих послуг для громадян, такі як реєстрація шлюбу, зміна особи та адреси і т. д., насправді займають багато часу, вони стають більш зручними в електронному вигляді²⁵.

Більш широка участь у політичній діяльності підвищує роль цифрових прав виборців, щоб брати участь у виборах. Електронний уряд робить бізнес більш зручним та рентабельним, електронний уряд спрощує процеси та робить урядову інформацію більш доступною. Електронний уряд (E-government, eGov, e-gov) в основному використовує комп'ютерні мережі та технології баз даних, спрямованих на поліпшення уряду за допомогою таких технологій, зокрема, як підвищення ефективності управління, відображення громадської думки та впровадження підзвітності²⁶.

У найпростішій формі адміністративну обробку можна зробити більш ефективною за рахунок впровадження інтрамережі, впровадження адміністративних дій на веб-сайтах, розкриття інформації та надання інформації про адміністративні послуги. Більш складна технічна та організаційна робота включає надання державних послуг у режимі он-лайн (наприклад, через веб-сайти або спеціальні інтерфейси на спеціальних терміналах). Це включає такі послуги, як надання карт резидента населенню, а також електронний прийом різних процедур подання заявок, пов'язаних з питаннями, що знаходяться в юрисдикції уряду, тобто шляхом спілкування з використанням веб-сайтів та телефонних ліній. Проект під

23 Система електронної взаємодії органів виконавчої влади (СЕВ ОБВ). URL: <http://dir.gov.ua/sistema-elektronnoyi-vzayemodiyi-organ/>

24 Череп А.В., Воронкова В.Г. Стратегічні напрямки розвитку цифрової трансформації економіки України. Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / [відповід. за вип.: проф. Семак Б.Б.]. Львів: вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2022. С.26.

25 Череп А.В., Воронкова В.Г. Стратегічні напрямки розвитку цифрової трансформації економіки України. Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / [відповід. за вип.: проф. Семак Б.Б.]. Львів: вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2022. С.26.

26 Електронне урядування : підручник / авт. кол. : В. П. Горбулін, Н. В. Грицяк, А. І. Семенченко, О. В. Карпенко та ін.; за заг. ред. проф. Ю. В. Ковбасюка ; наук. ред. проф. Н. В. Грицяк, проф. А. І. Семенченка. Київ : НАДУ, 2014. 352 с.

назвою «електронний уряд» може включати використання електронних технологій, пов'язаних із законодавчим сектором, таких як електронне голосування та цивільне законодавство. Існують паралельні рухи в судовій системі (електронний судовий розгляд)²⁷.

Переваги електронного уряду полягають в ефективності, обслуговуванні, зручності державних послуг, прозорості та надійності. Мета електронного уряду також включає участь громадян, через Інтернет люди по всій країні можуть взаємодіяти з політиками та офіційними особами і слухати їх промови. Інтерактивні опитування дозволяють політикам та держслужбовцям побачити основні запити людей²⁸. Чати дозволяють громадянам у режимі реального часу зв'язуватися з кандидатами на виборах, бачити їхні кабінети та безпосередньо спілкуватися з чиновниками, дозволяючи виборцям інтуїтивно відчувати вплив уряду. Ці технології можуть зробити уряд більш прозорим, щоб виборці могли краще зрозуміти, як витрачається їх податковий тягар. Прозорість уряду дозволяє громадськості зрозуміти, як приймаються рішення уряду, щоб підвищити відповідальність виборних посадових осіб за їх дії²⁹.

Після прийняття електронного уряду система стає все більш складною, громадяни повинні спілкуватися з урядом в Інтернеті, масштаби якого стають все ширшими і ширшими. Це призводить до загроз недоторканності приватного життя громадян, уряд може отримувати дедалі більше інформації про громадян.

Що стосується «Європейського плану дій щодо електронного уряду на 2011–2015 роки», який Європейська комісія та країни-члени розробляють кожні п'ять років як посібник з просування електронного уряду в Європейському Союзі, аналізується статус прогресу Європейської комісії та країн-членів. У просуванні електронного уряду необхідно як ставити цілі, а й формулювати конкретні плани просування і діяти як суб'єкти управління. У результаті упровадження концепцій, моделей, електронного уряду, країни ЄС посприяли модернізації управління, забезпеченню високої якості взаємодії уряду та громадян. Для забезпечення транскордонної сумісності адміністративні органи країн-членів ЄС мають запровадити семантичну

27 Електронне урядування та електронна демократія : навч. посіб. : у 15 ч. / за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дре-шпака. Київ, 2017. Ч. 1: Вступ до курсу.

28 Sliusar, Mykyta. Stablishment and development of the network platform model in China and its impact on the formation of the digital economy. Humanities studies: Collection of Scientific Papers . Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica», 2023. 14 (91). P. 165–175. DOI:<https://doi.org/10.32782/hst-2023-14-91-19>

29 Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження КМУ від 20 верес. 2017 р. № 649-р. URL:<https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124>.

сумісність правових систем країн. Інтернет-мовлення не стало основним орієнтиром прийняття рішень, тому необхідно прискорити формування дієвого механізму збору мовленнєвих думок громадян через Інтернет і нарешті входити в систему прийняття рішень, щоб по-справжньому грати функція загального надбання Інтернету³⁰.

З іншого боку, засоби масової інформації та громадськість також мають посилювати почуття соціальної відповідальності. Інтернет-ЗМІ повинні приділяти повну увагу створенню суспільного надбання Інтернету, створювати наукові та обґрунтовані питання та направляти громадську думку, щоб сприяти поглибленому обговоренню питань і легко досягати консенсусу, щоб запобігти Перетворення Інтернету на ірраціональний простір, який виливає лише особисте невдоволення. Перетворення на скарбницю ідей для сприяння соціальному прогресу. Необхідно постійно стимулювати ентузіазм людей приділяти увагу державним справам і підвищувати здатність людей брати участь у громадських справах, щоб публічна сфера могла сформувати відносно незалежні та взаємозалежні відносини з державною владою та сформувати громадську думку, яка може справді представляти громадськість. Прискорення розповсюдження та взаємного поглинання та інтеграції різних культур, розвиток нової культурно-мережевої культури та сприяння зростанню та розвитку нового громадянського суспільства³¹.

У будівництві електронної демократії культивування активних громадян є незамінним елементом, оскільки люди є володарями та користувачами технологій і відіграють вирішальну роль у створенні апаратного забезпечення, програмного забезпечення та умов навколишнього середовища в моделі та взаємозв'язку між ними. З одного боку, необхідно розширити участь громадян та посилити інформаційну освіту громадян. З іншого боку, необхідно посилити лідерство чиновників і змінити відносини між чиновниками та людьми³².

Інструменти проведення електронної демократії

Підготовка інформації є початковим кроком, за яким слідують більш складні електронні консультації та загальна мета державного управління –

30 Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід / За заг.ред.: С.А. Чукут, О.В. Загвойської. Київ., 2010. 144 с. URL:http://ktpu.kpi.ua/?page_id=4160

31 Cherep O.H., Babajanov B.A., Voronkova V.H. Digitalization of the economy as a platform for creating new values in a transformational environment. Financial Strategies of Innovative Economic Development : Proceedings Scientific Publications. Zaporizhzhia : Publishing House «Helvetica», 2022. № 2 (54). С. 25–28.

32 Фурсін О.О. Технологічні засади комунікації як соціального феномена: можливості та перспективи розвитку. Комунікаційний простір постінформаційного суспільства: проблеми та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 30 травня 2023 року). Київ: ТОВ «Твори», 2023. С. 49–52.

активна участь громадян. Інформація – уряд активно розповсюджує інформацію для формування політики, або громадяни отримують інформацію відповідно до власних потреб. Обидві вищезазначені відомості слідує за потоком від уряду до громадян, надаючи їм достатньо інформації для подальшої участі в демократичному процесі. полягає в отриманні державних архівів, офіційних бюлетенів, урядових веб-сайтів тощо³³.

Консультації – уряд проводить консультації щодо розробки політики та отримує відгуки громадян. Щоб отримати зворотній зв'язок, уряд має визначити людей, які беруть участь у формуванні політики, а також заздалегідь надавати інформацію громадянам. Таким чином, консультації створюють обмежену двосторонню взаємодію, ініційовану урядом і за участю громадян, з метою збільшення участі громади в демократичному процесі. Приклади включають коментарі до законопроектів, опитування громадської думки³⁴.

Активна участь – громадяни беруть активну участь у прийнятті рішень і розробці політики. Активна участь означає, що громадяни самі відіграють певну роль у розробці політики, наприклад, пропонуючи політику. Водночас формування політики та прийняття остаточних рішень все ще належить уряду. Участь громадян у виробленні політики базується на двосторонніх відносинах високого рівня, заснованих на відносинах співпраці між урядом і громадянами. Приклади включають відкриті форуми, непрофесійні групи та діалоги.

Від інформування до консультацій і активної участі, відносний вплив громадян на формування політики зростає. Цей вплив громадян не можна замінити використанням встановлених правил і демократичних принципів. Діяльність з інформування, консультування та активної участі певною мірою існує в різних формах демократичного процесу. Але в міру того, як демократичний процес просувається вперед, громадяни вимагають більшої відкритості та прозорості, а соціальне середовище та виклики стають складнішими, ніж будь-коли, уряд зараз активно шукає шляхи зміцнення цієї взаємодії³⁵.

33 Нікітенко В.О. Мережеві платформи як образ життя мільйонів людей у цифровому суспільстві. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення : зб. наук. праць / редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, О. В. Чаплінська та ін. Житомир : Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 57–59. URL:<http://eprints.zu.edu.ua/34171/>

34 Слюсарь М.Ю. Мережева свідомість постінформаційного суспільства у контексті викликів. Комунікаційний простір постінформаційного суспільства: проблеми та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 30 травня 2023 року). К.: ТОВ «Твори», 2023. С. 58–60.

35 Нікітенко В.О. Управління інноваційним потенціалом цифрового міста. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. праць / редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, О. В. Чаплінська [та ін.]. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 94–97. URL:<http://eprints.zu.edu.ua/34171/>

Мета: якщо бажаним ефектом є підвищення обізнаності громадськості, достатньо інструментів, які зосереджені на інформації; якщо метою є отримання зворотного зв'язку громадян, необхідно вибрати консультативні інструменти; розробити багатооперативний план, а потім інструменти для активної участі є обов'язковими.

Громадськість: вибір і застосування інструментів має бути прийнятним для громадськості. Якщо метою є пряме співчуття громадян у всіх консультативних групах, тоді потрібні інструменти, які надають інформацію всім³⁶.

Наявні ресурси: вибір інструментів повинен враховувати наявність персоналу та технічного обладнання, а також наявні витрати. Коли розглядають поєднання цих інструментів із цілями, громадськістю та наявними ресурсами, часто виявляється, що один інструмент не може досягти хорошого комунікаційного ефекту з громадськістю, і зазвичай вимагає комбінації кількох інструментів і засобів. При використанні нових інформаційно-комунікаційних технологій використання цих інтегрованих засобів стає ще більш важливим³⁷.

Хоча існує незліченна кількість інструментів і їх комбінацій, загалом, за основними сферами використання їх можна розділити на інформаційні інструменти, інструменти для самостійного вибору, інструменти для активної участі.

Інформація – це відображення відносин між урядом і громадянами, які в основному керуються електронікою. Уряди та органи державного управління публікують велику кількість даних, а електронні засоби дозволяють їх обробляти, легко отримувати та поширювати швидше й ефективніше. Закон про свободу інформації також відкриває цілий новий світ обміну та розповсюдження інформації для громадян, вимагаючи від усіх установ розробити публічний план³⁸.

Портал: інструмент, який зазвичай використовують уряди всіх рівнів для поширення інформації. Парламентський сайт починає ставати важливим сайтом, портали займають перше місце серед державних

36 Крупа Андрій. Технологія чат-бот як чинник комп'ютерно-посередницької комунікації цифрового суспільства. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed.V. Voronkova. Zaporozhzhia: Publishing house «Helvetica», 2022. 12 (89). P. 130–141. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/266484/262502>*

37 Крупа А.А. Характеристика парадигми ІКТ постінформаційного суспільства. *Комунікаційний простір постінформаційного суспільства: проблеми та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 30 травня 2023 року). К. : ТОВ «Твори», 2023. С. 47–49.*

38 Череп А.В., Воронкова В.Г. Соціально-економічна безпека як чинник забезпечення конкурентоспроможності економіки. *Методологія сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць за результатами XIX Міжнародної науково-практичної конференції 23–24 лютого 2023 року. Харків, 2023 вид-во Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, 2023. С. 238–241.*

послуг. Вони забезпечують єдину точку входу для кількох парламентських послуг. Пошукові системи, навігація на сайті та посилання: ці інструменти допомагають користувачам швидко та легко знаходити потрібну інформацію³⁹. Зрозуміла навігація по сайту та посилання на інші сайти містять відповідну інформацію, яка полегшує роботу в Інтернеті. Пошукові системи можуть допомогти користувачам знайти файли, просто ввівши ключові слова, надавши їм посилання на каталоги або клацнувши безпосередньо в отриманих файлах⁴⁰.

Електронні сайти: уряд встановлює комп'ютерні термінали та електронні пристрої в громадських місцях, які відкриті для громадян безкоштовно та надають публічну інформацію онлайн. Інформація, яка зазвичай публікується електронними засобами, включає: документи про політичні пропозиції, законодавчі проекти та звіти; урядові документи, попередні нормативні акти, фінансову інформацію, документи каталогу; процеси та процедури формування політики; архівування та доступ до публічних публікацій;

Концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку включає інноваційні засоби, щоб зробити доступною нову або раніше неопубліковану інформацію за допомогою інструментів ІКТ, як-от: офіційні відомості про структуру та персонал урядових відомств; регулярні анкети; особиста інформація тощо⁴¹.

Окрім використання ІКТ для надання інформації, уряд також почав використовувати їх для взаємодії з громадянами. Інструменти ІКТ для цих консультацій включають:

Електронна пошта: електронна пошта дає громадянам можливість повідомити свою думку уряду. До них належать адреси електронної пошти, з якими громадяни можуть спілкуватися за бажанням, іноді з різними адресами електронної пошти для кожної окремої операції. Онлайн-поштова скринька також пропонує різні заздалегідь розроблені шаблони листів. Каталог розсилки електронною поштою: через цей каталог уряд

39 Метеленко Н.Г., Андрюкайтене Регіна. ІКТ нового покоління як чинник розвитку інноваційної економіки цифрового століття. Економіко-правові та соціально-технічні напрями еволюції цифрового суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції: у 2 т. Том 2. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2022. С. 449-451. URL: <https://drive.google.com/file/d/1E5CY51AFSK1AhXTrUrSLpKw-D4I80-nr1/view>

40 Там само.

41 Крупа А.А. Чат-боти як чинники управління іт-послугами, переходу до самообслуговування та автоматизованих процесів. Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності: матеріали IV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 травня 2023 року / За заг. редак. проф. Ткаченко А.М. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С.140-145. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/10033/1/Strategic_priorities.pdf

може надсилати такі документи, як проекти політики, відповідним групам інтересів. Громадяни можуть надсилати свої електронні адреси через додаток, а після отримання інформації вони можуть відповідати та коментувати повідомлення уряду.

Онлайн-форуми та «групи»: ці інструменти схожі на списки розсилки, але ключова відмінність полягає в тому, що люди можуть бачити, як інші учасники реагують, і можуть брати участь у взаємодії. Уряд займає абсолютно відкриту позицію щодо обміну такими думками, використовуючи певні інструменти або наймаючи адміністраторів для перевірки та відсіювання образливих висловлювань⁴².

Кімнати живого чату: як списки електронної пошти, так і онлайн-форуми проходять через тривалий період часу, а взаємодії користувачів мають часовий інтервал, тоді як чат дозволяє користувачам спілкуватися в режимі реального часу протягом фіксованого періоду часу (зазвичай дві години).

Опитування: уряди проводять опитування щодо якості послуг і питань політики через свої веб-сайти або електронні листи. Сьогодні багато інструментів електронної демократії зосереджено в Інтернет-додатках «сайтів спільнот». Веб-сайти спільнот зазвичай поділяються відповідно до груп інтересів, з якими потрібно зв'язатися. Кожен із них має різний зовнішній вигляд і характеристики та підходить для різних груп, наприклад молоді, літніх людей тощо⁴³.

Концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку сприяє активному залученню громадян до вироблення політики і сприяє розвитку електронної демократії. Це все ще недостатньо вивчене поле, але деякі приклади активної взаємодії в Інтернеті:

Зовнішні посилання: уряди можуть встановлювати зв'язки між своїми порталами та зовнішніми мережами. Як наслідок, уряд приймає відкрите ставлення до формулювання політики, ефективно визначає порядок денний для громадян і розвиває громадянське суспільство відкритого спілкування⁴⁴.

42 Voronkova, V. G., Nikitenko, V. O. Philosophy of the creative city. Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І.Франка. 2022. № 2 (92), С. 48–57.

43 Череп А.В., Воронкова В.Г. Формування плану забезпечення безперервності та відновлення діяльності через кібербезпеку. Синергетичні драйвери розвитку обліку, податкового аудиту та бізнес-аналітики: [Електронне видання]: Збірник тез II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 28 квітня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 141–143.

44 Е-урядування – ключ до реформ в Україні / Державне агентство з питань електронного урядування відвітувало про досягнення та плани електронного урядування. // Galinfo.2019. 30 січ. URL:https://galinfo.com.ua/articles/euryaduvklyuch_do_reform_v_ukraini_307023.html

Використовувати громадські форуми та онлайн-чати: уряди можуть також розглянути можливість участі у форумах та онлайн-чатах на веб-сайтах громадян, і навіть якщо ці можливості нелегко дослідити, вони є важливим способом для урядів активно залучати громадян до розробки політики.

Інтерактивні ігри та ситуаційний дизайн: уряд може використовувати інформаційні та комунікаційні технології для розробки інноваційних засобів і підвищити ентузіазм громадян щодо участі у формуванні політики за допомогою онлайн-ігор та ситуаційного дизайну⁴⁵.

Хоча електронна демократія пропонує багато переваг і можливостей, вона також має свої обмеження. Це аспект, на який уряд повинен звернути увагу в процесі використання інформаційно-комунікаційних технологій для зміцнення відносин між урядом і громадянами.

Електронна демократія – це двостороння, інтерактивна та пряма демократія. Урядовці повинні активно використовувати умови, які надають мережеві технології, вміти працювати в онлайн-діловодстві, відкривати електронні демократичні канали спілкування з громадянами, створювати форуми на веб-сайтах та особисті блоги та активно спілкуватися з громадянами. Спілкуватися, прислухатися до думки громадян, вести відвертий і рівноправний діалог з громадянами⁴⁶. Термін «електронна демократія», перекладений французькою мовою, збігається з такими термінами, як електронний уряд, електронна участь (Margolis, 2012) або відкритий уряд. У всіх випадках йдеться про політичну участь, значення та зміст якої розглядається в числових проявах, які виявляються змінними. Дослівний переклад «електронної демократії» справді показує різноманітність практик, до яких відносяться англосаксонські терміни. Наприклад, Ендрю Чедвік вважає, що аналіз ролі Інтернету у зміцненні соціальної згуртованості, політичного обговорення та політичної участі підпадає під аналіз «електронної демократії» (Chadwick, 2006). Це, безсумнівно, відкриває широке поле для рефлексії, яка здатна мобілізувати концепції публічної сфери чи соціального капіталу.

45 Блинова Г. Правові засади використання електронних інформаційних ресурсів в концепції цифрової держави // Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування, 2021 № 2. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/issue_2_2021_12

46 Електронне урядування. Інформатизація державного управління : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. Г. Машкаров [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків : Вид-во ХарПІДУ НАДУ «Магістр», 2017. 262 с.

В епоху інформації Інтернет встановив електронний міст між урядом і громадянами. Інтерактивність мережі робить спілкування між громадянами та владою двостороннім, що допомагає повернутися до справжнього «діалогу» в епоху Сократа. Електронна демократія має змінити нові відносини між чиновниками та громадянами, засновані на довірі уряду та участі громадян. Уряд за електронної демократії має бути не урядом, який керує людьми чи приймає рішення за людей, а служить людям, надає зручні та уважні послуги суспільству через Інтернет⁴⁷.

Відносини між урядом і громадянами, яких вимагає електронна демократія, не є антагоністичним і суперечливим «управлінням» і «керуванням», а двосторонньою взаємодією консультацій і співпраці. Громадяни беруть участь в обговореннях і консультаціях щодо публічної політики через Інтернет, а також шляхом обміну електронною поштою з урядовцями та навіть прямого діалогу на форумах в Інтернеті, вони коментують соціальні та політичні явища, тим самим впливаючи на прийняття рішень урядом, поведінку уряду та політичну політику. процеси. Урядовці використовують Інтернет для того, щоб безпосередньо прислухатися до голосу народу, зрозуміти думку мас і прийняти обґрунтовані пропозиції щодо забезпечення законних прав та інтересів громадян як господарів країни⁴⁸.

Результат дослідження свідчить, що використання сучасної науки і технологій, зокрема мережевих інформаційних технологій направлено не тільки на вдосконалення технологій автоматизації, але і на підвищення ефективності та результативності громадян, юридичних осіб та інших організацій.

Електронний уряд – це інструмент на службі більш ефективного державного управління, здатного краще відповідати очікуванням бізнесу та громадян. Успішне впровадження електронного уряду пов'язане з кількома умовами: новий дизайн та нова організація державних послуг; державні послуги представлені як створення, інвестування, оподаткування; тісне співробітництво між адміністраціями⁴⁹. Різні

47 Бугайчук О.В. Зарубіжний досвід використання цифрової стратегії в умовах Четвертої промислової революції. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. праць / редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, О. В. Чаплінська та ін. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 84–87.

48 Вітчизняний і зарубіжний досвід впровадження електронного урядування / За заг. ред. Чукот С.А., Загвойської О.В. // Зб. матеріалів наук.8практ. конф. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ.: Майкрософт, 2008. 136 с. URL: http://ktpu.kpi.ua/?page_id=4160

49 Воронкова В.Г., & Кивлюк О.П. Концепція активного відповідального громадянства для демократії і громадянського суспільства. HUMANITIES STUDIES: збірник наукових праць. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 11 (88). С. 210–219. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/261926>

ІТ-системи мають бути сумісні, тобто мати можливість спілкуватися один з одним, ділитися та обмінюватися інформацією та знаннями. Конфіденційність та безпека надання державних послуг мають бути гарантовані. Доступ для всіх органів державної влади має запобігти подальшому збільшенню цифрового розриву електронним урядом. Для цього необхідно розвивати мультиплатформний доступ (індивідуальні комп'ютери, цифрове телебачення, мобільні термінали, загальнодоступні точки доступу до Інтернету та електронних послуг. Так само слід заохочувати програми навчання для отримання базових знань, необхідних для використання ІКТ⁵⁰. Тому необхідно систематично розкривати взаємозв'язок між: а) технологіями і державними справами в процесі побудови електронного уряду; б) зв'язок між будівництвом та інтеграцією, що можна використати для створення веб-сайтів, платформи та різних відділів для створення власних бізнес-систем, щоб оптимізувати та реорганізувати адміністративні бізнес-процеси, реалізувати інтеграцію інформації та послуг.

Таким чином, концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку являє собою структурний компонент модернізації державного управління. Публічне управління та адміністрування, теорія управління та різні системи управління, сформовані в епоху цифрової економіки, трансформуються в епоху мережеских технологій. Концепція пропонує підтримувати внутрішню кореляцію між ступенем вдосконалення функціонування електронного уряду та соціально-економічним розвитком, пропонується необхідність розширення як функцій державного управління, так і функцій соціального обслуговування населення електронними урядом⁵¹. Для цього слід сприяти формуванню комплексної системи державних послуг одного вікна. Ввести в практику державного управління цифрові складові, як інформаційна система управління (MIS), система підтримки прийняття рішень (DSS), реінжиніринг процесів (BPR), управління взаємовідносинами з клієнтами (CRM),

50 Воронкова В.Г., Кивлюк О.П. Відповідальне цифрове громадянство в епоху цифрових технологій. Modern scientific strategies of development : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. С. 226–249. DOI:10.51587/9781-7364-13395-2022-008-226-249

51 Мар'єнко В.Ю. Безпека даних в епоху великих даних як стратегічний ресурс країни. Стратегічні пріоритети розвитку підприємництва, торгівлі та біржової діяльності: матеріали IV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 травня 2023 року / За заг. редак. проф. Ткаченко А.М. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С.76–80. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/10033/1/Strategic_priorities.pdf

систематично формувати конкретне застосування електронного уряду та «Єдине вікно» соціальних послуг. Все це буде сприяти формуванню цілісного органа управління державними справами та соціального обслуговування, оптимізуючи шлях державного будівництва крок за кроком та впроваджуючи електронний уряд і електронну демократію в умовах цифровізації та модернізації публічного управління та адміністрування⁵². Концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку сприяє реформі адміністративної системи, трансформації організації з пірамідальної вертикальної структури в перехресну горизонтальну мережеву структуру, демократизації організаційної структури. Це вимагає від уряду децентралізації повноважень для підсистем, місцевостей і суспільства. У той же час уряд має трансформувати свої функції, скоротити рівні управління, оптимізувати установи, підвищити ефективність і краще обслуговувати громадян. Електронна демократія вимагає від уряду реформувати бюрократичну організацію ієрархічної централізованої системи та запровадити децентралізоване управління⁵³. Концепція електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку зробила прорив у громадській політичній участі та ще більше підвищить рівень демократичної політики. Мережеві технології не тільки підвищили ефективність роботи уряду, але й дозволили громадянам брати більшу участь у процесі прийняття рішень, так як висловлюють свою думку різноманітними способами та беруть участь у прийнятті рішень⁵⁴. У контексті концепції електронного управління та електронної демократії в епоху цифрового розвитку передається влада від агентів і політичних представників до громадян. У мережевій економіці Інтернет став важливим каналом політичної участі громадян, має значні переваги у збільшенні участі громадян у виборах, що підвищило інтерес громадян до виборів⁵⁵.

52 Митко А. М. Інформаційна демократія: реалії та виклики часу : [монографія] / Антоніна Миколаївна Митко. Луцьк : Вежа-друж, 2014. 400 с.

53 Череп А.В., Воронкова В.Г. Соціально-економічна безпека як чинник забезпечення конкурентоспроможності економіки. Методологія сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць за результатами XIX Міжнародної науково-практичної конференції 23–24 лютого 2023 року. Харків, 2023 вид-во Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, 2023. С. 238–241.

54 Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 трав. 2003 р 851-IV / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851->

55 Україна в міжнародних рейтингах // E-UKRAINE : портал розвитку ІКТ та еурядування. URL: <https://eukraine.org.ua/ua/news/ukrayina-v-mizhnarodnih-rejtingah>

Електронний уряд – мережевий уряд, заснований на Інтернеті, його походження є не лише неминучим результатом прогресу інформаційних технологій, а й раціональним вибором урядового реінжинірингу. Це стосується застосування інформаційно-комунікаційних технологій для покращення державних послуг, посилення громадської участі, відкритості та демократії в урядових справах, сприяння автоматизації урядових офісів, подальшому цифровому розвитку всіх справ органів публічного управління та адміністрування.

Поняття «електронна демократія» стосується зв'язку між інформаційними технологіями та комунікацією (ІКТ) і демократією. Природа цього відношення є предметом значних дискусій, оскільки сама демократія є концепцією, яка включає різні нормативні точки зору з багатьох дисциплін – гуманітарних і соціальних наук. Крім того, концепції ролі технологій у суспільстві охоплюють широкий теоретичний спектр, який коливається між функціоналізмом і конструктивізмом. В одному випадку техніка постає лише як інструмент на службі електронної демократії, в іншому вона лежить у самій основі можливого перевизначення суспільних відносин. Цифровий уряд – безпрецедентний та величезний проект із дуже широким охопленням. Це не лише категорія інформатизації, а й категорія управління нарощуванням потенціалу уряду. Тому, щоб оцінити ефективність цифрового уряду, нам спочатку необхідно уточнити контент, охоплений цифровим урядом, та поля. Хікс вважає, що електронний уряд в основному охоплює три основні галузі: електронне адміністрування, електронні громадяни/електронні послуги та електронне суспільство.

Електронне самоврядування полягає в оцифруванні роботи місцевого самоврядування. Електронне голосування, електронні торги тощо задалегідь проводяться для місцевих органів влади, різні додатки та повідомлення розвиваються як комп'ютеризовані системи, щоб широке коло громадян могло отримувати ці послуги. Серед оцифрування органів місцевого самоврядування електронний додаток став однією з послуг, яка визначилася як точка контакту для мешканців та пов'язаних із ними підприємств. У більшості випадків мешканці змогли вже відчути оцифрування органів місцевого самоврядування через електронні програми.

Електронне адміністрування передбачає покращення внутрішніх операцій державного сектора для автоматизації та комп'ютеризації

адміністративних завдань, а також для досягнення стратегічних зв'язків між внутрішніми процесами, департаментами та функціями. Електронне громадянство/послуги передбачає відносини між урядом та громадськістю, за яких громадськість отримує послуги від уряду, а уряд набуває легітимності у процесі надання послуг⁵⁶.

Електронне суспільство передбачає відносини між державними установами та іншими агентствами, включаючи інші державні установи, постачальників послуг приватного сектору, некомерційні та громадські організації, а також агенції громадянського суспільства. Хікс докладно зупинився на змісті трьох вищезгаданих основних областей застосування електронного уряду та зазначив, що ці три сфери застосування перетинаються, кожна область не існує незалежно, а взаємодіє одна з одною.

Області застосування перетинаються. Перекриття між цими двома областями ставатиме дедалі очевиднішим. Тому вчені виділяють три області електронного уряду та електронної демократії:

- 1) електронного адміністрування;
- 2) електронного громадянина/послуги;
- 3) електронного суспільства, що належать до трьох відносин відповідно, а саме: відносин всередині урядових організацій; відносин між урядом та громадськістю; відносин між урядом та громадськістю⁵⁷.

Вищезазначені взаємозв'язки необхідно враховувати під час врахування перспектив суспільних цінностей для оцінки ефективності електронного уряду.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-287-307

56 Череп О.Г., Воронкова В. Г., Беспалова С.С. Мотивація персоналу: від теорії до практики стимулювання працівників до здійснення ефективної діяльності. Prospective directions of scientific and practical activity : collective monograph /Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. С.57–64. DOI:10.51587/9798-9866-95921-2023-011-58-64

57 Artificial intelligence: an era of new threats or opportunities? monograph. Edited by Irina Tatomyr, Liubov Kvasnii. Praha: Oktan print, 2023, 260 p.; Розділ 18. Cherep A.V., Voronkova V.H. Bekhter L.A., Cherep O.H., Lyshchenko E.G. Minimization of information security risks amid the challenges of digital society. P. 190–201. URL: <https://doi.org/10.46489/aiacont-23-23>

ФУРСІН Олександр Олександрович,

канд. наук з державного управління, доцент,

Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні

Запорізького національного університету

ORCID ID: 0000-0002-4457-0350

Україна

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ, ВИМІРИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Актуальність дослідження територіального управління та місцевого самоврядування відіграє значну роль, так як від його розвитку залежать шляхи та напрями розвитку удосконалення муніципального управління як чинника стабілізації економіки на місцевому рівні, післявоєнного відновлення держави. В основі територіального управління місцева децентралізація, децентралізована автономія або децентралізація влади, що означає аббревіатуру від «децентралізації влади» та симетрії «централізації влади». Місцева децентралізація відноситься до системи, в якій частина національної влади здійснюється місцевими органами влади, мета якої полягає в тому, щоб прагнути обмежити владу і вирішувати конфлікти на рівні місцевої влади, щоб не допустити виникнення свавілля. Цей термін часто використовується у політичному управлінні та адмініструванні, політичній літературі, націлений на визначення гарантій місцевого самоврядування. Це система, в якій державна влада здійснюється центральним урядом і місцевими органами влади відповідно до закону та визначає критерії ефективності місцевого самоврядування в політичній, економічній, соціальній сферах. У Всесвітній декларації про місцеве самоврядування підкреслюється, що воно є основою не тільки представницьких органів та окремих посадових осіб, а й законним правом усіх громадян, які проживають на певній території (ст.2)¹.

«Децентралізацію» зазвичай поділяють на два аспекти: один – це децентралізація влади на «правовому» рівні, а інший – перехідна передача влади на «народний» рівень. Візьмемо, наприклад, «територіальні права»: перше – «вносити конкретні корективи до повноважень певного адміністративного поділу», а друге – «уточнювати обсяг повноважень головного представника місцевої території». Існує також особлива «технічна» децентралізація влади,

1 Воронкова В.Г. Муніципальний менеджмент. Київ: ВД «Професіонал», 2004. 256 с.

яка дозволяє внутрішнім членам групи з публічною правосуб'єктністю передавати владу один одному. Взагалі кажучи, центральний уряд здебільшого відповідає за суспільну безпеку та зовнішні зв'язки, тоді як місцеві органи влади переважно надають громадські послуги. Оскільки функції місцевих органів влади та центрального уряду є різними, необхідна місцева автономія. Основним завданням країни як незалежної юридичної особи є підтримка власного виживання та розвитку, а також взаємодія з іншими країнами. Як представник країни, центральний уряд має взяти на себе відповідальність за збереження, щоб країна не постраждала та відбувалося поєднання місцевих і державних інтересів².

Місцеві органи влади повинні використовувати комплекс заходів, за допомогою яких забезпечується реальне здійснення місцевого самоврядування територіальними громадами та органами місцевого самоврядування, а також захист права на місцеве самоврядування. Уряд створено для забезпечення нормального громадського порядку та захисту законних прав та інтересів народу, проте сьогодні найбільш актуальною є проблема забезпечення передусім правової, організаційної та матеріально-фінансової автономії місцевого самоврядування³. Тому народ повинен мати контакт з урядом у процесі виробництва та життя, а уряд завжди бере на себе зобов'язання щодо надання послуг народу, а місцеві органи влади мають відповідати різноманітним вимогам інтересів народу.

Такі питання, як широка участь громадян формується демократичною системою, які є лише відносинами між людьми та місцевими органами влади. Місцева автономія забезпечує умови для політичної участі людей. У системі місцевого самоврядування люди безпосередньо обирають місцеві ради та посадових осіб місцевого самоврядування, а також безпосередньо беруть участь у місцевому управлінні, адмініструванні, судових та інших справах у тій чи іншій формі. Це відповідає політичним потребам народу та відповідає демократичним принципам та духу політичного управління.

Місцева автономія є найефективнішою формою сучасного політичного правління. Влада необхідна, але її здійснення має бути відповідним чином обмежене та розосереджене. Однак концентрація влади не означає, що вся

2 Ажажа М.А. Зелений екологічний регіон як чинник конкурентоспроможності та сталого розвитку. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Green Construction» («Зелене будівництво»). Київ: Київський національний університет будівництва і архітектури. 2023. С. 291–296. URL:[http://repositc.puczu.edu.ua/bitstream/123456789/17369/1/KNUBA %20Gornostal %2014_04_2023.pdf](http://repositc.puczu.edu.ua/bitstream/123456789/17369/1/KNUBA%20Gornostal%2014_04_2023.pdf)

3 Фурсін О. О. Категоріальний аналіз системного підходу до публічного управління та адміністрування. Системний аналіз в управлінні: міжгалузеві дослідження: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 18-19 березня 2021 року / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: К. : Ореол-сервіс, 2021. С. 50–52.

влада має бути зосереджена в руках центрального уряду. Високий ступінь централізації завдасть шкоди країні та народу, тому необхідно правильно розподіляти владу по вертикалі та горизонталі відповідно до принципу децентралізації. Місцева автономія – це вертикальний розподіл влади, що дозволяє місцевим органам влади отримувати певні права автономії, в які центральний уряд не може втручатися, та реалізація децентралізованого здійснення влади між центральним урядом та місцевими органами влади, а також між різними місцевими органами влади, що також сприяє нормальній роботі країни⁴.

Децентралізація в основному застосовується у федеративних країнах чи країнах, що реалізують місцеву автономію⁵. За винятком питань національного значення, таких як військова справа та дипломатія, які знаходяться під єдиним контролем центрального уряду, всі питання, які можуть вирішуватись місцевими органами влади, такі як промисловість, сільське господарство, торгівля тощо, знаходяться у віданні місцевих органів влади. При цій системі повноваження центральної та місцевої влади закріплені в конституції, і кожна має свій власний обсяг. Автономна політика – це найвища форма демократичної політики. Місцеві органи влади здійснюють свої повноваження в межах закону, але в той же час виконують справи загальнодержавного управління, покладені на центральний уряд.

Місцева автономія – це система управління, за якої місцеві органи влади мають певні автономні повноваження. Автономна політика, що є найвищим розвитком демократичної політики, дозволяє людям повністю реалізувати самоврядування. Країни, які реалізують місцеву автономію, зазвичай передбачають у законі, що місцеві жителі можуть обирати органи місцевого самоврядування для управління місцевими справами⁶.

Сучасна політика автономії – це своєрідна автономія відповідно до закону, яка перебуває під єдиною юрисдикцією центрального уряду, відповідно до Конституції та інших законів, прийнятих центральним урядом, а також відповідно до власних правових документів місцевого уряду, які не

4 Воронкова В.Г., & Кивлюк О.П. Права і обов'язки цифрового відповідального громадянина у контексті цифрового права. Соціально-гуманітарні виміри правової держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 14 квітня 2023 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. С. 139–143.

5 Воронкова В.Г., & Нікітенко В.О. Креативне місто як чинник розвитку цифрового суспільства. Комунальне господарство міст. Харків, 2022. Том 2 № 169 (2022). Серія: Економічні науки. С. 57–64. URL:<https://khg.kname.edu.ua/index.php/khg/article/view/5935>

6 Voronkova, V. G., Nikitenko, V. O. Philosophy of the creative city. Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І.Франка. 2022. № 2(92). С. 48–57. URL:<http://philosophy.visnyk.zu.edu.ua/issue/view/16111>

є конфліктом з правовим духом центрального уряду, політикою автономії. Автономна політика – це політична форма з правилами та порядком, а не анархією та можливістю робити все, що хочеш. Автономія відповідно до закону є основою національної єдності та основною передумовою політики місцевої автономії. Політична демократія та правове самоврядування нероздільні. Демократія вимагає верховенства закону, і країна має керуватися відповідно до принципів демократії та верховенства закону⁷. Тому демократичні політичні принципи повинні використовуватися для вирішення питань місцевого самоврядування, а закони повинні використовуватися для регулювання статусу та обсягу автономії місцевого самоврядування. Оскільки демократія пов'язана з децентралізованим здійсненням влади, а автономія є важливим заходом децентралізованого здійснення влади, демократія також потребує автономії⁸.

Реалізація місцевої автономії відповідно до правових норм та запровадження демократичних політичних засад на рівень місцевого самоврядування є неминучим тенденцією розвитку сучасної політики. У суспільстві соціальна відповідальність уряду зростає з кожним днем, тому центральний уряд постає перед дилемою: бути водночас відповідальним і нездатним робити те, що хоче. У деяких країнах за допомогою правового регулювання місцеві органи влади можуть отримати широку автономію, яка може не лише знизити важкий тягар центрального уряду на суспільство, а й інтегрувати центральний уряд та місцеві органи влади для спільного виконання обов'язків сучасного уряду перед суспільством.

На перший погляд, місцевий сепаратизм або відділення здаються боротьбою за структуру влади, керовану місцевим самоврядуванням. Проте місцевий сепаратизм – це, по суті, місцева боротьба проти центрального уряду з метою позбавитися центрального уряду або навіть сформувати новий уряд, підриваючи таким чином національну єдність. Принципова відмінність саме ґрунтується на принципі автономії за законом. У політиці місцевої автономії статус автономії, обсяг та межі влади визначаються єдиними національними законами. Тому сучасні країни виступають за

7 Ажажа М. А., Фурсін О. О., Венгер О. М. Системне мислення та системний аналіз як чинники ефективності публічного управління та адміністрування. Системний аналіз в управлінні: міжгалузеві дослідження: матеріали С 41 IV Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародної участі 26-27 травня 2022 року / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ : Ореол-Сервіс, 2022. С. 7–10.

8 Фурсін О.О. Технологічні засади комунікації як соціального феномена: можливості та перспективи розвитку. Комунікаційний простір постінформаційного суспільства: проблеми та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 30 травня 2023 року). Київ.: ТОВ «Твори», 2023. С. 49–52.

місцеву автономію та прагнуть створити умови для місцевої автономії, але виступають проти місцевого сепаратизму чи відділення⁹.

Закони, що регулюють автономію, мають статус конституційного підтвердження. Тобто автономний статус органів місцевого самоврядування в межах їхньої юрисдикції визначається основним законом країни. Хоча місцеві органи влади є частиною країни, їх статус по відношенню до центрального уряду набуває різних форм. Навіть у деяких сучасних централізованих країнах, хоча вони й мають назву місцевого самоврядування, насправді вони не мають незалежного статусу, оскільки не мають автономії. Таким чином, встановлення автономного статусу місцевих органів влади у вигляді конституції є важливою особливістю автономної політики. Конституція, зазвичай, не визначає конкретний обсяг автономії і межі повноважень місцевого самоврядування, лише встановлює загальні принципи автономії. Центральний уряд визнає права місцевих органів влади на автономію та гарантує, що місцеві органи влади реалізують ці права. Місцеве самоврядування має організовувати місцеві ради та органи місцевого самоврядування відповідно до принципу самоврядування¹⁰.

У країнах, що реалізують місцеву автономію, закони про місцеву автономію зазвичай ухвалюються, щоб конкретно обумовити права місцевої автономії. У деяких країнах деякі спеціальні закони або правові документи також включають положення про місцеву автономію¹¹. Місцевий уряд також може звернутися до центрального парламенту із проханням ухвалити приватний законопроект для отримання влади. Оскільки ініціатива потребує великих зусиль, практично її рідко можна побачити. У Великій Британії місцеві органи влади також можуть отримати безліч особливих повноважень за допомогою тимчасових наказів; іноді спеціальні накази міністрів можуть також виступати як юридичні документи. Згідно з правилами, місцеві органи влади мають надавати плани відповідним міністрам, і міністри часто проводять слухання, перш ніж дати дозвіл на реалізацію. Поки парламент не накладе вето на міністерський наказ, місцевим органам влади можуть бути

9 Фурсін Олександр. Цифрова комунікація у контексті комунікаційних наук. *Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good* Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas : tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezių rinkinys. Marijampolės kolegija, Marijampolė, 2023. С. 30–31

10 Ажажа Марина. Концепція антикризового регіонального менеджменту як чинник забезпечення сталого розвитку. *Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good* Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas : tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezių rinkinys. Marijampolės kolegija, Marijampolė, 2023. С. 9–10.

11 Воронкова В.Г., & Кивлюк О.П. Концепція активного відповідального громадянства для демократії і громадянського суспільства. *HUMANITIES STUDIES: збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 11 (88). С. 210–219; URL:<http://humstudies.com.ua/article/view/261926>*

надані встановлені законом повноваження. Політичною сферою автономії є місцеві справи, тоді як національні відносини перебувають у віданні центрального уряду і входять у сферу автономії¹².

Місцеві справи зазвичай включають такі питання, як вибори місцевих рад та формування місцевого уряду, місцева безпека, освіта, місцеве планування та громадська охорона здоров'я. Органи місцевого самоврядування обираються прямим голосуванням місцевих виборців, що є важливою передумовою для реалізації місцевого самоврядування. Місцева безпека – це поліцейська влада, яка здійснюється органами місцевого самоврядування в багатьох країнах і безпосередньо пов'язана з формуванням місцевого самоврядування. У західних країнах місцеві органи влади називають «нічними сторожами», а їх основними функціями є місцева безпека. Місцеві органи влади зазвичай керують питаннями освіти, з розвитком та прогресом суспільства здобуття освіти є правом та обов'язком громадян. Місцеве планування, включаючи фінансові бюджети, муніципальне будівництво, охорону земель та використання ресурсів тощо, повинно здійснюватися органами місцевого самоврядування. Охорона здоров'я є важливою сферою відповідальності місцевого самоврядування. Відповідальність уряду перед суспільством полягає у наданні громадських послуг, таких як ремонт мостів, водопостачання, електропостачання, соціальна допомога, соціальне забезпечення тощо у межах місцевої юрисдикції. Європейська хартія місцевого самоврядування є основним міжнародним політико-правовим документом для країн – членів Ради Європи, яка містить стандартні вимоги щодо організації управління на місцях та засадах місцевого самоврядування, які є обов'язками для держав – членів Ради Європи¹³.

Що може пояснити суть автономної політики, то це її фактична дія, а не її статичні норми. У країнах, де реалізована місцева автономія, центральний уряд часто дозволяє місцевим органам влади формувати місцеві правила та окремі правила, що не суперечать центральним законам, та реалізовувати їх на власний розсуд, виходячи із забезпечення уніфікованих законів¹⁴. В

12 Воронкова В.Г., Олексенко Р.І. Формування концепції соціального розвитку як динамічної системи у контексті публічного управління та адміністрування. Вісник Національного університету цивільного захисту України : зб. наук. пр. Харків : Вид-во НУЦЗУ(Серія «Державне управління»), 2020. Вип. 2 (13). С. 255–272

13 Олексенко Р.І., Воронкова В.Г. Формування моделі класифікації соціальних процесів у публічному управлінні та адмініструванні: понятійно-категорійний апарат. Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Magistr», 2020. Вип. 3 (70). С. 82–90.

14 Artificial intelligence: an era of new threats or opportunities? monograph. Edited by Irina Tatomyr, Liubov Kvasnii. Praha: Oktan print, 2023, 260 p. Розділ 18. Cherep A.V., Voronkova V.H. Bekhter L.A., Cherep O.H., Lyshchenko E.G. Minimization of information security risks amid the challenges of digital society. P. 190-201; URL:<https://doi.org/10.46489/aiaccont-23-23>.

автономних районах спеціальних адміністративних районів місцеві органи влади мають право формувати закони. Вони можуть не тільки зберігати та формувати закони, несумісні з правовою системою центрального уряду, але також мати незалежну судову систему та право виносити остаточні рішення. Навіть якщо багато країн проводять автономну політику, більшість фінансів місцевих органів влади надходить з різних форм асигнувань центрального уряду. Різні ситуації визначають різні моделі взаємин між місцевим самоврядуванням та центральною владою¹⁵.

Автономна політика являє собою самоврядування і має певні повноваження місцевих органів влади першого рівня з управління суспільством. З погляду суверенної юрисдикції правляча влада центрального уряду може керувати будь-яким місцевим урядом. Однак, щоб гарантувати, що місцеві органи влади мають автономні повноваження, країна часто чітко поділяє відносини влади між місцевими органами влади та центральним урядом, центральний уряд має юрисдикцію над місцевими органами влади, а місцеві органи влади мають певні автономні повноваження. За логікою, влада центрального уряду має бути всеосяжною, і не існує такого поняття, як «розділена», «нерозділена». Так званий поділ повноважень між місцевими органами влади та центральним урядом в основному відноситься до того, як місцеві органи влади «розподіляють» якісь повноваження від центрального уряду¹⁶. Визначення автономії повноважень місцевого самоврядування не означає, що місцеве самоврядування повністю вільне від контролю центральної влади¹⁷. Фактично будь-яка форма та ступінь місцевої автономії встановлюється та нормально функціонує під контролем центрального уряду. Контроль центрального уряду над місцевим самоврядуванням є основою цілісності та єдності країни. Центральний уряд контролює місцеві органи влади за допомогою єдиного законодавства та регулює повноваження місцевого самоврядування в рамках конституції та законів; контролює місцеві органи влади за допомогою адміністративних заходів, таких як накази, кадрові призначення та звільнення, а також регулює поведінку

15 Фурсін Олександр. Місце та роль комунікації у публічному управлінні. Цифрова трансформація соціо-економічних, управлінських та освітянських систем сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 23-24 листопада 2022 року / Ред.-упорядник: д.філософ.н., проф., В. Г. Воронкова. Запоріжжя : Олді+, 2022. С. 256–262.

16 Олексенко Р. І., Воронкова В. Г. Інституціональне забезпечення системи публічної влади в історичному і системному контексті розвитку публічного управління та адміністрування. Вісник Національного університету цивільного захисту України : зб. наук. пр. Харків : Вид-во НУЦЗУ (Серія «Державне управління»), 2020. Вип. 2 (13). С. 89–104.

17 Воронкова, Валентина, Нікітенко, Віталіна, & Васильчук Геннадій. Філософія цифрового розвитку креативного міста. Humanities studies: збірник наукових праць / гол. ред. В.Г.Воронкова. Запоріжжя : видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 12 (89). С. 16–26; URL:<http://humstudies.com.ua/article/view/266458/262483>

місцевого самоврядування; контролює місцеві органи влади за допомогою фінансових асигнувань та забезпечує певні фонди управління місцевими справами. За допомогою фінансового контролю центральний уряд може суттєво впливати на управління місцевим самоврядуванням¹⁸.

Автономна політика може запобігти централізації. Центральний уряд здебільшого розглядає національне управління та послідовність політики; може навіть розглядати неузгодженість місцевих інтересів, так як місцеве самоврядування становить одну із засад будь-якого демократичного ладу. Високий рівень централізації неспроможний забезпечити високу ефективність місцевого самоврядування, ефективність адміністративного управління якого неминуче буде низькою. Автономна політика захищає владу місцевих органів влади, а також захищає нецентралізований статус центрального уряду. Автономна політика ефективно запобігає централізації влади і дозволяє урядам усіх рівнів нести певну відповідальність за свої сфери управління. Автономна політика адаптується до потреб сучасного складного державного управління, вона адаптована до місцевих умов і відповідає економічності та ефективності. Управління місцевими справами органами місцевого самоврядування є справою близькою народу, тісно пов'язаною з його інтересами, викликає особливу турботу народу. Автономна політика заохочує місцеві ініціативи, місцеві органи влади мають достатню автономну владу для управління місцевими справами, а люди беруть участь в управлінні місцевими органами влади, спонукаючи місцеві органи влади старанно працювати для національного розвитку¹⁹.

За допомогою автономної політики люди можуть брати активну участь у житті, пов'язаному з ними, покращувати свою якість та ентузіазм, а також забезпечувати безперебійне життя країни. Люди мають умови для участі у місцевих справах. Громадяни повинні мати необхідну культурну грамотність і базові поняття, такі як рівність, автономія і законслухняність, здійснювати політику місцевої автономії та ефективно навчати та навчати людей²⁰.

Автономна політика забезпечує різну підтримку та послуги економіці Країна може керувати різними ситуаціями у різних регіонах через місцеве

18 Нікітенко Віталіна, Метеленко Наталя, & Шапуров Олександр. Концепція цифрової трансформації як чинник підтримки сталого екологічного, соціального та економічного розвитку. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed.V. Voronkova. Zaporozhzhia: Publishing house «Helvetica», 2022. 12 (89). P. 142–152. URL:<http://humstudies.com.ua/article/view/266503/262516>

19 Воронкова В.Г., Олексенко Р.І. Філософія державного управління: теоретичні і практичні засади *Humanities studies* : зб. наук. пр. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т. 2020. Випуск 5 (82).

20 Фурсін О.О. Менеджмент підприємницької діяльності в умовах цифровізації суспільства *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи сталого розвитку в умовах глобалізації в економічному, управлінському та інженерному аспектах»* / за ред. Макаренка А. П., Меліхової Т. О. Запорізький національний університет. Запоріжжя: ЗНУ, 2022. С. 109–111.

самоврядування, щоб вся країна могла розвиватися всебічно. Оскільки місцеві органи влади створені на низовому рівні, вони мають прямий контакт з людьми і розуміють місцеві умови. При автономному уряді місцеві органи влади ділять фінансову владу з центральним урядом, що може підвищити фінансову відповідальність місцевих органів влади, раціонально використовувати фінансові доходи і сприяти економічному розвитку. Автономна політика може надати місцевим органам влади простір для управління і створити умови для місцевого економічного розвитку. Місцеві органи влади, які мають достатню автономність, можуть ретельно планувати і активно створювати необхідні основи та умови з урахуванням місцевих особливостей, тим самим безпосередньо сприяючи економічному розвитку²¹.

Державні витрати контролюються, а економічне зростання побічно стимулюється. З іншого боку, якщо люди безпосередньо передають певну суму податкових надходжень до місцевого уряду, вони можуть безпосередньо контролювати використання податкових надходжень. витрати на досягнення більш ефективних результатів.

На думку Денніса А. Рондінеллі (Університет Віконсіна) та Ешрафа Уедраго (Університет Лаваля), існує чотири основні типи децентралізації: 1) адміністративна децентралізація (децентралізація); 2) функціональна децентралізація (делегування); 3) політична децентралізація (право власності); 4) структурна децентралізація (приватна власність), кожна з яких має свої форми, закони, умови функціонування з народом місцевої території. Рух за децентралізацію» спрямований на надання кожному місцевому адміністративному регіону власних повноважень, відмінних від тих, які належать державі, щоб люди могли обирати свої органи влади та забезпечувати рівність суспільних прав на всій території²².

Децентралізація влади наближає повноваження щодо прийняття рішень до народу, що сприяє демократії спільноти. Децентралізація (деконцентрація) – інша назва, метою якої є підвищення ефективності національних операцій за рахунок передачі функцій центральної адміністративної ланки органам місцевого самоврядування, тобто губернаторам провінцій,

21 Ажажа М.А., Фурсін О.О., Венгер О.М.Зарубіжний досвід регіонального економічного розвитку: інновації, екосистема, місцеве самоврядування Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V.Voronkova. Zaporozhzhia : Publishing house «Helvetica», 2022. 11 (88). P. 169–182; URL:<http://humstudies.com.ua/article/view/261934/258350>

22 Ажажа Марина. Концепція антикризового регіонального менеджменту як чинник забезпечення сталого розвитку. Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good = Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas : tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezų rinkinys. Marijampolės kolegija, Marijampolė, 2023, С. 9–10

керівникам провінційних комунальних підприємств або їх підлеглим. Однією з переваг децентралізації є те, що вона наближає формування державної політики до потреб людей. Але водночас з'являється і можливість нової міжрегіональної нерівності через потенційну нерівність у ресурсах та прийняття рішень між регіонами²³.

У даному контексті велике значення для територіального управління та місцевого самоврядування має поняття «територія». Територія, як важливе поняття в стародавній і сучасній політиці та праві, базувалося на географічному понятті території. Юридично первісне поняття території було просто поняттям власності в сенсі приватного права, тобто територія належить і контролюється монархом або королем. Однак, оскільки концепція суверенітету еволюціонувала від монархічного суверенітету до національного суверенітету, концепція власності перетворилася на концепцію власності в публічному праві, її атрибути національної влади стають все більш очевидними, було виділено три типи національної території. Дана доктрина включає теорії: теорія об'єкта суверенітету, теорія складових елементів держави і теорія сфери управління. Поява доктрин проти суверенітету перенесла національну територію в іншу когнітивну сферу, коли деякі дослідники публічного права відкинули концепцію суверенітету. Позитивний або суттєвий погляд на територію, яка підтримується даною концепцією, став причиною негативного або формалістичного тлумачення території. Дані концепції розглядають територію як географічне обмеження правлячої влади, або як територіальне обмеження національної правлячої влади. Відносини розриваються, а територія тлумачиться як чистий простір правової дії, таким чином встановлюючи два паралельні поля у сучасному публічному праві²⁴.

Термін «територія», як правило, стосується просторового діапазону, який займає окрема особа, група чи країна. Його первісне значення відноситься до поняття земля, що перебуває під юрисдикцією певного суб'єкта, являє собою географічний масив з демаркованими межами. Крім свого початкового значення, воно використовується в ширшому або переносному

23 Воронкова В.Г. Системний підхід до інституціонального розвитку публічної служби. Теорія та практика публічної служби : матеріали наук.-практ. конф., Дніпро, 25 вересня 2020 р. / за заг. ред. С. М. Серьогіна. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2020. С. 17–21. URL:http://dridu.dp.ua/konf/konf_dridu/zbirnik_dums_25_09_2020.pdf

24 Ажажа М. А., Михайлов Д. Організаційно-правовий механізм розвитку місцевого самоврядування. Формування сучасних концепцій менеджменту організацій та адміністрування в умовах цифровізації : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю створення кафедри менеджменту організацій та управління проектами 23–24 вересня 202 Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 221–230. URL:<https://dspace.znu.edu.ua/jsui/handle/12345/5277>

сенсі для позначення певного простору чи сфери. Коли територія пов'язана з країною, то територія має два спеціальні посилання²⁵. Одне стосується суверенної території країни і стверджує, що має абсолютний законний контроль над певною територією з чіткими межами.

Другий відноситься до країни за межами території певної країни. Певний регіон, який, хоча і не бере повної участі в політичному житті країни, фактично керується країною, наприклад колоніальна територія, які часто називають «заморською територією». З давніх часів і до сьогодні територія була і є об'єктом політичного та соціального занепокоєння в різних країнах. На Заході люди приділяли увагу територіальним питанням ще в давньогрецький період²⁶. Аристотель визначив місто-державу як основне обладнання міста-держави з точки зору розміру території країни або площі її землі, яка повинна бути достатньою для розміщення її жителів.

У Новий час Монтеск'є говорив про дух права, співвідношення права і території, право має бути пов'язане з природним станом країни. Руссо також обговорював зв'язок між територією та країною, вказуючи: ми можемо вимірювати політичний орган двома способами, а саме площею території та кількістю працівників; ці два показники є взаємовиключними. Між ними є те співвідношення, яке може зробити країну справді великою²⁷. Він вбачав вплив території на держави, проте не обговорював права власності на територію, тому їхня концепція території є більш географічною.

У географії термін територія має вузьке і широке значення. У вузькому розумінні територія відноситься до частини суші, виділеної на поверхні землі. Територіальне значення стародавніх держав переважно потрапляє до цієї категорії, тому часто називається «земля»²⁸.

25 Воронкова В.Г. Модель креативного міста як урбаністичний проект цифрового суспільства. Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» 19 травня 2022р. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2022. С. 92–94. URL:<http://eprints.zu.edu.ua/34171/>

26 Воронкова В.Г. Моделі соціального захисту та інституціонального забезпечення соціально-відповідальних урядів в умовах пост-пандемії COVID-19. Соціально-відповідальне суспільство: український та європейський контекст розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 грудня 2021р.) Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. 2021. С. 291–294. URL:<http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/1639121330885591.pdf>

27 Фурсін О.О. Організація і зворотний зв'язок як умова ефективності комунікацій. Економіка та менеджмент у період цифрової трансформації бізнесу, суспільства і держави : матеріали Ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції (28- 29 травня 2020 року, м. Запоріжжя). Запоріжжя : Наук. ред. Н.Г. Метеленко. ЗНУ Інженерний інститут, 2020. 474 с. URL:<https://web.znu.edu.ua/NIS//2020/sbornik.pdf>

28 Андрукайтене Регіна, Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Зарубіжний досвід становлення і розвитку соціально-відповідального суспільства. СОЦІАЛЬНО-ВІДПОВІДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО: український та європейський контекст розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 грудня 2021р.) Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. 2021. С. 288–291. URL:<http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/1639121330885591.pdf>

Територія в широкому розумінні означає унікальну відмежовану частину земної поверхні, включаючи територіальну землю, територіальні води, повітряний простір і надра тощо. Оскільки земна поверхня має різні структури та форми, територія часто базується на відмінностях або формах поверхні. Тому територія описується як природно пов'язана територія, тобто територіальна земля, внутрішні води, територіальні. Слід зазначити, що поняття території в широкому значенні вживається в політичній географії та міжнародному праві з сучасності. У географії територія – це просторовий поділ землі на основі особливостей рельєфу. Існує дві концепції регіону та техногенного регіону, тобто існує два когнітивних способи районування природний і техногенний. Як природна зона територія є корінною. Арістотель вважав, що ідеальне місто-держава повинно відповідати його природі, і що люди та територія є найважливішими речами серед різноманітних умов. Кожна етнічна група перейняла свій спосіб життя та економічні методи протягом сотень або навіть тисяч років²⁹. Людська зона – це територія, яка розглядається як зона проживання певної групи людей. Кожна етнічна група перейняла свій спосіб життя та економічні методи протягом сотень або навіть тисяч років. У якийсь момент природні властивості починають зникати. Відповідна національна територія не обов'язково відповідала природній території. Навпаки, саме прагнення до економічної взаємодоповнюваності часто призводило до злиття різних місць у країні³⁰. Політична географія була зосереджена на політико-географічній одиниці країни та розглядає країни як основні політичні регіони або простори. На думку політгеографів, регіони є основною характеристикою, яка може стати регіональною організацією. У політичній географії реалістична географія розглядає країну як організм, географічний простір якого узгоджується з природними особливостями, прагне до гармонійних і послідовних зусиль території країни та природних зон. Усі стосунки між країнами базуються на спільній концепції території: територія є природною географічною основою існування країни. У праві поняття території країни все ще тісно

29 Воронкова В.Г., Андриякайтене Регина. Сучасне управління у контексті теорії складності та інновацій. IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Публічне управління та адміністрування у процесах економічних реформ» з дистанційною участю. Херсон: Херсонський державний аграрно-економічний університет. 25 березня 2020 р. Херсон: ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет», 2020. С.227–229. www.ksau.kherson.ua

30 Нікітенко В.О. Управління інноваційним потенціалом цифрового міста. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. праць / редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, О. В. Чаплінська [та ін.]. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 94–97.

пов'язане з поняттям суверенітету країни, ядром поняття території є територіальні права країни³¹.

Таким чином, децентралізація є основою галузевих змін, які мають відбутися в країні. В Україні вирішувалися питання адміністративно-територіального устрою: по всій країні утворювалися територіальні громади, змінювалася кількість районів, збільшувалися ресурси та повноваження громад. Повномасштабне вторгнення та внутрішньо переміщені особи змінили демографію. Новий підхід передбачає подальше моделювання надання послуг у сферах охорони здоров'я, освіти та адміністративних послуг. Сьогодні вини кають чотири напрямки роботи: 1) розмежування повноважень між державою та місцевим самоврядуванням; 2) загальне функціонування державної служби; 3) вибіркова корекція адміністративного поділу; 4) вирішення ситуації з ВПО (питання нормальної чинної статистики та виборчого законодавства)³².

Необхідно запровадити законодавство про адміністративно-територіальний поділ, упорядкувати внутрішню структуру місцевого самоврядування та вирішити питання місцевих державних адміністрацій. Вплив органу місцевого самоврядування на наповнення бюджету місцевими податками в Україні є незначним, оскільки не закріплений нормальним законодавчим актом. Необхідно внести зміни до адміністративного закону, щоб усунути зловживання. Децентралізація сама по собі є основою тих галузевих змін, які мають відбуватися в країні. Україна в період децентралізації проходила через питання адміністративно-територіального поділу, тобто повсюдно створювалися територіальні громади, змінювалася кількість районів, зміцнювалися ресурси та повноваження громад³³. Це повинно стати основою для галузевих змін і вдосконалень, які відбуваються в кожній галузі, просто надати повноваження та гроші недостатньо.

Необхідно осмислити та змодельовати, як надалі надаватимуться послуги у сферах охорони здоров'я, освіти, державних послуг. Сказати

31 Фурсін О.О. Оптимізація організації як єдиного цілого: комунікативні аспекти. Публічне управління та адміністрування у процесах економічних реформ: збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 25 березня 2020 р. Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2020. С. 335-337.

32 Фурсін О. О. Комунікаційний менеджмент як система соціальної взаємодії та «буття людини в комунікації». Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток сучасної економіки: нові підходи та актуальні дослідження». Запоріжжя: ЗНУ, 2021. С. 70-73.

33 Нікітенко В.О., Кивлюк О.П. Системне та дата-аналітичне мислення як стратегічні ресурси сучасних організацій. Системний аналіз в управлінні: міжгалузеві дослідження: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародної участі 26-27 травня 2022 року / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ : Ореол-Сервіс, 2022. С. 77-80. URL: <https://kuei.fmon.npu.edu.ua/nauka/naukovi-zbirnyky>

зараз, що певний регіон, який прийняв сотні тисяч ВПО, має достатню соціальну інфраструктуру та задовільні послуги, було б проти реальності. Таким чином, децентралізація, яка успішно пройшла адміністративно-територіальну реформу та, певною мірою, галузеві зміни (які, безперечно, потребують покращення – зокрема, сфери соціального забезпечення та підтримки, де існують величезні прогалини), потребує вибіркового перегляду з належним урахуванням воєнний стан.

Перший напрямок і, мабуть, наймасштабніший – про те, що Україні потрібно нарешті на законодавчому рівні розмежувати повноваження державитамісцевогосамоврядування. Найелементарніше – це розмежування повноважень на рівні закону, що призведе до коректив у фіскальній сфері та Бюджетному кодексі. Насправді Україна повинна була це зробити 10, 15, 20, навіть 30 років тому³⁴. Другий аспект, який зараз стає актуальним в Україні, – це нормальна державна служба, яка має працювати всюди. Тобто законодавство про державну службу є, але все більш актуальним є законодавство про службу в органах місцевого самоврядування, про її професіоналізацію. Вже зареєстрований відповідний законопроект, і слід рухатися в цьому напрямку³⁵.

Третій аспект – про необхідність вибіркової корекції адміністративного поділу. Без зміни конфігурації громад і районів, можливо, не вдасться вирішити виклики, які виникли, – проблема анклавів через активні бойові дії.

Четвертий – про ВПО: чи справді їх вважати внутрішньо переміщеними особами. Йдеться про справжню ефективну статистику, про виборче законодавство, яке стосується місцевих виборів, щоб ці громадяни отримали своє право і повністю інтегрувалися в суспільно-політичне життя на новій землі, яка їх прийняла і дала їм дах над головою. Це аспекти, які стануть проблемами в найближчі роки.

Проміжний етап – це закріплення адміністративно-територіального поділу та галузевих змін, які вже відбулися, але, на жаль, були заморожені через російсько-українську війну. Децентралізація дійсно почала працювати зсередини суспільства. Потрібно розробити чотири напрямки:

34 Voronkova, Valentyna, Oleksenko, Roman & Fursin, Alexander. Formation of the concept of the socially responsible state as a factor of increasing the public governance and administration efficiency. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University, 2021. 7 (84), P. 113–122. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/220903/233017>

35 Ажажа М. А., Черненко С. Теоретичні засади сервісно-орієнтованої державної політики. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи сталого розвитку в умовах глобалізації в економічному, управлінському та інженерному аспектах» / за ред. Макаренка А. П., Меліхової Т. О. Запорізький національний університет. Zaporizhzhia: ЗНУ, 2022. С. 143–144.

- 1) запровадити законодавство про адміністративно-територіальний поділ;
- 2) поділ влади;
- 3) внутрішня структура місцевого самоврядування; 4) місцеві державні адміністрації³⁶.

Після цього буде розвиватися галузеве законодавство (без цього воно не працюватиме). Зміни впишуться в середовище, створене через адміністративно-територіальний поділ і систему управління. Цілком природно, що окремого розділу про децентралізацію немає. Голова Європейської комісії Урсула фон дер Ляен сказала на конференції в Лугано, що Україна має дві історії успіху трансформації: 1) децентралізацію; 2) цифровізацію. Оскільки обидва є міжсекторальними явищами, наразі немає потреби їх розділяти. Правильно сказав Віталій Безгін, що це вплине на євроінтеграцію, бо чинне законодавство про столицю явно суперечить Європейській хартії місцевого самоврядування та європейським принципам і підходам. Насправді виконавча влада в Києві не є незалежною і самоврядною. Голова КМДА висувається, а не обирається міським головою; це особа, яка призначається на посаду та звільняється з посади³⁷

Модель, запропонована європейцями, є адекватною: розділити питання виконавчого комітету як незалежного виконавчого органу Києва, який безпосередньо очолює обраний міський голова і бере на себе відповідальність за управління містом, і питання державного контролю, які мають віднести до повноважень місцевих державних адміністрацій, тобто обласних і районних державних адміністрацій в масштабах країни.

Потрібно надати районним радам максимум повноважень, тому що в цьому випадку це буде антикорупційний фактор: чим більше ми дамо, тим менше вони будуть красти. Що стосується районних державних адміністрацій, то вони, як і обласні державні адміністрації, після внесення змін до Конституції мають бути перетворені на префектури, які координуватимуть діяльність органів місцевого самоврядування, а та-

36 Воронкова В.Г. Технології інформаційного менеджменту в державному управлінні. Вісник Національного університету цивільного захисту України : зб. наук. пр. Харків : Вид-во НУЦЗУ, 2021. Вип. 2 (15). 509 с. (Серія «Державне управління»). С. 70–79. URL:<http://vdu-nuczu.net/ua/8-ukr/141-virusk-2-15-2021>

37 Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Складність: нова наука VUCA на кордоні впорядкованості і хаосу. Системний аналіз в управлінні: міжгалузеві дослідження: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 18-19 березня 2021 року / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ : Орел-сервіс, 2021. С. 12–15

кож контролюватимуть на рівні місцевого самоврядування дотримання законів і Конституції щодо делегованих повноважень. Після того, як прокуратура звільнилася від функції загального нагляду, місцеве самоврядування вже ніхто не контролює, а наше громадянське суспільство ще в стадії розвитку³⁸.

Тому зміни можливі лише через закон про місцеві державні адміністрації. Політика державних адміністрацій повинна бути визначена законом – більше того, окремо для районних і обласних адміністрацій³⁹. Одним із завдань закону є розмежування повноважень між обласною та районною державними адміністраціями: обласний рівень не може бути скринькою для переказів на районний рівень. Чинне законодавство про столицю явно суперечить Європейській хартії місцевого самоврядування та європейським принципам і підходам. Насправді виконавча влада в Києві не є незалежною і самоврядною⁴⁰.

Таким чином, як свідчить аналіз, територіальне і місцеве самоврядування має багато проблем, які слід вирішити після закінчення російсько-української війни і здійснити реформування як на рівні центральної, так і місцевої влади. Попереду реформування органів місцевого самоврядування, наділених реальною владою. Активізація євроінтеграційних процесів призведе до ситуації, коли потрібно буде приймати нормальне, європейське законодавство у територіальному управлінні та місцевому самоврядуванню⁴¹.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-308-323

38 Олексенко Р., Нікітенко В. Логіка як наука про прийняття управлінських рішень в інформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз. Humanities studies: Collection of Scientific Papers. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University, 2021. № 8(85). С. 40–47. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/243384/241263>

39 Воронкова Валентина. Корпоративна соціальна відповідальність як основа сталого менеджменту. Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good = Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas : tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezių rinkinys. Marijampolės kolegija, Marijampolė, 2023. c. 84-85. Managerial, social and technological innovations – the basis of the public good = Vadybinės, socialinės ir technologinės inovacijos – visuomenės gerovės pagrindas : tarptautinės mokslinės – praktinės konferencijos tezių rinkinys. Marijampolės kolegija, Marijampolė, 2023. С. 84–85.

40 Фурсін О. О. Категоріальний аналіз системного підходу до публічного управління та адміністрування. Системний аналіз в управлінні: міжгалузеві дослідження: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 18-19 березня 2021 року / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: Київ : Ореол-сервіс, 2021. 2021. С. 50–52.

41 Алла Череп, Валентина Воронкова, Регіна Андрюкайтене, Максим Денисенко. Соціально-економічна безпека у контексті міжнародного економічного клімату задля забезпечення конкурентоспроможності економіки. Acta A cademia Beregsasiensis. Economics. Вип. 3(2023). Volum 3(2023). С. 172–179. URL: <https://aab-economics.kmf.uz.ua/aabe/article/view/87/84>

БЕРНАЦЬКИЙ Артемій Володимирович,
канд. техн. наук, старший дослідник,
Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона
Національної академії наук України
ORCID ID: 0000-0002-8050-5580

ДАНИЛЕЙКО Олександр Олександрович,
інженер-технолог I категорії, Інститут електрозварювання
ім. Є.О. Патона Національної академії наук України;
асистент кафедри лазерної техніки та фізико-технічних
технологій Навчально-наукового інституту матеріалознавства
та зварювання імені Є.О. Патона Національного технічного
університету України "Київський політехнічний інститут
ім. Ігоря Сікорського"
ORCID ID: 0000-0002-8501-0421

СІОРА Олександр Васильович
науковий співробітник,
Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона
Національної академії наук України
ORCID ID: 0000-0003-1927-790X

НАБОК Тарас Миколайович,
молодший науковий співробітник,
Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона
Національної академії наук України
ORCID ID: 0000-0002-9582-5763

ЮРЧЕНКО Юрій Вікторович,
інженер,
Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона
Національної академії наук України
ORCID ID: 0000-0001-9253-009X

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ ЛАЗЕРНОГО ЗВАРЮВАННЯ НИЗЬКОЛЕГОВАНИХ ВИСОКОМІЦНИХ СТАЛЕЙ

Вступ

У будівельній індустрії прагнуть до все тонших і легших конструкцій, зокрема шляхом використання сучасних високоміцних конструкційних сталей. В останні роки продовжуються розробки нових високоміцних конструкційних сталей, які мають, поряд із високою твердістю, хороші зварювальні властивості і високу ударну в'язкість. Використання цих сталей

окрім естетичних міркувань, пояснюється економією матеріалу. Високоміцними конструкційними сталями називають сталі з межею плинності $\sigma_T > 355$ МПа. Незважаючи на гарні зварювальні властивості, нормативна стійкість цих зварних з'єднань низька. Це стосується, зокрема, кутових швів, які часто використовуються в будівництві, так як вони можуть бути виготовлені без попередньої підготовки шва. У зв'язку з цим необхідно, щоб кутовий зварний шов був дуже великої товщини.

У більшості стандартів, які раніше застосовувалися, враховується тільки міцність основного матеріалу для стійкості шва, в той час, присадковий матеріал зварного шва повинен мати, що найменше, таку ж міцність, як і міцність основного матеріалу. Для конструкційних сталей нормальної міцності S235 і S355, ця умова важлива, адже для таких сталей присадковий зварювальний матеріал завжди має більш високу міцність, ніж матеріал основи. Для високоміцних сталей S460 і S690, може бути доцільним використання присадкових матеріалів з вищою або нижчою міцністю. Це вимагає детального знання впливу міцності металу зварного шва до стійкості кутових з'єднань високоміцних конструкційних сталей¹.

Високоміцні сталі для зварних конструкцій широкого призначення, повинні мати гарну пластичність, високий опір до крихкого руйнування і задовільну зварюваність. Необхідний комплекс технологічних властивостей сталей забезпечується структурою, яка формується в процесі мартенситного або бейнітного перетворення і визначається легуванням та термічною обробкою. Сталі виплавляють мартенівським або індукційним способами. В ряді випадків здійснюється додаткова обробка рідкого металу синтетичними шлаками: обдування аргоном чи електрошлаковим переплавом, що дозволяє обмежити вміст у сталі шкідливих домішок².

1. Механічні властивості і структура

Оптимальні механічні властивості і високий опір крихкому руйнуванню при мінусовій температурі високоміцні сталі набувають після гартування або нормалізації і подальшого високого відпуску.

З точки зору гартування сталі, при порівняно низькому вмісті вуглецю (С) і легуючих елементів, зокрема ефективні мікродобавки бору (В) в кількості 0,001–0,006 %. Це дає можливість зменшити вміст легуючих

1 Rasche, C. (2012). *Zur Bestimmung der Tragfähigkeit von Kehl-nahtverbindungen höherfester Baustähle*. Stuttgart: Institut für Konstruktion und Entwurf.

2 Мусяченко, В. Ф., Миходуй, Л. И. (1991). Низколегированные бейнитно-мартенситные стали. В Э. Л. Макарова (ред.), *Сварка и свариваемые материалы, в 3-х т. Т. 1. Свариваемость материалов*, (с. 181-203). Москва: Металлургия.

елементів в сталі у поєднанні з 0,15–0,5 % Мо, оскільки бор забезпечує отримання стійкої зони термічного впливу (ЗТВ) в широкому діапазоні режимів зварювання.

Гарне поєднання властивостей мають сталі, що містять 0,4–0,6 % Мо і 0,002–0,006 % V з добавкою інших легуючих елементів. При наявності в сталі зазначеної кількості молібдену і бору, при відповідній обробці, забезпечується отримання стабільної бейнітної або мартенситної структури в листовому прокаті до 100 мм. До вказаних сталей відносяться сталі марок 13ХГМРБ, 14Х2ГМРБ, 14ХМНДФР та ін.

Для зварних конструкцій застосовуються безнікелеві сталі, які містять 0,15–0,3 % Мо і 0,002–0,006 % В (12Г2СМФАЮ). Товщина листового прокату не перевищує 30 мм. Володіючи високими характеристиками міцності і достатньою пластичністю, такі сталі поступаються сталям типу 14Х2ГМРБ по хладостійкості³.

Основними показниками зварюваності низьковуглецевих бейнітно-мартенситних сталей є опір зварних з'єднань до утворення холодних тріщин, крихкого руйнування, а також – механічні властивості зони термічного впливу, які перш за все пов'язані з фазовими перетвореннями і структурними змінами в сталі при зварюванні. На основі цих показників визначають технологічні і конструктивні умови отримання зварних з'єднань, які відповідають експлуатаційним вимогам до зварної конструкції.

У сталей 14ХГН2МДАФБ і 12ХГН2МФБДАЮ перетворення аустеніту в діапазоні швидкостей охолодження $v = 0,6-50^\circ\text{C}/\text{c}$ відбувається в бейнітній і мартенситній областях (рис. 1). При швидкості охолодження, що перевищує $v = 10^\circ\text{C}/\text{c}$, у них розвивається тільки мартенситне перетворення. При швидкості охолодження $v = 2,3^\circ\text{C}/\text{c}$ – відбувається бейнітне перетворення, відсутні виділення доєвтектоїдного фериту, що свідчить про високу стійкість аустеніту цих марок сталей.

Швидкість охолодження помітно впливає на величину часових напружень в температурній області фазового переходу (рис. 2). Різниця в кінетиці структурних перетворень призводить також до зміни величини залишкових напружень, що поширюються в зразках. З підвищенням швидкості охолодження в інтервалі 0,6 – 50 $^\circ\text{C}/\text{c}$ у сталі 14ХГН2МДАФБ вони зменшуються від 240 до 150 МПа⁴.

3 Мусияченко, В. Ф., Миходуй, Л. И. (1991). Низколегированные бейнитно-мартенситные стали. В Э. Л. Макарова (ред.), *Сварка и свариваемые материалы, в 3-х т. Т. 1. Свариваемость материалов*, (с.181-203). Москва: Металлургия.

4 Там само.

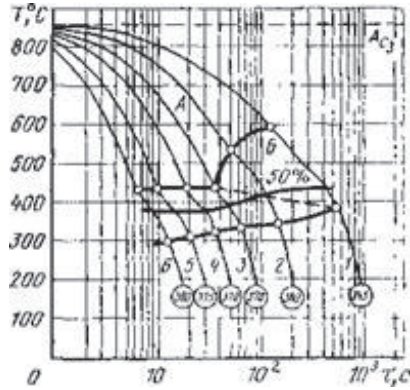

Рис. 1. Термокінетична діаграма розпаду аустеніту сталі 14ХГН2МДАФБ⁵

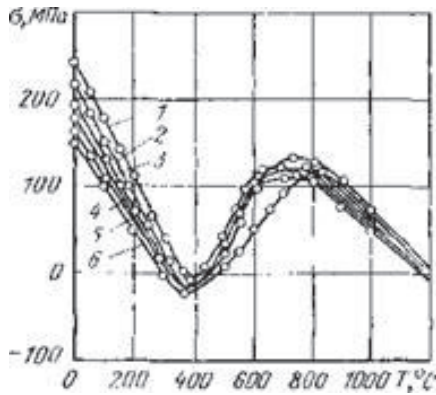

Рис 2. Вимірювання часових напружень при охолодженні зразків зі сталі 14ХГН2МДАФБ (термоцикли нагрів – охолодження)⁶

2. Високоміцні сталі

2.1. Хронологія виникнення високоміцних сталей

У розвитку зварювальних технологій важливе місце посідає розвиток високоміцних конструкційних сталей. Як показано на рис.3, нормалізована дрібнозерниста сталь S355N 1 1950 роках стала відправною точкою для розвитку конструкційних сталей з підвищеною границею плинності⁷.

Збільшуючи вміст легуючих елементів (переважно комплексно діючих елементів), вдалося досягти межі плинності нормалізованих сталей до 500 МПа. Важливі представники цієї групи є, наприклад, марки сталі S355N і

5 Мусияченко, В. Ф., Миходуй, Л. И. (1991). Низколегированные бейнитно-мартенситные стали. В Э. Л. Макарова (ред.), *Сварка и свариваемые материалы, в 3-х т. Т. 1. Свариваемость материалов*, (с. 181-203). Москва: Металлургия.

6 Там само.

7 Gerster, P. (2012). *Besonderheiten beim Schneiden und Schweißen hochfester Feinkornbaustähle bis 1100 N/mm² Mindeststreckgrenze*. Duisburg: Ehingen und Horst Wegmann.

S460N. Для того, щоб збільшити границю плинності нормально відпалених сталей, вміст легуючих елементів повинен бути збільшений, але спостерігається погіршення зварюваності. Тому для підвищення механічних властивостей застосовують різке охолодження у воді.

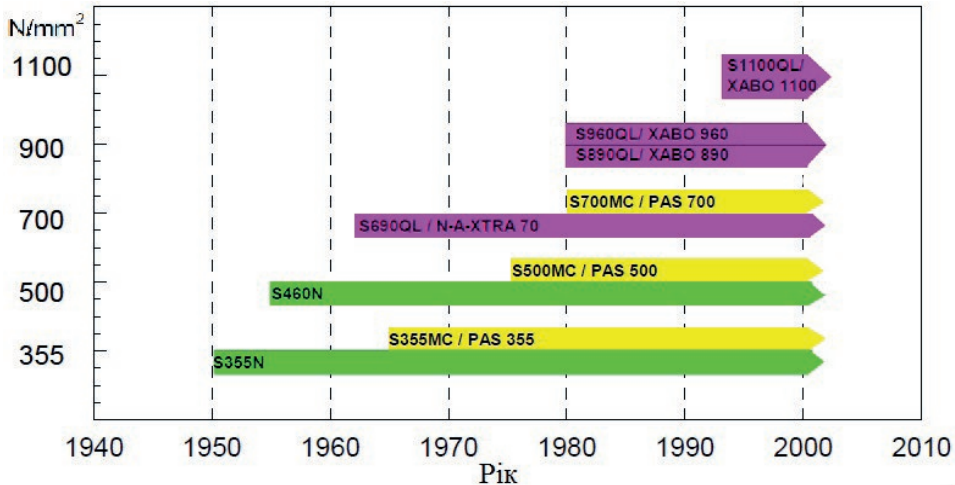

Рис. 3. Розвиток високоміцних конструкційних сталей⁸

Покращені конструкційні сталі зі щонайменшою границею плинності 690, 890 і 960 МПа уже багато років є у використанні^{9,10,11,12}. Найважливішою була поява сталі S690Q/QL. Водночас, сталі з межами плинності 890 і 960 МПа широко використовуються в судинах під тиском, підйомних кранах і транспортних засобах. За даними¹³, верхня межа границі плинності у таких низьколегованих високоміцних сталях складає 1100 МПа. Їх використовують переважно у виготовленні деталей будівельних кранів.

Цікавою альтернативою термооброблених сталей є сталі з позначкою MC, що позначає термомеханічні прокатані сталі із границею плинності від 355 до 690 МПа¹⁴. Вони використовуються для виготовлення труб великих

8 Gerster, P. (2012). *Besonderheiten beim Schneiden und Schweißen hochfester Feinkornbaustähle bis 1100 N/mm² Mindeststreckgrenze*. Duisburg: Ehingen und Horst Wegmann.

9 Kuhlmann, U., Dürr, A., Schröter, F. (2012). *Hochfeste schweißgeeignete Feinkornbaustähle im Stahlbau: Anwendung im Stahlbau insbesondere unter der Berücksichtigung der Ermüdungsfestigkeit geschweißte Konstruktionen* (ss. 130–135).

10 Uwer, D., Dißelmeyer, H. (1986). Erfahrungen mit dem Verarbeiten des hochfesten wasservergüteten Baustahls StE 890. *Schweißen und Schneiden*, 38(9), 430–436.

11 Uwer, D., Degenkolbe, J., Herr, D. (1992). Schweißen moderner hochfester Baustähle. *Stahl und Eisen*, 112(4), 29–35.

12 Uwer, D., Wegmann H. (2000). Schweißtechnische Verarbeitung niedriglegierter hochfester Bau-stähle. *Stahl-Informationen-Zentrum Dokumentation*, 570(1), 92–96.

13 Gerster, P. (2012). *Besonderheiten beim Schneiden und Schweißen hochfester Feinkornbaustähle bis 1100 N/mm² Mindeststreckgrenze*. Duisburg: Ehingen und Horst Wegmann.

14 Uwer, D., de Boer, H. (1989). Thermomechanisch gewalzte Stähle. *Technica*, 2, 65–70; Bleck, W., Preisendanz, C., Sonne, H.-M., van Gijzel, M., Martens, J. (2003). Werkstoff- und umformtechnische Untersuchungen an thermomechanisch gewalzten Warmbreitbändern der Stahlsorten PAS 60 und PAS 70. *Thyssen*, 1/93, 41–54.

діаметрів та в суднобудуванні, а також, як спеціальні, у машинобудуванні для виготовлення пристроїв для холодної обробки тиском.

У табл. 1 наведено огляд властивостей високоміцних сталей. Вони виготовляються у вигляді гарячекатаних листів товщиною від 1,5 – 20 мм чи кругляком діаметром від 3 мм ¹⁵.

Таблиця 1

Властивості високоміцних конструкційних сталей¹⁶

Güte	Norm	TKS-Güte	Typische chemische Zusammensetzungen Gew. %										min. ReH MPa	Rm MPa	Biegeradius r min.
			C	Si	Mn	Cr	Mo	V	Nb	typ. CET					
S355J2G3	10025	-	0,18	0,05	1,50							0,34	355	490 630	2,5 a
S355MC	10149-2	PAS 355	0,07	0,05	1,10					0,04		0,18	355	430 550	1,0 a
S500MC	10149-2	PAS 500	0,07	0,05	1,35			0,08	0,05			0,21	500	600 760	2,0 a
S700MC	10149-2	PAS 700	0,07	0,45	1,80		(0,18)		0,06		Ti 0,12	0,25 (0,29)	700	750 950	2,5 a (WB) 3,0 a (GB)
S690QL	10137-2	N-A-XTRA 70	0,17	0,20	0,95	0,20	0,25					0,30	690	770 940	3,0 a
S960QL	10137-2	XABO 960	0,17	0,40	1,45	0,60	0,35	0,05				0,38	960	980 1150	4,0 a
S1100QL	(10137-2)	XABO 1100	0,17	0,30	0,95	0,70	0,55	0,07			Ni 2,0	0,41	1100	1200 1500	4,0 a

$$CET = C + (Mn+Mo)/10 + (Cr+Cu)/20 + Ni/40$$

2.2. Методи виготовлення

Сталі з високою межею плинності можуть бути отримані за допомогою різних виробничих процесів, які схематично показані на рис. 4. Маршрут виготовлення тісно залежить від хімічного складу сталі. Він призводить до різних властивостей обробки і застосування. Особливо хімічний склад сталі впливає на домінуючу величину сталей для зварних конструкцій – зварюваність¹⁷.

Загалом розрізняють:

- Нормалізовані сталі.

Вони виготовляються за допомогою звичайної гарячої прокатки, тобто прокатки до рекристалізаційної температури з подальшим нормальним

¹⁵ Gerster, P. (2012). *Besonderheiten beim Schneiden und Schweißen hochfester Feinkornbaustähle bis 1100 N/mm² Mindeststreckgrenze.* Duisburg: Ehingen und Horst Wegmann.

¹⁶ Wegmann, H., Gerster, P. (2017). *Schweißtechnische Verarbeitung und Anwendung hochfester Baustähle im Nutzfahrzeugbau.* Ehingen.

¹⁷ Kuhlmann, U., Dürr, A., Schröter, F. (2012). *Hochfeste schweißgeeignete Feinkornbaustähle im Stahlbau: Anwendung im Stahlbau insbesondere unter der Berücksichtigung der Ermüdungsfestigkeit geschweißte Konstruktionen* (ss. 130–135); Siegele, D., Baumgartner, J., Varfolomeev, I., Moroz, S., Brand, M., Bruder, T. (2013). *Lebensdauerbewertung von Schweißverbindungen unter besonderer Berücksichtigung von Eigenspannungen.*

відпалом в печі. З нормального відпалу ретельний нагрів до температур вище феритно-аустенітного перетворення з наступним повільним охолодженням. Це призводить до тонкої і регулярної структури зерна та високої межі плинності¹⁸.

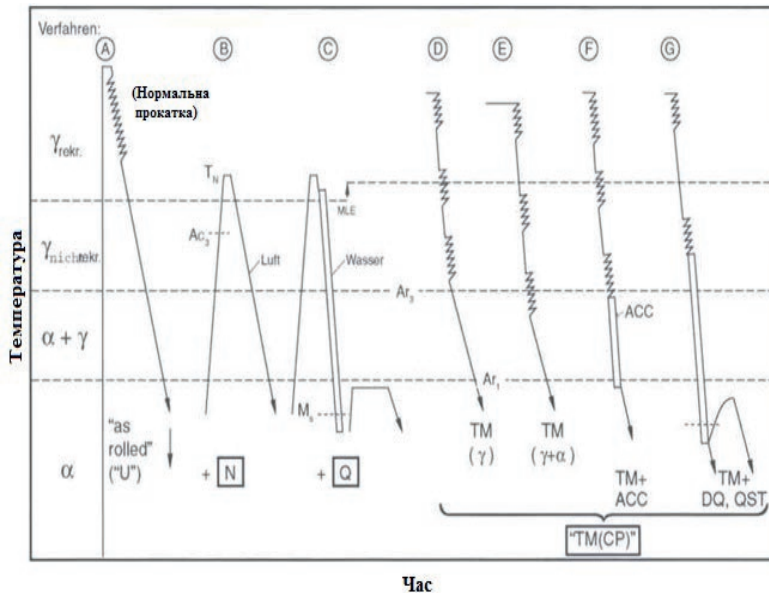

Рис. 4. Виробничі процеси для високоміцної сталі¹⁹

Зокрема стандартна марка сталі S355J2G3 виготовляється в якості листового металу за цими процесами. Більш висока міцність може бути досягнута за рахунок збільшення вмісту легуючих елементів і додавання так званих мікролегуючих елементів: титан, ніобій і ванадій, які мають більш дрібне зерно.

Прокат таких сталей визначені в DIN EN 10113-2²⁰ до межі плинності 460 МПа стандартизований з буквами N (нормальна якість температури з доведеним енергії удару при -20°C) і NL (якість низькотемпературної температури з доведеним енергії удару при -50°C), відповідно. Такі сталі можуть бути запропоновані в якості листового прокату товщиною до 200 мм.

– Сталі термомеханічної прокатки.

Під термомеханічною прокаткою (далі – ТМ) мають на увазі комбінацію термічної і механічної обробок, які забезпечують структуру, яка не

18 Schröter, F. (2003). Höherfeste Stähle für den Stahlbau – Auswahl und Anwendung. Sonderdruck aus Bauingenieur, 9, 426–432.

19 Kuhlmann, U., Dürr, A., Schröter, F. (2012). Hochfeste schweißgeeignete Feinkornbaustähle im Stahlbau: Anwendung im Stahlbau insbesondere unter der Berücksichtigung der Ermüdungsfestigkeit geschweißte Konstruktionen (ss. 130–135).

20 DIN EN 10 113-2 (1993). Warmgewalzte Erzeugnisse aus schweißgeeigneten Feinkornbaustählen, Teil 2: Lieferbedingungen für normalgeglühte/normalisierend gewalzte Stähle. Berlin: Deutsches Institut für Normung.

може бути отримана при застосуванні лише термічної обробки. Проводиться прокатка при температурі нижче температури рекристалізації, яка у поєднанні з мікролегуєчими елементами забезпечує формування дуже тонкої структури зерна. Таким чином, можлива висока ударна в'язкість і міцність без необхідності вдаватися до більш великої концентрації легуєчих елементів.

Як показано на рис. 5, можливі різні варіації при термомеханічному прокаті. Зокрема, для високоміцних сталей доцільно використовувати прискорене охолодження (ACC: Accelerated cooling) для точного регулювання властивостей. Залежно від марки сталі і розмірів, це охолодження може бути з подальшим відпалом. Після вибору остаточних умов охолодження, існує безліч різних варіантів процесу. Існує також ТМ + QST метод (загартування і відпуск (Quenching and self tempering)), який використовується в основному для прокатних балок ²¹.

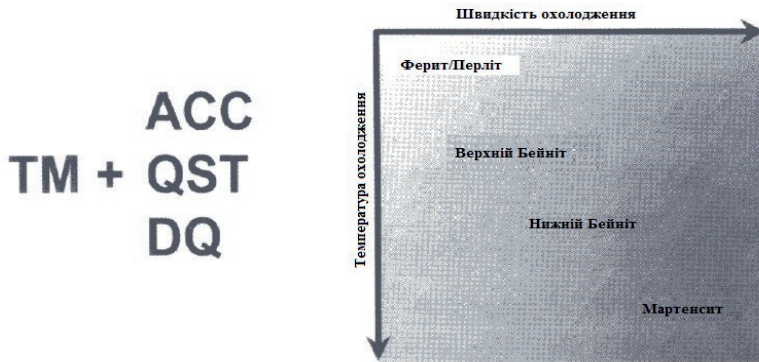

Рис. 5. Вплив різних видів термообробки при термомеханічній прокатці²²

Термомеханічні катані сталі для сталевих конструкцій нормуються згідно DIN EN 10113-3²³ до межі плинності 460 МПа і стандартизовані в даний час до товщини 120 мм. Вони позначаються буквами М (нормальної якості з ударною в'язкістю при температурі – 20°C) і ML (високої якості при низьких температурах з ударною в'язкістю при – 30°C).

Крім того, варто відзначити, що вже стали використовуватися сталі з межею плинності 500 МПа при товщині до 80 мм.

21 Degenkolbe, J., Uwer, D., Wegmann, H. (1985) Kennzeichnung von Schweißtemperaturzyklen hinsichtlich ihrer Auswirkung auf die mechanischen Eigenschaften von Schweißverbindungen durch die Abkühlzeit $t_{8/5}$ und deren Ermittlung. *Thyssen Technische Berichte*, 1, 57–73.

22 Там само.

23 Schröter, F. (2003). Höherfeste Stähle für den Stahlbau – Auswahl und Anwendung. *Sonderdruck aus Bauingenieur*, 9, 426–432.

3. Зварювальні процеси та матеріали

Сучасні високоміцні конструкційні сталі на практиці без проблем зварюються всіма методами. Через високий ступінь механізації та більш низький вміст водню в наплавленому металі, часто дугове зварювання ставлять на передній план. На рис.6 показане дугове зварювання рами автомобіля із сталі S960QL²⁴. Крім того, особливо для товстих листів, використовують метод зварювання під флюсом.

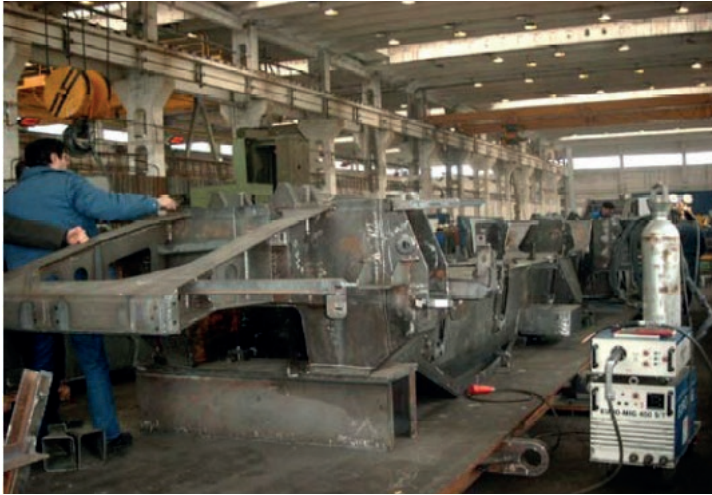

Рис. 6. Автомобільна рама із сталі S960QL для 80 т крана²⁵

Присадковий матеріал підбирають таким чином, щоб у нього були однакові механіко-технологічні властивості, як і в основного матеріалу: вони повинні мати однаковий клас твердості і вміст легуючих елементів. Також слід зазначити, що у зварний шов потрапляють легуючі елементи із матеріалу основи. Тому, перш за все при зварюванні високоміцних сталей, для кореневих і одиночних проходів використовується низьколегований присадковий матеріал. Чим більша границя плинності, тим більшою є вірогідність появи тріщин. В таблиці 2 показані актуальні європейські норми (EN) до присадкових матеріалів²⁶.

Виключенням є сталі із мінімальною границею плинності 1100 МПа. До цього часу для таких сталей не має еквівалентного зварювального присадкового матеріалу. Він є тільки для сталей з границями плинності 890 і 960 МПа.

24 Wegmann, H., Gerster, P. (2017). *Schweißtechnische Verarbeitung und Anwendung hochfester Baustähle im Nutzfahrzeugbau*. Ehingen.

25 Degenkolbe, J., Uwer, D., Wegmann, H. (1985) Kennzeichnung von Schweißtemperaturzyklen hinsichtlich ihrer Auswirkung auf die mechanischen Eigenschaften von Schweißverbindungen durch die Abkühlzeit $t_{8/5}$ und deren Ermittlung. Thyssen Technische Berichte, 1, 57–73.

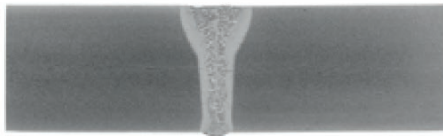
26 Wegmann, H., Gerster, P. (2017). *Schweißtechnische Verarbeitung und Anwendung hochfester Baustähle im Nutzfahrzeugbau*. Ehingen.

З плином деякого часу, почали застосовувати лазерне зварювання для зварювання матеріалів товщиною 12 мм. В рамках ECSC-проекту було отримано зварне з'єднання пластин із високоміцних сталей товщиною 15 мм (рис.7) ²⁷.

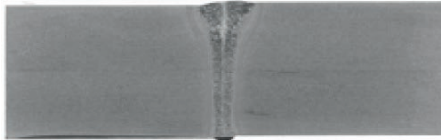
Таблиця 2

Європейські норми для присадкових матеріалів²⁸

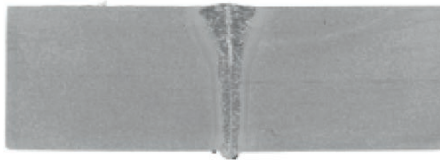
	GAS	LBH	UP	WIG	MAG / MIG	MSG / FD
не леговані і дрібнозернисті сталі	EN 12536	EN 499	EN 756	EN 1668	EN 440	EN 758
високоміцні Re > 500 N/mm²		EN 757	prEN 14295	EN 12534		EN 12535
Захисний газ / Порошок			EN 760	EN 439		
Умови поставки		EN 759 und EN 12074				

XABO 460
(S460MC)

N-A-XTRA 70
(S690QL)

XABO 890
(S890QL)

Рис. 7. Лазерне зварювання високоміцних будівельних сталей товщиною 15 мм²⁹

Енергія ефективної потужності q_{eff} через подвійне еліпсоїдне джерело тепла, форму і розмір, приблизно відповідає розплавленій ванні. На рис. 8 показаний загальний вид джерела тепла, який переміщують в

²⁷ Gerster, P. (2012). *Besonderheiten beim Schneiden und Schweißen hochfester Feinkornbaustähle bis 1100 N/mm² Mindeststreckgrenze*. Duisburg: Ehingen und Horst Wegmann.

²⁸ Wegmann, H., Gerster, P. (2017). *Schweißtechnische Verarbeitung und Anwendung hochfester Baustähle im Nutzfahrzeugbau*. Ehingen.

²⁹ Gerster, P. (2012). *Besonderheiten beim Schneiden und Schweißen hochfester Feinkornbaustähle bis 1100 N/mm² Mindeststreckgrenze*. Duisburg: Ehingen und Horst Wegmann.

напрямку x . Умовний гаусівський розподіл щільності джерела енергії q з максимальним значенням у початку координат можливий через параметри a_1 і a_2 адаптації до продовгуватої форми ванни розплаву в напрямку зварного шва³⁰.

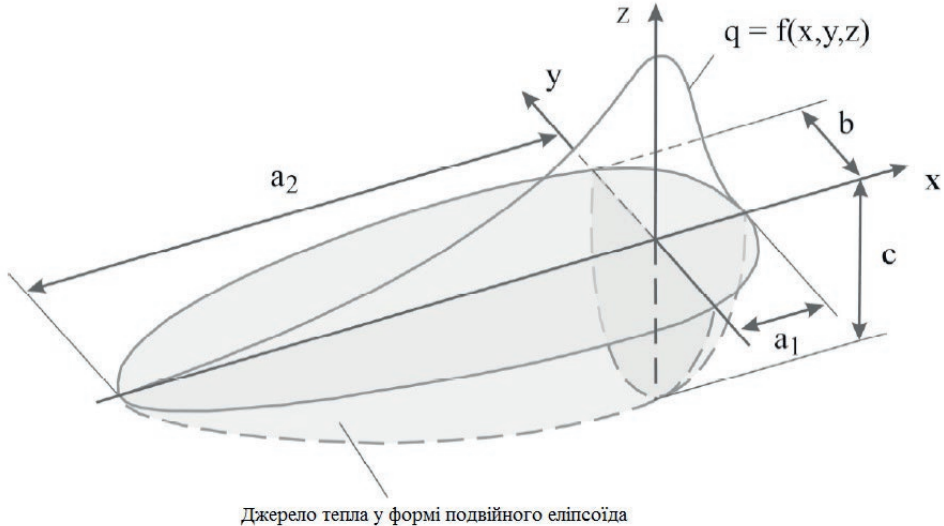

Рис. 8. Зображення геометрії зварного шва³¹

Тоді рівняння для перетворення руху джерела енергії в напрямку \bar{y} на плоскій пластині зі змінною в часі швидкістю зварювання $v_s(t)$ матимуть вигляд:

$$\begin{aligned}x &= \bar{x}, \\y &= \bar{y} - v_s(t)(t - t_0), \quad v_s(t)(t - t_0), \\z &= \bar{z} - v_s(t)(t - t_0), \quad \text{де}\end{aligned}$$

- x, y, z – Орт координат у локальній системі,
- $\bar{x}, \bar{y}, \bar{z}$ – Орт координат у глобальній системі,
- $v_s(t)$ – Швидкість зварювання,
- t – Час у глобальній системі координат,
- t_0 – Початковий час.

На рис. 9 показано вище викладена ситуація. Просторова початкова точка може бути установлена через швидкість зварювання $v_s(t)$ і початковий час t_0 ³².

30 Hildebrand, J. (2008). *Numerische schweißsimulation bestimmung von temperatur, gefüge und eigenspannung an schweißverbindungen aus stahl- und glaswerkstoffen*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar.

31 Там само.

32 Там само.

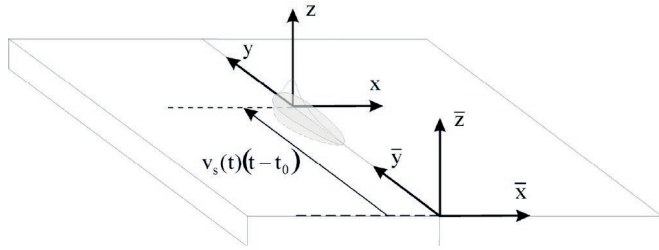

Рис. 9. Схема руху джерела енергії³³

Наступним етапом розвитку стала поява мікро легованих ізотропних сталей, які представлені на рис. 10.

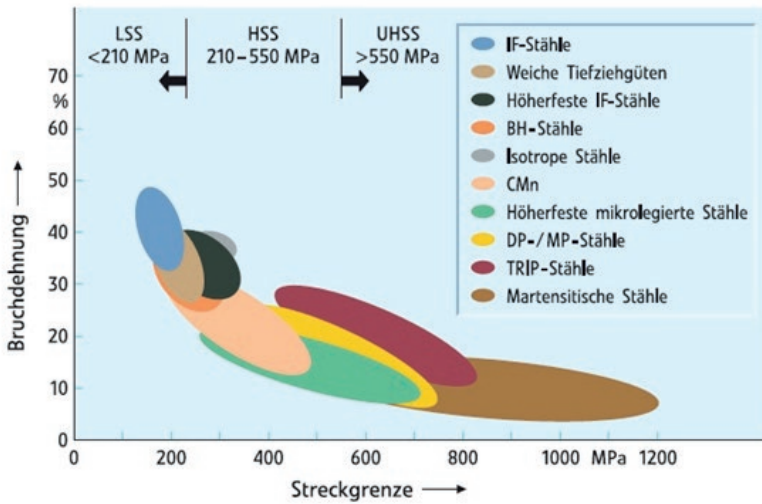

Рис. 10. Види сталей по властивостям на розтяг і опір³⁴

4. Лазерне зварювання

4.1. Особливості зварювання лазером

Вирішальним фактором при зварюванні лазерним випромінюванням є перенос світла від випромінювача до заготовки. При використанні CO₂-лазера, на відміну від Nd:YAG-лазера, використовується не оптоволокно, а охолоджувані металеві дзеркала у поворотному випромінювальному механізмі. В кінці оптичної лінії закріплена лазерна головка. У лазерній головці розташована фокусуюча лінза, яка може мати різну фокусну відстань. У фокусній плямі промінь досягає найвищої щіль-

³³ Hildebrand, J. (2008). *Numerische schweißsimulation bestimmung von temperatur, gefüge und eigenspannung an schweißverbindungen aus stahl- und glaswerkstoffen*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar.

³⁴ Steffen, K. (2011) *Einfluss des Umformgrades (Kaltverfestigung) auf die Laserstrahlschweiß- und Lötignung von Feinblechen mit Rm³ 800 N/mm²*. München: Schweißtechnische Lehr- und Versuchsanstalt SLV München – Niederlassung der GSI mbH.

ності енергії. При зміні фокусної відстані змінюється діаметр (геометричні розміри) сфокусованого п'ятна і інтенсивність падає і значення мікротвердості змінюється, що показано на рис. 11³⁵.

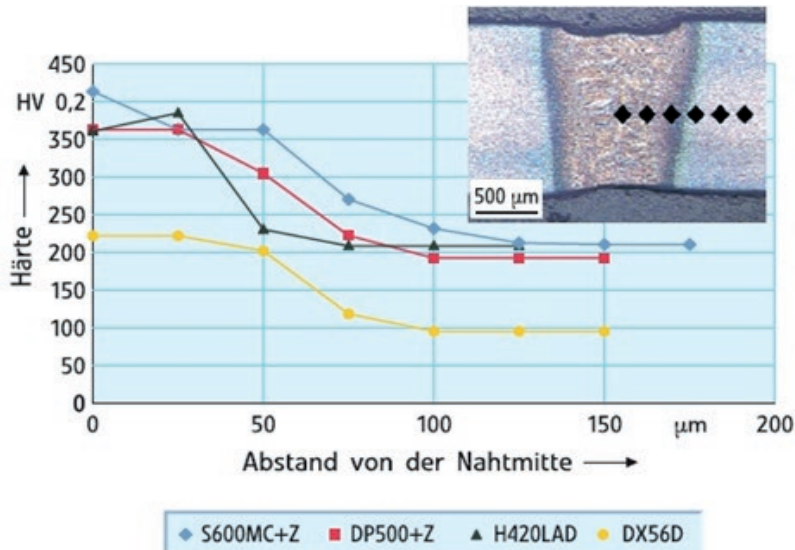

Рис. 11. Значення мікротвердості при лазерному зварюванні в стик: крива жовтого кольору – м'яка сталь глибокої витяжки DX56D; крива синього кольору – мікро легована сталь гарячого прокату S600MC; крива чорного кольору – мікро легована сталь холодного прокату H420LAD; крива червоного кольору – двофазна сталь DP500

Розміщення заготовки відносно лазерної голови має важливе значення при обробці і забезпеченні максимальної глибини провару. Переваги та недоліки лазерного зварювання коротко представлено у таблиці 3³⁶.

Таблиця 3

Переваги і недоліки лазерного зварювання³⁷

1	Переваги 2	Недоліки 3
Процес	Найбільша серед інших типів зварювання щільність потужності	Ретельна підготовка зварної поверхні (засори між зварюваними деталями повинні бути мінімальними)
	Малі геометричні розміри зварного шва	Обмежена глибина провару (≤ 25 мм)
	Зварка на повітрі (порівняно WIG)	Точне позиціонування
	Безконтактний процес зварювання	
	Продуктивність	

35 Höfemann, M. (2003). *Hochfeste Stahlsorten prozesssicher laserschweißen* (ss. 27-31). München: Carl Hanser Verlag.

36 Günther, A. (2010). *Einfluss unterschiedlicher Kaltverfestigungen bei hochfesten Feinblechen auf die Laserstrahlschweißbarkeit*. München: Munich University of Applied Sciences.

37 Там само.

Продовження табл. 3		
1	2	3
Заготовка	Мінімальний термічний вплив	Небезпека утворення тріщин і підвищеної твердості
	Зварка готових деталей і важкодоступних місць	
	Менша стяжка/розподіл напружень	
	Зварюються різні матеріали	
Пристрій	Мала тривалість імпульсу	Складність подачі променю (Н-д: для CO ₂ -лазера)
	Вибагливість у обслуговуванні	Захист від лазерного випромінювання
	Можливість доступу установки >90 %	Велика окуповуваність
	Хороша автоматизація	Малий ККД CO ₂ -лазера <20 %
		Втрата потужності на оптичних елементах

На рис. 12 зображено поперечний переріз лазерного зварного шва з м'якої сталі глибокої витяжки (DX56D) і високоміцної сталі (H420LAD). Через невелику ширину шва (ширина зовнішньої сторони $b_0 < 2$ мм) цинкування не потребується. Структура зварного шва показує, що сорти сталі із високими цинковими покриттями, можуть гарно зварюватися лазером³⁸.

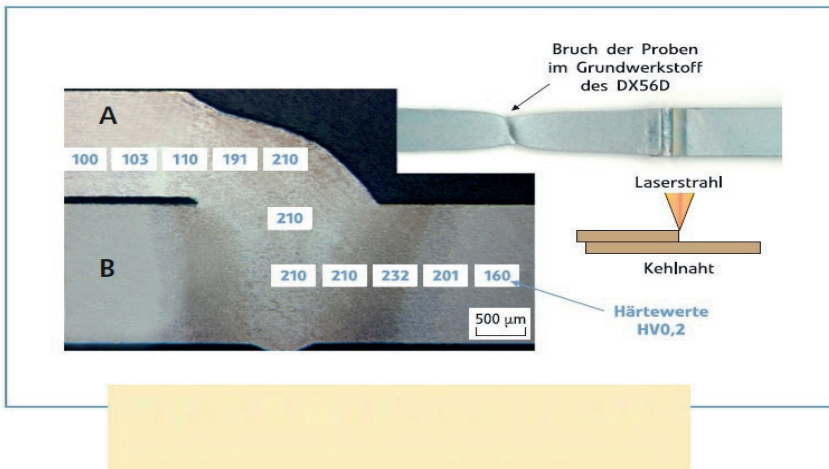

Рис. 12. Зображення лазерного зварного шва з м'якої сталі глибокої витяжки DX56D (A) товщиною 1,5 мм і високоміцної сталі H420LAD (B) товщиною 2 мм

На рис. 13 показано зварювання лазерним випромінюванням різних матеріалів в напусток. Видно, що значення мікротвердості відрізняються і мікроструктура поперечного перерізу зварного шва не однорідна³⁹.

38 Höfemann, M. (2003). *Hochfeste Stahlsorten prozesssicher laserschweißen* (ss. 27-31). München: Carl Hanser Verlag.

39 Höfemann, M., Christian, S. (2005). *Hochfeste Stahlsorten prozesssicher laserschweißen* (ss. 28-32). München: Carl Hanser Verlag.

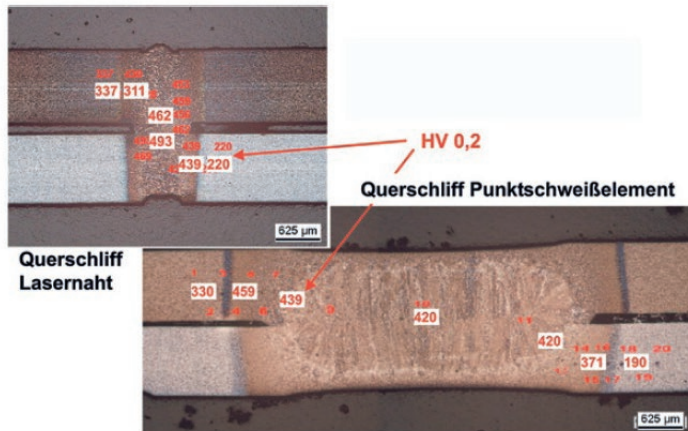

Рис. 13. Різниця твердості для нормальної сталі: поперечний шліф в напусток з мартенситної сталі SZMS1200 (верхня пластина) і двофазної сталі HXT600X (нижня пластина)

Як показано на рис. 14, при зварюванні в напусток важливу роль відіграє матеріал заготовок. Зокрема, на діаграмі показано величину зміщення заготовок відносно початкової осі зварного шва при дії однакових різнонаправлених сил⁴⁰.

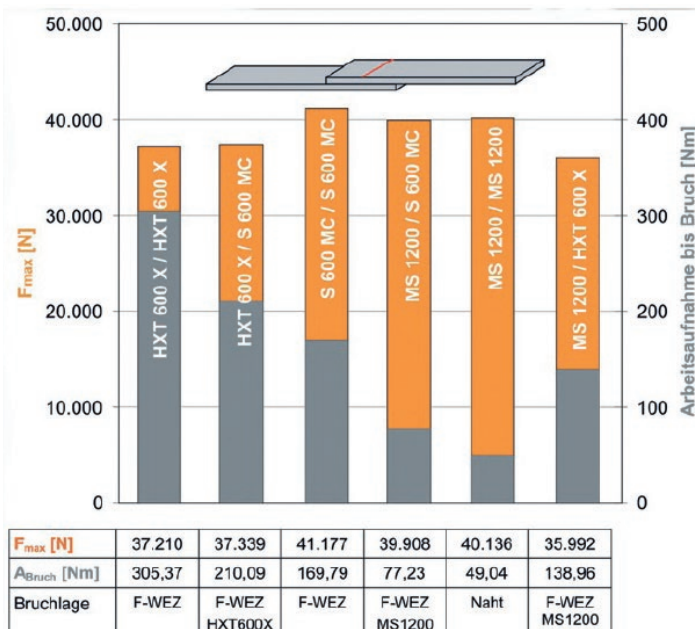

Рис. 14. Максимальна сила і енергетична чутливість лазерних зварних з'єднань під статичним розтягуючим навантаженням

40 Höfemann, M., Christian, S. (2005). *Hochfeste Stahlsorten prozesssicher laserschweißen* (ss. 28-32). München: Carl Hanser Verlag.

В наступному експерименті було використано матеріал CP-W800. Зразок був перевірений на фізичні, хімічні і технічні параметри. Для зварювання було використано установку CO₂-Laser Triagon TR060 фірми Rofin-Sinar (рис.15) з максимальною потужністю 6 кВт. В якості захисного газу використовувався захисний газ „Lasgon C1«. Суміш захисного газу складається з 50 % аргону і 35 % гелію, який позитивно впливає на формування зварної плазми, як і 15 % CO₂ – для більшої швидкості зварювання⁴¹.

На рис. 16 показано схему та процес зварювання деталей, які мають А-подібну форму. Також, продемонстровано на рис. 17 зварювання Т – зразків. В обох випадках, для заготовок, взято холоднокатані пластини (рис. 17).

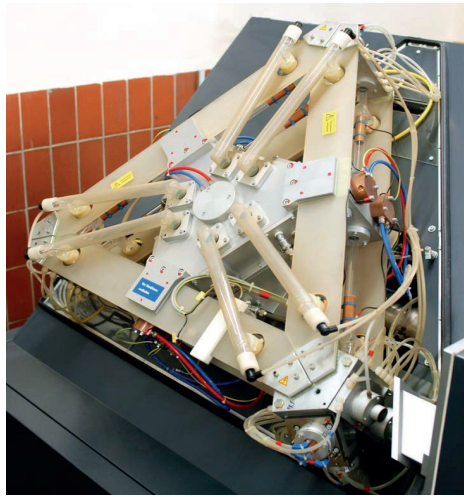

Рис. 15. CO₂-Laser Triagon TR060 фірми Rofin-Sinar

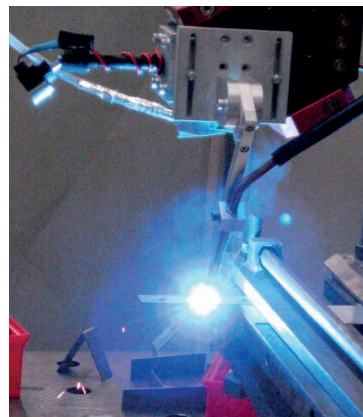

Рис. 16. Геометричний варіант 1 для форми А (506)

41 Günther, A. (2010). Einfluss unterschiedlicher Kaltverfestigungen bei hochfesten Feinblechen auf die Laserstrahlschweißbarkeit. München: Munich University of Applied Sciences.

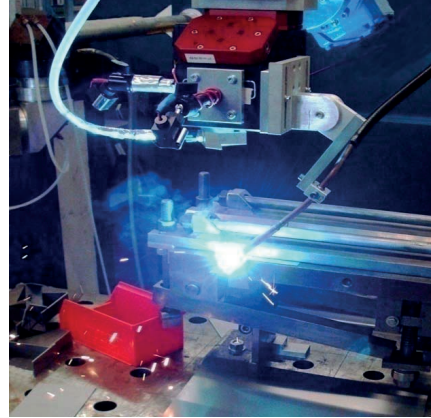

Рис. 17. Зажимний пристрій і зварювання Т – зразка (406)

У порівнянні із А-формою, через несиметричне виділення тепла зварюваної ванни і геометричної форми деталей, зварний шов утворився асиметричним (рис. 18, рис. 19). Режими зварювання лазерним випромінюванням показано у табл. 4⁴².

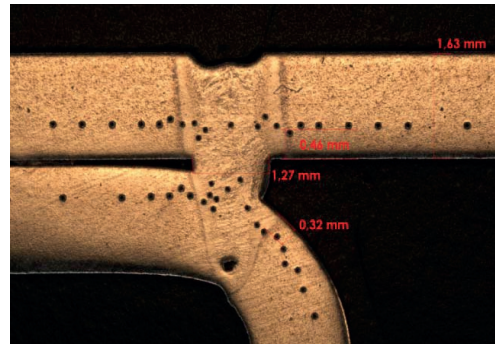
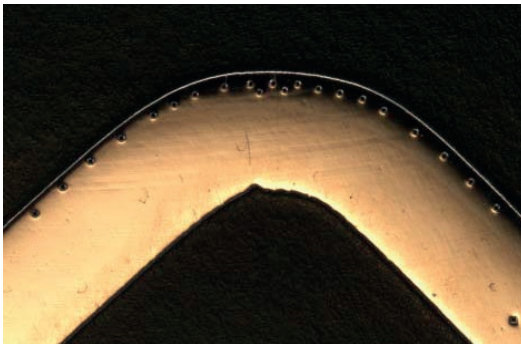

Рис. 18. Не зварений і зварений зразок відповідно $r = 2,5$ (406 – 25)

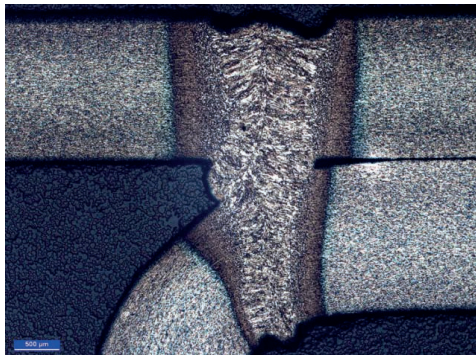

Рис. 19. Поперечні перерізи зварних швів зразків Т – форми 401 і 405 відповідно

42 Günther, A. (2010). Einfluss unterschiedlicher Kaltverfestigungen bei hochfesten Feinblechen auf die Laserstrahlschweißbarkeit. München: Munich University of Applied Sciences.

Режими зварювання на лазері⁴³

P_L [KW] \ v_s [m/min]	3	3,5
2	Probe 400 E [J/cm]= 900	Probe 404 E [J/cm]= 1050
2,5	Probe 401 E [J/cm]= 720	Probe 405 E [J/cm]= 840
3	Probe 402 E [J/cm]= 600	Probe 406 E [J/cm]= 700
3,5	Probe 403 E [J/cm]= 514	Probe 407 E [J/cm]= 600

Попередній зразок $r=3,25$ mm

При більш детальному дослідженні заготовки А – форми (рис. 20), вдалося з'ясувати, що зварний шов неоднорідний і в ньому присутні тріщини (рис. 21, а), також наявні кольори мінливості у зоні зварювання (рис. 21, б)⁴⁴.

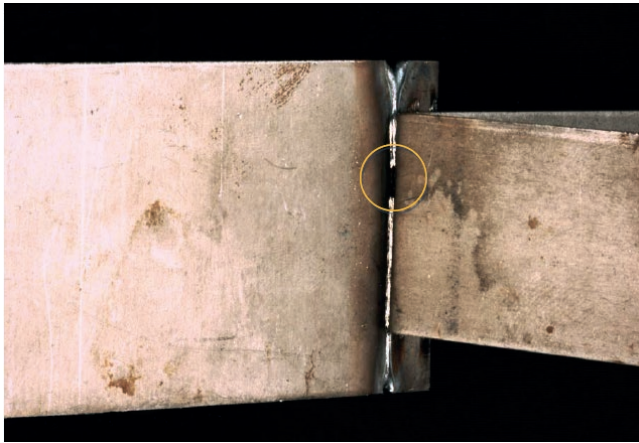

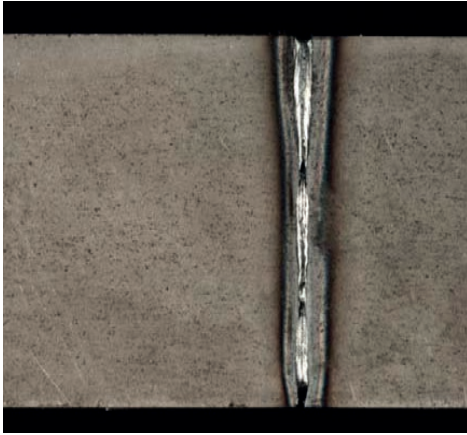
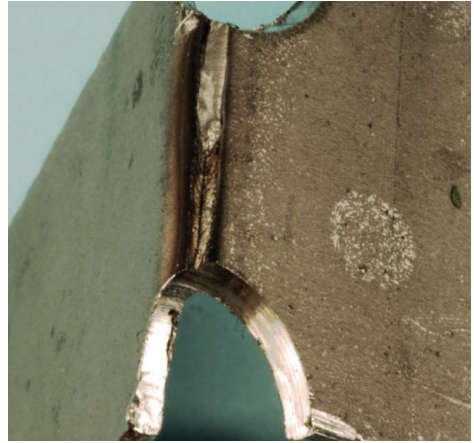
Рис. 20. Розірваний зварний шов заготовки А – форми (406)

Не дивлячись на те, що не всі зразки і режими є задовільними для забезпечення повного провару (рис. 22), вдалося визначити режими лазерного зварювання при яких отримано зварені деталі високої якості (рис. 23, рис. 24)⁴⁵.

43 Günther, A. (2010). *Einfluss unterschiedlicher Kaltverfestigungen bei hochfesten Feinblechen auf die Laserstrahlschweißbarkeit*. München: Munich University of Applied Sciences.

44 Steffen, K. (2011) *Einfluss des Umformgrades (Kaltverfestigung) auf die Laserstrahlschweiß- und Löteignung von Feinblechen mit R_m^3 800 N/mm²*. München: Schweißtechnische Lehr- und Versuchsanstalt SLV München – Niederlassung der GSI mbH.

45 Günther, A. (2010). *Einfluss unterschiedlicher Kaltverfestigungen bei hochfesten Feinblechen auf die Laserstrahlschweißbarkeit*. München: Munich University of Applied Sciences; Steffen, K. (2011) *Einfluss des Umformgrades (Kaltverfestigung) auf die Laserstrahlschweiß- und Löteignung von Feinblechen mit R_m^3 800 N/mm²*. München: Schweißtechnische Lehr- und Versuchsanstalt SLV München – Niederlassung der GSI mbH.

*a**б*

*Рис. 21. Зруйнований шов: а – не суцільний шов з тріщинами;
б – зміна забарвлення шва під дією тепла*

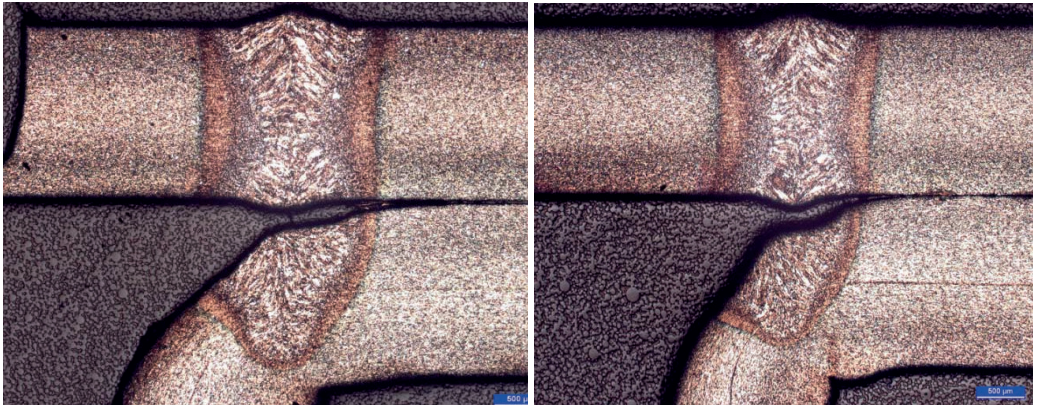

Рис. 22. Мікро шліф не повністю проварених зразків 406 і 506 відповідно

Рис. 23. Зварені зразки А-форми

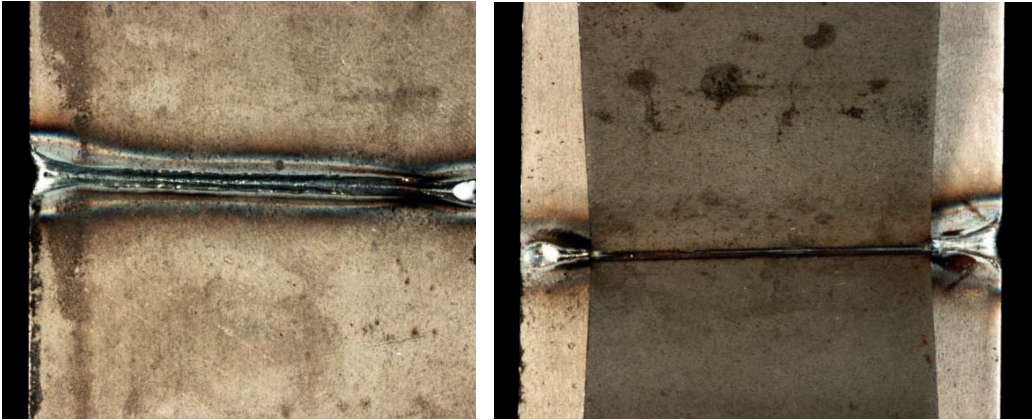

Рис. 24. Зразки верхньої і нижньої сторін відповідно

Висновки

Зі збільшенням концентрації дифузійного водню у зварних з'єднаннях високоміцних низьколегованих сталей, знижується опір уповільнену руйнуванню металу шва і ЗТВ.

Збільшення погонної енергії зварювання, з одного боку, сприяє формуванню в металі ЗТВ високоміцних низьколегованих сталей, структурних складових, які відрізняються підвищеною стійкістю проти сповільненого руйнування, а з іншої сторони – підвищенню рівня залишкових напружень.

Зростання залишкових напружень у зварних з'єднаннях низьковуглецевих сталей викликає зниження їх опору до утворення холодних тріщин, як в продольному, так і в поперечному, по відношенню до осі шва, напрямках.

Значний вплив на формування залишкових напружень у зварних з'єднаннях високоміцних сталей надають жорсткість закріплення і тип зварного з'єднання.

Конструктивне оформлення зварних з'єднань і вибір технологічних процесів зварювання високоміцних сталей слід виконувати таким чином, щоб виключити можливість формування в них високого рівня залишкових зварних напружень, дефектів мікроструктури металу шва і ЗТВ, а також унеможливити наявність ділянок з підвищеною концентрацією дифузійного водню.

Roman SVYATNENKO,

Ph.D,

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0003-0895-6982

Andrii MARYNIN,

Ph.D, Senior scientist,

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0001-6692-7472

Oleksandr SHEVCHENKO,

Doctor of Technical Sciences, Professor,

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0002-1485-5646

Oksana POZNYAK,

Junior Research Fellow,

National University of Food Technologies

Mariia IANCHYK,

Ph.D, Associate Professor,

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0003-3675-6611

STUDY OF CHANGES IN WATER INDICATORS DURING PROCESSING ON A TWO-CHAMBER MEMBRANE ELECTROLYSER

The modern science of nutrition hygiene increasingly pays attention to the quality of drinking and process water for the food industry, since water is an important component of food products and makes up a significant portion of their mass. Currently, Ukraine is faced with anthropogenic destruction of the hydrosphere, which worsens the quality of natural sources of water supply and makes it difficult to maintain adequate drinking water and water, which is an important component of the food industry. Traditional methods of water treatment do not ensure the safety of drinking water supply and do not meet the new requirements for maintaining the biological value of water. Sorption and baromembrane treatment methods, such as ion exchange softening and reverse osmosis, are widely used for the purposeful preparation of water before its use. However, recent studies show that contact with the surface of ion-exchange materials causes secondary contamination of water with organic products of ion-exchange resin degradation. One of the promising directions of research is the creation of fundamentally new possibilities for changing the physico-chemical and medical-biological properties of water without changing

its chemical composition, with the help of various physical reagentless factors. This can be achieved by electrolysis of water in a diaphragm electrolyzer with separation of the products of electrochemical reactions in the cathode (catholyte) and anode (anolyte) zones. As a result of such electrochemical treatment, water acquires abnormal physicochemical and biological properties, its chemical and biochemical activity increases. The water that was subjected to such treatment was called electrochemically activated water (ECAW) and represents a new class of substances that requires further research.

1. Electrochemical activation of drinking water

Water is extremely sensitive to external physical influences, which it perceives and stores in the form of structural-energy and informational factors. These factors can be transferred to systems designed by nature for their perception and applied in various fields, in particular in food technology.

A number of researchers¹ have proven the effectiveness and prospects of electrochemical treatment of water to improve the quality of products based on it, in particular for the production of beer, milk, whey, dough kneading, modification of brines, etc.

To obtain water with reductive electron-donating properties, the electrochemical method is widely used, with the separation of the cathode and anode zones by an electrically conductive membrane, which prevents the mixing of electrolysis products. Catholyte contains a weakly alkaline solution with reducing electron-donating properties that provide an excellent electron-donating antioxidant effect. However, electrochemical water ionizers are not widely available and have some medical limitations. The mechanism of their action is associated with the processes: the probable dissociation of water molecules in the gradient of the electrostatic field of the electric double layer of the cathode, or with the enrichment of water with hydrogen, which is electrochemically generated at the cathode. We experimentally confirmed the hypothesis that connects the catholyte's acquisition of a reduced state with the manifestation of the electron-donating

1 Filhol, J. S., & Neurock, M. (2006). Elucidation of the electrochemical activation of water over Pd by first principles. *Angewandte Chemie*, 118(3), 416-420. URL: <https://doi.org/10.1002/ange.200502540>; Shang, X., Dong, B., Chai, Y. M., & Liu, C. G. (2018). In-situ electrochemical activation designed hybrid electrocatalysts for water electrolysis. *Science Bulletin*, 63(13), 853-876. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scib.2018.05.014>; Svyatnenko, R., Marynin, A., Kochubej-Litvinenko, O., & Zakharevych, V. (2016). ВПЛИВ ІМПУЛЬСНОГО ЕЛЕКТРОМАГНІТНОГО ПОЛЯ НА ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ ESCHERICHIA COLI В МОДЕЛЬНОМУ РОЗЧИНІ МОЛОЧНОЇ СИРОВАТКИ. *Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Food Technologies*, 18(2), 92-94. URL: <https://doi.org/10.15421/nvlvet6818>; Kozodaev, A., Andrushko, A., & Firsova, A. (2019, March). Research of reagent-free waste water treatment methods of the chrome plating line for mineralizing the rod of hydraulic cylinders. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 492, No. 1, p. 012021). IOP Publishing. URL: <https://doi.org/10.1088/1757-899X/492/1/012021>; Alkhadra, M. A., Su, X., Suss, M. E., Tian, H., Guyes, E. N., Shocron, A. N., ... & Bazant, M. Z. (2022). Electrochemical methods for water purification, ion separations, and energy conversion. *Chemical reviews*, 122(16), 13547-13635. URL: <https://doi.org/10.1021/acs.chemrev.1c00396>.

properties of chlorine anions under the action of the energizing electropolarizing effect of the gradient of the electrostatic field strength on the chlorine anion in the zone of the electric double layer of the cathode. This contributes to the separation of an electron from an anion of chlorine and its transition to a hydrated free state in water, which enriches water with electrons without competitive enrichment with protons, as occurs in the electrolysis of water².

Water is extremely sensitive to external physical influences, which it perceives and stores in the form of structural-energy and informational factors. These factors can be transferred to systems intended by nature for their perception and applied in various fields, in particular in food technology.

One of the most well-founded methods of water treatment is the use of an electrochemical two-chamber membrane electrolyzer (Fig. 1), which can provide the necessary level of purification and saturation of water with oxygen.

Various microorganisms, toxic organic compounds, and heavy metal ions that exceed sanitary standards can be removed in the process of water purification with the help of an electroactivator. At the same time, calcium ions, magnesium, potassium, sodium and trace elements, which are important for ensuring normal vital activity, are stored.

This treatment of water can accelerate the elimination of metabolic waste and ensure a more complete absorption of nutrients.

2. Physico-chemical foundations of the process of electrolysis of aqueous solutions in an electrochemical two-chamber membrane electrolyzer.

Electrochemical activation technology is one of the most accessible methods of converting water into a metastable excited state using a unipolar electrochemical effect. The main processes that take place in an electrolyzer can be simplified and described as follows³:

1) oxidation of water at the anode:

2) recovery of water at the cathode:

- 2 Jirotková, D., & Eidelpesová, L. (2012). Use of electrolyzed water in animal production. *Journal of microbiology, biotechnology and food sciences*, 2(2), 477–483. URL:doi:https://www.jmbfs.org/jirotkova_jmbfs_rf/?issue_id=1498&article_id=6; Ma, Q., Li, B., Wang, C., Ji, Y., Wang, S., & Cao, W. (2009). Efficiency of electrolyzed oxidizing water for inactivation of salmonella spp. and inoculated shell eggs. *International journal of food engineering*, 5(3). URL:<https://doi.org/10.2202/1556-3758.1651>.
- 3 Danylkovych, A. G., Lishchuk, V. I., & Romaniuk, O. O. (2016). Use of electrochemically activated aqueous solutions in the manufacture of fur materials. *SpringerPlus*, 5, 1–11. URL:10.1186/s40064-016-1784-6; Українець, А. І., Большак, Ю. В., Святненко, Р. С., & Прохоренко, Ж. І. (2018). Застосування фізично зміненої (активованої) води для підвищення ефективності технологій харчового виробництва та поліпшення якості продукції. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*, (24, № 5), 218–224. 10.24263/2225-2924-2018-24-5-27

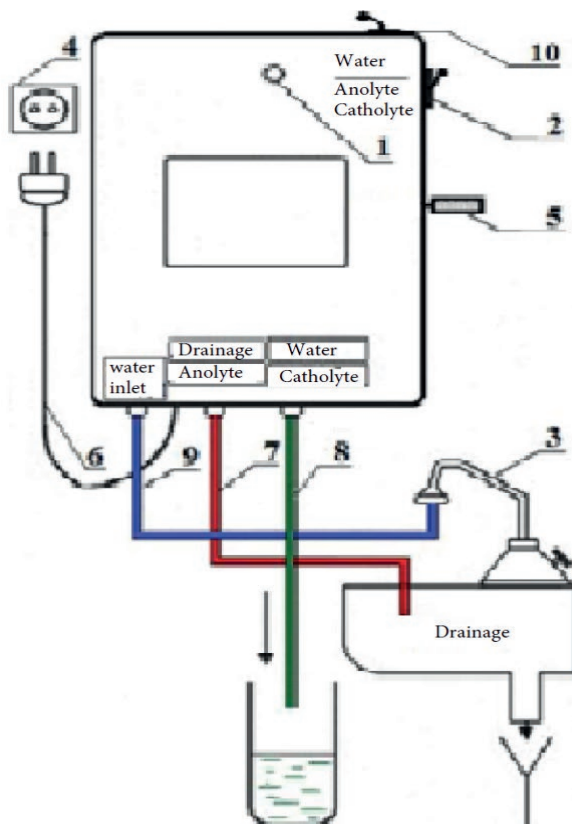

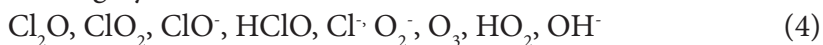
Fig. 1. – Electrochemical two-chamber membrane electrolyzer

- 1 – a signal about the presence of water flow through the electrochemical cleaning system.
- 2 – switch «Purified water» / «Activated water» catholyte – anolyte, which serves to select the necessary sub-mode of operation of the installation,
- 10 – switch for selecting the operation mode of the installation hard/soft water,
- 5 – faucet «Catholyte». In the lower part of the installation there are:
- 6 – an electrical cord for connecting the device to the electrical network,
- 7 – «Anolyte» outlet hose and drainage, 8 – hose for the outlet of purified water and «Catholyte», 9 – hose with nozzle, necessary for connecting the unit to the tap. Devices necessary for the operation of the installation:
- 3 – faucet for supplying water to the installation, 4 – electrical rosette.

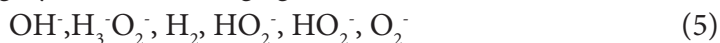
2) formation of gaseous chlorine at the anode in solutions of hydrochloric acid salts:

$$2\text{Cl}^- - 2e^- \rightarrow \text{Cl}_2 \quad (3)$$

3) formation of highly active oxidants in the anode chamber:

4) formation of highly active reducing agents in the cathode chamber:

In an aqueous environment, the presence of a sufficient amount of strong oxidants and free radicals in the anolyte turns it into a solution with pronounced

biocidal properties. Catholyte, saturated with reductants, exhibits high chemical activity in adsorption processes and has strong cleaning properties. Samples of aqueous environments of anolyte and catholyte with different levels of mineralization are characterized by sharp changes in pH and oxidation-reduction potential (ORP) relative to the initial values: in the anolyte, pH is reduced, ORP is increased toward positive (oxidizing) values, in the catholyte, pH is increased, and ORP is decreased toward negative (reducing) values.

3. Dependence of the change in ORP of anolyte and catholyte on time after treatment on an electrochemical two-chamber membrane electrolyzer.

Artesian water was used for this experiment. The water was treated on a laboratory diaphragm electrolyser to obtain two water samples with different ORP parameters: catholyte and anolyte. To study the parameters of the ORP, water was processed at different speeds and duration of water contact with the selective membrane in the contact chamber. This was achieved due to the availability of a modular complex water treatment laboratory, which was created in the Problem Research Laboratory of the National University of Food Technologies and contained an electrochemical diaphragm electrolyzer module. Ezodo PCT-407 ORP meter and I-160M pH meter were used to measure changes in water parameters. The research was conducted at a temperature of $t=19\pm 1$ oC, and the parameters of the treated water were determined by taking a water sample after 3 minutes of operation of the electrolyzer at different water flow rates (ml/min: 200, 300, 350, 500, 600, 700, 750, 800, 900, 1000).

The results of measurements of water ORP (catholyte, anolyte.) processed on a diaphragm electrolyzer are presented in Table. 1 and Fig. 1.

Table 1

Dependence of the ORP change of anolyte and catholyte on time after processing on the diaphragm electrolyzer «Izumrud»

№	ORP, mV		Time, min
	Catholyte	Anolyte	
1	2	3	4
1	0	+384	0,5
2	-49	+420	1
3	-100	+448	1,5
4	-178	+518	2,0
5	-190	+535	2,5
6	-230	+612	3
7	-229	+626	4
8	-420	+638	5

<i>Continuation of table 1</i>			
1	2	3	4
9	-418	+651	6
10	-598	+657	7
11	-603	+650	8
12	-754	+623	9
13	-690	+451	10

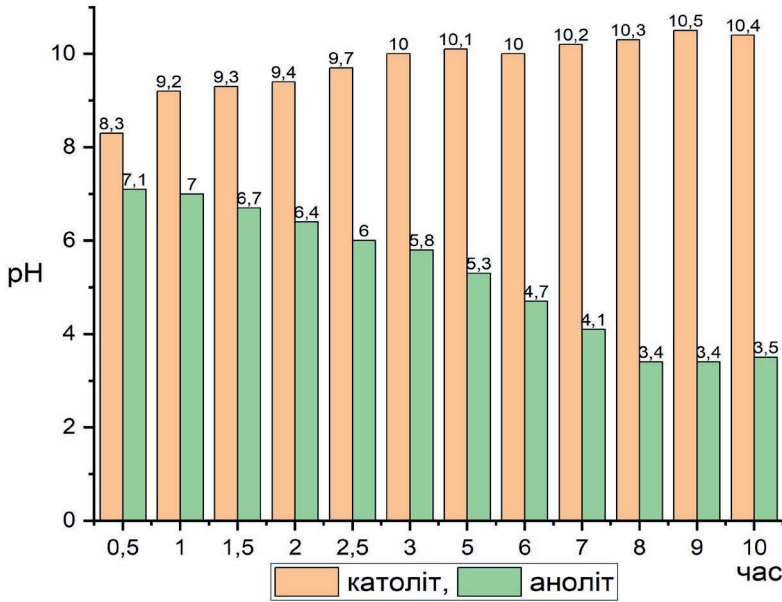

Fig. 2. – Dependence of the pH change of the anolyte and catholyte on the treatment time

The obtained dependencies reflect the process of formation of electrochemically activated water with oxidizing and reducing properties. The change in catholyte and anolyte parameters is expected from the point of view of theoretical ideas about the mechanisms of formation of activated aqueous solutions. Values of critical parameters are reached at certain values of ORP and pH. For catholyte, ORP = -690 mV at pH = 10.4, and for anolyte, ORP = +451 mV at pH = 3.5. It should be noted that the parameters of water that characterize its acid-alkaline and redox balance are interdependent: a change in water pH by one unit is accompanied by a change in ORP by about 60 mV. A change in pH to the acidic side increases the ORP value, and to the alkaline side – decreases it.

The dependence of the ORP of the treated water on the rate of water consumption in the electrolyzer was also investigated, Table 2.

Table 2

Dependence of ORP of treated water on the speed of water in the electrolyzer

№	V (H ₂ O), mg/min	ORP, mV
1	200	-160
2	300	-130
3	350	-135
4	500	-135
5	600	-110
6	700	-100
7	750	-80
8	800	-60
9	900	-50
10	1000	-55

The analysis of the results showed that an increase in the working flow of water in the electrolyzer leads to a decrease in the rate at which water acquires a reducing electron-donating state (a proportional decrease in ORP from -160 mV to -55 mV). This indicates the need for purposeful regulation of the speed of water in the electrolyzer depending on the task: the higher the level of the catholyte, the lower the speed of water treatment in the electrolyzer should be, and vice versa.

Quantitative laws governing the formation of products of electrochemical reactions on the cathode and anode of the electrolyzer in the reaction space have been established. It was found that the rate of mass transfer of incoming water in the reaction zone affects the level of activation of the solutions and the redox state of the products. Theoretical ideas about the kinetic features of the electrochemical activation of water have been experimentally confirmed, which can improve the quality of water treatment and the effectiveness of further research and their practical use. The obtained results indicate the expediency of continuing work in this direction, especially in the study of dilute solutions of hydrochloric acid salts, taking into account previously obtained data on the electron-donating properties of energized chlorine anions.

Roman SVYATNENKO,

Ph.D,

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0003-0895-6982

National University of Food Technologies

Andrii MARYNIN,

Ph.D, Senior scientist

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0001-6692-7472

Svitlana LITVYNCHUK

Ph.D, Associate Professor

National University of Food Technologies

ORCID ID:0000-0002-5580-3826

Національний університет харчових технологій

Iryna LEVCHUK,

Doctor of Technical Sciences, Senior researcher

SE «Ukrmetrteststandart»

ORCID ID:0000-0002-9337-8816

Mariia IANCHYK,

Ph.D, Associate Professor

National University of Food Technologies

ORCID ID: 0000-0003-3675-6611

THE IMPACT OF STORAGE AND HEAT TREATMENT ON THE DIASTASE NUMBER OF HONEY

Honey is known as a valuable product, useful for adults and children. Regular consumption of this delicious product helps the body adapt to the negative effects of the external environment. Special attention should be paid to the antimicrobial and bactericidal properties of honey, which strengthen the body's resistance, especially during growth, to various infectious and cold diseases. It is worth noting that different varieties of honey have different levels of antimicrobial activity. For example, researchers¹ note that dark honey has the most pronounced antimicrobial properties. In addition to its characteristic taste, honey has a high nutritional value. Natural honey contains simple monosaccharides (glucose, fructose), which are easily absorbed and quickly enter the bloodstream, replenishing the body's energy reserves. Honey also contains amino acids, essential oils, hormones, enzymes, organic acids, minerals, vitamins, antidiabetic and other useful substances that contribute to

¹ Megherbi, M., Herbreteau, B., Faure, R., & Salvador, A. (2009). Polysaccharides as a marker for detection of corn sugar syrup addition in honey. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 57(6), 2105-2111. URL: <https://doi.org/10.1021/jf803384q>

the health of the body. In total, honey contains about 300 different substances that are a product of beekeeping.

Honey is known to be rich in both enzymatic and non-enzymatic antioxidants, including glucose oxidase, catalase, ascorbic acid, flavonoids, phenolic acids, carotenoid derivatives, organic acids, Maillard products, amino acids and proteins².

Unfortunately, due to the high demand for honey, some fraudsters are trying to get rich by adding cheap sweeteners to the product. These sweeteners may include high fructose corn syrup, corn sugar syrup, invert sugar syrup, cane sugar syrup, palm sugar, high fructose syrup, inulin, and others³.

Scientists⁴ say that falsification of honey is a serious problem in the food and processing industry, and the most common methods of falsification are the addition of sugar, syrups, water and other substances to natural honey. This deteriorates the quality of the product and violates the trust of consumers in honey producers. Falsification of honey also leads to unfair competition and losses for legitimate producers. But the most serious consequence is the potential harm to the health of consumers, since honey, which contains additional ingredients, artificial additives and preservatives, can be harmful to the body⁵

1. Using cheap sugars and industrial syrups to fake honey.

This chapter deals with the important topic of using cheap sugars and industrial syrups to falsification honey. The scientists' work⁶. provides important data on the various components used in honey adulteration, such as sugar cane and sugar beet syrups, including corn syrup, high fructose corn syrup, glucose syrup, sucrose syrup, invert syrup and high fructose inulin syrup. . It is known that the use of such counterfeit components can affect the chemical and biochemical characteristics of honey, including enzymatic activity, electrical conductivity and the content of specific compounds⁷.

2 Svyatnenko, R., Marynin, A., Litvynchuk, S., & Pasichnyi, V. (2023). Study on the quality of honey from different botanical sources and one re-gional origin. Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Food Technologies, 25(99), 56–60. URL: <https://doi.org/10.32718/nvlvet-f9910>

3 Мельник, О. П., Шевченко, О. Ю., Маринін, А. І., & Літвінчук, С. І. (2022). ФАЛЬСИФІКАЦІЯ МЕДУ І МЕТОДИ Ї ВИЯВЛЕННЯ. Наукові праці НУХТ. Том 28, № 5. 54-64. URL: <https://doi.org/10.24263/2225-2924-2022-28-5-8>.

4 Megherbi, M., Herbreteau, B., Faure, R., & Salvador, A. (2009). Polysaccharides as a marker for detection of corn sugar syrup addition in honey. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 57(6), 2105–2111. URL: <https://doi.org/10.1021/jf803384q>

5 Мельник, О. П., Маринін, А. І., Шевченко, О. Ю., Літвінчук, С. І., & Святненко, Р. С. (2023). ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ЯМР-СПЕКТРОСКОПІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ФАЛЬСИФІКАЦІЇ МЕДУ. Вісник ЛТЕУ. Технічні науки, (34), 21–31. URL: <https://doi.org/10.32782/2522-1221-2023-34-03>

6 Ismail, M.M.; Ismail, W.I.W. Development of stingless beekeeping projects in Malaysia. In Proceedings of the CSSPO International Conference 2018: Towards Inclusive & Sustainable Agriculture-Harmonizing Environmental, Social and Economic Dimensions: Is it Possible? Sarawak, Malaysia, 9–11 July 2018; p. 5

7 Soares, S., Amaral, J. S., Oliveira, M. B. P., & Mafra, I. (2017). A comprehensive review on the main honey authentication issues: Production and origin. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 16(5), 1072–1100. URL: <https://doi.org/10.1111/1541-4337.12278>

The selection of ingredients for falsification honey is based on several factors, such as the region of origin, economic benefits, and the presence of sugar or sweeteners. An important example is the use of rice and wheat syrup extracts as additional components for the adulteration of honey in Turkey and France. Plant syrups can be obtained by heating plant juices or partial enzymatic hydrolysis⁸.

Recent studies⁹ show that high-fructose inulin syrup is often used in European countries to adulterate honey.

Among the other components used for falsification of honey is cane sugar, which consists of two molecules of monosaccharides - glucose and fructose. Although glucose and fructose are monosaccharides with the same chemical formula ($C_6H_{12}O_6$), their chemical conformations are different. These monosaccharides are linked by a weak glycosidic bond, creating a molecule of sucrose ($C_{12}H_{22}O_{11}$), which is a disaccharide¹⁰.

Additionally, the study¹¹ points to the use of cane sugar as an ingredient for direct and indirect honey adulteration. In the direct adulteration study, 10, 20 and 40% syrup was added to the honey sample, and in the indirect method, bees were fed syrup.

Another important component is invert sugar, which is formed by the decomposition of sucrose into its monosaccharides: fructose and dextrose. The inversion process is often carried out by heating sucrose syrup in the presence of acids, bases or invertase¹². This sugar is obtained from beet and cane plants, and its composition can mimic the sugar profile of natural honey. The wide application of invert sugar in the food and semi-industrial industries allows the creation of a variety of products, including non-crystallized creams, jams, artificial honey and liquid sugar¹³. Invert sugar is a safe substance and is recommended taking into account the individual characteristics of patients who have diabetes or specific genetic abnormalities.

- 8 Tosun, M. (2013). Detection of adulteration in honey samples added various sugar syrups with $^{13}C/^{12}C$ isotope ratio analysis method. *Food chemistry*, 138(2-3), 1629-1632. URL: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2012.11.068>.
- 9 Corradini, C., Bianchi, F., Matteuzzi, D., Amoretti, A., Rossi, M., & Zanoni, S. (2004). High-performance anion-exchange chromatography coupled with pulsed amperometric detection and capillary zone electrophoresis with indirect ultra violet detection as powerful tools to evaluate prebiotic properties of fructooligosaccharides and inulin. *Journal of Chromatography a*, 1054(1-2), 165-173. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chroma.2004.07.109>
- 10 Low, H., & Hammond, D. A. (1996). Detection of high fructose syrup from inulin in apple juice by capillary gas chromatography. *Fruit Processing*, 6, 135-139.
- 11 Li, S., Zhang, X., Shan, Y., Su, D., Ma, Q., Wen, R., & Li, J. (2017). Qualitative and quantitative detection of honey adulterated with high-fructose corn syrup and maltose syrup by using near-infrared spectroscopy. *Food chemistry*, 218, 231-236. URL: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2016.08.105>
- 12 European Chemical Agency. (2010). Evaluation of New Scientific Evidence Concerning the Restrictions Contained in Annex XVII to Regulation (EC) No. 1907/2006 (REACH): Review of New Available Information for Di-isononyl Phthalate (DINP).
- 13 Se, K. W., Ghoshal, S. K., Wahab, R. A., Ibrahim, R. K. R., & Lani, M. N. (2018). A simple approach for rapid detection and quantification of adulterants in stingless bees (*Heterotrigona itama*) honey. *Food Research International*, 105, 453-460. URL: <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2017.11.012>.

In addition, rice syrup, which is formed during the hydrolysis of rice polysaccharide, is used as an additional component in honey in China. It contains three types of sugars: maltotriose, maltose and glucose, rice syrup acts as 100% glucose in the body.

Inulin, a natural polysaccharide that belongs to the class of fructans, is also an important component found in a variety of sources, from wheat to sunflower¹⁴.

Particular attention should be paid to palm sugar, which is made from palm flower buds. It is a natural sweetener with a low glycemic index and is used to falsification honey in India¹⁴.

2. Falsification of honey and methods of detection.

This section discusses various types of honey falsification and methods of their detection. Falsification of honey is a serious problem because it can lead to a loss of product quality and also has negative consequences for consumers. Detection of falsification is an important task for ensuring the quality and safety of food products, in particular honey.

Direct falsification

Direct falsification of honey involves adding different types of syrups to the product to change its taste, aroma and consistency. This practice is often used to enhance the appearance of inferior types of honey and mask their poor quality. The addition of various syrups, such as cane sugar, beet sugar and glucose syrup, can change the properties of honey, which can be difficult to detect with traditional methods.¹⁵

Indirect falsification

Indirect falsification of honey consists in the fact that bees are fed sugar syrups, which affects the quality and composition of honey. This approach leads to an increase in the volume of honey produced by the hives, but at the same time the quality of the product decreases. The use of low-quality ingredients can affect the taste and aroma of honey, as well as its beneficial properties¹⁶.

Blending falsification

Blending falsification involves mixing high-quality honey with lower-quality or completely different origin. This approach can be used to reduce costs or

14 Yamada, T., Iida, T., Takamine, S., Hayashi, N., & Okuma, K. (2015). Safety evaluation of rare sugar syrup: Single-dose oral toxicity in rats, reverse mutation assay, chromosome aberration assay, and acute non-effect level for diarrhea of a single dose in humans. *Shokuhin Eiseigaku zasshi. Journal of the Food Hygienic Society of Japan*, 56(5), 211–216. URL: doi:10.3358/shokueishi.56.211

15 Zábrowská, B., & Vorlová, L. (2015). Adulteration of honey and available methods for detection—a review. *Acta Veterinaria Brno*, 83(10), 85–102.

16 Al-Awadhi, M. A., & Deshmukh, R. R. (2021, December). A review on modern analytical methods for detecting and quantifying adulteration in honey. In *2021 international conference of modern trends in information and communication technology industry (MTICTI)* (pp. 1–6). IEEE.

improve the appearance of a product. The blend can also be used to sell old honey, adding flavorings, additives and colorings to improve its appeal to consumers.¹⁷

Methods of detecting falsification of honey

Detecting falsification of honey is a difficult task, as modern methods of adulteration can be very inventive and difficult to detect using traditional means. However, scientists and specialists have developed various methods and techniques to detect falsification of honey:

Infrared (IR) spectroscopy: This method allows the identification of various impurities in honey, particularly from different plants. The use of IR spectroscopy allows quick and accurate identification of honey components.

Raman spectroscopy: This method complements the information obtained from IR spectral data and allows the detection of various sugar impurities in honey. It allows you to get additional information about the structure of molecules¹⁸.

Nuclear Magnetic Resonance (NMR): Used to detect honey falsified with sugar syrups. NMR-spectroscopy allows to study the chemical composition of the product in detail¹⁹. **Chromatographic methods:** liquid chromatography (HPLC), gas chromatography-mass spectrometry, micellar electrokinetic chromatography (HPAEC) are used to evaluate the composition of hydrocarbons, including various types of sugars and other substances²⁰.

Physico-chemical indicators: Thermal properties of honey, moisture content, enzymatic activity of diastase can help detect falsification. Analysis of thermal characteristics allows to detect the presence of impurities or changes in the composition of honey.

3. The effect of temperature and heating conditions of honey on the diastase number in Goethe units.

Among the adulteration of honey, heating of honey is widely used. Heating honey is a common practice, but improper heating can result in the loss of valuable physical and chemical properties of the product. As a result of heating, honey can lose its natural consistency, aroma, taste and nutritional value. In addition, there is a risk of the formation of harmful compounds

17 Мельник, О. П., Шевченко, О. Ю., Маринін, А. І., & Літвінчук, С. І. (2022). Фальсифікація меду і методи її виявлення. *Наукові праці НУХТ*, 28(5), 55–62.

18 Li, S., Shan, Y., Zhu, X., Zhang, X., Ling, G. (2012). Detection of honey adulteration by high fructose corn syrup and maltose syrup using Raman spectroscopy. *Journal of Food Composition and Analysis*. 28 (1): 69–74. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jfca.2012.07.006>.

19 Bertelli, D., Lolli, M., Papotti, G., Bortolotti, L., Serra, G., Plessi, M. (2010). Detection of honey adulteration by sugar syrups using one-dimensional and two-dimensional high-resolution nuclear magnetic resonance. *J Agric Food Chem*, 58: 8495–8501. URL: <https://doi.org/10.1021/jf101460t>

20 Arroyo-Manzanares, N., Garcia-Nicolas, M., Castell, A., Campillo, N., Vinas, P., Lopez-Garcia, I., Hernandez-Cordoba, M. (2019). Untargeted headspace gas chromatography–ion mobility spectrometry analysis for detection of adulterated honey. *Talanta*. 205:120123. URL: <https://doi.org/10.1016/j.talanta.2019.120123>.

such as hydroxymethylfurfural (HMF), which can be a consequence of overheating the sugars in honey.

An important catalyst in honey production are Goethe numbers, which are of great importance. These numbers help to assess the quality and naturalness of the product. One of the key roles of this enzyme is to break down starch and other polysaccharides into disaccharides, and they are generally present in all types of honey. An important characteristic of diastase is its interaction with other enzymes, which makes it an indicator of the overall activity of enzymes in honey. Even more, this enzyme is characterized by high stability, which allows it to be used to assess the presence of other enzymes in honey. The presence or absence of diastase in honey can be an indicator of product quality and affect consumer perception²¹.

Scientists studied the effect of various heating processes on the activity of diastase (enzyme) in honey. The study was conducted on different types of heating, and included heating the honey in a water bath, in an oven, and in a microwave oven. The results of the study showed that different heating processes have different effects on the activity of diastase in honey.

The purpose of our research is to study the influence of different temperatures and methods of heating and duration of storage of buckwheat honey on diastase number in Goethe units.

The research involves conducting experiments with heating buckwheat honey, which was purchased from private beekeepers of Boryspil district of Kyiv region, in a water bath and a thermostat at different temperatures, and further monitoring changes in Goethe units in honey during one month of storage of heated samples. The diastase number of honey was determined according to the standardized method specified in DSTU 4497:2005 «Natural honey. Technical requirements»²².

In order to study the influence of temperature and methods of heating, honey was heated to 60 °C and 80 °C for 14 seconds in a PolyScience water bath and in a TS-80M-2 dry air thermostat. Buckwheat honey was stored at room temperature for a month to study the change in diastase number depending on temperatures of 60 °C and 80 °C and methods of heating.

The results of the study of buckwheat honey with different heating methods and temperatures are presented in Fig. 1.

21 Святненко Р.С., Маринін А.І., Шевченко О.Ю., Позняк О.М., Літвинчук С.І. (2023). ФІЗИКО-ХІМІЧНІ ТА ОРГАНОЛЕПТИЧНІ ПОКАЗНИКИ МЕДУ РІЗНОГО БОТАНІЧНОГО ТА ОДНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ПОХОДЖЕННЯ Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Технічні науки» Том 34 (73) № 3, 110–114.

22 DSTU 4497:2005 «Мед натуральний. Технічні вимоги»

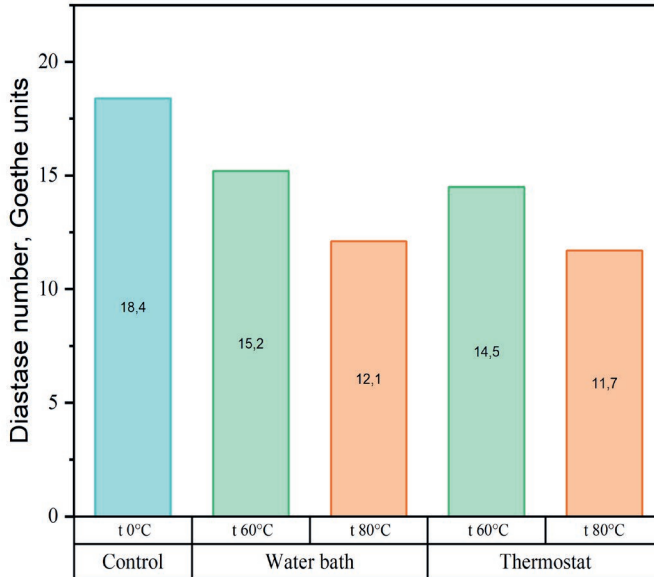

Fig. 1. Effect of temperature and heating method on the diastase number

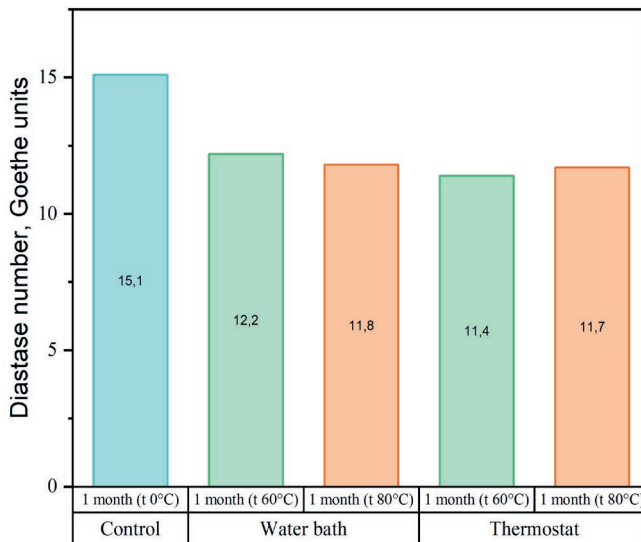

Fig. 2. Change in diastase number after storage for one month due to precipitation from the heating method.

It was found that when honey was heated in a water bath at a temperature of 60°C, the content of diastase number in honey was 15.2, which is significantly lower compared to the control sample, where the content was 18.4. A further increase in temperature to 80°C led to an even greater decrease in the diastase number, which was 12.1. A similar effect was found when honey was heated in a

thermostat. At a temperature of 60°C, the content of diastase number was 14.5, which is also less than in the control sample. Increasing the temperature to 80°C led to a decrease in the diastase number, which was 11.7.

After conducting a study of the influence of different temperatures and methods of heating honey on the content of diastase number, we investigated changes in the diastase number of honey during one month of storage. From the obtained results (Fig. 2) it was established that the storage of honey after heating in a water bath and a thermostat at temperatures of 60°C and 80°C for one month also led to a further decrease in the diastase number.

In this work, we considered possible methods of falsification of honey and its physical and chemical characteristics at different temperatures and methods of heating.

The first chapter examines the problem of using cheap sugars and industrial syrups to falsification honey. The conducted literature analysis provides important data on various components used in the adulteration of honey, such as syrups from sugar cane, sugar beet and others. The importance of choosing components for falsification of honey depending on the region, economic benefits and availability of sugar or sweeteners was also considered.

The second chapter is devoted to the concept and types of honey falsification. Various methods and approaches for detecting falsification were considered, including stable carbon isotope analysis, IR and Raman spectroscopy, chromatography, and other techniques. It turns out to be important to use the diastase number to assess the quality and naturalness of honey.

In chapter three, the influence of temperature and methods of heating, as well as its storage, on the diastase activity of honey was investigated, and it was established that temperature treatment and storage after it can significantly affect the reduction of the diastase number.

DOI: 10.51587/9798-9866-95976-2023-014-351-358